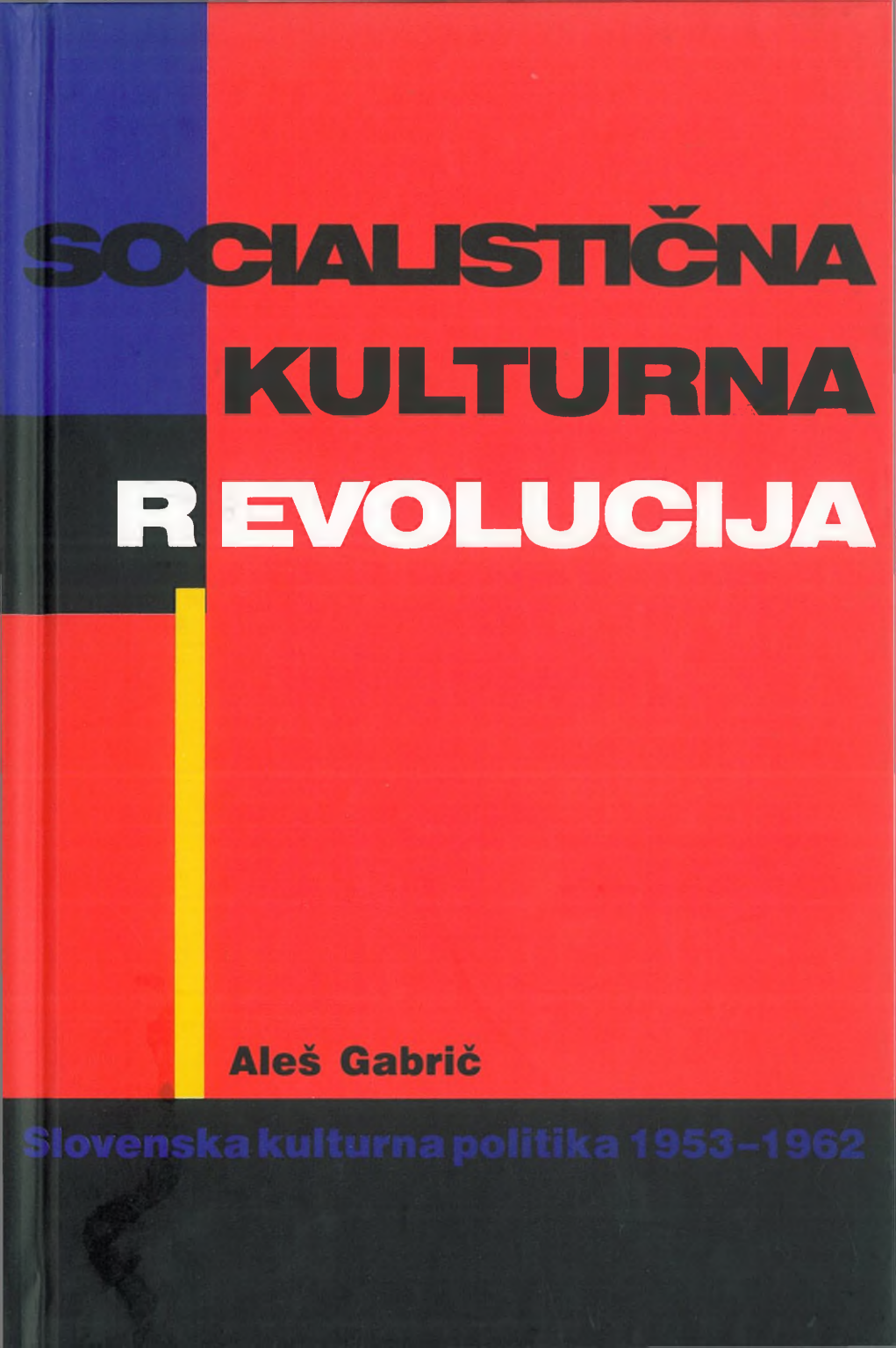

SOCIALISTIČNA KULTURNA REVOLUCIJA

Aleš Gabrič

Slovenska kulturna politika 1953–1962

ALEŠ GABRIČ

SOCIALISTIČNA KULTURNA REVOLUCIJA

Slovenska kulturna politika
1953–1962

CANKARJEVA ZALOŽBA

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.75(497.12)"1953/1962"
008(497.12)"1953-1962")

GABRIČ, Aleš

Socialistična kulturna revolucija : slovenska kulturna politika
: 1953-1962 / Aleš Gabrič. – V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1995

ISBN 86-361-0912-4
46535680

PREDGOVOR

Desetletje morda res ni dolgo zgodovinsko obdobje, je pa lahko za ljudi, družbo in njene ustanove burno in prelomno. Za petdeseta leta tega stoletja velja slednje prav za slovensko kulturo in kulturne ustanove. Leti 1953 in 1962 sta v tem pogledu vidna mejnika. Začetek obdobja zaznamuje čas, ko so po VI. kongresu Partije novembra 1952 v Zagrebu ukinili agitpropovski aparat in januarja 1953 sprejeli ustavni zakon, ki je odseval nove poglede v vladajoči stranki. Njegov konec pa pravzaprav pomeni že sprejetje osnutka ustave leta 1962, ki je bil kompromis med različnimi pogledi v jugoslovanskem političnem vrhu.

Prva ideološka odjuga je nastala po ukinitvi agitpropovskega aparata in se končala leta 1956, ko so ustanovili ideološko komisijo CK ZKS. Dotlej so imeli v oblikovanju kulturnopolitične linije prevlado ortodoksni ideologi (predvsem Boris Zihlerl), ki so v enostranskih ideoloških ocenah zahtevali, naj umetniški in znanstveni izdelek temelji na ideologiji komunistov, dialektičnem materializmu. Vendar so imele tudi ideološko drugačne smeri (eksistencializem, abstraktno slikarstvo, jazz, v znanosti pozitivizem) po letu 1953 vse večjo možnost, da se pojavijo v javnosti. Uveljavljati se je začela mlajša generacija kulturnih ustvarjalcev, ki se je zbirala okrog novih literarnih revij.

Vodstvo ZKJ je po Đilasovem primeru ocenilo, da je ideološka odjuga prehuda in da nadzor komisij SZDL in organov družbenega upravljanja ne zadošča, in ustanovilo zvezno in republiške ideološke komisije Partije. Za vodjo slovenske je bil imenovan Boris Zihlerl. Partija je

zaostrila odnos do novih pojavov v kulturi in do kritik na račun lastne ideologije ter močnejše podprla »delavsko« kot protiutež »vrhunski« kulturi. Sledile so afere v letih 1956 in 1957: odstranitev igre Jožeta Javorška iz repertoarja Drame SNG, ukinitvev literarnih revij Bori in Beseda ter ukinitvev treh gledališč – kranjskega, koprškega in ptujskega.

Hkrati so se v vodstvu ZKS uveljavljali novi pogledi političnih pragmatikov, predvsem Borisa Kraigherja in Staneta Kavčiča. Ti so menili, da sodobni umetniški tokovi ne ogrožajo političnega monopola oblasti, in s svojim vplivom izničili doktrino komunistov o ustrezni »delavski« in »vrhunski«, »dekadentni« kulturi, ki da prinaša negativne idejne vplive buržoaznega Zahoda. Zagovorniki novih pogledov so bili pripravljeni prisluhniti kritikam kulturniške opozicije, toda le dokler ni bil ogrožen osnovni interes ZK, oblast. Po polemiki Vidmar–Ziherl so začeli novi pogledi v slovenskem partijskem vrhu prevladovati, kulturnopolitična moč Borisa Ziherla se je manjšala. Novi koncept je še bolj uveljavil mlajšo generacijo, ki je smela predstaviti svoje dosežke, saj je imela v Kraigherju in Kavčiču občasno oslombo tudi v višjih slovenskih političnih krogih. Partija je »popravila« še prejšnje odklonilno stališče do novih umetniških tokov, do eksperimentalnega gledališča, abstraktnega slikarstva in jazza.

V istem času je vodstvo ZKS obračunalo s t. i. »klasično« inteligenco, ki naj bi imela največjo oporo na Filozofski fakulteti. Politični pragmatiki so bili predvsem ekonomski reformatorji in so v znanosti podpirali tehnično inteligenco in tehniške stroke nasproti humanistiki in družboslovju. V skladu s tem so poskušali nosilci prevladujočih tehnokratskih pogledov v vodstvu ZKS spremeniti strukturo inteligence: pretežno »klasično« naj bi zamenjala tehnična, po marksistični ideologiji tesneje povezana z delavstvom. Hkrati je skušala ZK zamenjati staro humanistično inteligenco z novo, vzgojeno v duhu marksističnih načel. Izhodiščem visokošolske reforme so zato na Univerzi nasprotovali, najglasnejši pa so bili na

Filozofski fakulteti. Partija se je odločila, da bo obračunala s kritiki njenih stališč; vse kulturnopolitične afere iz let 1958 in 1959 so bile bolj ali manj povezane s Filozofsko fakulteto: ukinitve Revije 57, Slodnjakova afera, ustanovitev Inštituta za sociologijo in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Oblast je reformirala univerzitetni študij in na vse šole uvedla predmet Temelji družbene vzgoje.

Prehod v šestdeseta leta je prinesel dotlej največjo ideološko sprostitvev. Spodbujali so jo zaostreni mednarodni odnosi v Jugoslaviji. Slovenski partijski vrh s Kraigherjem na čelu je celo spodbujal kritike na račun slovenskih nasprotnikov. Poglavitno vprašanje je sicer bilo koncept gospodarskega razvoja in osnutek ustave, toda najglasneje je slovenska oblast nasprotovala centralizmu v kulturi, saj je računala tudi na pomoč kulturniške opozicije. Vprašanja zveznih skladov za znanost in film ter slovenskih podnapisov v kinematografih so postala poligon, kjer se je ena stran bojevala za centralizacijo in kulturno unifikacijo, druga, slovenska, pa za federalizacijo in uveljavljanje nacionalnega pogleda v kulturi. Na zunaj se je spor odražal v polemiki Pirjevec-Čosić, ki je javnosti uradno prvič pokazala, da si v Jugoslaviji nasprotujeta zelo različna pogleda o nadaljnjem skupnem življenju. Slovenski politični vrh je v tem sporu okrepil vlogo republiške vlade nasproti zvezni, izgubil pa je predsednika vlade, ki je bil premeščen v Beograd.

S tem se je končalo desetletno obdobje, ko je bil predsednik slovenske vlade Boris Kraigher.

Za spodbude in nasvete pri nastajanju dela se zahvaljujem mentorju prof. dr. Dušanu Nečaku, ki me je usmeril v raziskovanje slovenske kulturne politike. Tema je le del obširnejšega projekta proučevanja slovenske družbe po letu 1945, ki ga financira ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije. Pri pisanju tega dela so mi pomagali tudi številni prijatelji in kolegi iz Inštituta za novejšo zgodovino, kjer sem zaposlen, in slovenskih arhivov in knjižnic, v katerih sem pregledoval gradivo. Zahvala velja tudi še živečim akterjem opisanih

dogodkov, ki so bili pripravljeni odgovarjati na moja vprašanja; nekateri so mi celo pokazali dokumente iz svojih zasebnih »arhivov«. Vseh, ki bi se jim rad zahvalil, žal ne moram naštet, ker bi jih bilo preveč.

Ob koncu se moram zahvaliti še izdajatelju, Cankarjevi založbi, ki se odloča izdajati tudi dela zgodovinarjev, ki sicer ne slovijo kot ekonomsko uspešne investicije.

UVOD

Delo, ki ste ga vzeli v roke, je nekoliko prirejena doktorska disertacija Slovenska kulturna politika v času »socialistične demokracije« 1953–1962; zagovarjal sem jo februarja 1994 na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V njej sem orisal odnos slovenske oblasti do kulture od VI. kongresa ZKJ, ko se je simbolično končalo obdobje najbolj grobega vmešavanja vodilne stranke, do osnutka nove ustave v letu 1962. Josip Broz je na VI. kongresu ZKJ označil delovanje jugoslovanskih komunistov kot boj za socialistično demokracijo; s tem izrazom so nato zgodovinarji označevali desetletje med ustavnim zakonom leta 1953 in novo ustavo iz leta 1963.

Moj osnovni namen je bil orisati odnos oblasti do umetnosti in znanosti predvsem na tistih točkah, kjer so se kazale največje razlike pri obravnavanju vprašanj. »Sogovornica« političnim in oblastnim organom je bila v času absolutne oblasti ene stranke in ene ideologije kritična inteligenca, ki je zasedla izpraznjeno mesto politične opozicije. Ta t. i. »kulturniška opozicija« je smela občasno povedati več kot navadni smrtniki. Bila je pobudnik sprememb in oblikovalec novih idej, ni jih pa mogla uresničevati. Nenadomestljiva, v svojo moč zaverovana oblast v gospodarstvu, politiki in kulturi ni zmogla producirati toliko svežih idej, da bi zagotovila nadaljnji razvoj političnega sistema in dvig kulturne ravni. Politični vrh je torej potreboval kulturniško opozicijo za porajanje novih zamisli, te pa je nato Partija z ustrezno ideološko dodelavo vzela za svoje.

Kulturna sfera dobi zato prav poseben pomen. Tu se niso vemale idejne razprave o uspehih, neuspehih in razvojnih konceptih zgolj umetnosti in znanosti, ampak tudi o političnem sistemu, skratka o tistem, kar v pluralnih sistemih poteka predvsem v medstrankarskih bojih in skupščini. Omejil sem se na posege vladajoče ideologije v kulturno sfero in odgovore kulturnikov na te poskuse.

Razvoj umetniških in znanstvenih ustanov, revialno in društveno življenje, vprašanja posameznih umetniških zvrsti, kulturo v sklopu nacionalnega vprašanja in druge raznovrstne probleme, ki jih obravnavam, so že obdelovali strokovnjaki za literarno zgodovino (oz. zgodovino drugih umetniških panog), sociologijo kulture in druge družboslovne vede predvsem z vidika lastne stroke. Zgodovinar se tega loteva čisto drugače. Konkretnne probleme sem skušal umestiti v čas in prostor. Bralec naj bi ob prebiranju tega dela spoznal, da slovenska in jugoslovanska razvojna pot po 2. svetovni vojni le nista bili tako enoznačni, kot sta dandanes prikazani v marsikateri oce- ni, ki je ne vodi želja po osvetlitvi naše polpreteklosti. Tudi v desetletju t. i. »socialistične demokracije« so bile ideološke plime in oseke.

Odgovorov na vprašanja, ki jih išče zgodovinar, ne najdemo zgolj v delu umetnikov in znanstvenikov ter v objavljenih govorih in publikacijah, temveč predvsem v arhivih političnih, oblastnih, kulturnih in društvenih organizacij. Največ gradiva o obravnavani tematiki hrani Arhiv Republike Slovenije v fondih oblastnih in političnih organov: vlade, ministrstev za kulturo, znanost in šolstvo, centralnega komiteja ZKS, republiške konference SZDLS, Zveze kulturnih organizacij Slovenije. Manjše fonde hranijo še nekatere druge slovenske kulturne ustanove, npr. Arhivsko muzejska služba Univerze, Društvo slovenskih pisateljev in Slovenski gledališki in filmski muzej. Med objavljenimi viri je treba v prvi vrsti omeniti skupščinske zapisnike in kongresno gradivo ZK in SZDL. Spominski viri o petdesetih letih so še redki in – če jih primerjam z gradivom v arhivih – sila sporni. Pri pi-

sanju sem uporabljal še vse pomembnejše revije in časopise tedanjega časa in ne preveč obsežno literaturo.

Poseben problem pri pisanju zgodovine socialističnega obdobja so uradna imena političnih, oblastnih in kulturnih ustanov. Da bi bili odnosi kar najbolj jasni, sem pogosto uporabil izraze, ki bodo bralcu bolj razumljivi. Predsednik sveta za kulturo in prosveto Ljudske republike Slovenije je v današnjem pomenu minister za kulturo. Tudi Boris Kraigher uradno ni bil predsednik vlade, temveč predsednik izvršnega sveta ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. In sekretar sveta Ljudske republike Slovenije za kulturo in prosveto ni nihče drug kot (v današnjem pomenu) državni sekretar za kulturo; ker je bila Jugoslavija federalna, za to funkcijo uporabljam izraz republiški sekretar.

Morda se bo bralcu ob koncu knjige zastavilo enako vprašanje kot avtorju, ko je dokončal delo – kako naprej? Naj se ustavimo na doseženi točki in poglobljamo vprašanja, nakazana v že napisanih delih, ali pa se tematsko premaknemo naprej v šestdeseta leta. Bolj logično bi bilo odpirati nova poglavja, a je to zelo težko. Arhivsko gradivo je vsaj za silo obdelano do konca opisanega obdobja. Za nadaljnja leta pa so še velike praznine, ki jih bo težko zapolniti, dokler ne bomo Slovenci poskrbeli za gradivo, ki priča o naših prizadevanjih, uspehih in neuspehih.

Kljub omenjenim težavam menim, da je treba raziskovanje obravnavanih problemov časovno širiti, da bi lahko čim prej prišli do kolikor toliko solidnega pregleda življenja Slovencev v Jugoslaviji oz. do zgodovine Slovencev 20. stoletja.

**PARTIJSKI KULTURNI
INTERREGNUM
(1952–1955)**

OD AGITPROPA CK KPS DO IDEOLOŠKE KOMISIJE CK ZKS

Prehod iz štiridesetih let v petdeseta je prinesel v Jugoslaviji velike spremembe na vseh področjih, tudi na kulturnem.¹ Novo kulturnopolitično usmeritev so začrtali na III. plenumu centralnega komiteja (CK) KPJ 29. in 30. decembra 1949 v Beogradu, uradno potrdili pa na VI. kongresu KPJ/ZKJ v Zagrebu novembra 1952. Zapora na Vzhodu in odpiranje proti Zahodu sta vplivala na spreminjanje kulturniške scene v Jugoslaviji in še posebej v Sloveniji, ki je po zgodovinskem razvoju sodila v zahodni kulturni svet. Za spremembe je bila najbolj dovzetna kritično misleča inteligenca, predvsem mlajša, ki je v družbeno življenje stopala po 2. svetovni vojni. Ker v Sloveniji ni bilo organizirane politične opozicije, je inteligenca, vsaj v očeh Partije, vse bolj prevzemala vlogo opozicije, ki s kritično distanco ocenjuje oblast in ji vedno pogostejše nasprotuje. To pa se v drugi polovici štiridesetih let ni dogajalo prav pogosto.

Podrobneje o ideoloških problemih na VI. kongresu ZKJ niso razpravljali. Za nadaljnji tek dogodkov je najpomembnejše, da so delegati na osnovi Rankovičevega referata o organizacijskih vprašanjih sklenili, da morajo ločiti partijski in oblastni aparat. Na področju kulture je to pomenilo ukinitve agitpropovskega aparata Partije po VI. kongresu novembra 1952, vendar se ZKJ s tem ni odrekla vlogi vrhovnega razsodnika v kulturi. Vodstvo je namreč začelo zagovarjati tezo, da je vse partijsko delo v bistvu agitpropovsko in da mora marksistično ideologijo širiti sleherni član ZK. Konec leta 1952 je tako Partija ostala

¹ Gabrič, Slovenska agitpropovska, str. 639–651.

brez posebne komisije za področje kulture, lastna stališča pa je skušala zagovarjati prek SZDL in z vzpostavitvijo novega sistema družbenega upravljanja v kulturi.

Ideološki nadzor je po ukinitvi agitpropa popustil in v revijah, gledaliških in na radiu je bilo vse več takšnih kulturnih stvaritev, ki so jih vodilni ideologi ocenjevali negativno in jih imenovali »dekadenca«. Vladajoča ZK je razmišljala, kako bi bolj neprisiljeno in iz ozadja vplivala na kulturno ustvarjanje. Spomin na »dobri stari agitprop« je bil še svež, idejna moč drugače mislečih pa po drugi strani vse večja. Vodstvo SZDLS je sicer imelo kulturno-prosvetno komisijo, a o tem, da bi imela lasten koncept in vpliv na delo na terenu, ni moč govoriti.

Predsedstvo SZDLS je začelo močnejše posegati v kulturniško sfero marca 1954, ko so po sklepu predsedstva SZDLJ reorganizirali komisijo. Dne 3. aprila 1954 so ustanovili komisijo za ideološko vzgojno delo predsedstva SZDLS. Vodil jo je Boris Ziherl, člani pa so bili vodstveni ljudje zvez kulturnih društev, Ljudske prosvete Slovenije in Zveze Svobod, uredniki revij in založb itd. Če primerjamo imena članov te komisije in nekdanjega agitpropa, opazimo, da gre največkrat za iste ljudi.²

Nekoliko manj velja to za istega dne imenovano komisijo za tisk pri predsedstvu SZDLS, ki jo je vodil France Perovšek. Njena naloga je bila analizirati časopise in revije.³

Čeprav je ZKS s temi komisijami lažje posegala v kulturo, so vodilni ideologi menili, da nimajo dovolj moči. Nekateri člani nekdanjega agitpropa so se zato večkrat nostalgичno spominjali starih časov. Na II. plenumu CK ZKS, 17. marca 1955, je Miha Marinko sprožil vprašanje posebne komisije za ideološko delo. Pridružil se mu je Boris Ziherl z utemeljitvijo, da je »po likvidaciji starih agitpropov (...) nastala vrzel, ki je ni mogoče zamašiti s povratkom na staro, je pa vendar vrzel«, da sicer pri SZDLS obstajata

² ARS, RK SZDLS, š. 26, Seja predsedstva SZDLS, 3. 4. 1954, str. 1–2.

³ Ibidem; ARS, RK SZDLS, f. 38, Zapisnik 1. seje komisije za tisk pri predsedstvu SZDLS, 10. 4. 1954.

dve komisiji, »toda to je vendar komisija Socialistične zveze, ki kot taka ne more posebej komuniste mobilizirati za idejni boj«. ⁴

Spoznanje politikov, da je t.i. idejnopolitično izobraževanje razbito med različne forume, med Svobode, politično šolo, sindikate, SZDL in druge ustanove, je bilo dodaten razlog za odločitev, da je potreben center, ki bi skrbel za koordinacijo. Boris Ziherl, Dušan Bole in France Perovšek so poudarili, naj bi nova komisija CK ZKS ne bila kopija agitpropa, toda nekatere ideje o njenih pristojnostih in delu so precej spominjale na stari agitprop. ⁵

Ideološko komisijo CK ZKS so ustanovili februarja 1956, za vodjo pa imenovali Borisa Ziherla. Naloge komisije so bile skrb za idejno delo med članstvom ZK, koordinacija dela z drugimi političnimi organizacijami, delo republiških aktivov komunistov po strokah (pravnikov, zgodovinarjev, ekonomistov, prosvetnih delavcev itd.) in izdajanje marksistične literature. K sodelovanju z ideološko komisijo naj bi pritegnili več mladih iz vrst univerzitetnih asistentov in mlajših profesorjev. ⁶

Vodstvo komisije za ideološko vzgojno delo predsedstva SZDLS je za Ziherlom prevzel Branko Babič. Poudaril je, da bosta obe komisiji »sodelovali in bosta morali več problemov tudi skupno obravnavati«. ⁷

Oblastni organi so imeli na oblikovanje kulturnopolitične linije manjši vpliv kot ustrezne komisije ZKS in SZDLS. Odbora za prosveto in kulturo skupščine in vlade ter skupščina in vlada so razpravljali o že oblikovanih idejah, jih pravno formulirali in dajali pripombe. Ideje pa so oblikovali v drugih forumih.

⁴ ARS, CK ZKS III, š. 7, Stenografski zapisnik II. plenarne seje CK ZKS, 17. 3. 1955, str. 48–49.

⁵ ARS, CK ZKS III, š. 69, Zapisnik skupne seje organizacijskega sekretariata CK ZKS in komisije za ideološko vzgojno delo predsedstva SZDLS, 27. 9. 1955, str. 10–20.

⁶ ARS, CK ZKS III, š. 9, Zapisnik seje organizacijskega sekretariata CK ZKS, 31. 1. 1956, in š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 10. 2. 1956.

⁷ ARS, RK SZDLS, f. 20, Zapisnik seje komisije za ideološko vzgojno delo pri predsedstvu SZDLS, 20. 6. 1956, str. 1.

Za nadomestilo nekdanjim ministrstvom so za področje prosvete in kulture z ustavnim zakonom o temeljih družbene in politične ureditve in o organih oblasti LRS februarja 1953 ustanovili svet za prosveto in kulturo LRS. Ta organ je sicer obstajal že od aprila 1951, a so mu z ustavnim zakonom zmanjšali pristojnosti. Svet je postal posvetovalno telo vlade, ki je imenovala predsednika in nedoločeno število članov, druge člane pa so delegirali društva in kulturne ustanove. Zakon je določal, da »*upravne zadeve opravlja svet v skladu s smernicami izvršnega sveta*« in sme izdajati le priporočila, »*obvezne odloke pa samo, če mu je dana ta pravica s posebnim zakonom*«. ⁸ Svet za kulturo in prosveto LRS je bil oblastni organ z relativno najmočnejšim zastopstvom kulturnikov, ki pa ni imel skorajda nikakršnih pristojnosti. Na sejah so se sicer večkrat razvile živahne razprave o zakonskih predlogih, toda pripombe sveta za prosveto in kulturo LRS so v končnih verzijah odlokov le redko upoštevali.

Predsednik sveta za prosveto in kulturo LRS je bil leta 1953 dr. Anton Melik, na mestu sekretarja pa je 30. junija 1953 Franca Kimovca zamenjal Vlado Vodopivec in ostal na tej funkciji do sprememb v strukturi državne uprave maja 1956. Po razširitvi sveta so 27. maja 1954 za predsednika imenovali dr. Dolfeta Vogelnika, ki pa se je tako kot pred njim Melik lahko podpisoval le na manj pomembne odloke. ⁹

⁸ UL LRS, IX, št. 3, 12. 2. 1953, str. 50–51.

⁹ Sestave sveta glej: UL LRS, IX, št. 7, 19. 3. 1953, str. 86; UL LRS, XI, št. 21, 3. 6. 1954, str. 345.

DRUŽBENO UPRAVLJANJE V KULTURNIH USTANOVAH

Poleg komisij, ki so nadzorovale kulturno sfero, je vodilna ideologija vplivala na delo v kulturnih ustanovah s sistemom družbenega upravljanja. Na zunaj naj bi dajal podobo demokratizacije po VI. kongresu ZKJ. Politiki so ga utemeljevali s pravicami delavskega razreda do odločanja o vseh družbenih vprašanjih, tudi kulturnih. Uvajanju delavskega samoupravljanja v proizvodnih obratih ni takoj sledilo ustrezno preoblikovanje vodenja v kulturnih ustanovah. Zakonodajno uvajanje družbenega upravljanja je zamujalo in so ga uvedli najprej na osnovnih in srednjih, nato na visokih šolah in v nekaterih drugih kulturnih ustanovah.

Zakonske osnove za družbeno upravljanje v kulturi so sprejeli razmeroma pozno zato, ker oblast ni pristala na prenašanje prvin delavskega samoupravljanja v kulturne ustanove. S tem bi dobili člani kolektivov nadzor nad programsko politiko kulturnih ustanov. Oblast je zato zavrnila osnutke predpisov iz leta 1953, ki so jih predlagali sindikati kulturnih ustanov. Tudi s spremenjenimi osnutki z začetka leta 1954 svet za prosveto in kulturo LRS ni bil zadovoljen, ker je bil v kombinaciji družbenega upravljanja in samoupravljanja *»še vedno poudarek na samoupravljanju«*. Sekretar sveta Vlado Vodopivec je konec leta 1954 nakazal, da je edina možnost uvedba družbenega upravljanja in da *»organi družbenega upravljanja morejo in morajo kot pri vseh ostalih prosvetnih ustanovah držati v svojih rokah politiko ustanove«*, med drugim programsko politiko.¹⁰

¹⁰ Socialistična misel, II, 1954, št. 12, str. 761–763.

Boris Ziherl je aprila 1954 dejal, da ZK in SZDL menita, da je treba v kulturne ustanove uvesti družbeno upravljanje, da pa *»smo naleteli na odpor med samimi člani teh kulturno-umetniških ustanov«*, na odpor, ki se je kazal v nasprotovanju kolektivnemu upravljanju in v težnji po samoupravljanju. Obe zahtevi je Ziherl zavrnil in dejal, da je treba *»delegirati v vodstvo teh ustanov ljudi, ki so kvalificirani za to, javne delavce, ki imajo poleg kulturne razgledanosti tudi neki družbeno politični smisel«*. Pristojnosti je razčlenil takole: *»Tak organ družbenega upravljanja bo imel poleg kontrole celotnega poslovanja ustanove tudi zadnjo besedo pri potrjevanju repertoarja in bo lahko kritično in izboljševalno posegal v posamezne pojave, ki bi se pokazali v teh ustanovah kot škodljivi.«* Dodal je, da še ni določeno razmerje med člani kolektiva in delegiranimi zastopniki.¹¹

V letih 1954–56 so po ločenih zakonskih predpisih že ustanovili številne upravne odbore (UO) kot organe družbenega upravljanja, vendar ti po mnenju partijskih ideologov še niso zadovoljivo opravljali svojih nalog. Že na prvih sejah nekaterih UO so se pokazala nesoglasja med zastopniki ustanove (t. i. notranji člani) in ljudmi, ki so jih delegirali drugi forumi (t. i. zunanji člani). Izbiro slednjih so nadzorovale ustrezne komisije CK ZKS in predsedstva SZDLS, kar pomeni, da so bili bolj kot po strokovnih izbrani po političnih merilih.

Tako so npr. v UO SNG v Ljubljani spomladi 1955 nastala nesoglasja, ker so notranji člani zahtevali, naj več pristojnosti ostane avtonomnim organom SNG-ja; njihovi predlogi so bili zavrnjeni, ker so nasprotovali zakonskim aktom.¹² Približno hkrati so v UO Radia Ljubljana potekale razprave o svobodi novinarskega dela. V političnih krogih so zahteve novinarjev zavrnili, ker so menili, da *»je marsikateri novinar vodil ne samostojno, temveč samovoljno politiko«* in da *»mora imeti vsaka redakcija neki osnovni idejnopolitični koncept, ki predstavlja izhodišče za njihovo*

¹¹ ARS, CK ZKS III, š. 27, Ziherl: Tiskovna konferenca, str. 5–7.

¹² ARS, IS-KPK, f. 2, dok. 63/55.

delo«. To bi seveda moralo biti marksistično, a so ga politiki pri precejšnjem delu novinarjev pogrešali.¹³ Pri univerzitetnem svetu so skušali zunanji člani doseči takšen sistem volitev profesorjev, ki bi omogočal, da bi ideološko neustrezne odstranili z univerze in jih zamenjali s politično in strokovno zanesljivim kadrom.¹⁴

Na nesoglasja med notranjimi in zunanjimi člani UO, ki so nastala na prvih sejah spomladi 1955, je takoj reagiral slovenski politični vrh. Lev Modic je marca 1955 opozoril, da bi se morale organizacije ZK in SZDL bolj zanimati za delo organov družbenega upravljanja in vplivati na njihove odločitve. Pri vprašanjih, kako uskladiti interes stroke s t. i. širšimi družbenimi interesi, so po Modičevem mnenju člani UO nastopali preveč s stališča stroke. Člani ZK in SZDL v UO bi morali poročati o svojem delu političnim organizacijam, češ da UO ne bodo mogli uspešno opraviti svojih nalog brez pomoči ZK in SZDL.¹⁵

Podobno so poudarjali na posvetovanju komunistov članov UO 2. junija 1955. France Perovšek je uvodoma opozoril, da UO *»odgovarjajo za repertoar oziroma za programsko politiko«,* saj bi v nasprotnem le *»od časa do časa prosjačil predvsem za materialna sredstva«.* Kritiziral je stališče notranjih članov UO Radia, ker so *»izjavljali, da so predvsem radijski ljudje in da gledajo na problem formiranja orkestra izključno s stališča koristi radia. Če bi tako mnenje prevladalo v tem upravnem odboru, bi z družbenih stališč ne opravljal svoje naloge in bi se podredil trenutnim interesom svoje ustanove, ki pa morebiti niso v skladu s celotnimi interesi družbe na področju kulture. V tem primeru bi upravni odbor ne odigral svoje vloge.«*¹⁶

Komunisti člani UO kulturnih ustanov so poudarili odgovornost odborov pred družbo in soglašali, da UO ne smejo biti cenzurni centri in da je treba doseči koordina-

¹³ ARS, IS-KPK, f. 2, dok. 64/55.

¹⁴ ARS, IS-KPK, f. 2, dok. 41/55.

¹⁵ Ljudska pravica, XXI, št. 67, 20. 3. 1955, str. 5.

¹⁶ ARS, CK ZKS III, š. 61, Stenografski zapisnik posvetovanja komunistov o problemih in delu UO..., 2. 6. 1955, str. 1–3.

Boris Zihlerl je aprila 1954 dejal, da ZK in SZDL menita, da je treba v kulturne ustanove uvesti družbeno upravljanje, da pa *»smo naleteli na odpor med samimi člani teh kulturno-umetniških ustanov«*, na odpor, ki se je kazal v nasprotovanju kolektivnemu upravljanju in v težnji po samoupravljanju. Obe zahtevi je Zihlerl zavrnil in dejal, da je treba *»delegirati v vodstvo teh ustanov ljudi, ki so kvalificirani za to, javne delavce, ki imajo poleg kulturne razgledanosti tudi neki družbeno politični smisel«*. Pristojnosti je razčlenil takole: *»Tak organ družbenega upravljanja bo imel poleg kontrole celotnega poslovanja ustanove tudi zadnjo besedo pri potrjevanju repertoarja in bo lahko kritično in izboljševalno posegal v posamezne pojave, ki bi se pokazali v teh ustanovah kot škodljivi.«* Dodal je, da še ni določeno razmerje med člani kolektiva in delegiranimi zastopniki.¹¹

V letih 1954–56 so po ločenih zakonskih predpisih že ustanovili številne upravne odbore (UO) kot organe družbenega upravljanja, vendar ti po mnenju partijskih ideologov še niso zadovoljivo opravljali svojih nalog. Že na prvih sejah nekaterih UO so se pokazala nesoglasja med zastopniki ustanove (t. i. notranji člani) in ljudmi, ki so jih delegirali drugi forumi (t. i. zunanji člani). Izbiro slednjih so nadzorovale ustrezne komisije CK ZKS in predsedstva SZDLS, kar pomeni, da so bili bolj kot po strokovnih izbrani po političnih merilih.

Tako so npr. v UO SNG v Ljubljani spomladi 1955 nastala nesoglasja, ker so notranji člani zahtevali, naj več pristojnosti ostane avtonomnim organom SNG-ja; njihovi predlogi so bili zavrnjeni, ker so nasprotovali zakonskim aktom.¹² Približno hkrati so v UO Radia Ljubljana potekale razprave o svobodi novinarskega dela. V političnih krogih so zahteve novinarjev zavrnili, ker so menili, da *»je marsikateri novinar vodil ne samostojno, temveč samovoljno politiko«* in da *»mora imeti vsaka redakcija neki osnovni idejnopolitični koncept, ki predstavlja izhodišče za njihovo*

¹¹ ARS, CK ZKS III, š. 27, Zihlerl: Tiskovna konferenca, str. 5–7.

¹² ARS, IS-KPK, f. 2, dok. 63/55.

delo«. To bi seveda moralo biti marksistično, a so ga politiki pri precejšnjem delu novinarjev pogrešali.¹³ Pri univerzitetnem svetu so skušali zunanji člani doseči takšen sistem volitev profesorjev, ki bi omogočal, da bi ideološko neustrezne odstranili z univerze in jih zamenjali s politično in strokovno zanesljivim kadrom.¹⁴

Na nesoglasja med notranjimi in zunanjimi člani UO, ki so nastala na prvih sejah spomladi 1955, je takoj reagiral slovenski politični vrh. Lev Modic je marca 1955 opozoril, da bi se morale organizacije ZK in SZDL bolj zanimati za delo organov družbenega upravljanja in vplivati na njihove odločitve. Pri vprašanjih, kako uskladiti interes stroke s t. i. širšimi družbenimi interesi, so po Modičevem mnenju člani UO nastopali preveč s stališča stroke. Člani ZK in SZDL v UO bi morali poročati o svojem delu političnim organizacijam, češ da UO ne bodo mogli uspešno opraviti svojih nalog brez pomoči ZK in SZDL.¹⁵

Podobno so poudarjali na posvetovanju komunistov članov UO 2. junija 1955. France Perovšek je uvodoma opozoril, da UO *»odgovarjajo za repertoar oziroma za programsko politiko«,* saj bi v nasprotnem le *»od časa do časa prosjačil predvsem za materialna sredstva«.* Kritiziral je stališče notranjih članov UO Radia, ker so *»izjavljali, da so predvsem radijski ljudje in da gledajo na problem formiranja orkestra izključno s stališča koristi radia. Če bi tako mnenje prevladalo v tem upravnem odboru, bi z družbenih stališč ne opravljal svoje naloge in bi se podredil trenutnim interesom svoje ustanove, ki pa morebiti niso v skladu s celotnimi interesi družbe na področju kulture. V tem primeru bi upravni odbor ne odigral svoje vloge.«*¹⁶

Komunisti člani UO kulturnih ustanov so poudarili odgovornost odborov pred družbo in soglašali, da UO ne smejo biti cenzurni centri in da je treba doseči koordina-

¹³ ARS, IS-KPK, f. 2, dok. 64/55.

¹⁴ ARS, IS-KPK, f. 2, dok. 41/55.

¹⁵ Ljudska pravica, XXI, št. 67, 20. 3. 1955, str. 5.

¹⁶ ARS, CK ZKS III, š. 61, Stenografski zapisnik posvetovanja komunistov o problemih in delu UO..., 2. 6. 1955, str. 1–3.

cijo v delu. Pokazale pa so se nejasnosti v pristojnostih delavskih svetov, UO in umetniških svetov.¹⁷

Slovenska skupščina je 5. decembra 1955 končno sprejela odlok o vodstvu kulturno-prosvetnih, umetniških in znanstvenih zavodov; opazna je kar nekajletna zamuda v primerjavi z delavskim samoupravljanjem. Odlok je določal, da morajo imeti zavodi UO, ki ga sestavljajo zastopniki kolektiva, člani, ki jih imenuje ustanovitelj, in predstojnik zavoda, ki ne sme biti predsednik UO. Najpomembnejše določilo je bilo, *»da osebje zavoda voli največ tretjino članov upravnega odbora«*. Ustanovitelj je lahko imenoval do dve tretjini članov UO, ob tem pa je imel pravico, da *»lahko razpusti upravni odbor, če ta zanemarja svoje dolžnosti ali če je njegovo delo v nasprotju z zakonom«*. Poleg organizacijskih nalog je dobil UO pravico, da *»sprejema letni delovni načrt«*, kar je v bistvu pomenilo potrjevanje programske politike. Strokovni svet je imel bistveno manjše pristojnosti in je bil le posvetovalno telo, ki je bilo *»lahko«* ustanovljeno (ni bilo nujno!) in je dajalo predloge v potrditev UO.¹⁸

Pravni besednjak prikriva čeri, na katere so naleteli kulturni ustvarjalci v slovenskih umetniških in znanstvenih ustanovah. Ker je bila z zakonom ustanovljenim zavodom ustanovitelj slovenska skupščina, z odlokom pa vlada, sta ta oblastna organa dobila pravico na imenovanje absolutne večine članstva UO in s tem možnost, da posredno vodita kulturne ustanove. Politiki so poudarjali, da morajo člane UO izbirati med zavednimi člani SZDL, ki bodo boj za socialistične družbene odnose prenesli tudi v kulturne ustanove. Zunanji člani so z dvotretjinsko prevlado brez težav preglasovali člane kolektiva oz. strokovnjake, čeprav tega ne smemo enačiti.

Za predsednike in člane UO so izbrali pomembne partijske kulturne ideologe. Boris Ziherl je postal prvi predsednik univerzitetnega sveta, Lev Modic, France Petrovšek, Tone Fajfar in drugi so bili člani več UO. Člane

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ UL LRS, XII, št. 49, 8. 12. 1955, str. 995–997.

UO so predlagale komisije CK ZKS in SZDLS, zato ne preseneča močna zastopanost članov obeh ideoloških komisij in komisije za tisk v UO kulturnih ustanov.

Z uveljavitvijo sistema družbenega upravljanja v kulturnih ustanovah klasična cenzura ni bila več potrebna. UO so postali cenzor ideološko najbolj nezaželenih stvaritev, tako da teh sploh niso uvrstili na spored. Odločanje v imenu in interesu širših družbenih potreb je treba ocenjevati s stališča, kdo je določal, kaj »širši družbeni interesi« so. To je bila vodilna idejna sila, ZK.

Kako je potekalo imenovanje UO, bom pokazal s konkretnim primerom. Predsedstvo SZDLS je začelo 21. oktobra 1954 razmišljati, koga imenovati v UO Radia Ljubljana.¹⁹ Teden dni kasneje, 28. oktobra 1954, so imena članov predlagali na seji komisije za tisk predsedstva SZDLS.²⁰ In 11. januarja 1955 je slovenska vlada izdala odločbo o imenovanju članov UO Radia Ljubljana.²¹

Do aprila 1956 so bili izvoljeni UO (z različnimi imeni) Univerze, fakultet in umetniških akademij, Triglav filma, Radia Ljubljana, Slovenske filharmonije, gledališč, založb, Zavoda za spomeniško varstvo, republiških muzejev in galerij ter Državnega arhiva Slovenije. V vseh so imeli zunanji člani številčno in s tem glasovalno premoč nad notranjimi člani, le da je bila ta ponekod izrazita, drugod simbolična. V univerzitetnem svetu je bilo npr. razmerje 16:8, v filmskem svetu Triglav filma 10:1, na Radiu 10:5, v Filharmoniji 8:5, v SNG Ljubljana 9:6, v SNG Maribor 10:5 itd. Nejasnosti pri razmejitvi pristojnosti med organom družbenega upravljanja in avtonomnimi organi ustanove so se najbolj kazale v gledališčih, bile pa so tudi drugod.²²

Zakonodaja, s katero so nameravali oblastniki predvsem izničiti avtonomni položaj kulturnih ustanov, je

¹⁹ ARS, RK SZDLS, š. 26, Seja predsedstva SZDLS, 21. 10. 1954, str. 33–34.

²⁰ ARS, RK SZDLS, f. 38, Zapisnik 13. seje komisije za tisk pri predsedstvu SZDLS, 28. 10. 1954, str. 1–2.

²¹ UL LRS, XII, št. 1, 13. 1. 1955, str. 4.

²² ARS, IS-KPK, f. 11, dok. 100/56.

kljub temu prinesla pomembno pridobitev. Poleg novega sistema odločanja so oblastni organi vzpostavili natančen sistem financiranja, saj so določili ustanoviteljeve dolžnosti do ustanove. Prej enotnih meril ni bilo, tako da je nova zakonodaja ustvarila možnosti za finančno stabilnejše poslovanje kulturnih ustanov.

ZIHERLOV KONCEPT KULTURNE POLITIKE

Prevlada vodilnih partijskih ideologov v oblastnih organih in UO je omogočala uveljavljanje kulturnopolitičnih načel vladajoče stranke. Toda kakšna so bila ta načela? Na VI. kongresu KPJ/ZKJ novembra 1952 v Zagrebu, tako kot na drugih tovrstnih kongresih, niso natančneje določili kulturnopolitičnih izhodišč. Začrtali so okvirne smernice, ki naj bi bile osnova kongresom drugih pristojnih organizacij. Josip Broz je v skladu z ideologijo ZKJ med kulturnimi vprašanji največ pozornosti namenil širjenju kulture med delavske sloje in opozoril, da je opozicija proti razširjanju marksističnih načel predvsem med intelektualci. Poudaril je, da se ne smejo zavreči kulturne pridobitve preteklosti (kar je pod vplivom socrealizma zagovarjala kulturna politika v štiridesetih letih, op. p.) in dodal: *»Nasprotno, mi nadaljujemo socialistično kulturo prav na teh pozitivnih pridobitvah s tem, da jih plemenitimo z znanstvenimi pridobitvami marksizma s področja družbenega razvoja. Zavreči moramo samo tisto, kar ne spada v novi družbeni sistem, kar je moralo umreti s starim družbenim sistemom, kar zavira nadaljnji razvoj.«*²³

Splošna načela VI. kongresa ZKJ so v Sloveniji precizirali kongresi političnih in kulturniških organizacij. Najjasneje se je ideologija vladajoče stranke izražala v govorih Borisa Zihlerla. Njegove besede imajo posebno težo, saj je bil glavni slovenski partijski kulturni ideolog, zadnji načelnik agitpropa CK KPS, v letih 1954–1956 je vodil komisijo za ideološko vzgojno delo predsedstva SZDLS,

²³ Borba komunistov Jugoslavije, str. 91.

po ustanovitvi ideološke komisije CK ZKS pa leta 1956 postal njen prvi vodja.

Ideologi so v govorih ločevali delavsko in vrhunsko kulturo. Prva je bila tisto, za kar naj bi si prizadeval delavski razred z ZK na čelu, druga pa ostanek minule kapitalistične dobe, na katero naj bi čimprej pozabili. Boris Ziherl je avgusta 1952 dejal, da izraz »vrhunska« ne ustreza, kajti *»če naj bo to res vrhunska, potem pod tem imenom lahko razumemo socialistično proletarsko kulturo«*. Namesto »vrhunska« bi morali uporabljati izraz *»gosposka kultura' preživelih razredov«*, ker se ta bori *»za izolacijo kulturnih delavcev od ljudskih množic«* in le *»mi edini, socialisti, komunisti in marksisti se borimo za resnično vrhunsko kulturo«*.²⁴

Ziherlovi uradni govori so predvsem povzdigovali delavsko kulturo, torej tisto, ki se je razvijala v delavskih prosvetnih in kulturnih društvih, temeljila pa je na marksističnih osnovah v interpretaciji ZKJ in na amaterstvu. Takšno je bilo tudi izhodišče razprav na III. kongresu ZKS od 18. do 20. maja 1954 v Ljubljani. V politično-organizacijskem poročilu in v komisiji za ideološka vprašanja so govorili le o tistih kulturnih problemih, ki so se dotikali po ideologiji ZK vodilnega dejavnika v družbi, delavstva. To so bila osnovno in srednje šolstvo, sredstva masovne komunikacije in amaterska društva. Ziherl je razpravo v ideološki komisiji končal takole: *»Ves naš sistem šolstva in sredstva idejnega vplivanja, s katerimi razpolagamo, pa morajo biti zavestno usmerjena v to, da gradimo proletarsko kulturo, ki po znanih Leninovih besedah ni nekaj odtrganega od dosedanje kulture, marveč prevzemanje in nadaljnje razvijanje vseh njenih največjih pridobitev, ki jih je človeški duh ustvaril v tisočletnem razvoju.«* K temu je dodal v praksi *»napačno«* imenovano vrhunsko kulturo: *»Tako je treba določiti pojem 'vrhunske kulture', ki je v tem smislu istoveten s pojmom socialistične kulture.«*²⁵

²⁴ ARS, ZKOS, f.17, m.1, Stenografski zapisnik ustanovnega kongresa ZS, 23.8.1952, Popoldansko delo kongresa.

²⁵ Tretji kongres ZKS, str. 269–270.

ZK je torej tudi po ukinitvi agitpropa vztrajala pri ločevanju »delavske« in »vrhunske« (po Ziherlu »gospodske«) kulture. Delavsko umetnost oz. kulturo je po pojmovanju ZK ustvarjal delavski razred, nosilec revolucionarnega prevrata. Partija je podpirala tiste ustanove, ki so tudi na kulturniškem področju zagovarjale egalitarnost: osnovno in srednje strokovno šolstvo (ne pa gimnazije in univerze, kamor so se po ocenah partijskih ideologov vpisovali »malomeščanski elementi«) ter amaterska delavska kulturna društva z izobraževalnimi odseki, pevskimi zbori, gledališkimi in glasbenimi skupinami. V nasprotju s tem je vodilna ideologija ugotavljala prevlado t. i. dekadentnih usmeritev v centralnih ljubljanskih kulturnih ustanovah, v gledališču, filharmoniji, na Univerzi in v delovanju nekaterih kulturnih ustvarjalcev. V izrazoslovju vodilnih partijskih kulturnih ideologov so nekatere smeri pomenile že kar sinonim vsega negativnega in državni oblasti nasprotujočega.

Socialistični ideologiji nasprotne struje je Ziherl naštel že jeseni 1944. Kot izraz škodljive buržoazne ideologije v filozofiji je omenil agnosticizem, empiriokriticizem, novokantovstvo, v umetnosti pa impresionizem in ekspresionizem, ki se izraža tudi v kubizmu, futurizmu, konstruktivizmu, surrealizmu itd.²⁶

Ker so se uradne partijske ocene, najbolj larpurlartizma in impresionizma, po letu 1950 bistveno spremenile, si moramo ogledati predvsem Ziherlove ocene iz prve polovice petdesetih let.

V Naši sodobnosti je Boris Ziherl leta 1953 takole označil idejne nasprotnike: *»Na vseh področjih se socialistična zamisel bije s protisocialistično zamisljo, z buržoaznim in drobnoburžoaznim individualizmom, z birokratsko samopašnostjo in omejenostjo, s partikularizmom, z nacionalizmom in z vsem ostalim, kar tvori idejno prtljago družbenih sil, ki hote ali nehotе zadržujejo naš progresivni razvoj.«*²⁷ V istem

²⁶ ARS, DE II, Partizanski arhiv, f. 666, m. III/6, Boris Ziherl: Marksistično-leninistična teorija umetnosti.

²⁷ Naša sodobnost, I, 1953, št. 7–8, str. 578.

letniku se je Ziherl v članku *Eksistencializem in njegove družbene korenine* opredelil proti eksistencializmu Jeana-Paula Sartra in njegovih predhodnikov, »krščanskih eksistencialistov« Karla Jaspersa in Gabriela Marcela, »ateističnega eksistencialista« Martina Heideggra, v tem krogu omenil še Sörena Kierkegaarda ter pisca Alberta Camusa in Simone de Beauvoir, od Slovencev pa kot najbližjega tej ideologiji Edvarda Kocbeka. Ziherlov sklep ni dopuščal dvoma o odnosu vladajoče ideologije do eksistencializma: »V interesu dejanskega napredka naše družbene misli je potrebna načelna idejna borba proti eksistencializmu in njemu podobnim subjektivističnim in individualističnim pojavom v duhovnem življenju naših dni.«²⁸

Leto kasneje je Ziherl zavrnil še Comtov pozitivizem in na njem temelječe znanstvene smeri in dela. V predavanju na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani 5. aprila 1954 je o razmerju znanosti in svetovnega nazora menil naslednje: »V interesu znanosti na sploh je, da se zveza in medsebojno učinkovanje posebnih družbenih ved in zgodovinskega materializma kar najbolj utrdita in poglobita.«²⁹

Dan kasneje, 6. aprila 1954, je Boris Ziherl na vprašanje o odnosu do modernističnih smeri, v književnosti nadrealizma, v slikarstvu in kiparstvu abstraktne umetnosti in v glasbi atonalnosti, odgovoril, da ne bi smeli ničesar ukazovati ali administrativno posegati v ustvarjanje, da pa je dolžnost komunistov spoznavati zvezo med človekom in naravo ter zavračati umetniške struje, ki tega ne počno: »Zares dekadentne so samo stvari, ki so po vsebini dekadentne, ki vsebujejo nekaj bolnega, patološkega, ljudomrzniskega, neko gnilobo, povečevanje napol živalskih instinktov, ki jih skušajo nekateri prikazati kot osnovo vsega človeškega dogajanja. (...) Gre za vsebino, čeprav osebno smatram, da pomeni pravzaprav tudi 'modernistična' forma padec umetnosti.«³⁰

²⁸ Naša sodobnost, I, 1953, št. 1, str. 2–18, in št. 2–3, str. 106–131.

²⁹ Naša sodobnost, II, 1954, št. 4, str. 289–305.

³⁰ ARS, CK ZKS III, š. 27, Ziherl: Tiskovna konferenca, str. 14.

Te in druge izjave kažejo, da je Ziherl ločeval »pozitivno« in »negativno« v umetnosti in znanosti. Pozitivno, tisto, kar je oblast politično in finančno podpirala, je pomenilo na marksističnih osnovah temelječe znanstveno delovanje in tista umetniška stremjenja, ki so opisovala človeka kot družbeno bitje, ki teži k boljšemu in lepšemu, seveda po pojmovanju ideologov ZK. Negativno, dekadentno, buržoazno, malomeščansko je bilo vse drugo, kar ni pomagalo ustvarjati »socialističnega« človeka. V filozofiji in znanosti na splošno so to bili individualistični, personalistični tokovi in dialektičnemu materializmu nasprotna idealistična izhodišča. V literaturi se je uradna kritika najpogosteje spravljala nad eksistencializem, v slikarstvu nad abstraktno umetnost, v glasbi pa nad jazz. Ziherl je stališča glede na politične razmere le malenkostno spreminjal, medtem ko so drugi partijski ideologi lastne poglede občutneje prilagajali dnevnopolitičnim potrebam.

Ziherlovim podobna stališča je zagovarjalo še nekaj partijskih ideologov. Najpomembnejši med temi je bil Lev Modic. Svoje poglede na vlogo inteligence v družbi je pojasnil aprila 1952 v Naših razgledih. Zavrnil je teze o avtonomnem delovanju inteligence v socialistični družbi: *»Miselnost njenih zagovornikov je uperjena proti politizaciji znanosti in umetnosti in se sklicuje na tiste demokratične forume, ki ne dopuščajo globljih sprememb pri obstoječih odnosih, zlasti ne pri odnosih med ročnim in duhovnim delom. Ta tendenca je po svoje značilen primer, kako se za meščansko demokratično ideologijo in njenimi oblikami lahko skriva skrajna nedemokratičnost.«* Modic je presodil, da je *»v kulturnih in znanstvenih ustanovah (...) izraz pripadnosti sodobnemu razvoju nekam uradno dodan, skorajda tuj element, bolj naziv kot vsebina in metoda«*. Kritiziral je več pojavov v intelektualnem delu, med drugim to, da se *»v imenu kvalitete zanika primat idejne vsebine vsakega intelektualnega dela«*.³¹

Zadnja Modičeva trditev dokazuje, da je Partija kljub kulturnopolitičnim spremembam v začetku petde-

³¹ Naši razgledi, I, št. 3, 5. 4. 1952, str. 18–20.

setih let še vedno ocenjevala delo kulturnikov predvsem ideološko, kakovost pa je bila zanjo manj pomembna kot zahtevana politična naravnost. Resda ZKS ni več v starem stilu zahtevala, da mora kulturni delavec služiti revoluciji in novi oblasti, toda Modic je še vedno poudarjal, da je za kulturnega ustvarjalca bistveno pomemben njegov odnos do revolucije in socializma, torej njegov svetovni nazor.³²

Med uveljavljenimi pisci se je v obrambi takšne literature, kot jo je zahteval Ziherl, najbolj angažiral Miško Kranjec. Pogosto je kritiziral predvsem mlajšo generacijo, češ da zavrača realizem in marksistične poglede na umetniško ustvarjanje. Socialistični realizem, je dejal, so »ustvarili Rusi za sebe« in ga je težko določiti. Če bi definicijo prilagodili našim razmeram, »je bil pri nas edini socialistični realist Cankar«. Kranjec je menil, da bo še precej časa »trajal boj, preden bomo tudi na kulturnem področju izvajali napredno mišljenje marksizma«.³³

Zagovorniki Ziherlovega koncepta so zasedali vodilne pozicije v zvezah amaterskih kulturnih društev. Pri Ljudski prosveti Slovenije je bil to podpredsednik Franc Kimovec, pri Zvezi Svobod pa predsednik Ivan Regent in (od leta 1954) tajnik Roman Albreht. Ziherl, Modic in Kranjec so kritizirali ideološke nasprotnike s filozofskih in z umetniških stališč, Regent in Albreht pa nekoliko drugače. V duhu ločevanja kulture in umetnosti sta vrhunsko kulturo ocenjevala negativno zato, ker ni pomagala pri vzpodbujanju svojega antipoda, amaterske delavske kulture. Ta je bila po ideologiji Partije bistvo kulturnih prizadevanj delavskega razreda oz. njegove avantgarde, ZK.

Od starih agitpropovskih ocen se je med ideologi najbolj oddaljil bivši vodja agitropa CK KPJ Milovan Đilas. Njegove teze v člankih v Borbi zadnje mesece leta 1953 in njegov politični padec januarja 1954 so znani.

³² Naši razgledi, I, št. 6, 17. 5. 1952, str. 19.

³³ ARS, CK ZKS III, š. 61, Zapisnik razgovora o nekaterih kulturnih problemih v Ljubljani in Sloveniji, 1. 3. 1955, str. 1–2.

Poudarim naj le njegove poglede na kulturniško področje, kot jih je v Sloveniji pojasnil 31. oktobra 1953 na pogovoru z mariborskimi prosvetnimi delavci, kjer je bil navzoč tudi Boris Zihlerl.

Razlike med bivšima vodjema jugoslovanskega in slovenskega agitpropa so se pokazale pri pojmovanju etike in estetike. Đilas je nasprotoval uporabi pridevnika marksistični, »ker ni marksistične etike, kakor ni marksistične fizike, kemije itd.«, in dodal: »Marksistične estetike ni in je nikdar ne bo. Druga stvar je vnašanje materializma v estetiko.« Pri vseh marksistih, je dejal, so etične in estetske prvine, ki jih je treba vnašati v sodobno življenje, izhodišča etike in estetike pa se ne dajo spreminjati kot npr. državni sistem: »Mene izraz 'marksistična estetika' ovira. Ta izraz privsebuje (uvlači) neko politično borbo in postavlja na prvo mesto politiko, torej nad umetnost in nad umetniška dela, kot neko politično avtoriteto, ki naj odloči, ali je ta ali oni roman dober ali slab itd.«³⁴

Đilas je navrgel še nekaj misli o dekadenci. Bil je proti prepovedim in za diskusijo o teh problemih: »V teh dekadentnih pojavih je dostikrat tudi nekaj pozitivnega. Osnovno je negativno, najdejo pa se tudi pozitivne stvari, recimo način izražanja misli, neka nova uporaba jezika, dajanje drugačnega smisla besedam itd. (...) Pustiti je treba več ali manj vse, pač pa o vsem mnogo diskutirati.«³⁵

Čeprav so se Đilasove teze razlikovale od večkrat izrečenih stališč Borisa Zihlerla, jim ta ni nasprotoval, saj je bil Đilas po partijski hierarhiji še vedno nad njim. Zihlerl je le ponovil kritike dekadence, pohvalil pa »zdravo realistično gledanje« v umetnosti, npr. Voranca, Kranjca in Kosmača. Dodal je: »Kar se tiče marksistične estetike, pa mislim, da lahko govorimo o tem samo v tem smislu, da je to znanstveno. Stojim na stališču, da obstoja znanost estetike.«³⁶

V diskusiji so se še vrnili k terminologiji oz. primernosti izrazov »marksističen« in »marksizem«. Zihlerl je

³⁴ ARS, CK ZKS III, š.1, Konferenca tov. Milovana Djilasa s prosvetnimi delavci v Mariboru, 31.10.1953, str.8–9.

³⁵ Ibidem, str.11–12.

³⁶ Ibidem, str.12–13.

ponovil, da marksistična izhodišča še niso prodrli in da v kulturi še prevladujejo idejni nasprotniki: »*Mi pa še nismo uspeli prodreti v te konkretne znanosti in tudi tam voditi odločen boj.*« Še jasneje kot v razpravah v Naši sodobnosti je povedal, da mora ideologija ZK postati temelj vsega znanstvenega in umetniškega dela.³⁷

Nastop Milovana Đilasa ob koncu leta 1953 je pomembnejši na političnem kot na kulturnopolitičnem področju. S kritiko nove elite, z zahtevo po ustanovitvi socialistične stranke in nasprotovanjem privilegiranemu položaju vrhov Partije je podvomil v pravilnost temeljnih postavk državnega sistema. Zahteve po spremembah v kulturniški sferi so dovolj jasno razvidne iz razlag v Mariboru. V nasprotju z Zihrlom je Đilas sodil, naj ZK ne vsiljuje ideologije od zgoraj, temveč naj jo zagovarja v odprtem boju z marksizmu nasprotnimi stališči. Namesto zahtev po primarnosti ideološko zaželenе literature je omenil enakovredno konkuriranje različnih ideoloških in umetniških nazorov.

Đilasov padec na III. plenumu CK ZKJ 16. in 17. januarja 1954 v Beogradu je v literaturi že opisan.³⁸ V slovenskih političnih organizacijah so o Đilasovih člankih prvič spregovorili na seji izvršnega komiteja CK ZKS 8. januarja 1954. Miha Marinko je dejal, da »*se je v zvezi z Đilasovimi članki treba čimprej spopasti javno v tisku z njegovimi pogledi.*«³⁹ Na seji predsedstva SZDLS 13. januarja 1954 je Marinko napovedal, da bodo na plenumu CK ZKJ Đilasa odstranili iz javnega življenja. Opozoril je, da morajo računati na različne odmeve na Đilasove članke in politični padec ter se pripraviti na ideološki boj. Dodal je, da je Boris Zihrl v ta namen že napisal članek.⁴⁰ Dva dni kasneje, 15. januarja 1954, je Boris Kraigher ocenil, da je

³⁷ Ibidem, str. 17–18.

³⁸ Vasilije Kalezić: Đilas. Miljenik i otpadnik komunizma. Beograd 1988, str. 181–199.

³⁹ ARS, CK ZKS III, š.2, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 8.1.1954.

⁴⁰ ARS, RK SZDLS, š.26, Seja predsedstva SZDLS, 13.1.1954, str. 27–30.

najmočnejša reakcija na članke v Ljubljani, predvsem v krogu Naših razgledov.⁴¹

Prav omenjeni Ziherlov članek je pomenil nadaljevanje razprav o Đilasovih stališčih za kulturniško področje. Objavljen je bil v dveh delih v glasilu ZKJ, neposredno po sporočilu izvršnega komiteja o sklicu plenuma CK ZKJ, na katerem naj bi obravnavali primer Milovana Đilasa. To je Ziherlovemu članku seveda dalo težo »uradnega« stališča. Razprava Naši družbeni cilji in vloga komunistov v boju za njihovo uresničenje je bila teoretična, praktičnih problemov se po večini ni dotikala. Ziherl je zagovarjal nujnost poti v komunizem, nujnost kritike meščanskih ideologij in iz njih izvirajočih idej ter nujnost povezovanja in idejnega usmerjanja po ZKJ oz. organizacijah, ki temeljijo na njenih programskih izhodiščih (to pa so bile dejansko vse priznane). Nasprotoval je Đilasovemu stališču, da ne more nobena skupina ali ustanova trditi, da je samo njeno stališče socialistično, kar je pomenilo kritiko ideološkega monopola ZKJ. Za odgovor tej tezi je Ziherl razčlenil svoj pogled na »načelno socialistično« in »nenačelno malomeščansko kritiko«. Za slednjo je bilo v kulturi, po Ziherlu, značilno, da »kritiki te vrste istovetijo z birokratizmom sleherni boj proti malomeščanski idejni razbrzdani in vsakršnim prehodnim modnim bedarijam«. Boriti se za takšno pojmovanje kritike je bila po Ziherlovem mnenju naloga komunistov po sklepih VI. kongresa ZKJ. Mimogrede je napadel še »antimarksiste« med jugoslovanskimi filozofi, ekonomisti, književniki kritiki itd., ki niso dovolj dobro poznali marksizma, leninizma in zgodovinskega materializma. Tem je sporočil: »Kar se pa tiče ‚socialističnih zavednih sil‘ iz vrst tistih malomeščanskih intelektualcev, ki jim je v napoto sleherni zavedna družbena disciplina in ki vidijo v vsakem delu na podlagi enotne idejno-politične platforme ogrožanje svoje ‚svobodne‘ osebnosti, teh seveda ne vabimo v svoje vrste. Bolje bo za stvar samo in zanje, če ostanejo zunaj.«⁴²

⁴¹ ARS, CK ZKS III, š.2, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 15.1.1954.

⁴² Ljudska pravica-Borba, XIX, št. 7, 10.1.1954, str. 2, in št. 9, 12.1.1954, str. 2.

Tako ostre ločnice je Ziherl le redko postavljaj. V članku je naredil enačaj med ideologijo in posameznikom; tega je popolnoma podredil ideološkimi izhodiščem organizacije, katere član je. Za kulturnega delavca je to enačenje pomenilo, da je umetnik komunist najprej komunist in mora pri delu izhajati s stališč ZKJ. Ker je bila ta usmerjena proti »buržoazni dekadenci«, se kulturnik ne bi smel ukvarjati z eksistencializmom, abstraktno umetnostjo, jaz-zom in drugimi protisocialističnimi strujami. Če bi že pisal o teh smereh, bi jih moral v skladu z dialektičnim materializmom ocenjevati negativno, ker ne pomagajo pri graditvi socializma.

V Ziherlovem članku je bilo, kot sem že omenil, precej teoretiziranja. Zato ga je zanimivo primerjati z nekaj mesecev starejšim člankom Nekaj opomb o naši kritiki, ki je nastal kot rezultat razprav na II. plenumu CK ZKJ o idejnem delu. V njem je Ziherl ocenjeval umetniško kritiko v Sloveniji. Uvodoma je pojasnil, zakaj nasprotuje ločevanju družboslovne in estetske kritike, ali drugače rečeno, utemeljeval je upravičenost ideološke kritike umetnosti. Naštel je več primerov politično »nesprejemljive« kritike. Tarasa Kermaunerja je omenil zaradi trditve, da se kultura ne da enosmerno označevati za dobro in slabo, napredno in reakcionarno. Bojan Štih je naredil napako, ker se je zavzemal za dadaiste in kritiziral ždanovščino z »napačnih« izhodišč. Janko Kos je po Ziherlu grešil, ko ni negativno ocenil »dokaj brezpomembnih Ljubljanskih razglednic' Lojzeta Kovačiča«. Članek je Ziherl končal z ostro zahtevo, naj umetniška kritika temelji na marksističnih osnovah: »Samo kritiko v imenu bodočnosti, pa naj bo še tako brezobzirna, je moči imenovati napredno kritiko. In samo tako kritiko lahko zahtevamo od naših kulturnih delavcev, ki so prvorženi stvari socializma, pa naj bodo marksisti ali nemarksisti.«⁴³

Na III. plenumu CK ZKJ januarja 1954, ob razpravi o Dilasovem primeru, je Ziherlova stališča kritiziral Vladimir Dedijer. Dejal je, da »je slišal mnoge pisce in kulturne delavce, ki se prijemajo za glavo in vprašujejo, kaj je to. (...)

⁴³ Naša sodobnost, I, 1953, št. 7–8, str. 577–585.

Zakaj naj bi se v literaturi ponovno predpisovalo 10 božjih zapovedi, po katerih je treba določeno misliti in določeno občutiti?» Če bi obveljala Ziherlova stališča, je nadaljeval Dedijer, ne bi v Jugoslaviji nastajala nikakršna umetnost več: »Pred tem forumom lahko izjavim, da moje pero ne bi moglo pisati niti ene besede s črnilom tov. Ziherla, čeprav bi jaz to hotel ali želel in uporno poskušal, vrste bi ostale prazne. Če jaz ne pišem iz svojega srca, kot mislim in čutim, marveč me stalno preganja misel, ali bo to temu ali onemu tovarišu v aparatu ali temu ali onemu kritiku všeč, ne bi bilo od mojega pisanja ničesar.«⁴⁴

Ziherl je odgovoril Dedijerju in ponovil, da *»ima vsako umetniško delo svoje družbene korenine, svojo družbeno vlogo in svoj družbeni učinek«*. Dodal je, da so ga po objavi že omenjenega članka v Naši sodobnosti o kritiki *»pristaši takšne literature«* napadli z ždanovcem in da so imeli Đilasovi članki *»glavni odmev prav v krogih skrajnih individualistov, ki beže pred vsako kritiko in ki smatrajo, da lahko brez idejnega odpora in nekontrolirano pišejo vse, kar jim pride na misel«*.⁴⁵

Po III. plenumu CK ZKJ večjih razprav v vrhovih slovenskih političnih organizacij ni bilo, kar pomeni, da se slovenskim oblastnikom ocene v Naših razgledih (in drugod) niso zdele močne in politično nevarne. Za kulturo je Đilasov padec pomemben zato, ker so bile za nekaj časa poražene tudi njegove ideje o razbijanju partijskega ideološkega monopola v kulturi, enakopravnejšem uveljavljanju marksistični filozofiji nasprotnih umetniških in znanstvenih tokov in nujnosti kritike, ki enakovredno upošteva umetniške in ideološke ocene. Te bistvene postavke je Đilas omenil že v obširnem referatu na III. plenumu CK KPJ decembra 1949, v začetku petdesetih let pa so omogočale preobrat kulturne politike in podiranje ozkih ideoloških barier. V nasprotju s tem pomeni III. plenum CK ZKJ januarja 1954 vsaj v Sloveniji uveljavitev Ziherlovega koncepta, ki ni dopuščal dvoma o tem, kaj je

⁴⁴ Slovenski poročevalec, XV, št. 15, 19. 1. 1954, str. 5.

⁴⁵ Ibidem, str. 2.

zaželeno in kaj odvečno. Glede na štirideseta leta se je spremenilo to, da za Ziherlovimi stališči ni več stal agit-propovski aparat Partije, ki je imel popoln vpogled v kulturno delovanje in je lahko hitro posegel od zgoraj. Ziherlu nasprotna stališča so imela več možnosti za javno objavo, še posebej v revijah, na katere je Ziherl večkrat mislil, ko je obravnaval napake v kulturi.

Najbolj celovito je Ziherl razložil lastno vizijo kulturne politike na tiskovni konferenci v Klubu poslancev 6. aprila 1954, torej že po padcu Milovana Đilasa. Ko je govoril o založništvu in tisku, se je izrekel proti tiskanju literarne plaže: *»Sicer pa moram reči, da je te literature v Sloveniji v razmerju z drugimi republikami dosti manj. (...) Vendar pri nas niso začeli na debelo izdajati sodobno skrajno dekadentno literaturo, kakor je bilo ponekod drugod. (...) Vse to velja tudi za filme. Sploh je znano, da so kriteriji v Sloveniji dosti bolj strogi kot v drugih republikah, in po mojem je to tudi prav.«* Pri omenjanju plaže je Ziherl naštel dela, ki ne delajo *»nobene moralne škode«*, vendar niso pozitivna, npr. Vernove, Dumasove in Sienkiewiczve romane. Opravičevanje z rezultati finančnega efekta je bilo po Ziherlovem mnenju nesmiselno, saj je bila moralna škoda prevelika. Prav tako izbirčni bi morali biti pri izbiri tujih filmov, zlasti ameriških in ruskih, ki so plaža in porajajo šovinistične ideje. Ziherl je dodal svojo stalno trditev, da glede tega potrebujemo *»bolj nazorsko kritiko«* in bi bilo treba npr. pri Straussovem Netopirju, ki ga je tedaj v Ljubljani uprizorilo celovško Mestno gledališče, poudariti nemške nacionalistične tendence. Za tem je govoril še o družbenem upravljanju v kulturnih ustanovah. Povedal je, da založbe že imajo od ustanoviteljev imenovane UO in je tako CK ZKS imenoval UO Cankarjeve založbe, predsedstvo SZDLS pa UO Slovenskega knjižnega zavoda.⁴⁶

Ko je Ziherl govoril o umetnosti, je nasprotoval izrazu *»vrhunska umetnost«*, češ da *»bi bilo bolj govoriti o gosposki umetnosti in umetnosti za ljudstvo«*. Pograjal je modernistične smeri v književnosti, slikarstvu in glasbi. Da

⁴⁶ ARS, CK ZKS III, š. 27, Ziherl: Tiskovna konferenca, str. 1–7.

v javnosti ni bilo ostrejših kritik teh pojavov, je Ziherl pripisal preslabi kritiki, ta pa je bila taka zato, ker so kulturni delavci ločevali politiko in kulturo in kulturnega življenja niso ocenjevali politično. Ziherl je menil, da je napaka slovenskih kulturnih delavcev nepoznavanje marksizma. Tudi pri kritiziranju šovinizma je imel Ziherl svojsko mnenje.⁴⁷ Večkrat je dejal, da se šovinizem rojeva zaradi napačnih informacij o dogajanjih v drugih republikah. Menil je, da bi morala izmenjava kulturnih dobrin potekati predvsem v smeri Slovenija in drugi deli Jugoslavije in da pretirano poudarjanje slovenstva škoduje spoznavanju z drugimi jugoslovanskimi narodi.

Iz omenjenih Ziherlovih nastopov je moč izluščiti osnovne postavke kulturne politike. O kvaliteti umetniškega in znanstvenega dela so le redko razpravljali. Bistvena je bila idejna in politična naravnost kulturnega ustvarjanja. S tem se je jasno pokazalo prizadevanje Partije, da mora tudi na kulturniški sceni glavno vlogo odigrati njena ideologija. Ziherlov kulturnopolitični koncept so zagovarjali na straneh revij, ki so jih urejali Ziherl in njegovi sodelavci. Ziherl je skupaj s Ferdom Kozakom urejal Našo sodobnost, ki je leta 1953 zamenjala socrealistično zasnovani Novi svet. Bolj poljudne članke je objavljalo glasilo Prešernove družbe Obzornik, za katero so skrbeli Miško Kranjec, Tone Fajfar, Janko Liška in drugi. Socialistično misel, revijo Zveze Svobod, ki je izhajala v letih 1952–55, je urejal Ivan Regent. Tudi v kulturnih rubrikah časopisov se je bil boj za socialistično kulturo. To velja predvsem za glasili ZKS in slovenskih sindikatov, Ljudsko pravico in Delavsko enotnost. Toda revije in časopisi le niso bili tako enostransko ideološko usmerjeni kot v drugi polovici štiridesetih let.

Vodstvo ZKS je v prvi polovici petdesetih let podpiralo izključno Ziherlov kulturnopolitični koncept. Drugačna stališča, četudi so jih zagovarjali člani ZKS, v tem času niso dobila podpore v vrhovih slovenske Partije.

⁴⁷ Ibidem, str. 8–19.

KULTURNIŠKA OPOZICIJA

T. i. kulturniška opozicija ni bila nikakršna organizirana politična opozicija. Take v Sloveniji ni bilo od prvih povojnih let, ko so Partiji nasprotne politične grupacije na različne načine, predvsem na skonstruiranih sodnih procesih, uničili ali izrinili iz javnega življenja. Kulturniška opozicija v začetku petdesetih let še ni napadala temeljev političnega sistema, nasprotovala je le partijskemu monopolu na idejnem in kulturnem področju.

Inteligenca iz katoliških vrst je imela zaradi svetovnonazorske usmeritve najmanj možnosti za javno udeleževanje. V začetku petdesetih let se je pritisk nanjo še povečal zaradi zunanjepolitičnih razmer, ki so v končni fazi decembra 1952 pripeljale do prekinitve diplomatskih stikov Jugoslavije in Vatikana. Najizrazitejši spopad s katoliško inteligenco leta 1952 je politična likvidacija Edvarda Kocbeka, zadnjega krščanskega socialista v vrhovih oblasti, ki je vztrajal pri stališčih krščanskih socialistov ob vstopu v OF. Ko so se odnosi med Jugoslavijo in Vatikanom zaostрили, sta tudi nehali izhajati glasili škofijskih ordinariatov, leta 1951 mariborski Verski list in leto kasneje ljubljansko Oznanilo. Leta 1952 je umrl Aleš Ušeničnik, predvojna avtoriteta v katoliških kulturnih krogih, ki je bil zaradi svoje nepopustljivosti med drugimi v sporu s Kocbekom. Ušeničnika so že leta 1948 izključili iz članstva SAZU, umrl pa je le nekaj mesecev pred tem, ko so Teološko fakulteto dokončno izključili iz ljubljanske Univerze. Posamezniki iz vrst katoliške inteligence so že pred letom 1952 prepustili pomembna mesta ljudem, ki so oblastem bolj ustrezali. Celjski Družbi sv. Mohorja, glavni založnici del pisateljev iz katoliškega kulturnega

kroga, je Partija konec leta 1952 sklenila škodovati s konkurenco v obliki Prešernove družbe, ki bi posnemala njen način dela in imela močno finančno in politično podporo.

Ko omenjamo katoliško usmerjeno slovensko inteligenco, ne smemo pozabiti na slovensko emigracijo, ki ji je oblast po letu 1945 onemogočala vpliv na razvoj v Sloveniji. Izmenjava knjig s tujino je potekala s posredovanjem centralne založbe v Beogradu, zakonski predpisi in oblastni organi pa so poskrbeli, da v državo ni mogla legalno prihajati »škodljiva« literatura politično premaganih skupin.

Politično pomembnejša od katoliške je postala skupina mlajših intelektualcev, ki je stopila v javnost po 2. svetovni vojni. To so bili Janko Kos, Peter Levec, Taras Kermauner, Primož Kozak, Luc Menaše in drugi. Zbirali so se ob revijah mlade generacije, te pa so nehale izhajati ena za drugo. Prva med njimi je bila Mladinska revija, ki naj bi po zamisli političnega vrha direktivno usmerjala prihodnje intelektualce v »pravo« smer. Toda po spremembah v začetku petdesetih let je revija izgubila osnovni namen in jeseni 1951 jo je zamenjala ideološko precej drugače zasnovana Beseda.⁴⁸

Koncept Besede iz septembra 1951 je nakazoval odmik od nalog Mladinske revije, čeprav sta urednika ostala Ivan Minatti in Mitja Mejak. Krog revije naj bi bili mladi, vendar brez formalnega programa: *»Med sodelavci nove revije so in bodo razlike v nazorih. Konec koncev lahko zgolj iz takšnega kroga sodelavcev zraste plodna in zanimiva vsebina.«* Uredništvo je napovedalo, da bo podpiralo esejistiko in kritiko, in dodalo, da se *»s prispevki marsikaterega uglednega tujca«* morda ne bo strinjalo, pa jih bo kljub temu objavilo. To za direktivne revije ni bilo v navadi. Svojim bodočim kritikom so svetovali, naj ne zamerijo tistim sodbam, s katerimi se ne bodo strinjali, in *»naj zaradi tega ne prelomi palice nad revijo ali celo nad generacijo«*.⁴⁹

⁴⁸ O reviji Beseda glej: Kos, Nekrolog.

⁴⁹ Beseda, I, 1951–52, št. 1, str. 1–2.

V skladu s takšnim konceptom revija nikakor ni bila ideološko enoznačna. V njej je bilo moč najti ocene, ki so nekoliko spominjale na marksističnim načelom ustrezno usmerjeno idejnost, objave del eksistencialistov, kritike starejših uveljavljenih kulturnikov in kritike napak v kulturnem povezovanju narodov in kultur Jugoslavije. O enotnejši usmeritvi ali širšem kulturnopolitičnem konceptu sodelavcev bi težko govorili. Pomen Besede je bil v tem, da je v kulturno življenje prinesla živahno polemiziranje, ki ga v slovenskem revialnem življenju pred tem dobro desetletje ni bilo.

Uredništvo Besede je imelo širok krog sodelavcev iz mlajše generacije, toda zelo zgodaj si je nakopalo številne sovražnike iz vrst politikov, ki so skušali ovirati delovanje s kritikami in pritiski. Uredništvo je tovrstne kritike razglašalo za podtikanje in se v začetku leta 1953 formalno izreklo *»za socializem, za družbeno preobrazbo, za podporo Partiji, za vedno globljo in resničnejšo socialistično demokracijo«*.⁵⁰

Iz kroga Besede sta se s svežimi pogledi na probleme literature, dramatike in odnosa do umetnosti vedno bolj uveljavljala Janko Kos in Taras Kermauner. Idejno in estetsko sta vrednotila umetniške stvaritve vedno z istih izhodišč. To pa je že bilo v nasprotju z uradno veljavnimi Zihlerlovimi načeli, ki so umetniške struje apriorno delila na pozitivne in negativne. Za Zihlerla je bilo ugotavljanje idejnosti bistvo kritike umetnosti, za mlajše esejiste in kritike pa le pomožno sredstvo pri ocenjevanju estetske vrednosti umetniškega dela.

V prvi polovici petdesetih let so bile kritike mlade generacije še izrazito literarnoteoretične, političnih podtonov je bilo v njih bolj malo. Poleg Kosa in Kermaunerja je treba pri prevrednotenju pogledov omeniti še Dušana Pirjevca, ki je pogosto objavljaj na straneh Besede. V prvih povojnih letih je bil eden od vodilnih članov slovenskega agitpropa, potem ko je odsedel zaporno kazen, pa je temeljito spremenil svoje poglede.

⁵⁰ Beseda, II, 1953, št. 1, str. 1.

Še najbolj so se razlike med Zihlerlovim konceptom in mišljenjem mlajše generacije pokazale jeseni 1953 v Kosovem članku Boris Zihlerl in naša kritika. To je bil odgovor na Zihlerlov članek iz Naše sodobnosti Nekaj opomb o naši kritiki, ki ga je Zihlerl napisal po razpravah na II. plenumu CK ZKJ in sem ga omenil ob Đilasovem padcu. Janko Kos ni soglašal z nekaterimi poudarki iz Zihlerlovega članka. O razvoju povojne slovenske kritike je sodil, da je pot vodila v stagnacijo in nazadovanje: »*Bo-dimo dobrohotni in povejmo na kratko, da je bila povojna mark-sistična dejavnost na literarnem področju brezpomembna in nezadostna.*« O Zihlerlovem napotku, naj kritiki upošte-vajo Marxova in Engelsova dela, je dejal, »*da je na literar-noestetsko delo obeh začetnikov marksizma treba vendarle gle-dati s potrebno treznostjo*«. Tudi kasnejši marksistični esteti so, kot začetnika marksizma, enostransko ocenjevali umetnost, zgolj s sociološkega vidika, pozabljali pa na umetniške prvine. Po Kosovem mnenju je Zihlerl, ko je prevzel definicijo Plehanova o kritiki, le ponovil napako svojih predhodnikov. In zato tovrstni »*marksistični literar-ni kritiki*« ni moč priznati naziva kritika. O konkretnih Zihlerlovih kritikah piscev mlajše generacije je Kos zapi-sal, da so nedorečene in da gre za prehitre in nepravilne zaključke.⁵¹

Pri Janku Kosu kulturnopolitični poudarki niso bili izraziti. Toda estetske ocene so se močno razlikovale od »uradnih«. Članek je bil prva neposredna in ostra kritika Borisa Zihlerla in njegovega kulturnopolitičnega koncep-ta. Kos je, tako kot mlajša generacija na splošno, zavračal pravico na monopol in enoznačnost v kulturi ter poli-tično ocenjevanje kulturnih dobrin, torej ocenjevanje umetnosti z merili, ki so umetnosti tuja. Pri Kosu in dru-gih esejistih mlajše generacije so bili še opazni vplivi pre-vladujočih marksističnih in materialističnih usmeritev, ki pa so se precej razlikovali od pojmovanj partijskih ideo-logov. To je dovolj jasno nakazal sam Boris Zihlerl, ko je pisal o Kosovem svetovnem nazoru: »*Toda njegovo pojmo-*

⁵¹ Beseda, II, 1953, št. 9, str. 515–526.

*vanje zgodovinskega materializma je nekoliko svojevrstno in se po mojem mnenju loči od tistega, kar pod zgodovinskim materializmom pojmujejo marksisti.*⁵²

Nekoliko starejši intelektualci, med njimi tisti iz vrst KPS in člani agitpropa, so dobili spomladi 1952 nov časopis, štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja Naši razgledi. Uredništvo, glavni urednik je bil Vlado Vodopivec, je obravnavalo vse tekoče družbene probleme, in to s precejšnjo kritično distanco. Sodelavci revije so bili že uveljavljeni slovenski umetniki in znanstveniki. Čeprav so v Naših razgledih objavljali tudi partijski ideologi, npr. Ziherl in Modic, so ti glavno oporo v boju za širjenje »socialistične« umetnosti le videli v Naši sodobnosti. Toda tudi v tej reviji je izšel marsikateri članek, ki se ni povsem skladal z vladajočo ideologijo.

Bolj sproščeno izdajanje periodičnega časopisja je bilo znamenje političnih sprememb v začetku petdesetih let in dopuščanja polemiziranja o družbenih vprašanjih, ki pa se ni smelo dotikati korenin družbenega sistema. Polemične razprave so se pomnožile po ukinitvi agitpropa, ko novi adut oblasti, družbeno upravljanje, še ni bil dokončno oblikovan. Leta 1954 so bile politično problematične literarne revije, izjema je bila Beseda, precej oddaljene od ideološkega nadzora komisij predsedstva SZDLS v Ljubljani. Boris Ziherl je maja 1955 dejal, da so zato neljubljanske revije v emigrantskem tisku ocenjene pozitivno, o Sodobnosti in drugih centralnih revijah pa sodijo, da se zaradi vodstva marksistov ne morejo razvijati. Politika lokalnih oblasti, da podpirajo takšne revije le zato, ker so domače, je bila za Ziherla napačna, prvi kriterij bi moral biti ideološka ustreznost.⁵³

Zagovorniki Ziherlovega koncepta so takrat ostro kritizirali predvsem štiri literarne revije. Prva, mariborski Svít, je leta 1954 zaradi kritik in zmanjšanja subvencije že nehala izhajati. Beseda se je v letih 1952 in 1955 prebila

⁵² Naša sodobnost, II, 1954, št. 4, str. 365.

⁵³ ARS, RK SZDLS, f. 20, Zaznamek razgovora komisije za ideološko vzgojna vprašanja pri SZDLS, 11.5.1955.

skozi prvi krizni obdobji in se pripravljala na nove težave. Nova obzorja so napadali bolj zaradi literarnih kot esejističnih in literarnoteoretičnih prispevkov, saj je bil njihov krog sodelavcev v primerjavi z že omenjenima revijama generacijsko starejši. Četrta revija, Bori, je začela izhajati v Kopru. Leta 1954 sta izšla dva zbornika, leta 1955 pa so Bori kot revija za književnost in kulturo postali dvomesečnik. Ker so bili najmlajši, v tem času še niso prišli v konflikt z vladajočo kulturnopolitično linijo.

Najbolj so položaj kulture v družbi kritizirali pisatelji. Njihova dejavnost se je osvobajala organizacijskih oblik Društva slovenskih književnikov, saj večina mlajše generacije še ni bila sprejeta v članske vrste. Društvo je že od leta 1950 kritično analiziralo razmere v kulturi, nestrinjanje z uradno kulturno politiko pa večkrat tudi javno izrazilo.⁵⁴

Po Kocbekovem političnem porazu leta 1952 je ostala poleg Ziherla na kulturnopolitični sceni še ena že uveljavljena osebnost. To je bil Josip Vidmar, do ustavnih sprememb leta 1953 predsednik zbora narodov skupščine Jugoslavije, po spremembah pa v letih 1954–1958 predsednik odbora za prosveto in kulturo slovenske skupščine. Leta 1952 je bil izbran za predsednika SAZU in Zveze književnikov Jugoslavije. Svoje kulturnopolitične poglede je pojasnil že pred vojno, predvsem leta 1932 v brošuri Kulturni problemi slovenstva. Potem ko se je v štiridesetih letih bolj ukvarjal s politiko, se je v začetku petdesetih spet močneje angažiral na kulturniški sceni kot priznana avtoriteta.

Da so Vidmarjeva izhodišča daleč od Ziherlovih, je slednji povedal na seji politbiroja CK KPS 20. decembra 1951.⁵⁵ Da pa se močno razlikujejo estetskoteoretična razmišljanja Josipa Vidmarja in mlajše generacije, je pokazala polemika v letih 1952–1954. Uvod vanjo je bil Kosova ocena Vidmarjevih zbranih kritik, objavljena jeseni 1952 v Novem svetu, nadaljevanje pa članek Tarasa Kermau-

⁵⁴ Gabrič, Slovenska agitpropovska, str. 622–630.

⁵⁵ Ibidem, str. 629.

nerja O dveh prevladujočih tipih v sodobni slovenski kritiki, objavljen leto kasneje v Besedi.⁵⁶ Janko Kos je kritiziral predvsem preveč poudarjene moralne kriterije v Vidmarjevih ocenah, Kermauner pa je menil, da je treba na novo opredeliti kriterije, ki bi ustrezali aktualni slovenski družbeni zavesti, češ da prave umetnostne kritike na Slovenskem ni že štirideset let; s to trditvijo je posredno izničil literarnokritična prizadevanja tako Josipa Vidmarja kot slovenskih komunistov.

Vidmar se je oglasil poleti 1953 v dvojni številki Naše sodobnosti in odgovarjal predvsem Kermaunerju.⁵⁷ Polemika o kriterijih, pomembnih za literarno kritiko, se je nadaljevala po predavanju Josipa Vidmarja v ljubljanskem Klubu kulturnih delavcev 19. januarja 1954, ko sta Kermauner in Kos v Besedi znova pojasnila, da ne soglašata z Vidmarjem.⁵⁸

Josip Vidmar je svoj pogled na umetniško ustvarjanje najpreprosteje razložil na članskem sestanku Društva slovenskih književnikov 15. junija 1951; tudi to predavanje je bilo tarča prej omenjene Ziherlove kritike. Vidmar je govoril o tendenci in umetnosti. Poudaril je, da obstaja tendenca v vsakem delu, da poleg pozitivne obstaja nevarnost negativne tendence, če človeka »*odvrča od prave objektivnosti, od pravičnosti, ki jo zahtevamo od vsake literature in ki je manifestacija človeškega duha. Škodljivost tendence je v neobjektivnosti proti osebam, ki jih avtor ustvarja. Eksistira velika množica del, kjer bralec opazi, da so osebe risane črno belo, pristransko.*« Izrazito črno-belo slikanje je Vidmar našel pri Schillerju, Turgenjevu, Dostojevskem in Danteju. Za slednja je značilno, da so bile osebe tem bolj negativne, čim dlje od boga so bile. Nasprotno je Vidmar našel nepristransko literaturo, v kateri so junaki, npr. pri Stendhalu ali Gončarovu, združevali dobre in slabe strani. S kritiko tendenčnosti, ki jo je treba vleči za lase in

⁵⁶ Novi svet, VII, 1952, št. 7–8, str. 721–733, in št. 9, str. 832–845; Beseda, II, 1953, št. 6, str. 330–340.

⁵⁷ Naša sodobnost, I, 1953, št. 7–8, str. 702–705. Kermaunerjev odgovor v: Naša sodobnost, I, 1953, št. 9, str. 854–864, in št. 10, str. 953–955.

⁵⁸ Beseda, III, 1954, št. 1, str. 39–51.

bralcu s prstom kazati bodočo zgodovinsko rešitev družbenih konfliktov, je Vidmar posredno govoril o socialističnem realizmu in idejnosti ter ju zavrnil kot pretirano tendenčni, saj pristajata na črno-belo slikanje. Vidmar je menil, da sta tendenca (seveda neprisiljena) in literarna umetnost združljivi, »da je tendenčna muzika izključena« in da je v slikarstvu »lahko tendenčna cela zvrst, to je satirično slikarstvo, karikatura«. Končal je z ocenami, ki so bile diametralno nasprotne stališčem partijskih ideologov: »Vendar, če pri teh slikah gledate na njihovo vrednost, boste opazili, da je ne določa tendenca, temveč slikarska kvaliteta. (...) Če je v tendenčnem delu prisotna globoka umetnost, sugestivnost, prepričevalnost, je neko delo kljub tendenci lahko prava umetnina, lahko visoka, najvišja umetnina. (...) Tendenco označujemo kot faktor, ki je v literaturi nebiten, ki pa lahko stori literaturi dragoceno uslugo.«⁵⁹

Vidmarjevi nastopi na kulturniški sceni so bili v prvem povojnem obdobju, ko je bil še zelo aktiven v politiki, bolj redki. Omenjeno predavanje je bilo tako kot polemika s Tarasom Kermaunerjem in z Jankom Kosom bolj estetskoteoretično kot pa kulturnopolitično. Vendar so bili podtoni pri Vidmarju izrazitejši kot pri Kermaunerju in Kosu, poleg tega pa ga je Partija zaradi njegovega prestiža ocenjevala dosti resneje in bolj zadržano kot kakšne »pobaline« mlajše generacije.

Svoje kulturnopolitične poglede je Vidmar predstavil v knjigi Meditacije iz leta 1954. V njej so bili ponatisnjeni eseji, kritike in polemike iz tridesetih let. Prevladovali so polemični toni v imenu svobodne literarne ustvarjalnosti nasproti katoliški religiozno-ideološki literarni kritiki. Da velja zagovor načela svobode ustvarjalnosti nasproti vsem ideologijam, ki si skušajo podrediti umetniško ustvarjanje ali preveč nasilno vplivati nanj, je dodal v uvodu k delu, napisanem decembra 1953: »Toda analiza med čistim umetniškim medijem in nazorom je imela in ima namen opozoriti, da je v umetnosti sleherni nazor samo

⁵⁹ A DSP, Članski sestanki 1950–1954, Josip Vidmar: O tendenci in umetnosti, 15.6.1951.

primes in da je tedaj samo v tem smislu mogoče govoriti o katoliških ali krščanskih ali marksističnih ali kakor koli po svetovnih nazorih opredeljenih umetninah in umetnikih.»⁶⁰

Vidna je razlika med Ziherlovimi in Vidmarjevimi pogledi, če primerjamo njuna govora⁶¹ na dan, ko Slovenci delamo obračun preteklega leta v umetnosti; po 2. svetovni vojni so bile to akademije 7. februarja, na večer pred slovenskim kulturnim praznikom. Upoštevati je seveda treba, da sta govora nastala v bistveno različnih okoliščinah. Ziherlov je iz leta 1952, ko je bila ta proslava še zadnjič v času agitpropa, ko je potekal obračun s Kocbekom in ko so politiki premišljevali, kaj z Besedo. Vidmarjev govor je iz leta 1955, ki je pomenilo konec let s slabotnejšim ideološkim nadzorom, kajti politiki so že razmišljali o nadomestku agitpropa, o prihodnji ideološki komisiji.

Prva pomembnejša razlika je v tem, da se je Vidmar v ocenjevanju kulture skliceval na največje slovenske kulturnike (Prešerna, Cankarja, Župančiča itd.), Ziherl pa poleg njih tudi na Marxa, Engelsa, Lenina in Lukácsa. Ziherl je omenjal Partijo in njeno delo, Vidmar je ni. Ziherl je govoril o jugoslovanski in ožji slovenski domovini, Vidmar le o nacionalno slovenskem. Ziherl je postavljaj na prvo mesto družbo in družbene odnose, ki jih je ustvarila revolucija, pri Vidmarju je bila književnost soustvarjalka (ne pa podrejena višjim idealom) revolucije, ki ustvarja človeka s človeško dušo. Ziherl je odločno nasprotoval določeni literaturi (eksistencializmu), Vidmar o smereh in tehniki skorajda ni govoril. Ziherl je napadal »vrhunsko« kulturo, medtem ko Vidmar ni ločeval dveh umetnosti ali kultur. Še bi lahko našteval razlike, vendar naj navedem le končni ugotovitvi, ki sami dovolj jasno kažeta različni pojmovanji odnosa med literaturo, stvarnostjo in človekom.

Ziherl je, potem ko je opredelil delavski razred kot nosilca prevrata, ki ga je začela Partija, sklenil takole: »Od

⁶⁰ Josip Vidmar: Meditacije, Ljubljana 1954, str. 7–8.

⁶¹ Novi svet, VII, 1952, št. 2, str. 97–110; Slovenski poročevalec, XVI, št. 32, 8. 2. 1955, str. 4.

slovenske književnosti ne terja (delavski razred, op. p.) ničesar drugega kakor resnico, resnico o sebi samem, o družbeni stvarnosti, ki ga obdaja in v kateri ustvarja materialne temelje socialistične bodočnosti, resnico, ki spoznana kuje novega človeka.«⁶² V ospredju torej pri Ziherlu nekdo, tj. delavski razred oz. njegova avantgarda KP, nekaj zahteva in že s tem je nakazana podrejenost oblast-ideologija-posameznik. Pri tem sta bila ideologija in družbeni sistem v sintagmah družbena stvarnost in socialistična bodočnost že določena, »novi človek« pa je bil zgolj uresničevalec že določenih ciljev,

Vsega tega pri Vidmarju ni. Revolucija, ki jo je omenjal, je bila duhovna: »Skratka, literatura se mora ponovno počlovečiti, vrniti se mora k človeku, h globoko prebujenemu, zavednemu, razvitemu, v duhu časa osveščenemu in čutečemu človeku. Biti mora izraz takega človeka.«⁶³ Tudi on je določil, kakšen naj človek bo, toda ne v odnosu do sistema in ideologije, pač pa v podrejenosti do lastne vizije, s tem da se je zavedal, da različni ljudje duhovni svet različno sprejemajo in dojemajo.

Kako daleč so bila Vidmarjeva stališča od Ziherlove linije, povedo že reakcije na Vidmarjev govor. Da je zgrešen, da zavrača pomen socialne in narodne revolucije, da se napredni pisci nikakor ne morejo strinjati z Vidmarjevimi stališči, so zapisali Miško Kranjec v Ljubljanskem dnevniku, Jože Pahor v Socialistični misli in Roman Albreht v Delavski enotnosti.⁶⁴

Vidmarjevim sorodna stališča je bilo slišati na izrednem plenumu Zveze književnikov Jugoslavije od 10. do 13. novembra 1954 v Beogradu. Že od Krleževega referata na 3. kongresu književnikov oktobra 1952 v Ljubljani so bili književniki vse bolj kritični do stvarnosti. Njihov odnos je temeljil na marksističnih izhodiščih, a v nasprotju z uradno kulturnopolitično linijo ni priznaval mono-

⁶² Novi svet, VII, 1952, št. 2, str. 110.

⁶³ Slovenski poročevalec, XVI, št. 32, 8.2.1955, str. 4.

⁶⁴ Ljubljanski dnevnik, V, št. 47, 25.2.1955; Socialistična misel, III, 1955, št. 6–7, str. 253–259; Delavska enotnost, XIV, od št. 10, 11.3.1955, do št. 12, 25.3.1955.

pola v kulturi, zagovarjal je pravico do izražanja mnenj tudi tistim, s katerimi se ni strinjal, in se zavzemal za diskusijo o vseh odprtih vprašanjih.

Uvodni referat O tendenci je prebral Miroslav Krleža. Vztrajal je pri stališču iz leta 1952, torej proti enemu ali drugemu ekstremu, larpurlartizmu ali prisiljeni tendenčnosti, za iskanje estetskih vrednot in umetniškega izraza v lastnem okolju. Ob poudarjenem nesoglašanju z modnimi novostmi z Zahoda se ni zavzel za to, da bi omejevali vpliv katerekoli struje.⁶⁵ Drugi referat, o realizmu in fantastiki, je imel Josip Vidmar. Zavrnil je tako popolno odrekanje realizma kot omalovaževanje na račun fantastike v literaturi. Skupaj bi morala najti v literarnem delu obliko sožitja.⁶⁶

Številni referenti so nanizali vrsto estetskoteoretičnih problemov. Prevladujoče stališče se je precej razlikovalo od Ziherlovih načel, a je bilo hkrati precej oddaljeno od pogledov mlajše generacije. Splošnega vtisa nista mogla bistveno spremeniti niti referata Ervina Šinka in Janka Kosa. Slednji je ponovil kritike na račun stanja v umetnosti, ki jih je v že omenjenem članku v *Besedi* namenil Borisu Ziherlu. Razprave pa niso nikjer prešle v ostro nasprotovanje ter kritiko kulturne politike in trenutnih razmer v kulturi. Edini, ki je govoril bolj s kulturnopolitičnega stališča, je bil Boris Ziherl. Polemiziral je s Šinkom in Kosom ter poudaril, da padajo iz skrajnosti pretiranega proletkultovstva v drugo skrajnost, v negiranje razredne borbe v sferi kulturne ustvarjalnosti. V obširnejši diskusiji je Krleža polemiziral tudi z lastnimi stališči (med vrsticami je nakazal, da mu je žal, da ni več nasprotovanja njegovim tezam, saj lahko vsak ocenjuje po svoje), med drugim pa je pohvalil revijo *Beseda*.⁶⁷

Med skupinama, ki sta nasprotovali uradnemu konceptu kulturne politike (pri tem puščam katoliško inteligenco ob strani, saj ni imela velikega vpliva na javni

⁶⁵ Izvanredni plenum Saveza književnika Jugoslavije, Beograd 1955, str. 11–27.

⁶⁶ Ibidem, str. 28–37.

⁶⁷ Ibidem, referati in diskusija.

sceni), torej med starejšo Vidmarjevo in mlajšo Besedino generacijo, je imel plenum ugodnejši odmev pri prvih. To je pokazala razprava med Primožem Kozakom in Josipom Vidmarjem leta 1955. Kozak je sredi leta v dveh nadaljevanjih v Besedi analiziral nekatere referate s plenuma. Ni povsem soglašal s Krležo, z Vidmarjem, pa še z Markom Ristićem, Otom Bihalji-Merinom in Zoranom Mišićem, pohvalil pa je Ervina Šinka in Janka Kosa, torej tista, ki ju je kritiziral Ziherl. Kozak je menil, »da na plenumu ni bila izrečena beseda, ki bi jasno opredelila naravo današnje umetnosti in jasno začrtala smer, ki je umetnik ne sme zgrešiti«. ⁶⁸

Na kritiko je v Naši sodobnosti odgovoril Josip Vidmar. Ni soglašal z metodo in ugotovitvami Primoža Kozaka, omenil pa je, da je tretjič naletel na težavo z mladim literarnokritičnim tonom. ⁶⁹ Prva sta bila v že omenjeni polemiki Kermauner in Kos.

Še bolj izrazito razhajanje med mlajšo in starejšo literarno generacijo se je pokazalo leta 1955, ko je Janko Kos v nasprotju s prevladujočim slavlilnim ocenjevanjem desetletne povojne kulturne dejavnosti v Besedi zelo kritično spregovoril o tem. Poudaril je, da si stojita nasproti nezadovoljstvo nad politično stvarnostjo, izvirajoče še iz predvojnih časov, in s tem povezano spoznanje o nujnosti nove družbene ureditve, ter na drugi strani iz stvarnosti izhajajoče nezadovoljstvo nad razmerami v družbi. Tega so se, po Kosovem mnenju, umetniki izogibali z zatekanjem k ideološkim obrazcem; pri tem je bil izrazit zlasti Miško Kranjec. ⁷⁰

Ob članku so reagirali kulturniki nekoliko starejše generacije. Matej Bor je v odgovoru zapisal, da pomeni Kosov članek »negacija, razvrednotenje slovenskega intelektualca, ki je utiral pot revoluciji«. ⁷¹ Bojan Štih pa je napisal kar dve kritiki Kosovega članka, ki naj bi bil poln zmot in zablod. ⁷²

⁶⁸ Beseda, IV, 1955, št. 3–4, str. 209–227, in št. 5–6, str. 330–346.

⁶⁹ Naša sodobnost, III, 1955, št. 7–8, str. 748–753.

⁷⁰ Beseda, IV, 1955, št. 3–4, str. 174–187.

⁷¹ Naši razgledi, IV, št. 16, 27. 8. 1955, str. 398.

⁷² Naši razgledi, IV, št. 15, 13. 8. 1955, str. 378; Naša sodobnost, III, 1955, št. 7–8, str. 753–764.

Kulturniška opozicija torej ni imela enotnih ideoloških, filozofskih ali političnih izhodišč, ni bila enako kritična in agresivna do stanja v družbi in ni imela enakih možnosti za izražanje lastnih idej in stališč. O odnosu kulturnikov do politične situacije je Boris Zihlerl poročal na seji izvršnega komiteja centralnega komiteja ZKS 12. decembra 1954. Omenil je, da so med književniki tri izrazitejšje tendence:

»1.) Naši, ki imajo pozitiven odnos do naše stvarnosti, ki ga politično branijo, ki skušajo v svoji literarni ustvarjalnosti manifestirati (Miško, Potrč in še nekaj novih imen), krog Sodobnosti.

2.) Velik del indiferentnih, ki se izogiblje stvarnosti, se ne spušča v naše probleme. Psihologizirajo subjektivistično. Pretežni del književnikov ustvarja (npr. Kos), niso sovražni, stojijo ob strani, so pač ljudje, ki jim je stvarnost tuja.

3.) Grupa džilasovščine. Če že ne nastopajo odkrito reakcionarno, nergajo. Govorimo lahko o reakcionarnih tendencah.« Džilasovstvo je Zihlerl imenoval zahteve, »da se literature naj ne ocenjujejo politično«. Pri tem je omenil mlajšo generacijo in dodal, da se s tem strinja tudi Vidmar, čeprav se »pozitivno (...) angažira v boju proti formalni dekadenci«.⁷³

Med revijami je Zihlerl negativno označil mariborska Nova obzorja in Besedo. Naša sodobnost bi za odločnejši boj proti njima potrebovala širši krog sodelavcev, pomagati pa bi ji morala Socialistična misel. V razpravi so poudarili, da je treba nekaterim iz starejše generacije, sicer predanim tradiciji OF, npr. Ferdu in Jušu Kozaku ter Josipu Vidmarju, povedati, da se ne strinjajo z njihovimi tezami. Partija bi morala še »razviti ideološko borbo med univerzitetno mladino, sicer bo govorila o stanovanjskih težavah, limuzinah«. Obe kritizirani reviji sta dobili negativno oznako: »Beseda je v rokah Džilasovcev, klerikalci se aktivizirajo preko Obzorij.«⁷⁴ Besedo so tako ocenili zaradi tez o nepolitičnem in neideološkem ocenjevanju umetnosti, Nova

⁷³ ARS, CK ZKS III, š. 7, Seja izvršnega komiteja CK ZKS, 12. 10. 1954.

⁷⁴ Ibidem.

obzorja pa zaradi objav del piscev iz katoliških vrst, ki v centralnih ljubljanskih revijah niso bila objavljena.

O neenotnosti v vrstah literatov je spregovoril marca 1955 še Miško Kranjec. Manj je govoril o ideološki naravnosti, več pa o generacijskih razlikah in kreativnosti: »Dobršen del starejših književnikov pri nas je pravzaprav že končal svoje delo (npr. Juš Kozak). Neke srednje generacije ni. (...) Lirika Koviča, Menarta, Zlobca tudi ni nikamor prišla. (...) Kar se tiče mlajše generacije, je torej po desetih letih žetev zelo slaba v prozi, v liriki pa ne dosega niti naše predvojne lirike.« O ideološkem boju vladajoče stranke v umetnosti je omenil, da »v našem društvu književnikov imamo 26 komunistov, toda to je 26 vrst komunizma«. Prevladovali naj bi dve skupini. Prva je bila Vidmarjeva; v njej so bili po Kranjčevem mnenju še Kumbatovič, Šega in Kozak. Vidmar je v osnovni organizaciji ZK književnikov po diskusiji na temo, da je v upravi društva premalo komunistov, »šel nato na odborovo sejo in je sam sebe predlagal za člana odbora«. V drugi skupini so bili tisti, ki so bili po stališčih sorodni Ziherlu, npr. Kranjec in Potrč, in »če ne bi Ziherl vedno prihajal na naše sestanke (osnovne organizacije ZK, op. p.), bi bilo ravnotežje zelo težko vzdržati«. V upravi društva pa je bilo po Kranjčevih besedah stanje tako: »Vidmar prihaja sedaj vedno na odborove seje in pazi, da ne bi mi tam česa ,zganjali'. V organizaciji je sedaj malo živahnejše postalo. Čuti pa se malomeščanska miselnost.«⁷⁵

Kranjec je torej omenil nasprotovanje v samih partijskih vrstah (Vidmarjev krog) in »malomeščansko« miselnost v društvu; s tem je verjetno mislil na veliko število mlajših v odboru društva. Gre za delitev ideoloških nasprotnikov na skupine, ki smo jih že spoznali pri Ziherlu in kot sem jih uvodoma razdelil.

V letih 1952–1955 ZKS ni imela posebne komisije za kulturo, vendar ideje, nasprotne Ziherlovim, niso dobile podpore v uradni kulturni politiki. Politična moč Borisa Ziherla in njegovih sodelavcev, Leva Modica, Miška

⁷⁵ ARS, CK ZKS III, š.61, Zapisnik razgovora o nekaterih kulturnih problemih v Ljubljani in Sloveniji, str.4 in 11–12.

Kranjca, Ivana Regenta, Romana Albrehta itd., je bila prevelika, da bi se lahko drugačne ideje, ocene in stališča uveljavila na kulturniški sceni.

Med kulturniško opozicijo bi lahko ločevali tri smeri, ki so bile močne le po ustvarjalnem duhu, niso pa imele nikakršne podpore politike. Katoliško misel oz. njene nosilce so oblasti izrazito odklanjale, ovirale so jo, kjer so le mogle, zato je bila njena vloga bistveno manjša kot pred desetletjem. Josipa Vidmarja (deloma velja to tudi za vodstvo društva književnikov) je oblast upoštevala kot človeka z velikim kulturnim in političnim ugledom. Čeprav uradno veljavni kulturnopolitični koncept Borisa Zihlerla ni soglašal z njegovimi pogledi, se jih ni loteval z administrativnimi ukrepi. Mlajša generacija je bila na slabšem, saj še ne uveljavljeni ustvarjalci niso imeli velikih možnosti, da bi izražali svoje ideje. Po plahem nestrinjanju s stanjem slovenske kulture v začetku petdesetih let, pa so v nekaj letih postali precej agresivnejši in so se v literaturi, esejistiki in kritični misli vse ostreje upirali uradno edino veljavni kulturnopolitični liniji, poosebljeni v misli in delu Borisa Zihlerla.

POLITIČNO OPREDELJENA VLOGA TISKA

Pisana beseda, novinarska in literarna, bi morala po miselnosti partijskih kulturnih ideologov služiti t.i. širšim družbenim interesom, kar je v danem trenutku pomenilo pomagati pri krepitvi monopola ZK v državnem sistemu in v idejnem pogledu.

Na V. plenumu CK KPS februarja 1951 sta Kardelj in Ziherl večkrat slabo ocenila izdajateljsko politiko založniških hiš. Nekaterim piscem naj bi bilo omogočeno izdati vse, kar prinesejo, ne glede na kvaliteto. Kritizirala sta slovensko omejenost, uveljavljanje dekadence in poudarila, da so uredniki zelo obremenjeni, saj si po eni strani prizadevajo za ustreznejšo usmeritev revij, po drugi strani pa takšnih tekstov uredniki ne dobijo, ker, kot je omenil Kardelj, *»prave partijske linije v slovenski kulturi ni. Mi pa moramo to pravo partijsko linijo v kulturi postaviti na noge.«* Dopolnil ga je Ziherl: *»Če listamo naše revije in časopise, je tematika v glavnem predvojna ali pa medvojna, medtem ko povojne problematike preobrazbe človeka v mestu, zlasti pa na kmetih, se pa ljudje boje kot hudič križa ali pa ostajajo popolnoma na površini, tako da mora neki pisatelj, ki ni marksist, pač pa ima zdrav realističen duh, kakor je Finžgar, pokazati na to.«* Če slovenski pisci ne bodo pisali boljših del, je dodal Ziherl, je bolje izdajati več prevodov.⁷⁶

Po prekinitvi navezave na sovjetski kulturni model so začeli ideologi dvomiti, da sprejemanje resolucij o kulturnih vprašanjih kaj zaleže. Opozarjali so, da bi imeli kulturni ustvarjalci preveč direktivno poseganje za ždanovščino.

⁷⁶ ARS, CK ZKS III, š.1, Zapisnik V. plenarnega zasedanja CK KPS, 16.–17.2.1951, str.75–81.

Razprave in resolucije na kongresih političnih organizacij so se zato konkretnega umetniškega ustvarjanja dotikale bolj obrobno. V poročilu za III. kongres ZKS od 18. do 20. maja 1954 v Ljubljani je vodstvo slovenske Partije ocenilo, da »v našem tisku pogrešamo kritiko našega družbenega dogajanja z načelnega marksističnega stališča«, in priznalo, da izjemoma prihaja tudi do administrativnega poseganja, »in še tedaj so take posege izzvali večidel primeri očitnega zlorabljanja umetnosti z namenom, ki je v popolnem navzkrižju s temeljnimi socialistični interesi naših delovnih ljudi«. Taki pojavi naj bi bili med študenti, mlajšo generacijo in manjšim delom slovenskih izobražencev, ki so zagovarjali stališča Milovana Đilasa. CK ZKS je menil, da bi morali komunisti ostreje reagirati na take pojave z načelno kritiko in da komunisti kulturni delavci »preveč pozabljajo, kaj je pravzaprav smisel njihovega bivanja v vrstah komunistov«.⁷⁷

Miha Marinko je k temu dodal: »Pri nas izhaja cela vrsta znanstvenih literarnokritičnih in drugih revij in časopisov. Toda ugotoviti moramo, da na straneh vseh naštetih revij in časopisov sorazmerno malo pride do besede izobraženec-komunist, izobraženec-marksist.« Nadaljeval je, da »zategadelj odklanjamo vsak pojav dekadence v naših kulturno-umetniških ustanovah, pa naj bo ta pojav izviren ali uvožen«.⁷⁸

Upoštevali so pripombe, naj čim manj direktivno posegajo na kulturniško sceno, je ZKS veliko vlogo pri zatiranju »škodljivih« kulturnih vplivov pripisovala kritiki. Tok kritike so usmerjali tako, da so organizirali posvete z uredniki časopisov, uredniki kulturnih rubrik ali vsem novinarskim kadrom. Vzorec za posvete in način obračunavanja z nasprotniki je pokazala konferenca v organizaciji agitpropa CK KPS 3. januarja 1952 z glavnimi uredniki in uredniki kulturnih rubrik centralnih listov in radia. Na njej je načelnik slovenskega agitpropa Boris Ziherl nakazal, kam je treba usmeriti kritiko, in med drugim omenil Kocbekov Strah in pogum.⁷⁹ Konferenci so ja-

⁷⁷ Tretji kongres ZKS, str. 58–61.

⁷⁸ Ibidem, str. 144–145.

⁷⁹ ARS, CK ZKS III, š. 27, Zapisnik konference (...), 3. 1. 1952.

nuarja in februarja sledili napadi na Kocbekovo knjigo in nato politični obračun s Kocbekom.

O problemih novinarskega kadra je Zihlerl razlagal članom politbiroja CK KPS 26. septembra 1952: *»Potrebno je, da se izboljša novinarski kader in stalnejše delo z novinarji, potrebno je tudi, da bi člani CK sami več pisali in reagirali na nekatere nezdrave pojave. Kaže se potreba po novem zakonu o tisku, ker je nekatere pojave potrebno tudi administrativno zatirati in povečati odgovornost novinarjev.«*⁸⁰ Sredstva javne komunikacije so bila jeseni 1952 pogosta tema sej vodilnih političnih organov. Odločitve so bile predvsem sad zunanjepolitičnih razmer in zaostritve odnosov z Italijo in Vatikanom, sklepi glede slovenske kulture pa usmerjeni v to, da je treba inteligenci iz katoliških vrst omejiti možnosti za objavljanje.⁸¹

Po ukinitvi agitpropa je bilo podobnih intervencij manj. To so politiki hitro zaznali v pojavih *»popolnega popuščanja odgovornosti našega kadra pred družbo«*, kot je dejal Kraigher. Nedvoumno je poudaril vlogo novinarskega kadra: *»Novinar je socialistični aktivist in če to ni, potem takega novinarja ne rabimo in naj gre raje v Ameriko. Če hoče biti novinar, mora biti socialistični aktivist in more potem pisati s čutom odgovornosti in tako, da to koristi razvijanju socialističnih sil, ne pa da daje s tem direktno podporo reakciji in klerikalizmu.«*⁸² Edvard Kardelj pa je od novinarstva zahteval: *»Tisk, radio itd. so dejansko borbeni instrumenti in je vse odvisno od tega, kdo jih uporablja. Zagotoviti moramo, da bodo ta sredstva služila graditvi socializma, torej tudi nalogam na področju ideološko-političnega dela.«*⁸³

Podobne zahteve je v Socialistični misli ponovil Ivan Regent: *»Naloge našega tiska niso enake in tudi ne morejo biti ne enake ne podobne nalogam tiska v kapitalističnih deželah. Naloge našega tiska morajo biti v skladu z našimi skupnimi go-*

⁸⁰ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 26.9.1952.

⁸¹ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 20.9.1952.

⁸² ARS, RK SZDLS, š. 19, Seja glavnega odbora SZDLS, 29.6.1953, str. 23.

⁸³ Novinar, junij 1954, št. 2, str. 4.

spodarskimi, političnimi, socialnimi in prosvetno kulturnimi nalogami. Naš tisk mora biti danes ves v službi procesa velikega revolucionarnega preobraževanja naše stvarnosti v smeri komunizma. (...) To je pač komunistični tisk, ki mora pripravljati naše državljane za socializem, ki jih mora vzgajati v duhu socializma.« Dokazovanje, da mora biti žurnalist »ljudski novinarski tribun«, je Regent končal takole: »Vprašanje sistema našega tiska ni vprašanje večje ali manjše samostojnosti, večje ali manjše svobode novinarjev, marveč je, ponovim, vprašanje sodobnih nalog našega tiska, ki morajo biti in ostati v skladu z nadaljnjim revolucionarnim preobraževanjem naše stvarnosti v komunizem.«⁸⁴

Stiki političnih struktur z novinarji so se pomnožili po ustanovitvi komisije za tisk pri predsedstvu SZDLS. Komisija je pogosto razpravljala o reorganizaciji tiska in problemih Radia Ljubljana. Vprašanja so se vedno znova vračala na dnevni red sej pristojnih organov z enakimi pripombami in željami, kar dokazuje, da številne reorganizacije niso dale pričakovanih rezultatov. V uvodu na skupnem sestanku komisij za tisk in ideološko delo SZDLS ter urednikov kulturnih rubrik časopisov 4. septembra 1954 je to poudaril Boris Ziherl: »Današnji razgovor je posvečen temu, da se pogovorimo, kaj smo napravili za izboljšanje kulturnih rubrik od zadnjega razgovora. Mislim, da v tem času kakih posebnih rezultatov nismo dosegli.« Ziherl je naštel nekaj politično škodljivih kritik in urednikom namignil: »Moje osebno mnenje je, da ne moremo nikomur brniti, da piše v naše časopise, ampak če je tisto, kar napiše, odkrito v nasprotju z vsem, kar mi hočemo, se pa po mojem kratko malo ne bi smelo tiskati.«⁸⁵

Za Ziherlom je Lev Modic povedal, da je problem v tem, da je krog kritikov, ki bi pisali z »naprednega« vidika, majhen in da morajo uredniki objavljati tekste problematičnih ljudi, kot so Vladimir Kralj, Herbert Grün, Cvetko Zagorski in Boris Grabnar. Ziherl je urednike

⁸⁴ Socialistična misel, I, 1952–1953, št. 7, str. 439–444.

⁸⁵ ARS, RK SZDLS, f. 38, Zapisnik skupnega sestanka (...), 4.10.1954, str. 1–8.

opozoril, da sami vedo, kateri pisec je sumljiv, in naj člankom teh piscev posvetijo več pozornosti kot običajno. Priznal je, da piscev, ki bi združevali vse tri zahtevane kvalitete, politično, estetsko in kritično, praktično ni.⁸⁶

Kje dobiti primerne kadre, se je spraševal tudi Vlado Vodopivec. Z univerze in akademij še nekaj časa ne, je menil in dodal, da bi lahko pri vsakem kritiku *»ugotovili, da je v nekem oziru sumljiv«*. Tako uredniku ostane le *»imeti prazno stran ali pa objaviti nekaj, s čemer niso vsi zadovoljni«*, kar se mu je zdelo bolj sprejemljivo. Lev Modic je povedal, da sta bila z Miškom Kranjcem pri iskanju sodelavcev za Ljudsko pravico v zadregi, *»ko sva iskala ljudi, ki bi se še hoteli aktivno tolči za marksizem«*.⁸⁷ Ziherl pa je menil, da to urednikov ne opravičuje in mora urednik članek, ki mu manjka, napisati sam: *»Kulturni uredniki bi morali biti bolj vidni. Za kulturne urednike smo postavili same komuniste. (...) Kulturne rubrike se formirajo čisto stihijsko. Ni kadrovske politike v formiranju kulturnih rubrik.«* Modic je dodal: *»Hoteli bi, da bi bile kulturne rubrike izraz borbe komunistov in marksistov v našem življenju.«* A sta tako Ziherl kot Modic priznala, da ta želja ni in najbrž še nekaj časa ne bo uresničena.⁸⁸ To se je ob uvajanju družbenega upravljanja najvidneje potrdilo na Radiu Ljubljana, saj je imel direktor France Perovšek največ pripomb na kulturno rubriko. To je bil seveda znak, naj v delo poseže UO: ustanovil je poseben redakcijski svet, sestavljen *»iz vrst naših razglednejših aktivistov«*.⁸⁹

Po načrtih ZK bi morala za *»pravilno«* ideološko usmerjenost kulturniškega ustvarjanja skrbeti kritika, ki bi z negativnimi stališči *»potolkla«* nezaželeno dela in tako vplivala, da se kaj takega ne bi več pojavljalo v javnosti. Toda kot smo videli po omenjenih ocenah, takšna politika ni dala pričakovanih rezultatov. Afera ob Kocbekovem primeru je pokazala, da je treba tovrstne akcije izpeljati čim tiše, saj so preobširne polemike preveč škodovala ugledu Partije.

⁸⁶ Ibidem, str. 8–10.

⁸⁷ Ibidem, str. 15–16.

⁸⁸ Ibidem, str. 19–20.

⁸⁹ ARS, IS-KPK, f. 2, dok. 64/55.

BESEDA IN DRUGO POLITIČNO SUMLJIVO ČASOPISJE

Med revijami je bila v očeh kulturnih ideologov največji problem Beseda. Da so bile že zadnje številke njene predhodnice Mladinske revije ideološko oporečne, je pokazala 17. februarja 1951 razprava na V. plenumu CK KPS. Boris Zihlerl je med slabo literaturo omenil Hiengovo prozo iz Mladinske revije (mislil je na Študije o nenavadnih značajih iz letnika 1950/51, op. p.) in s tem sprožil razpravo o Mladinski reviji. Marijan Brecelj je pripomnil, da kljub številnim kritikam revije, *»ki objavlja slabe in pohujšljive stvari«*, avtorji dobivajo visoke honorarje in da se *»te slabe stvari (...) plačujejo iz blagajne Fronte«*. Za njim je Boris Kidrič nakazal, kako bi lahko stvar uredili: *»Jaz bi jim vzel vse subvencije. Pred vojno ni nobena revija dobivala podpore.«* Po razpravi, ali take stvari v resoluciji omenjati ali ne (Zihlerl je npr. nasprotoval, ker bi po njegovem mnenju preveč direktivno posegali v kulturo), je Kidrič dodal: *»To je popolna zupanščina, tista najbolj bolna zupanščina v človeku. To je, tovariši, dekadenca v klasičnem smislu besede, to je kompleten razvrat. Ne gre to dopuščati, da se študentska mladina na tem kvari. To je treba v resoluciji omeniti.«*⁹⁰

V resoluciji Mladinske revije niso naravnost imenovali, njeno uredništvo pa so jasno opozorili, kako naj dela: *»Kot glavni prevodnik idejnega vpliva buržoazne in kominformvske reakcije služi malomeščanska stihija s svojimi dekadentskimi nagnjenji k vsesplošni idejni zmedbi, s svojim moralnim nihilizmom, z nacionalističnimi težnjami, s svojim*

⁹⁰ ARS, CK ZKS III, š.1, Zapisnik V. plenarnega zasedanja CK KPS, 16.–17.2.1951, str.81–82.

hotenim ali nehotenim izkrivljanjem bistva naše socialistične demokracije. V tej zvezi je treba posvetiti posebno pažnjo naši mladinski književnosti ter odločno zavriniti sleherni pojav moralnega razkroja in nevere v človeka, kolikor taka nastrojenja skušajo vanjo prodreti.»⁹¹

Uredniška politika Besede, ki je jeseni 1951 zamenjala Mladinsko revijo, se je še bolj oddaljila od želja uradne kulturne politike kot predhodnica. Do seje politbiroja 20. decembra 1951 in Ziherlovih intervencij januarja 1952 Beseda v javnih medijih ni dobila slabih ocen. Te so se začele s serijo člankov Miška Kranjca z naslovom Kam pelje ta pot? v Ljubljanskem dnevniku v prvih dneh januarja 1952. Objavljeni so bili v času, ko je Ziherl v pogovorih z uredniki časopisov, na članskem sestanku Društva slovenskih književnikov in seji agitpropa CK KPS ostro napadel Besedo.⁹²

Miško Kranjec je v Ljubljanskem dnevniku zavrnil pozitivne ocene Besede, v katerih so kritiki precej operirali z izrazoma iskrenost in pogum. To dvojje naj bi bilo značilno za mlado generacijo, ki brez predsodkov išče resnico v družbenih odnosih. Bralec je ob tem brez prevelikega npora pomislil na Kocbekov Strah in pogum, iz česar se da sklepati, da so se politiki bali posredne podpore Kocbeku. Kranjčeve razlage ždanovščine in fadejevščine so bile zelo blizu Ziherlovim stališčem. Piscem, ki so v predanosti padli pod nivo umetniške ustvarjalnosti (t. i. kramparstvu in lopatarstvu), je dal prednost pred mlajšo generacijo okoli Besede. Končal je z namigovanjem, da jim v boju za njihovo eksistenco ne more pomagati niti Sartre in s tem še enkrat posredno pokazal na Kocbeka.⁹³

Kranjčevim člankom je 12. januarja 1952 v Ljudski pravici nasprotoval Uroš Kraigher. Bolj kot ideje je kritiziral »birokratska naziranja in metode« Miška Kranjca in odrekal pravico, »da bi si kdorkoli, pa čeprav Miško Kranjec,

⁹¹ Ibidem, str. 92.

⁹² Gabrič, Slovenska agitpropovska, str. 627–630.

⁹³ Ljubljanski dnevnik, II, od št. 2, 3. 1. 1952, do št. 8, 10. 1. 1952.

lastil monopol ali patent na progresivnost v kulturi«. Kraigher je dejal, da mladi potrebujejo čas in iščejo nove oblike in vsebine, pri tem pa jim ne bo pomagala nikarkršna deklarativnost.⁹⁴

Kraigherjevim stališčem je dva tedna kasneje odgovarjal Boris Ziherl. Pritrdil je Kranjčevim mislim, v odgovoru Kraigherju pa ugovarjal pojmovanju »monopola v kulturi«. Z izrazi socialistična demokracija, delovni ljudje itd. je Ziherl nakazal, da pripada monopol tistim, ki so to družbo ustvarili takšno, kot je, torej KP. Za Besedo je omenil, da se ne zaveda svoje vloge v socialistični družbi, da se ne bori zanjo, da so v njej objavljena »najbolj dekadentska, se pravi antisocialna, ljudomrzniška beletrija, najbolj odkrito reakcionarni stihi, eseji, glose in epigrami«. Dodal je: »O borbi za uveljavljanje marksistične misli, o resnični borbi za kvaliteto, v *„Besedi“* ni prav nobenega sledu, in v tem pogledu ta revija pomeni korak nazaj celo v primeri z lanskim letnikom *„Mladinske revije“*.« Ziherl je uredništvo Besede obtožil, da širi ideje razrednega sovražnika socializma, končal pa, da se mora tudi Beseda vključiti v napore za »novo« in »sodobno«; v njegovi interpretaciji je to bila graditev socialističnih družbenih, ekonomskih in kulturnih odnosov.⁹⁵

Posredno je Ziherl Besedo (in Kocbeka) kritiziral tudi v že omenjenem govoru na slovesnosti ob slovenskem kulturnem prazniku 7. februarja 1952. Bolj neposredno pa je o Besedi govoril štiri dni kasneje, 11. februarja, na pogovoru o problemih Univerze na CK KPS. Omenil je, da dobiva revija subvencije, da pa »gre tu za grupo ljudi, ki je od političnega življenja popolnoma odtrgana« in ki slabi prizadevanja Partije na kulturnem področju. Naštel je več možnosti, kaj storiti z revijo: »Ali se pusti revija propasti tako, da se ji ne da več subvencije ali pa z administrativnimi ukrepi onemogočiti sodelovanje belogardistov. Ali pa (...) da bi se ustvarilo namesto tega list, ki bi bil dejansko

⁹⁴ Ljudska pravica, XIII, št. 2, 12. 1. 1952, str. 7.

⁹⁵ Ljudska pravica, XIII, št. 4, 26. 1. 1952, str. 10.

ogledalo literarne tvornosti študentov višjih srednjih šol in univerze in ki bi ga imela Partija popolnoma v rokah.«⁹⁶

Našteti Ziherlovi predlogi so zanimivi zato, ker so bili praktičen napotek, po katerem se je ravnala Partija v vseh kriznih situacijah glede revialnega življenja; običajno je kombinirala več možnosti. Tretji predlog, ustanovitev nove revije z boljšim političnim nadzorom, je urešničila jeseni 1952, ko so kot konkurenca Besedi začela izhajati Mlada pota. Ob ukinitvi Besede leta 1957 je šlo za kombinacijo prvega in drugega predloga, torej odvzem subvencije in administrativno prepoved. Prepoved Kocbekovega sodelovanja v revijah do začetka šestdesetih let je druga varianta. Ob ukinitvi Perspektiv so kombinirali prvo in tretjo možnost, odvzem subvencije in ustanovitev konkurenčne revije Teorija in praksa.

Leta 1952 se odnos politike do Besede po Ziherlovi omembi, da bi lahko reviji vzeli subvencijo in jo s tem ukinili, ni več zaostroval. Preveč odklonilnih komentarjev s terena ob politični likvidaciji Edvarda Kocbeka je po vsej verjetnosti vsaj začasno obvarovalo Besedo pred ostrejšim posegom, saj bi dve krizi v razmeroma kratkem času oblastem kvečjemu škodili.

Maja 1952 je komisija za subvencijo tiska pri svetu za prosveto in kulturo LRS ob pokritju dotedanje izgube Besede pripisala: »Subvencioniranje novega letnika je odvisno od ocene političnih forumov.«⁹⁷ Ker je revija še naprej izhajala, splošna politična ocena očitno ni bila tako negativna kot Ziherlova. Ko pa so konec leta 1952 ukinili agitpropovski aparat, so lahko uredništva Besede in drugih revij zadihala malce bolj sproščeno.

Ob koncu leta 1952 je kritike na račun Besede v Socialistični misli napisal še »Nekdo«; tako se je podpisal predsednik Zveze Svobod in urednik Socialistične misli Ivan Regent. Članek je bil naperjen proti usmeritvi Besede. S preprostim enačenjem vodilne vloge ZK in naporov

⁹⁶ ARS, CK ZKS III, š.26, Zapisnik seje o politični problematiki ljubljanske univerze, 11.2.1952, str.3.

⁹⁷ ARS, SPK LRS, f.14, dok.2119/19–52.

narodov za socializem je dovolj jasno nakazal, v čem dela uredništvo Besede napako.⁹⁸ Članek je nasprotna stran, torej mlajša literarna generacija, razglasila za neprimeren šele ob ukinitvi revije Svit leta 1954.⁹⁹

Drugi človek po moči v Zvezi Svobod, Roman Albreht, je ustvarjalne poskuse mlajše generacije odklonil v Delavski enotnosti. S podpisom Drejče je v ironičnem zapisu o »Besedarjih« zavrnil poezijo Ivana Minattija, Janeza Menarta in Petra Levca.¹⁰⁰ Kritika je sprožila polemiko med Albrehtom in Petrom Levcem v Ljubljanskem dnevniku in Delavski enotnosti. V njej je Albreht zagovarjal dokaj ortodoksno stališče, da je lahko resnično kulturno le tisto, kar izpoveduje čustvovanja večine delavskega razreda, to pa določa avantgarda delavskega razreda, ZK.

Poleg Besede in deloma Naših razgledov so bila ostrejših političnih kritik deležna mariborska Nova obzorja. Partijski ideologi so večkrat trdili, da objavljajo vse, kar jim pride v roke, tudi tisto, kar so v centralnih ljubljanskih revijah in založbah že zavrnili. Agitprop CK ZKS je na seji 25. novembra 1952 sklenil: »*Revija Nova Obzorja se ukine*«, in dodal, da je treba »*prediskutirati to tudi z MK Maribor*«. ¹⁰¹ Ker je to bila zadnja seja slovenskega agitpropa, sklepa niso uresničili in so lahko Nova obzorja nemoteno izhajala naprej. Ukinitve revije so predlagali ob razpravah o boju proti katoliški inteligenci. Glavni udarci so bili pri tem namenjeni Družbi sv. Mohorja, drug tisk pa je bil vsaj začasno pod manjšim pritiskom.

Lev Modic je v Ljudski pravici 7. novembra 1954 analiziral ves letnik Novih obzorij. Dobre ocene revije v medijih so bile zanj »*dokaz žalostnega pojava, da ima zunanja razgibanost višjo ceno kot tehtnost stališč in da je že kar navada, da imenujemo nenačelnost širino*«. Da je bil najvidnejša pesniška osebnost revije Anton Vodnik, je bil za

⁹⁸ Socialistična misel, I, 1952–53, št. 3, str. 213.

⁹⁹ Svit, II, 1954, Zadnja številka, glej članek Stanka Jarca.

¹⁰⁰ Delavska enotnost, XII, št. 14, 3. 4. 1953, str. 6.

¹⁰¹ ARS, CK ZKS III, š. 27, Zapisnik seje komisije za agitacijo in propagando pri CK ZKS, 25. 11. 1952.

Modica dokaz za naravnost revije v ekspresionizmu, torej »idejna in stilna preteklost!«. Pri kritiki proze je kot »pretiran primer modernega in modnega pisanja o ljudeh« najslabše ocenil Andreja Hienga. V publicističnem delu, predvsem kritikah predstav, je pogrešal družbeno opredelitev pojavov, drugače rečeno, kritiko z dialektično-materialističnega idejnega stališča. V sklepu ni Modic priznal reviji skoraj nikakršnih kvalitete: »Revija ni živa, ker bi ji lahko to odliko priznali le, če bi se v njej spopadala različna mnenja in različna stremjenja. Tako pa je samo razstava različnih sodb in celo različnih ideologij.«¹⁰²

Kritike v Mariboru niso sprejeli z odobravanjem. Še najmanj sodelavci Novih obzorij, pomembneje pa je, da je dobilo uredništvo zaslombo pri mariborskem partijskem vrhu, predvsem pri Vladu Majhnu. Ta je jasno povedal, da ne soglaša z Modičevo kritiko.¹⁰³

Obračunavanje v letih 1953 in 1954 ni bilo ostro, kajti ZKS po ukinitvi agitpropa ni imela aparata, ki bi uresničeval njena stališča. Beseda kljub omenjenim kritikam ni bila več glavni idejni sovražnik in ob Đilasovem primeru so bili v začetku leta 1954 negativnih kritik deležni Naši razgledi, konkretno Ljubo Bavcon in Uroš Kraigher. Vendar razen nekaj bežnih misli na sejah vodilnih političnih organov ni bilo slišati ostrejših sodb.¹⁰⁴ Tudi to je bilo kmalu pozabljeno. Ob analizi Naših razgledov v komisiji za tisk SZDLS oktobra 1954 je Boris Ziherl uredništvu zameril le to, da se je spomnilo petdesetletnice rojstva Edvarda Kocbeka, »drugače pa res ne bi imel kakih posebnih pripomb«.¹⁰⁵

V letih 1952–1955 so bila tarča ideoloških kritik še glasila srednješolcev in študentov, ki so po dobrem desetletju spet začela izhajati v večjem številu. Glavni kritik

¹⁰² Ljudska pravica, XX, št. 266, 7. 11. 1954, str. 5.

¹⁰³ ARS, RK SZDLS, f. 20, Zaznamek razgovora komisije za ideološko vzgojno vprašanja, 11. 5. 1955.

¹⁰⁴ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 15. 1. 1954, in Zapisnik seje org. sekretariata CK ZKS, 22. 2. 1954, str. 13.

¹⁰⁵ ARS, RK SZDLS, f. 38, Zapisnik 14. seje komisije za tisk pri SZDLS, 30. 10. 1954, str. 10.

mlajše generacije je bil Miško Kranjec, ocene pa je objavljala Mladina. Marjan Kolar je v Naših razgledih omenil, da je Kranjec »več kot tri četrte imen in revij (...) odpravil s pesimisti, individualisti in dekadenti«. Kranjec se je z mentorskega stališča zavzemal za socialistično kulturo in materialistični pogled na svet. Kolar je kritiki Kranjčevih stališč dodal oceno: »S tega vidika si je končno težko predstavljati, da bi obsodbe tov. Miška Kranjca konstruktivno vplivale na mlado generacijo. Popolnoma razumljivo je, da o mnogih glasilih ni več slišati.«¹⁰⁶

Kolar je nakazal, da lahko kritika uglednega književnika, kot je Kranjec, tako potare mlade še neizkušene literature, da opustijo misel na umetniško ustvarjanje. K usihanju komaj rojenih revij so izdatno pripomogle še finančne težave. Najznačilnejši zgled učinka negativne kritike in drugih sočasnih kulturnopolitičnih potez (zmanjšanje subvencije) je bil mariborska revija za književnost in kulturo Svit. Izhajala je v letih 1952–1954, njeni sodelavci pa so bili iz srednješolske in študentske generacije.

Prvi ostrejši odmev na revijo je objavila Delavska enotnost po prvi številki Svita v letu 1954. Janže (pseudonim Janeza Voljča) se je v delavsko-aktivističnem stilu, značilnem za Delavsko enotnost med urednikovanjem Romana Albrehta, spraševal, »kakšne pesmi tiskajo z delavskim denarjem« in ali je dovolj le dajati denar, ne pa tudi nadzirati, kaj revija objavlja. Nasprotoval je objavam »solzavih« pesmi (beri: lirična izpoved osebne utesnenosti), kajti »naše sodobne revije bi vendarle morale biti res naše, razširjati naše delavske ideje, biti bi morale del našega življenja«. S pozivom tistim, »ki ste vložili svoj denar v to revijo«, naj le preberejo Svit in se vprašajo, komu služi takšna poezija, kot jo revija objavlja, je Voljč namignil, da finančna pomoč in subvencije Svitu in podobnim revijam niso upravičene.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Naši razgledi, II, št. 11, 6. 6. 1953, str. 11. Kolar je mislil na ocene Miška Kranjca v: Mladina, X, št. 9, 6. 5. 1952, str. 1 in 12, ter št. 10, 21. 5. 1952, str. 12–13.

¹⁰⁷ Delavska enotnost, XIII, št. 9, 26. 2. 1954, str. 7.

Po različnih odmevih o vrednosti lista je Miško Kranjec 19. novembra 1954 objavil »uradno« kritiko v Ljudski pravici. V uvodu je poudaril, da »članek ni napisan po nikakršni ‚direktivi‘, ni nikakršen napad, temveč enostavno nekakšna konfrontacija z nekim drugim gledanjem in pojmovanjem«. Obregnil se je ob članke Marjana Kolarja, Janeza Ovsca in N. C.-ja (kot se je podpisoval Stanko Jarc) v 6. številki drugega letnika Svita, še posebej ob Jarčevo trditev: »Danes je moderno tolmačiti umetnost s pomočjo Marxa in Engelsa in aplicirati materialistične tendence na literaturo.« Nato je Kranjec kritiziral kritike marksizma in naštel celo vrsto citatov, ki so bili v nasprotju s »pravičnim« pojmovanjem umetnosti. Svetoval je, naj tisti, ki jim marksizem ni po volji, nikar ne razpravljajo o njem: »Glede spotikanja ob marksizem pa samo tole: i liberalci i klerikalci so ga že pred vojno pokopali, ko so dokazali njegovo znanstveno nevzdržnost. Liberalci in klerikalci so šli, zdi se pa, da še živijo njihovi otroci, ki že spet pokopavajo ta nesrečni marksizem.«¹⁰⁸

Kranjčeva intervencija ni bila naključna. To kaže po datek, da je svet za prosveto in kulturo LRS od obljubljenih 100.000 nakazal reviji le 45.000 dinarjev, na ostanek pa je uredništvo čakalo zaman.¹⁰⁹ Za Kranjčevo kritiko je izšla le še ena številka Svita. Namesto št. 7 drugega letnika je na simbolično pogrebni črni naslovnici pisalo Zadnja številka. Mišku Kranjcu sta odgovorila N. C., torej Stanko Jarc, in Marjan Kolar. Jarc je v ironičnem tonu okrcal Miška Kranjca, Borisa Ziherla, Leva Modica, Romana Albrehta, Ivana Regenta in njihove negativne ocene »malomeščanov«, Lojzeta Kovačiča, Edvarda Kocbeka, »bohemov«, eksistencialistov, »klerikalcev« itd. Največ besed pa je le namenil Kranjcu, ki da je »nadvišji, najnapredni pisatelj, ovenčan z namišljeno gloriolo nesmrtnih slave«. ¹¹⁰ Jarc je s kritiko kulturnih ideologov nedvoumno pokazal na tiste, ki so botrovali temu, da je njegov članek

¹⁰⁸ Ljudska pravica, XX, št. 300, 19.12.1954, str. 6.

¹⁰⁹ Svit, II, 1954, Zadnja številka, str. 220.

¹¹⁰ Ibidem, str. 208–212.

izšel v »zadnji številki«. Zadnji članek zadnje številke je bil Kolarjeva »Kozerija ob zadnji številki ‚Svita‘« in polemika s Kranjčevo kritiko v Ljudski prosveti. Kolar je povedal, da mladi ne sprejemajo absolutnih resnic, da bodo vedno razmišljujoči in polemični in da »marksizem ni eksotična žival, ki bi znali z njo ravnati le redki posamezniki«. ¹¹¹

Kolarjevemu članku je sledil le urednikov pripis, da se »s to črno številko« poslavljajo, da so naredili, kar je bilo v njihovi moči, da pa je »na koncu koncev (...) zaman tudi dobra volja«. ¹¹²

Prvič po letu 1945 (če ne upoštevamo šolskih glasil) je zaradi političnega pritiska nehala izhajati literarna revija. Pri Svitu ni šlo za ostrejši poseg, značilen za kasnejše ukinjanje revij, torej za sodno zaplembo. Končno odločitev o »samoukinitvi« so zaradi slabega finančnega stanja sprejeli člani uredništva Svita sami. Seveda pa je odvzem subvencije le najelegantnejša od tistih možnosti, ki jih je kot možen način obračuna z revijami omenil Ziherl. Zmanjšanje subvencije za polovico je onemogočilo finančno šibki reviji nadaljnje izhajanje. Sodelavci so se naprej odpovedali honorarjem, tako da notranjih rezerv dejansko ni bilo. Če odmislimo članke v Zadnji številki Svita, (samo)ukinitvev revije ni odmevala širše. Poleg mladih piscev, ki so bili ob svoj list, je utrpel precejšnjo škodo še Miško Kranjec; v naslednjih letih pri mlajši generaciji ni dobival najboljših ocen.

Ob literarnih revijah se je kulturna politika v prvi polovici petdesetih let ukvarjala z »bulvarskim« tiskom za širše množice, ki se je po spremembah v začetku petdesetih let pomnožil. Humoristični list Pavliha je postal vse ostrejši do potez oblasti, pridružil pa se mu je še mariborski Toti list. Leta 1952 je začela izhajati v zahodnjaškem bulvarskem stilu pisana Petkova panorama (PP). Oblastni organi so s temi časopisi dopuščali objavljanje bolj kritičnih pogledov na vsakdanje življenje, a so skušali ost kritik odvrniti od lastnega delovanja. Izho-

¹¹¹ Ibidem, str. 214–220.

¹¹² Ibidem, str. 220.

dišče takšne politike je bilo, da je bolje, če se ljudje težavam smejejo in ob tem sproščajo notranjo energijo, kot pa da bi tarnali in protestirali.

Pomena teh časopisov seveda ne gre enačiti s kritičnimi mislimi Besede, Naših razgledov, Svita, Naše sodobnosti, Novih obzorij in drugih. Priznati pa jim je treba, da so bistveno pripomogla k vnašanju drugačnih, ideološko manj obremenjenih pogledov na življenje maledga človeka in so imela velik vpliv na oblikovanje javnega mnenja, saj so izhajala v visokih nakladah; Pavliha do 30.000, PP oz. naslednik TT do 80.000.

Med temi časopisi je bila najprej tarča kritik Petkova panorama, ki je s senzacionalistično in »zapadnjaško«
zasnovanostjo kmalu dosegla največjo naklado. Po mnenju vodilnih politikov je PP objavljial preveč nekritičnih prepisov poročil z Zahoda in delal s tem veliko politično škodo. Novembra 1952 je agitprop CK ZKS sklenil, da je treba PP »na primeren način likvidirati«. ¹¹³ Sredi leta 1953 so zato hoteli reviji vzeti papir, »pa je bila vrsta intervencij in žigosanje z birokrati. Sedaj je situacija taka, da bo izhajal Petkov poročevalec' in PP' ne bo administrativno ukinjen.« Številne mladinske organizacije so sprejele resolucijo s kritikami PP-ja, češ da kvarno vpliva na mladino. Za resolucijo je tako glasoval tudi »neki dober mladinski aktivist«, ki je sicer izjavil, »da PP' sploh ne čita«. ¹¹⁴ V akcijo proti PP so vključili predvsem odbore mladinske organizacije. Njihovo glasilo Mladina je julija 1953 objavilo kritiko PP-ja, ker v njem ni najti socialistične etike, nasprotno pa je bilo preveč slavospevov ZDA in Zahoda. ¹¹⁵

Poleg pritiskov »javnosti«
je skušala oblast doseči vsebinsko preusmeritev PP-ja s posredovanjem Novinarskega društva Slovenije. Tako je bila (julija 1953?) na diskusijskem večeru »sklenjena takšna reorganizacija v vodstvu PP', da bo listu zagotovljen napredni in socialistični

¹¹³ ARS, CK ZKS III, š. 27, Zapisnik seje komisije za agitacijo in propagando pri CK ZKS, 25. 11. 1952.

¹¹⁴ ARS, CK ZKS III, š. 1, Zapisnik VIII. razširjenega plenarnega zasedanja CK ZKS, 20.–21. 7. 1953, str. 7, 14 in 44–45.

¹¹⁵ Mladina, XI, št. 27, 14. 7. 1953, str. 3.

značaj«. Uradno kritiko s političnega vrha je na račun PP-ja avgusta 1953 izrekel Vlado Vodopivec – kot je navedel – zaradi 80.000 ljudi, ki ga ob petkih razgrabijo. Ni se strinjal s trditvami, da sta živahnost in visoka naklada uspeh: »Merilo za vrednost nekega časopisa je odnos do raznih političnih zamisli in mesto, ki ga v idejno politični borbi zavzema; kriterij ocenjevanja je torej njegova idejna vsebina.« Po Vodopivčevem mnenju je uredništvo PP-ja povsem prevzelo poglede zahodnih sovražnikov socializma in so bile kritike Sovjetske zveze in njenih satelitov posredno tudi kritike družbenega sistema v Jugoslaviji. Na koncu je pozval uredništvo PP-ja, naj preneha s takšno politiko ali pa: »Če mu to ni mogoče, potem smatram, da je vprašanje osebne poštenosti neposrednih sodelavcev in urednikov 'PP', da v imenu načel socialistične etike, ki jih proglašajo kot svoje, prenehajo z listom.«¹¹⁶

Kljub pritisku od zgoraj se zanimanje bralcev za senzacionalistično pisanje ni zmanjšalo. Ko je urednik revije Igor Šentjurs jeseni 1953 zaradi kazenskega pregona pobegnul v tujino, je skušala oblast to izkoristiti za temeljitejši poseg v uredniško politiko. Oktobra 1953 so revijo preimenovali v Tedensko tribuno (TT) in je dobila novega urednika. Vendar se njen koncept v naslednjih mesecih ni spreminjal po željah ideologov in ob koncu leta je imel TT tolikšno naklado kot centralna dnevnik Slovenški poročevalec in Ljudska pravica skupaj.¹¹⁷

Za komisijo za tisk SZDLS je analizo TT-ja izdelal Milan Apih in jo predstavil na seji komisije 8. maja 1954. Kritiziral je senzacionalnost in amerikanizacijo lista, veliko število člankov o kriminalu, prikazovanje Zahoda in ne Jugoslavije, dejstvo, da je bil članek o Titu na 3. in ne na 1. strani, apolitičnost in nesocialističnost, saj ni bilo na prvi pogled razvidno, da tiskajo TT v socialistični državi. Priznal je, da mora biti list zabaven, če hoče ohraniti naklado 80.000 izvodov. Toda po Apihovem mnenju naklade

¹¹⁶ Naši razgledi, II, št. 16, 15. 8. 1953, str. 7–8.

¹¹⁷ ARS, CK ZKS III, š. 1, Zapisnik IX. plenarnega zasedanja CK ZKS, 18. 12. 1953, str. 16.

ne sme zviševati po starem, temveč bolj v povezavi z dogajanjem doma; torej, če je v TT prispevek o aluminiju, ga je treba povezati s Kidričevim, članek o ženskih najlonkah s Polzelo in antično mitologijo izkoristiti za protikatoliško akcijo. Člani komisije so našteli več člankov o dogajanjih po svetu, ki so bili posredna kritika dogodkov v Jugoslaviji. Predsednik komisije France Perovšek jih je opozoril, da je obravnava časopisa v prvi vrsti namenjena novemu uredniku, da bo vedel, kako naj v bodoče zastavi delo uredništva. Za urednika je bil imenovan Branko Babič. Ta je na seji omenil, da se je že seznanil s sodelavci revije, opozoril pa je, da bi preostro poseganje v koncept lista znižalo naklado za nekaj 10.000, kar bi pomenilo finančno likvidacijo časopisa.¹¹⁸

Po zamenjavi uredništva in malenkostni prilagoditvi programa zahtevam vladajoče ideologije so kritike na račun TT-ja sredi leta 1954 utihnile. Februarja 1955 so v slovenskem političnem vodstvu ugotovili, da so bili ukrepi proti TT-ju uspešni. Po imenovanju Branka Babiča za urednika so bile odpravljene napake: *»Pokazalo se je, da je bil tak način reagiranja pravilen, saj se vidi, da se da tudi preko lahkega čtiva širiti socialistični vpliv.«*¹¹⁹

Podobnih kritik kot PP oz. TT so bili deležni še nekateri humoristični listi, predvsem Pavliha. V nasprotju s TT-jem, ki je z objavljanjem novic z Zahoda posredno opozarjal na napake doma, je Pavliha po mnenju ideologov občasno preveč direktno kritiziral domače razmere. Že to, da je komisija za tisk najprej analizirala prav Pavliho, pove, da mu je oblast namenila pomembno vlogo v sproščanju smeha na račun preprostih napak, da pa te napake niso bile vselej izbrane na pravem mestu. Toda že pred ustanovitvijo komisije za tisk so iz političnih krogov grajali Pavliho. Roman Albreht, tokrat podpisan kot Andrej Trnovec, je julija 1953 zapisal, da iz Pavlihovih dovtipov *»dihajo reakcionarne, naprednim delavcem skozi in skozi*

¹¹⁸ ARS, RK SZDLS, f.38, Stenografski zapisnik analize tednika »TT«, 8. 5. 1954.

¹¹⁹ ARS, CK ZKS III, š. 27, Poročilo o založniški dejavnosti, str. 2.

sovražne osti«, ob tem pa določil naloge političnega humorja v socializmu: »S pikro satiro in neusmiljenim zasmehovanjem napredni humoristi bičajo družbene vrline' zastalega sveta, njihove poglede, pojme, nazore in navade.«¹²⁰

Za potrebe komisije za tisk SZDLS je Pavliho aprila 1954 analiziral Rudi Janhuba. Opozoril je, da je časopis med dvema vrstama humorja, »klasičnim« in bolj propagandno-političnim, še preveč usmerjen k prvemu. Pavliha ni bil dovolj političen, saj ni kritiziral tistega, kar je v družbi propadalo, tj. ostankov starega družbenega sistema. Ker kritiziranje socialistične družbe ni bilo zaželeno, so bili po Janhubovem mnenju neupravičeni dovtipi na račun uredb državnih organov, še posebej velika napaka pa je bila, da Pavliha ni vodil protikatoliške borbe. Pavliha je sicer po Janhubovem mnenju naredil v zadnjem letu korak naprej, toda napak je bilo preveč in zato ni dosegel končnega cilja, to pa je bila »naloge našega političnega humorja, da se bori proti kleru, mračnjaštvu, vatiškanski politiki, proti raznim negativnim zunanjim elementom.«¹²¹

V razpravi v komisiji za tisk je bilo čutiti dvoje težav. Prvič, kako osmešiti oblastem predane ljudi, ki so naredili napako, da ne bo zamere, in drugič, kako iz slovenskega prerasti v širši jugoslovanski okvir, da ne bo takoj obtožb zaradi nacionalizma. Da predvsem drugi cilj ni bil dosežen, kažejo dogodki poleti 1955, ko je Pavliha s kritiko premajhnega »tempa« v gospodarstvu pokazal na zveznega ministra Svetozarja Vukmanovića-Tempe in različen odnos do gospodarske reforme v Sloveniji in Srbiji. Zvezni javni tožilec je zaradi sramotenja javnega političnega delavca zahteval zaplembo številke in vložil tožbo proti urednikom Pavlihe, vendar jo je ljubljansko okrožno sodišče kot neutemeljeno zavrnilo. Ko so tožbo za kazenski pregon urednika Juleta Vrbiča umaknili, je bilo treba politično ukrepati, ker so iz drugih delov Jugoslavije slišali odmeve, da bi pri njih ljudje za takšne šale

¹²⁰ Delavska enotnost, XII, št. 27, 3. 7. 1953, str. 6.

¹²¹ ARS, RK SZDLS, f. 38, Zapisnik 2. seje Komisije za tisk pri SZDLS, 20. 4. 1954, str. 1–8.

že sedeli za zapahi. Urednik in člani redakcijske komisije so se morali zagovarjati pred partijsko komisijo, kaznovani pa so bili s partijskim opominom.¹²² Kritike Svetozarja Vukmanovića so bile verjetno le slovenski odgovor na njegove kritike slovenskih podjetij¹²³ in tu je treba tudi iskati vzroke za dokaj milo kazen. Uredništvo je imelo pri tem zaslombo v slovenskem partijskem vrhu, saj bi drugače zahtevi zveznega javnega tožilca sledila nepri- merno višja kazen.

Kritike literarnih revij so ideologi obnovili v prvi polovici leta 1955, verjetno kot psihično pripravo ljudi na sprejemanje zakona o založništvu. Kritike napak naj bi namreč dokazovale upravičenost tega zakona. Lev Modic je najprej februarja v pogovoru s kulturnim urednikom ljubljanskega Radia le bežno negativno ocenil »nekaj mladih kritikov« in temu dodal neinformiranost teh kritikov, ki se kaže v Besedi.¹²⁴ Maja 1955 pa je obširneje spregovoril še o Naših razgledih. Zavrnil je odgovore na ankete tega časopisa, v katerih so intelektualci zagovarjali drugačne poglede kot oblast. Skliceval se je na anketo o šolskih vprašanjih in odgovor univerzitetnega profesorja dr. Andreja Župančiča. Drugo kritiko je Modic izrekel na račun nasprotovanja družbenemu upravljanju v kulturi, saj je uredništvo Naših razgledov zagovarjalo stališče, da člani UO kulturnih inštitucij nimajo primer- nih kvalifikacij, da bi razpravljali o najpomembnejšem vprašanju ustanove, programski politiki. Modic je zagovarjal idejno enotnost socialistične družbe in dodal, da vidi časopis v tem le negativne točke: »*Tu se z Našimi razgledi razhajam.*«¹²⁵

Modičevim ocenam je takoj odgovorila nasprotna stran. V Besedi jim je nasprotoval Lojze Smasek¹²⁶ (v isti

¹²² ARS, CK ZKS III, š. 61, Zapisnik sestanka komisije, določene za proučitev načina pisanja humorističnega tednika »Pavlihe«, 28. 7. 1955.

¹²³ Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu, Novo mesto 1992, str. 128.

¹²⁴ Ljudska pravica, XXI, št. 45, 22. 2. 1955, str. 7.

¹²⁵ Ljudska pravica, XXI, št. 115, 18. 5. 1955, str. 6.

¹²⁶ Beseda, IV, 1955, št. 3–4, str. 227–233.

številki je bila objavljena še Kosova ostra kritika Miška Kranjca). Uredništvo Naših razgledov je Modicu zamerilo pretirano poenostavljanje in shematizacijo v smislu dobro-slabo. Trdili so, da morajo objavljati različna gledišča, pa četudi se sami morda z njimi ne strinjajo, saj menijo, da morajo slišati vse strani.¹²⁷

Besedi in Našim razgledom je Modic še enkrat odgovoril ob koncu julija 1955. Uredništvu sta se po njegovem mnenju bojevali za socializem iz napačnih izhodišč, kajti *»če se tedaj borimo proti dogmatičnosti v socializmu s tem, da zanikavamo splošna socialistična načela, odpiramo samo pot malomeščanskemu revizionizmu«*. Po kritikah na račun Besede je uredništvu Naših razgledov med vrsticami dopovedoval, da oblastnim interesom tako nasprotujočih člankov kot je bil prispevek Andreja Župančiča, ne sme objavljati. V odgovoru se je Modic porogljivo poigral z imeni obeh revij: *»Torej velike besede in majhni razgledi, predvsem pa izredna samozavest, ki vsepovsod odkriva, da je brez duha in brez odgovorov.«* Ali pa: *»Torej besede brez razgledov.«*¹²⁸ Naši razgledi so Modicu le še odgovorili, da na njegov način ne mislijo nadaljevati polemike.¹²⁹

Pot za odpravo ideoloških in političnih spornosti pri tisku so politiki videli v uvajanju družbenega upravljanja v založniških in časopisnih podjetjih. Po splošnih predpisih o vodstvu kulturnih ustanov je bil 9. marca 1955 v skupščini Jugoslavije sprejet temeljni zakon o založniških podjetjih in založniških zavodih. Predlagatelj zakona, odbor za prosveto zvezne vlade pod vodstvom Rodoljuba Čolakovića, je za enega od vzrokov za sprejem zakona navedel porast »šund« literature in publikacij brez literarnih in znanstvenih vrednosti, zato pa s sumljivimi ideološkimi kvalitetami. Takšni antisocialistični tendenci se je lahko, po mnenju vlade, postavilo po robu le uvajanje specifičnih oblik družbenega upravljanja. Z zakonom so odpravili samoupravljanje, ki je veljalo za

¹²⁷ Naši razgledi, IV, št. 13, 9. 7. 1955, str. 316–317.

¹²⁸ Ljudska pravica, XXI, št. 176, 30. 7. 1955, str. 6.

¹²⁹ Naši razgledi, IV, št. 15, 13. 8. 1955, str. 362.

gospodarske organizacije, torej tudi za založniška podjetja, zamenjalo pa ga je družbeno upravljanje.¹³⁰

Založniško podjetje je lahko poleg državnih in družbenih forumov ustanovila skupina državljanov, a je imel republiški svet za prosveto in kulturo možnost vnaprejšnje zavrnitve pravice delovanja. Poleg upravnih organov in delavskega sveta, ki so bili značilnost samoupravljanja, je moralo imeti podjetje založniški svet, ki ga je imenoval ustanovitelj in potrjeval republiški svet za prosveto in kulturo, to pa je bila značilnost družbenega upravljanja. Založniški svet je lahko zavril predloge delavskega sveta. Pomembno je bilo še določilo o ustanovitvi republiškega sklada za pospeševanje založništva. Vanj so plačevala založniška podjetja del prihodkov, sredstva sklada pa so se vračala podjetjem za izdajo pomembnih umetniških in znanstvenih del.¹³¹

Založniška podjetja so se morala prilagoditi določbam zakona v šestih mesecih. Za večino podjetij to ni bilo težavno, saj so bili že prej njihovi ustanovitelji najvišji državni in politični organi. Člane založniških svetov za te založbe (Cankarjeva, Državna, Knjižni zavod itd.) je izbirala komisija za tisk SZDLS. Problem pa je kmalu postal sklad LRS za pospeševanje založništva, saj so z njegovo ustanovitvijo največ izgubila tista založniška podjetja, ki so izdajala beletrijo v visokih nakladah, jo hitro prodajala in ustvarjala finančne presežke. To velja predvsem za neljubljanske založbe, npr. koprsko Lipo, celjsko Mohorjevo, kasneje še murskosoboško Pomursko založbo. Sredstva sklada so bila povečini dodeljena za ideološko zaželeno literaturo, za katero je bilo že naprej jasno, da bo prinesla izgubo, npr. za marksistično literaturo v izdaji Cankarjeve založbe in večje projekte drugih centralnih založb (Prešernove, Državne). Sklad je bil torej izrazito finančno nestimulativen, saj je največ denarja namenil založbam, ki so že prej dobivale visoke državne subvencije, jemal pa je tistim, ki so poslovale bistveno bolj samostojno.

¹³⁰ SNS, knj. II, sv. 1, Beograd 1955, str. 141–143.

¹³¹ UL FLRJ, XI, št. 11, 16. 3. 1955, str. 139–144.

Proti komu je bil naperjen, se je pokazalo kmalu po sprejemu zakona. Resda zakon ni govoril o revijah, a se je z določbami o ustanoviteljskih in izdajateljskih pravicah posredno dotikal tudi teh. Vodilne revije so izdajale založniške hiše ali družbene organizacije (Našo sodobnost Državna založba, Socialistično misel Zveza Svobod, Nova obzorja Založba Obzorja itd.), le pri Besedi je bil izdajatelj konzorcij Besede. Poleg subvencije sveta za prosveto in kulturo LRS in naročnine revija ni imela drugih prihodkov ali ugodnosti. Sedež uredništva je bil na upravi Slovenskega knjižnega zavoda, ki je le vodil knjigovodske posle Besede, ni pa finančno sodeloval pri tiskanju revije. Subvencije republiškega sveta so bile manjše od zaprošenih – toda to je veljalo za vse revije in v tem ni bila Beseda nikakršna izjema – izplačane pa so bile običajno z večmesečnimi zamudami. Kljub večkratnim intervencijam uredništva Besede in Društva slovenskih književnikov reviji ni uspelo izdajati dvanajst števil na leto. Ostajala je pri desetih, pa še med temi je bilo po več dvojnih.¹³²

Novi zakonski predpisi so spravili uredništvo v stisko, saj so subvencijo izplačevali s posredovanjem Slovenskega knjižnega zavoda, ki ni bil ustanovitelj ali izdajatelj revije. Urednik Besede Ciril Zlobec je zato zaprosil Društvo slovenskih književnikov, naj prevzame formalno ustanoviteljstvo nad revijo: *»Gospodarski organi so ugotovili, da smo ves čas živeli protipravno. Sedanji položaj: zanikati moramo, da smo sploh izhajali, ali pa priznati, da smo zagrešili gospodarski kriminal. Izhod: Najti moramo nekoga, ki nas ustanovi.«*¹³³ Društvo je odgovorilo, da bi pristalo na ustanoviteljstvo, če se uredništvo zaveže, da bo prevzelo vso materialno odgovornost.¹³⁴ Revija in društvo, kot kaže, nista našla skupnega jezika, saj je bil še naprej za izdajatelja naveden konzorcij Besede. Vse upravne posle so prevzeli sodelavci revije, finančne težave pa skušali omiliti z ustanovitvijo tiskovnega sklada Besede. Kljub

¹³² ARS, SPK LRS, f. 23, dok. 116/3–54, 116/18–54 in 116/109–54.

¹³³ A DSP, Korespondenca 1955/I, Dopis Cirila Zlobca, 9.5.1955.

¹³⁴ A DSP, Zapisniki 1954–1958, 6. odborova seja DSK, 11.5.1955.

načrtom, da bi v letu 1956 končno izdali dvanajst števil, so spet ostali pri desetih in še te so izšle v šestih zvezkih (štiri dvojne številke). Tudi po višini avtorskega honorarja je Beseda zaostajala za konkurentkami na literarni sceni.¹³⁵

Prilagajanje novim zakonskim določbam po sprejemu zakona o založništvu je pomenilo drugo krizno obdobje za Besedo. S prevzemom vseh upravnih poslov in iskanjem dodatnega denarja se je Beseda ohranila pri življenju. Njen finančni položaj nikakor ni bil v sorazmerju z ugledom, ki ga je imela na javni sceni. Avtorski honorarji so bili pod minimalno predpisanimi, Blasnikova tiskarna pa ji je zaradi nerednega plačevanja uslug ob koncu leta 1956 odpovedala nadaljnje sodelovanje.¹³⁶

Za konkurenco Besedi je začel politični vrh močnejše podpirati drugi reviji, žurnalistično zasnovano Mladino in literarna Mlada pota, ki sta izhajali v nakladi prva do 9000 in druga 6000 izvodov. Pripombam, da bosta s kritiko Besede le delala reklamo reviji, ki ima 1000 izvodov in majhen krog bralcev, so politiki nasprotovali, zahtevajoč čim več ostrih besed o Besedi.¹³⁷

Od revij in časopisov, ki so bili deležni negativnih političnih ocen do sprejetja zakona o založništvu, je bila po preoblikovanju po zakonu od ljubljanskih revij še vedno najbolj oporečna Beseda, kritike drugih revij pa so za nekaj časa utihnile. Ob analizi uspehov in neuspehov družbenega upravljanja v založništvu je Boris Zihlerl januarja 1956 poudaril, da založniški sveti še niso povsod zavzeli svojega mesta in da ponekod še obstajajo po novi zakonodaji nepotrebni redakcijski sveti, v katerih ni zunanjih članov: »Zdaj nimamo več agitpropa, ki bi vse to delo koordiniral, zato pa je namen novega zakona, da iz vsake založbe raste pravi politični smisel. Zato ne bi smeli v založniških svetih gledati zgolj nadomestila za redakcijske svete.« Kot problem je Zihlerl omenil predvsem neljubljanske založbe,

¹³⁵ ARS, SPK LRS, f. 28, dok. 135–55; Kos, Nekrolog, str. 42–45.

¹³⁶ ARS, SPK LRS, f. 40, dok. 4/6–57.

¹³⁷ ARS, RK SZDLS, f. 46, Zapisnik seje komisije za tisk pri predsedstvu SZDLS, 19.11.1955.

kjer so tiskali tudi stvari, ki so jih v ljubljanskih založbah odklonili. Mislil je na mariborska Obzorja in koprsko Lipo. Zato je komisija za ideološko delo predsedstva SZDLS sklenila, da je treba vzpostaviti koordinacijsko telo v okrilju Združenja časopisno-založniških podjetij Slovenije.¹³⁸

Odnosi s podjetji, ki so bila zaradi oddaljenosti od centra pod slabotnejšim ideološkim nadzorom, so se zaostрили po ustanovitvi ideološke komisije CK ZKS. To velja tudi za Besedo. Ker formalni ustanovitelj ali izdajatelj ni bil nobena od družbenih, državnih ali založniških organizacij, v uredništvu Besede niso sedeli ljudje, ki bi bili po okusu kulturnim ideologom in bi si prizadevali vsebinsko preusmeriti revijo. Beseda je bila v očeh partijskih veljakov še naprej glavni ideološki nasprotnik, manjšanje njenega vpliva v javnosti pa ena od prioritetenih nalog kulturne politike.

¹³⁸ ARS, RK SZDLS, f.20, Zapisnik seje Komisije za ideološko delo predsedstva SZDLS, 31.1.1956, str.9–10 in 16–18.

MOHORJEVA IN PREŠERNOVA DRUŽBA

Leta 1952 je Družba sv. Mohorja, najstarejša slovenska založba, praznovala stoletnico ustanovitve. Slovenski politični vrh je začel tedaj razmišljati, kako bi temeljito spremenili njen ideološki koncept. Vzrokov za to je bilo dovolj. Leta 1945 je slovenska oblast dopustila nadaljnje delovanje celjske Mohorjeve, kot edine založbe, ki ni bila v njenih rokah, zaradi pozicij in političnega vpliva Družbe sv. Mohorja na koroške Slovence.

Stanje se je spremenilo, ko je bila meja med Jugoslavijo in Avstrijo dokončno potrjena in je Koroška ostala v Avstriji. V političnih sporih med Slovenci onkraj meje so začeli različno ocenjevati vlogo celjske Družbe sv. Mohorja. Nasproti zagovornikom vsenarnodnega pomena Mohorjeve v celjski družbi in vodstvu OF v Sloveniji in na Koroškem je del vodstva koroških Slovencev predlagal, naj obnovijo celovško Mohorjevo. Kljub protestom OF za Slovensko Koroško in iz Jugoslavije so v Celovcu ustanovili novo Družbo sv. Mohorja. Uradno je začela delovati decembra 1947 in je dobila v last nepremičnine Mohorjeve družbe na Koroškem.¹³⁹

Celovška Mohorjeva družba je s koroškega podeželja vse bolj izpodrivala celjsko. Tej se je naklada zmanjšala tudi zavoljo pomanjkanja papirja v Jugoslaviji po informbirojevskem sporu. Postopno so izginili poglavitni vzroki, ki so slovenskemu političnemu vrhu leta 1945 narekovali strpen odnos do ideološkega nasprotnika. Še posebej se je to spremenilo leta 1952, ko so se

¹³⁹ Dušan Nečak: Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki, Ljubljana 1985, str. 56–57.

do skrajnosti zaostрили odnosi med Vatikanom in Jugoslavijo.¹⁴⁰

Družba sv. Mohorja je zapolnjevala pomembno praznino, ki je nastajala v enostranski izdajateljski politiki centralnih ljubljanskih založb, saj v teh pisci iz katoliških vrst skorajda niso našli založnika. Tudi Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev takrat še niso upoštevala piscev iz katoliških vrst. Družba sv. Mohorja je tako imela vlogo ideološke opozicijske založbe, ki je izdajala predvsem tista dela, ki po ideološkem konceptu niso sodila v programe centralnih založb. Najbolj nakladna dnevnika, Slovenski poročevalec in Ljudska pravica, sta dela Mohorjeve le redko predstavljala, revija Slovenski knjižni trg (od leta 1953 dalje Knjiga), glasilo slovenskih založb, ki je seznanjala bralce in knjižničarje z novimi izdajami, pa v petdesetih letih še ni propagirala novitet Mohorjeve. V prvih povojnih letih je Mohorjeva družba z več kot 70.000 člani in s toliko letnimi zbirkami obvladovala velik del slovenskega podeželja, čeprav v nasprotju z drugimi založbami ni dobivala državnih subvencij. Najvidnejši člani v vodstvu Mohorjeve so bili dolgoletni tajnik Fran Saleški Finžgar, Prežihov Voranc, Stanko Cajncar in drugi.

Do konca štiridesetih let se slovenski partijski vrh ni resneje obregoval ob Mohorjevo družbo, deloma tudi iz spoštovanja do Finžgarja. Precej strpni so bili s tiskarno Družbe sv. Mohorja, ki je niso podržavili že v prvem povojnem letu kot večino drugih tiskarn, in dovolili so natis nekaterih del, nad katerimi del partijskega vrha ni bil ravno navdušen.¹⁴¹ Zaostrovati se je začelo v začetku petdesetih let, ko je v Mohorjevi dobival vse pomembnejšo vlogo dr. Stanko Cajncar, ki je bil po mnenju slovenskega partijskega vrha v preveč prijateljskih odnosih z Edvardom Kocbekom. Pripravi na obračun s Kocbekom in osemdesetletnici Frana Saleškega Finžgarja februarja

¹⁴⁰ ARS, RK SZDLS, š. 26, Stenografski zapiski seje predsedstva SZDLS, 13.5.1953, str. 23–24.

¹⁴¹ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje CK, 15.12.1945, in Zapisnik seje CK KPS, 7.–8.6.1946.

1951, ko je ta prepustil tajniško mesto Cajnkarju, so sledili premiki v ocenjevanju vloge Mohorjeve družbe. Na seji politbiroja CK KPS 12. oktobra 1951 so sklenili: *»Posebej je treba proučiti vprašanje Mohorjeve družbe – vzeti kurz za likvidacijo.«*¹⁴²

Kljub ugotovitvam oblasti, da Mohorjeva ni organizirana po določbah veljavne zakonodaje, društvenega zakona iz leta 1945 in ustave iz leta 1946, da je od leta 1945 pravzaprav ilegalna, so sklenili, da ji ne bodo kratkomalo prepovedali nadaljnega delovanja. Na seji izvršnega komiteja CK ZKS 20. novembra 1952 je Boris Kraigher predlagal, da je ne bi ukinili, temveč bi jo osvojili s »svojimi«¹⁴³ ljudmi v odboru. Morali bi ji postaviti konkurenco v enako zasnovani Prešernovi družbi in onemogočati tisk Mohorjeve v celjski tiskarni. Ob splošni ugotovitvi, da v celotni založniški dejavnosti ni nobene zaostritve proti »klerikalcem«, so bili Kraigherjevi predlogi sprejeti.¹⁴³

Podrobnejše načrte so naredili pet dni kasneje na seji agitpropa CK ZKS. Ker Družba sv. Mohorja ni dobivala državnih subvencij, so bile prve odločitve usmerjene v izpodkopavanje njene materialne osnove. S preoblikovanjem tiskarne v podjetje mestnega ljudskega odbora Celje in pritiski na tiskarno naj bi se zmanjšala možnost za tiskanje del v izdaji Mohorjeve družbe. V začetku leta 1953 naj bi vključili še javno kritiko v medijih, najprej v Novem svetu, *»nakar bi se stvar prenesla na ostali tisk in preko organizacij v javnost«*. Za izvedbo načrtov sta bila po partijski liniji odgovorna odbornika Mohorjeve Franc Kimizec in Miško Kranjec. Druga naloga je bila Mohorjevi konkurirati z ustanovitvijo Prešernove družbe, ki bi nastala z odcepitvijo Prešernove knjižnice od Slovenskega knjižnega zavoda. Prešernova družba bi tako kot Mohorjeva imela kolektivne in posamezne člane, čimprej bi se moral sestati iniciativni odbor, ki bi pripravil skup-

¹⁴² ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 12. 10. 1951.

¹⁴³ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 20. 11. 1952.

ščino, statut in izvedel ustanovitev. Člani vodstva nove družbe bi bili vodilni partijski ideologi.¹⁴⁴

Propagandno pripravo sprememb je v Novem svetu začel Boris Zihlerl. Med prevladujočimi pohvalnimi besedami na račun Mohorjeve ob njeni stoletnici je le nakazal, da bi morala korigirati svoja izhodišča.¹⁴⁵ Druge točke načrta je začela oblast uresničevati po prekinitvi diplomatskih stikov z Vatikanom decembra 1952.

Na slovenski kulturni praznik 8. februarja 1953 so v Ljubljani ustanovili Prešernovo družbo. Programske smernice je pojasnil Boris Zihlerl. Koncept je bil odkrita kopija Mohorjeve: članstvo z določeno članarino, izdaja letnega programa za člane (koledar in štiri knjige ter revija Obzornik), mreža za nabiranje članov itd. Predsednik Prešernove družbe je postal Zihlerl, podpredsednik Miško Kranjec, v glavni odbor pa so izvolili še tiste člane vodstva Mohorjeve, ki so izhajali iz kulturnopolitičnih vrst nove oblasti, npr. Franca Kimovca, Franceta Bevka in Bena Kotnika.¹⁴⁶

Kljub enakemu konceptu so bile med družbama očitne razlike. Prva je bila v izdajateljskem programu. Mohorjeva je izdajala dela katoliških piscev, za Prešernovo je Zihlerl napovedal dela »naprednih« avtorjev. Druga razlika je bila v mreži članstva. Mohorjeva je že obstajala in se je naslanjala na cerkveno strukturo, bila je vtisnjena v zavest in tradicijo Slovencev. Mreža Prešernove je šele nastajala in se je opirala na organizacijsko strukturo SZDLS. Koncept pa je bil pri obeh enak in oblast je to na glas poudarjala, da bi sčasoma, če bi Mohorjeva nazadovala, razglasili Prešernovo za njeno uradno naslednico.

Po ustanovitvi Prešernove je oblastna struktura nov odnos do Mohorjeve zarisala na seji predsedstva SZDLS 13. maja 1953. Boris Kraigher je omenil, »da je seveda Mohorjeva družba sedaj nepotrebna« in da sta dve možnosti: »Če se ne bodo odnosi s cerkvijo spremenili, ali zrušiti, v nasprotnem prime-

¹⁴⁴ ARS, CK ZKS III, š. 27, Zapisnik seje komisije za agitacijo in propagando pri CK ZKS, 25. 11. 1952.

¹⁴⁵ Novi svet, VII, 1952, št. 12, str. 1057–1060.

¹⁴⁶ Slovenski poročevalec, XIV, št. 33, 9. 2. 1953, str. 1.

ru pa spremeniti v čisto versko založbo«, torej le za izdajo verskega tiska in molitvenikov. Celjsko tiskarno bi morali obremeniti s čim več naročili in jih dobro plačati, da se ji ne bi več splačalo tiskati predvsem del Družbe sv. Mohorja, akcijo pa izvesti s celjsko SZDL in sindikati, »da to tiskarno dobimo politično v naše roke«. Kraigher je vnovič nasprotoval administrativni ukinitvi, »naj se Mohorjeva družba razvija kakorkoli se hoče«, s političnimi akcijami (pritisk na tiskarno) pa bi morali zmanjšati njen vpliv.¹⁴⁷

Temu je ugovarjal Miha Marinko, češ da dela Mohorjeva v nasprotju z zakonom o društvih. Predlagal je, naj družba prijavi delovanje na podlagi obstoječe zakonodaje ali pa kot ilegalna ne sme obstajati. Franc Kimovec je kot odbornik Mohorjeve družbe pojasnil, da ta dosega uspehe zaradi izredne organiziranosti, na celjsko tiskarno pa vpliva tako, da bo npr. leta 1953 v zbirki izdala knjigo žene direktorja tiskarne, ki so ji že izplačali predujem. Na koncu so obveljali Kraigherjevi predlogi, da Družbe sv. Mohorja ne ukinejo, da maksimalno zaposlijo celjsko tiskarno, da »naši« odborniki brez hrupa izstopijo in da Mohorjevo čim bolj usmerjajo v tisk strogo verske literature.¹⁴⁸

Že v naslednjih letih se je pokazalo, da se Mohorjeva družba ne bo dala premakniti zgolj s Prešernovo, še posebej, ker ta ni imela stalne odjemniške mreže in dobre propagande. Od začetnih 50.000 naročnikov letne zbirke leta 1953 (približno enako v tem letu Mohorjeva) Prešernova družba v nasprotju s pričakovanji politikov ni rastla, čeprav je ponujala letno zbirko izredno poceni. Mohorjeva družba je hkrati dvignila število članov na več kot 70.000. Krivdo je Tone Fajfar pripisal preslabemu propagandnemu delu SZDL na terenu, češ da je Mohorjeva »dosti slabša tako po kvaliteti kot po opremi, toda propagando zanjo inajo v rokah farovži, ki znajo priti med ljudi tako, kakor mi to ne znamo«.¹⁴⁹

¹⁴⁷ ARS, RK SZDLS, š. 26, Stenografski zapiski seje predsedstva SZDLS, 13.5.1953, str.23–25.

¹⁴⁸ Ibidem, str.26–28.

¹⁴⁹ ARS, RK SZDLS, Seja glavnega odbora SZDLS, 5.11.1954, str. 21–22.

Novo možnost za pritisk je dal zakon o založništvu, ko se je morala tudi Mohorjeva podrediti načelom družbenega upravljanja v kulturi. V zakonskem roku je predložila osnutek pravil, ne pa tudi ustreznega predloga za založniški svet. Zato je celjska tiskarna konec novembra 1955 v skladu z zakonom ustavila tiskanje del Mohorjeve. Po zakonu se je morala nato Družba sv. Mohorja preimenovati v Založniško podjetje Mohorjeva družba, za prijavo pa je izkoristila zakonsko določilo, da lahko založbo ustanovi skupina državljanov. Prvi med prijavitelji, nekdanji odborniki, je bil podpisan Finžgar, za njim pa med drugimi dr. France Stele, dr. Franc Cukala, dr. Stanko Cajnkar, dr. Anton Trstenjak in dr. Janez Oražem. V prijavi so bili hkrati predlagani za člane založniškega sveta, kar pa je bilo v nasprotju z duhom zakona, saj založniški svet kot organ družbenega upravljanja ni mogel biti sestavljen zgolj iz »notranjih« članov. Mohorjeva družba je imela torej v začetku decembra 1955 sestavljena ustrezna pravila, ne pa še takšnega predloga založniškega sveta, ki bi ga bila oblast pripravljena potrditi.¹⁵⁰

Drug problem z Mohorjevo je nastal ob pripravi koledarja za leto 1956. V njem naj bi objavili tudi dvanajst pesmi Edvarda Kocbeka, a je direktor celjske tiskarne pisal Mohorjevi družbi in zahteval, »da odstranite vse Kocbekove pesmi iz vsebine koledarja in jih nadomestite s pametnejšimi zadevami, ki bodo v korist vašim naročnikom. Dokler tega ne storite, pa s tiskom teh pol koledarja ne bomo nadaljevali.«¹⁵¹ V javnosti so se takoj razširile govorice, da je to storil zaradi intervencije od zgoraj, kar pa je bolj malo verjetno. Tudi Kocbek ob reakciji na zavrnitev svojih pesmi ni namignil na »višje sile«, temveč je obtožil ravnatelja celjske tiskarne zaradi samovoljnega in nestrpnega ravnanja, saj je svoje stališče »vsilil kot nekakšno politično cenzurno sodbo«.¹⁵²

¹⁵⁰ ARS, RK SZDLS, š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 12.1.1956, str.33–35; Smolik, Oris, str.21; Koledar Mohorjeve družbe za leto 1957, Celje 1956, str.185–189.

¹⁵¹ ARS, RK SZDLS, Seja predsedstva SZDLS, 12.1.1956, str.35.

¹⁵² ARS, IS-KPK, f.20, dok.88/59.

Ustavitve tiska del Mohorjeve družbe, nasprotovanja potrditvi založniškega sveta v predloženi sestavi in zahteve po cenzuriranju Kocbekovih pesmi na nasprotni strani seveda niso mirno sprejeli. Del prijaviteljev je napisal spomenico (Cajnkars se, kot kaže, z njo ni strinjal, Finžgar jo je dobil le v podpis, pri formulaciji besedila pa ni sodeloval). V njej so trdili, da pri nas ni svobode tiska in možnosti za izpovedovanje svetovnonazorskega prepričanja. K Vladu Vodopivcu je spomenico nesel dr. Anton Trstenjak, kasneje pa je interveniral dr. Stanko Cajnkars in poskušal stvari umiriti, preden bi dosegle vrelišče.¹⁵³

Cajnkarsja je 3. decembra 1955 sprejel Boris Kocijančič, predsednik vladne komisije za verska vprašanja. Pojasnil mu je že natančno oblikovana stališča slovenskega vrha, predvsem Borisa Kraigherja. Poudaril je, naj si Mohorjeva kot nekdanji lastnik ne lasti nikakršnih pravic v tiskarni, da bo lahko koledar tiskan šele, ko ga bo odobril nov založniški svet, da bo moral iziti brez Kocbekovih pesmi in da bo moral novi založniški svet potrditi sekretar sveta za prosveto in kulturo LRS Vlado Vodopivec. Ob koncu je Kocijančič naravnost povedal, da tokrat ne bo možno obiti zakonskih določb, in Cajnkarsju namignil, naj ostane pogovor »glede podrobnosti med nama, stališča pa seveda sporočite naprej ostalim in prav tako ponovno poudarjam, da je ta stališča treba brezpogojno upoštevati«. Svojemu nadrejenemu Borisu Kraigherju pa je Kocijančič poročal, da se Cajnkars »ni po svoji navadi spuščal v daljše diskusije, ker je – po mojem stališču – uvidel, da mu sporočam že definitivna stališča, kar mu je bilo parkrat poudarjeno«.¹⁵⁴

Mohorjeva je morala popustiti, saj oblast ni več dopuščala z zakoni neusklajenega dela družbe. Vztrajanje na lastnih pozicijah bi za odbornike Mohorjeve pomenilo le likvidacijo družbe. Boris Kraigher je na seji predsedstva SZDLS 12. januarja 1956 takole formuliral stališče

¹⁵³ ARS, RK SZDLS, š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 12.1.1956, str. 34–39.

¹⁵⁴ ARS, IS-KPK, f. 10, dok. 301/55.

oblasti: »Ker Mohorjeve založbe prav nič ne rabimo, ampak jim gremo na roko s tem, da smo pripravljeni se nekako sporazumeti, v kolikor seveda Mohorjeva družba hoče dalje delovati, v takem smislu, da bo njeno delovanje pač v skladu z zakonom. V tem razgovoru (Kocijančič–Cajncar, op. p.) smo jim dali razumeti, da bi eventualno dovolili fuzijo Mohorjeve družbe s Prešernovo družbo. Kako bodo sedaj na vse to reagirali, je vprašanje. Najbrže bo reakcija taka, da bodo v celoti pristali na to, da se imenuje tak založniški svet, ki bo zagotovil, da ne bo več prikrita forma propagiranja cerkvene bratovščine.«¹⁵⁵

Kraigherjeve napovedi so se povsem uresničile. Do konca februarja 1956 so potrdili pravila in založniški svet Mohorjeve družbe. Od enajstih članov so imeli večino zunanji, saj je bilo poleg petih katoličanov v njem šest komunistov.¹⁵⁶ Koledar za leto 1956 pa je izšel brez nezaželenih Kocbekovih pesmi.¹⁵⁷

Založniški svet Mohorjeve družbe se je prvič sestel 24. marca 1956. Takrat »se je pred člane-komuniste postavilo več možnosti: pomagati MD pri izdajanju letnih knjig, ovirati delo MD in pripraviti postopno likvidacijo, katoliški versko-vzgojni program MD oslabiti in vnašati v mohorske publikacije tudi drugačno ideologijo, pripraviti pot za administrativno ukinitev MD.«¹⁵⁸

Zunanji člani založniškega sveta so delali po smernicah Borisa Kocijančiča. Mohorjeva družba se je usmerila v tisk pretežno literarnih del. Izdajala je izbrana dela nekaterih piscev iz katoliških vrst, npr. Frana Ksaverja Meška, Frana Saleskega Finžgarja, v začetku šestdesetih še Ivana Preglja in Franca Detele. To je bil nekakšen dodatek uradni izdaji Zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev. Založniški svet pa je blokiral tiskanje nabožnih pesmi in na te-

¹⁵⁵ ARS, RK SZDLS, š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 12.1.1956, str. 38–39.

¹⁵⁶ ARS, RK SZDLS, f. 111, Mohorjeva družba, str. 1; Koledar Mohorjeve družbe za leto 1957, Celje 1956, str. 189.

¹⁵⁷ Da nekaj ni bilo v redu pri tisku, je razvidno iz kazala na platnicah, saj pri pesmih ne upošteva zaporedja strani. Tako je jasno, katere tiskovne pole so natiskali pozneje.

¹⁵⁸ ARS, RK SZDLS, f. 111, Mohorjeva družba, str. 1.

melju krščanskega nauka pisanih poljudnoznanstvenih del. Ob koncu petdesetih let je doseglo število članov (prednaročnikov) številko okoli 80.000, v začetku šestdesetih pa je začelo tudi zaradi spremenjenega programa upadati.¹⁵⁹

Prav takrat, torej po sprejemu zakona o založniških podjetjih in hudih pritiskih na Mohorjevo, je dosegla Prešernova kratkotrajen uspeh. Leta 1956 je število članov skoraj doseglo številko 80.000, absolutni rekord Prešernove (rekord Mohorjeve je bil ob koncu 1. svetovne vojne okoli 90.000, op. p.), a je po zmanjšanju pritiskov na Mohorjevo padlo. Prešernova se je razširila na industrijsko razvitih območjih z več urbanega prebivalstva (revirji, Celje, Maribor), kjer je prišla ena zbirka na tri do štiri družine, na jugu Slovenije pa je zbirko naročila vsaka deseta družina. Tone Fajfar je vodstvo SZDLS ob tem opozoril: *»Že lani smo si zato napravili posebno primerjalno tabelo, ki kaže, da narašča število članov Mohorjeve družbe tam, kjer je Prešernova družba slaba. To navajam zato, ker menim, da so številke i Mohorjeve i Prešernove merilo moči naše dejavnosti in aktivnosti. Mislim, da se morajo tovariši nad tem zamisliti in nekaj napraviti, da se na tem konkurenčnem področju, kjer se danes razvija svobodna tekma, izkaže moč Socialistične zveze in to predvsem na vasi.«*¹⁶⁰

Fajfarjeve trditve o »svobodni tekmi« po vsem napisanem seveda ni moč sprejeti. Prešernova je imela tak program, kot ga je diktirala njena ustanoviteljica SZDLS, na program Mohorjeve pa so v nasprotju s težnjami ustanoviteljev vplivali zunanji člani založniškega sveta s svojo glasovalno premočjo. Komisija za ideološko vzgojno delo predsedstva SZDLS je redno spremljala delo in moč Mohorjeve in Prešernove. Analiza stanja v začetku leta 1958, ko je po zakonu potekel dvoletni mandat prvim založniškim svetom, je pokazala, da je Prešernova izgubljala »svobodno tekmo« z okoli 55.000 proti 75.000 članom. Prav v vseh okrajih je imela Mohorjeva več na-

¹⁵⁹ Ibidem, str. 1–4; Smolik, Oris, str. 20–21 in 29.

¹⁶⁰ ARS, RK SZDLS, š. 19, Seja glavnega odbora SZDLS, 15. 12. 1955, razprava Toneta Fajfarja.

ročnikov, le da je bila ponekod ta prednost minimalna (okraji Ljubljana, Maribor, Koper), drugod pa precejšnja, največja v okrajih Novo mesto, Gorica in Celje.¹⁶¹

Toda Mohorjeva družba ni bila več takšen problem kot včasih. Ker s spremenjenim programom ni bila več močna ideološka opozicija, tudi podatki o premoči nad Prešernovo pri vodilni partijski garnituri niso zbujaali takšne pozornosti kot pred leti. Kljub temu so se ob številkah o naročnikih zamislili. Razširjenost Mohorjeve družbe je oblastem povedala, na katerih področjih še ima močno vlogo katoliška cerkev in kje ljudje več berejo pisce iz katoliških kot iz oblastem bolj sprejemljivih duhovnih krogov.

Stališče oblasti do Mohorjeve je upoštevalo jugoslovanske notranje- in zunanjepolitične razmere. Pod temi vplivi se je tudi odnos do katoliške inteligence spremenil toliko, da so surove politične metode politiki zamenjali z bolj perfidnimi, ki so se na zunaj morda zdele demokratične, v resnici pa so bile pritisk na inteligenco iz katoliških vrst, da se čim bolj prilagodi zahtevam vladajoče ideologije.

Poleg tega je Mohorjeva družba lep zgled, kako je sprejemanje nove zakonodaje poleg uradnih izjav o izpopolnitvi pravnega sistema pomenilo pritisk na ideološke nasprotnike. Ko so sprejeli zakona o založniških podjetjih, sta najteže prijavila delovanje in izgubila največ samostojnosti dva, po mnenju ideologov, največja kulturna problema: revija Beseda in Mohorjeva družba.

Mohorjeva družba je bila še edina javna kulturniška ustanova, katere delo je slonelo na katoliški tradiciji. Za primerjavo: delovanje društvene Prosvetne zveze je bilo prepovedano že leta 1945, Teološka fakulteta pa po dokončni izločitvi iz sestave Univerze leta 1952 ni več imela pravice do javnega delovanja. Posameznike so že prej odstranili z najpomembnejših mest ali funkcij: France Koblar ni bil dolgo po koncu vojne predsednik Društva slo-

¹⁶¹ ARS, RK SZDLS, f.111, Pregled članov Prešernove družbe in Mohorjeve družbe v letu 1958.

venskih književnikov, Aleša Ušeničnika so izbrisali iz članstva SAZU, Edvarda Kocbeka izrinili iz političnega življenja. Nekateri kulturniki so imeli zaradi neprikritega izpovedovanja krščanskega svetovnega nazora manjše možnosti za prikazovanje svojih stvaritev, npr. dramatik Ivan Mrak in njegova življenjska spremljevalka slikarka Karla Bulovec, pa plesalca Pia in Pino Mlakar. V začetku petdesetih let ustanovljeno Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS je bilo bolj politično kot pa kulturno, a je tudi njegovo glasilo Nova pot sčasoma postalo pomembno ogledalo tvornosti inteligence iz katoliških vrst. Leta 1952 pa je bila Družba sv. Mohorja edina ustanova, pri kateri so se zbirali in javno izražali svoj svetovni nazor krščanski intelektualci. Oblast jo je zato imela za najpomembnejšo opozicijsko ustanovo katoliške inteligence.

RAZCVET ALI KRIZA SLOVENSKEGA TEATRA?

Nikoli prej in nikoli kasneje ni bilo na Slovenskem toliko poklicnih in polpoklicnih gledališč, nikoli prej in kasneje nis(m)o Slovenci videli toliko predstav, ki si jih je ogledalo toliko obiskovalcev, kot v prvi polovici petdesetih let. Z osmih gledališč v letu 1946 se je to število v enem desetletju, do sezone 1955/56, dvignilo na dvanajst. Deset let kasneje so ostala le štiri! Status poklicnih gledališč so imela v sezoni 1955/56 SNG Ljubljana in Maribor, Mestno gledališče in Eksperimentalno gledališče v Ljubljani, Mestno gledališče Celje, Gledališče Slovenskega Primorja v Kopru (nastalo oktobra 1954 z združitvijo poklicnega Gledališča za Slovensko Primorje iz Postojne in polpoklicnega Ljudskega gledališča iz Kopra), Prešernovo gledališče v Kranju in Okrajno gledališče Ptuj. Polpoklicna gledališča so bila Goriško gledališče v Novi Gorici, Mestno gledališče na Jesenicah, ljubljansko Šentjakobsko gledališče in mariborski Operetni ansambel. Po številu obiskovalcev je bila rekordna sezona 1955/56, ko si je 1859 predstav (leto kasneje rekordnih 1905) ogledalo 681.000 gledalcev. Manjša gledališča so precej gostovala v bližnji okolici, s tem pa širila gledališka obzorja in aktivno pomagala pri razvoju amaterskih gledaliških skupin.¹⁶²

Slovenska gledališka dejavnost ni bila omejena le na našteta gledališča, saj so delovale še številne amaterske skupine. Pri nekaterih večjih in uspešnejših se je s podporo lokalnih oblasti kazala težnja po profesionalizaciji.

¹⁶² Kultura, umetnost in informacije 1983/84, Rezultati raziskovanj, št. 381, Ljubljana 1986, str. 56; Prikazi in študije, III, št. 5, maj 1957, str. 13–18.

Predvsem sta se skušali statusa amaterskega gledališča otresti novomeška in murskosoboška gledališka skupina, tako da bi tudi Dolenjska in Prekmurje dobila vsaj polpolicno gledališče.

Program gledališč je bil precej drugačen kot v drugi polovici štiridesetih let. Ruske socrealistične drame so odpisali, na sporedu so ostala le še dela Gorkega. Igrali so novejša dela iz zahodnega sveta, vendar po večini le tista s klasičnim gledališkim konceptom, ne pa še eksperimentalnih poskusov. Uspešnejše predstave – prevladovala so komedije – so imele po več kot 25 repriz, ogledalo si jih je nad 10.000 obiskovalcev. Repertoar manjših poklicnih in polpoklicnih gledališč je bil soroden programom uspešnejših amaterskih gledaliških skupin. Največ so igrali slovenska dela iz klasičnega repertoarja (Cankar, Levstik, Golia, Kreftovi Celjski grofje, Žižkova Miklova Zala itd.). Bolj raznolik je bil program osrednjih gledališč, ki so lahko zaradi večjih prostorskih in igralskih možnosti posegala tudi po zahtevnejših delih.¹⁶³

Vendar kvantiteta ni pomenila tudi kvalitete, saj se je marsikatero manjše gledališče otepalo s kadrovskimi problemi, osrednje ljubljansko gledališče pa je bilo tarča številnih kritik zaradi neustreznega programa.

Na svetu za prosveto in kulturo LRS je bil 30. maja 1952 posvet o problematiki slovenskih gledališč. Na podlagi poročil je Filip Kumbatovič sestavil elaborat o stanju poklicnih gledališč. Personalno vprašanje je bilo povsod zelo pereče. Zadovoljivo je bilo v ljubljanski in mariborski Drami in Prešernovem gledališču v Kranju, drugod slabše, kritično pa v Celju. Akademija za igralsko umetnost bi zmogla ustreči kadrovskim potrebam gledališč šele v desetih letih. Tako kot igralcev je primanjkovalo režiserjev in drugega strokovnega osebja, a je bil tu večji problem v neustrezni razdelitvi med gledališči. Skrbi je zbujala oprema, saj so bila slovenska gledališča opremljena na stopnji, ki so jo dosegli boljši evropski teatri pred

¹⁶³ Glej: Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967, Ljubljana 1967; Prikazi in študije, III, št. 5, maj 1957, str. 17–20.

petdesetimi leti. Mlajša gledališča niso imela bogatejših fondov in so bile nekatere predstave zaradi nakupa novih oblačil in opreme sorazmerno drage. Kumbatovič je sklepal, da se bodo morala manjša gledališča omejiti na t. i. »mali« repertoar in si bodo lahko privoščila le po eno »večjo« predstavo na leto. Stroške predstav bi lahko zmanjšala dobro urejena tehnična služba, to pa sta imeli le ljubljanska in mariborska Drama. Obisk prireditev je bil v primerjavi s tujino zadovoljiv in bi lahko še narastel v Ljubljani, Mariboru in Kranju, neugodne pa so bile napovedi za Celje in Postojno.¹⁶⁴

Spremembe v repertoarju gledališč v začetku petdesetih let so bile posledica zunanjepolitičnih sprememb, ko se je pozornost preselila z Vzhoda na Zahod. Hitremu političnemu premiku ni sledila ustrezna konceptualna sprememba gledališkega programa, brskanje po sodobnejši zahodni dramatikii pa je gledališčnikom in kulturnim ideologom postavilo številna vprašanja. Programski koncept je postal posebno aktualen ob uprizoritvi prvih predstav s sodobnega Zahoda v ljubljanski Drami. Kritik in polemik o njih ne smemo razumeti le kot problem te kulturne ustanove, pač pa vseh slovenskih gledališč.

Zaradi vse pogostejših negativnih ocen dela SNG je ravnatelj Drame Slavko Jan julija 1951 ponudil predsedniku UO Jušu Kozaku odstop. Kozak in minister za kulturo Boris Zihlerl sta ga zavrnila. Kozak je za slabe ocene in dejansko neustreznii program bolj krivil dramaturga Bratka Krefta, toda leta 1951 še ni mislil na njegovo zamenjavo, čeprav je menil, da jim manjka ravno dober dramaturg.¹⁶⁵

Kritike so letele na nedodelani in nesistematični program, nastale pa so ob spreminjanju repertoarne politike v začetku petdesetih let. Razprave o sestavi programa ljubljanske Drame so se pričele ob uprizarjanju del eksistencialistov. Ko so v gledališču spomladi 1951 sestavljali

¹⁶⁴ Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Gledališča Ptuj, š. 3, Filip Kumbatovič: Referat o stanju poklicnih gledališč v sezoni 1951/52.

¹⁶⁵ SGFM, CO, m. 45/213,7, in 45/213,8; SGFM, CO, m. 22/28-I, Korespondenca 53 in 54.

program za sezono 1951/52, so računali na uprizoritev del katerega od njih (izbirali so med Anouilhom, Salacroujem in Sartrom), a so iz kabineta ministra Borisa Zihlerla sporočili, da to ne bi bilo najbolj ustrezno. Že junija 1951 je bilo jasno, da bo program za leto 1951/52 neustrezen, saj še vedno ni bil izdelan dokončen koncept.¹⁶⁶ Kot predzadnja med devetimi premierami je bila 30. aprila 1952 konec koncev le uprizorjena Anouilhova komedija *Povabilo v grad*, napisana leta 1947. Kritika je novost sprejela z zanimanjem, ocenila, da je to uspešen in precej nenavaden gledališki eksperiment, a opozorila, da nam prikazuje tuj svet.

Anouilhovi igri so sledila druga dela. Kritika jim je pripisala, da prikazujejo Slovencem neznan duhovni svet in so zato za precejšen del publike nerazumljiva. Nekaterim drugim delom s sodobnega Zahoda, predvsem lažjim komedijam, pa je kritika očitala, da so bulvarska, da nič ne povedo in da s svojo nezahtevnostjo ne sodijo na oder najpomembnejših slovenskih gledališč.

Tovrstne kritike so se začele ob igri Garsona Kanina *Čez noč rojena* (premiera 16. novembra 1951). O njej je ravnatelj SNG Slavko Jan že ob uvrstitvi na program zapisal, da je »lahka veseloigra, muha enodnevnica, ki verjetno res ne spada v naš repertoar«.¹⁶⁷ V kritiki v Novem svetu se je Janko Kos dotaknil vsega repertoarja ljubljanske Drame, češ da »ni najboljši, ker je neprimeren in nesodoben«, in da sodobnost in aktualnost nista ekvivalenta: »Odgovornost za nesodobno sestavo repertoarja nosi seveda tisti, ki ga sestavlja. Če je to gledališko vodstvo, potem so njemu namenjeni očitki. (...). Če se pa repertoar sestavlja oziroma usmerja z višjih instanc, potem velja vse, kar se pri nas z njim v zvezi napiše, seveda tem.«¹⁶⁸ V Besedi je napisal Andrej Hieng kritično oceno z zgovornim naslovom *Bulvarska roba v Narodnem gledališču*.¹⁶⁹

Najostrejši kritik neustreznih repertoarjev je postal mladi krog Besede. V tej reviji je Taras Kermauner objavil

¹⁶⁶ SGFM, GO, m.45/213,7.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ Novi svet, VII, 1952, št.1, str.91–96.

¹⁶⁹ Beseda, I, 1951–52, št.5, str.236–237.

serijo člankov o gledališki krizi v letih 1951–1954. Že naslova člankov Gledališče v krizi in kriza v gledališču, Nadaljevanje ali epilog gledališke krize?¹⁷⁰ kažeta, da je bil Kermauner nezadovoljen z ogledanim.

Negativnim ocenam so se pridružili drugi mlajši kritiki, npr. Vasja Predan in Primož Kozak. Slednji je ob neki predstavi za Tribuno napisal oceno s prav tako zelo zgovornim naslovom Kaj pa je spet to? V slovenski drami postajajo neresni.¹⁷¹

Člani umetniškega kolektiva so kritike zavrnil, češ da so neustrezne in zlonamerne. V umirjenem, zrelem tonu jim je julija 1954 odgovoril eden najuglednejših gledaliških kritikov Vladimir Kralj. Dejal je, da so slabe kritike posledica neustreznega in mlačnega repertoarja, premier, ki niso navdušile, in dejstva, da osrednje gledališče ni tisto, kar bi moralo biti, namreč ogledalo življenja, stisk in težav človeka sedanjega časa.¹⁷²

Precej drugače je gledališče ocenjevala uradna politika, ki je prisegala na ideološko ustreznost. Ziherl je že mesec potem, ko je zavrnil odstop Slavka Jana, spremenil svoje stališče in menil, da bi morali zamenjati nekatere vodstvene ljudi gledališč. Še posebej je nasprotoval spremenjeni programski politiki SNG in ljubljanskega Mestnega gledališča.¹⁷³ Z mlajšimi kritiki je bil enih misli vsaj v tem, da je repertoar SNG slab. Kriza je nastala po njegovem mnenju zaradi enostranske usmeritve v slabši sodobni repertoar in nesistematičnega pripravljanja letnih programov. Pri tem seveda ni omenil, da je ta slaba navada nastala v času, ko je bil kulturni minister in je bil torej soodgovoren za nedodelane programe. Rešitev iz krize je videl v družbenem upravljanju, ki bi »sila blagodejno vplivalo na repertoarno politiko«.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Beseda, II, 1953, št. 5, str. 306–311, in št. 10, str. 622–626.

¹⁷¹ Tribuna, III, št. 18, 25. 12. 1953, str. 4.

¹⁷² Ljudska pravica-Borba, XIX, št. 158, 4. 7. 1954, str. 6, in št. 159, 5. 7. 1954, str. 5.

¹⁷³ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 12. 10. 1951, in Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. 12. 1951.

¹⁷⁴ ARS, CK ZKS III, š. 27, Ziherl: Tiskovna konferenca, str. 20.

Gledališki kritiki in Ziherl so si bili edini, da je gledališki repertoar slab. V tem, kaj je slabo, pa so se razlikovali. Mladi (Kermauner, Hieng, Predan, Kozak) so kritizirali bulvarska dela, neizpovedne enodnevnice in nesistematični spored, Ziherla pa to niti ni toliko motilo, saj ta dela vsaj niso ideološko in politično polemizirala o domači stvarnosti. Takih iger je bilo na naših odrih še zelo malo, vrata gledališča pa so bila do srede petdesetih let mlajši generaciji, ki je kritično spregovorila o sodobnih problemih doma, zaprta. Od še živečih domačih avtorjev so gledališča igrala dela srednje in starejše generacije, ki po večini niso govorila o problemih »današnjega« časa. Nekaj takšnih del so prikazali le v Mestnem gledališču ljubljanskem. Drama Jožeta Javorška *Odločitev* je bila tematsko po volji partijskim ideologom, saj je kritizirala priključitev Trsta Italiji.

Polemike je sprožila druga igra v Mestnem gledališču o sodobnih domačih problemih. To je bila komedija Mire Miheličeve *Zlati oktober*, prvič uprizorjena 25. septembra 1954. Politiki že prej niso ravno hvalili Miheličeve, deloma zaradi njenega meščanskega porekla (v delih je tudi prikazovala ta svet), deloma zaradi drame *Svet brez sovraštva* iz leta 1945, ko je bila v nasprotju z idejami Partije o revolucionarnem boju v delu takrat še Mire Pucove opisana utopična vera v svet brez sovraštva.

Z Zlatim oktobrom se je Miheličeva poslovila od vojnih tem in spregovorila o sodobnosti. V lahkotno komedijo brez posebne družbene kritike je vpletla nekaj dnevno aktualnih dovtipov in komedija je imela 40 ponovitev. V *Besedi* je Janko Kos ocenil, da je to »*proizvod nekontrolirane obrtne spretnosti*«, ki je blizu plaže, preplitek, duhovičenje pa je preveč banalno. V odobravanju publike je videl še en opomin »*vodstvom naših gledališč in piscem gledaliških iger, naj se čim prej in čim bolje potrudijo, da bodo na slovenskih gledaliških deskah oživel predvsem prizori in ljudje našega sodobnega, zanimivega in predvsem umetniško oživljenega življenja*«. ¹⁷⁵

¹⁷⁵ *Beseda*, III, 1954, št. 6–7, str. 421–426.

Čisto drugačno oceno je objavila Ljudska pravica-Borba, saj je Boris Grabnar o igri napisal vse najboljše.¹⁷⁶ Po navdbah Borisa Ziherla so bile ocene pozitivne zato, ker »je bilo za to predstavo lansirano, da se tovariš Kraigher, ki je gledal premiero, z delom strinja in da ga odobrava«. Ziherl je dodal, da to ni res, »ker ima on isto mnenje o predstavi kot jaz«, torej odklonilno, da pa so bile govorice zadosti za pozitivne ocene: »Moje mnenje je, da je to umetniško slaba stvar in da je tako napisana, da so se posameznim domislekom smejali v glavnem reakcionarji.«¹⁷⁷ Po Ziherlovi intervenciji je izšlo nekaj slabih kritik, te pa so v Slovenskem poročevalcu, Naših razgledih in Pavlihi sprožile polemične odmeve. Na seji komisije za tisk SZDLS 7. decembra 1954 so dejali, da so bile polemike o Zlatem oktobru neustrezne.¹⁷⁸

Drama Zlati oktober in njene kritike niso tako pomembne, da bi morali o njih razpredati. Pomembno je le to, da je že nekaj aktualnih dovtipov sprožilo takšno razpravo. Samo po sebi se je postavilo vprašanje, kakšne šele bodo reakcije uradne politike, ko se bo mlajša generacija bolj uveljavila in ko se bo njena družbena kritika prikazala na odrih slovenskih gledališč. Ziherlov koncept, kako zagotoviti ustrezno programsko politiko (torej omejiti možnosti za prikazovanje družbenokritičnih del), je bil družbeno upravljanje, ki se je bistveno razlikovalo od zahtev gledališnikov po samoupravljanju.

Ivan Jerman je že julija 1953 zavrnil družbeno upravljanje v gledališču, ker bi škodilo repertoarju in ker so v Beogradu videli, da »je tak način upravljanja popolnoma negativen«. Dodal je: »Proti družbenemu upravljanju niso samo vsi gledališki kolektivi, temveč tudi vse umetniške in kulturne ustanove. Odločno stališče proti njemu je zavzel tudi kongres sindikatov prosvetno-umetniških ustanov, ki je bil nedavno (aprila 1953, op. p.) v Sarajevu. Na tem kongresu je bilo soglano osvojeno načelo samoupravljanja gledališč.« Po tem pre-

¹⁷⁶ Ljudska pravica-Borba, XX, št. 231, 27. 9. 1954, str. 5.

¹⁷⁷ ARS, RK SZDLS, f. 38, Zapisnik skupnega sestanka komisije za tisk in komisije za ideološko delo pri GO SZDLS, 4. 10. 1954, str. 2.

¹⁷⁸ ARS, RK SZDLS, f. 38, Zapisnik 17. seje komisije za tisk pri SZDLS, 7. 12. 1954, str. 7–10.

dlogu bi morali biti voljeni vsi člani umetniških svetov in UO, skupščino, ki bi volila in imela vse pristojnosti, pa bi sestavljal ves delovni kolektiv.¹⁷⁹ Za to se je zavzelo tudi Društvo dramskih umetnikov Slovenije (oz. v njegovem imenu predsednik Lojze Drenovec).¹⁸⁰ Državni sekretariat za notranje zadeve je zabeležil, da sta precej glasno za samoupravljanje in proti družbenem upravljanju agitirala Ivan Lesar in Valens Vodušek, upravnik SNG Juš Kozak pa je celo sestavil svoj osnutek uredbe o samoupravljanju v SNG. Ta osnutek so oblastne strukture gladko zavrnile.¹⁸¹

Vse to pa ni imelo nobenega učinka na odločitve kulturne politike, ki je samoupravljanju v kulturnih ustanovah nasprotovala. Osnutke uredb o družbenem upravljanju v gledališčih je slovenska vlada pripravila ob koncu leta 1954. Ker zvezna zakonodaja še ni bila sprejeta, je vlada 7. januarja 1955 sprejela le odločbo o Slovenskem narodnem gledališču kot finančno samostojnem zavodu. Nasproti trem voljenim notranjim članom in trem po funkciji je slovenska vlada imenovala devet članov »izmed umetnikov ter drugih kulturnih in javnih delavcev«.¹⁸²

Že na prvih sejah UO SNG Ljubljana se je pokazalo nasprotovanje med notranjimi in zunanjimi člani. Za prihodnji repertoar je bil najpomembnejši sklep o razrešitvi dramaturga Bratka Krefta. Predsednik UO Juš Kozak je nato začel iskati kandidata za novega dramaturga.¹⁸³

Do pomladi 1956 so sestavili UO tudi v drugih slovenskih gledališčih. Razen v ptujskem so imeli v vseh številčno premoč zunanji člani. Ob analizi dela je slovenski oblastni vrh menil, da so UO gledališč »povečini svoje družbene dolžnosti pravilno sprejeli«, saj so se dotaknili tudi »pravilnejše« programske politike.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Ljudska pravica-Borba, XVIII, št. 170, 5. 7. 1953, str. 9.

¹⁸⁰ Slovenski poročevalec, XIV, št. 204, 30. 8. 1953, str. 5.

¹⁸¹ ARS, IS-KPK, f. 6, dok. 95/54.

¹⁸² ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 35. seje, 21. 12. 1954; UL LRS, XII, št. 1, 13. 1. 1955, str. 3–4.

¹⁸³ ARS, IS-KPK, f. 2, dok. 63/55.

¹⁸⁴ ARS, IS-KPK, f. 11, dok. 100/56.

Različni komentarji igre Mire Miheličeve in nasprotovanje samoupravljanju v kulturnih ustanovah so dovolj zgovorno povedali, da gledališče še ne bo na široko odprlo vrata delom, ki govorijo o vsakdanjih problemih ljudi iz ideološko »sumljivega« zornega kota. Mlajša generacija je zato začela razmišljati o manjših odrih, kjer bi lahko prikazovala svoja dela in tiste tuje avtorje, ki zaradi ideoloških ovir niso prišli na program največjih slovenskih gledališč.

PROBLEMI KINEMATOGRAFIJE

S sedmo umetnostjo se je v Jugoslaviji pred 2. svetovno vojno ukvarjalo le nekaj posameznikov. Medtem ko je nova oblast po vojni prevzela druge kulturne ustanove takšne, kot so bile, je nastajajočo filmsko produkcijo oblikovala po povsem novih organizacijskih zasnovah. To je bil čas največje centralizacije. Vse v zvezi s filmom je bilo pod nadzorom komiteja za kinematografijo vlade FLRJ in njenega predsednika Aleksandra Vuča, večino denarja pa je porabil megalomanski projekt filmskega mesta Košutnjak. Šele v začetku petdesetih let sta se proizvodno podjetje Triglav film in distribucijski Razfilm osamosvojila od beograjske centrale, enotna pa je ostala cenzurna komisija v Beogradu, ki je odločala, katere tuje filme je dovoljeno vrteti v Sloveniji.

Drugi umetniki so bili zaradi kritik na račun premočne centralizacije večkrat grajani v vrhu KPS. V nasprotju z njimi so imeli filmski delavci podporo slovenskega partijskega vrha, ki je menil, da je treba filme snemati v Sloveniji in ne v Košutnjaku, da morajo filmskim podjetjem dodeliti več denarja, kajti *»na široke množice ima film več ideološko-kulturnega vpliva kot pa gledališča«* in ker bi bil film, posnet v Košutnjaku, dražji. Ob tem so poudarjali, da bo film deficiten toliko časa, dokler ga ne bodo plasirali na tuje trge.¹⁸⁵

Večji problemi kot z domačim filmom so bili v začetku petdesetih let z uvozom tujih filmov. Pristojnosti centralne cenzurne komisije so bile po mnenju sloven-

¹⁸⁵ ARS, CK ZKS III, š.2, Zapisnik razširjene seje organizacijskega sekretariata pri CK KPS, 17.3.1952. Več o prvih povojnih letih glej v: Brenk, Slovenski film.

skih politikov prevelike, njena politika pa preveč široko-grudna. Boris Zihlerl je dejal, da je kriterij za izbiro filmov za predvajanje v Sloveniji ostrejši kot v drugih republikah, vendar je bilo določeno število lahkkih filmov, t. i. »plaže«, v distribuciji pogoj za plasiranje domačih filmov na tuja filmska platna. Prvi slovenski film, ki je bil po Zihlerlovem mnenju zadosti dober za predvajanje v tujini, je bil Vesna, »vse drugo pa je gledališče na platnu«. ¹⁸⁶

Vpliv slovenske kulturne politike na izbiro filmov v obtoku v Sloveniji se je v letih 1953 in 1954 zmanjšal. Do konca leta 1953 je imela vsaka republika svoj Razfilm. Nato so ta monopol razbili in se je lahko z distribucijo ukvarjalo več podjetij, poleg tega pa so lahko kupljeni film plasirala tudi zunaj meja svoje republike. To je v Slovenijo prineslo še več filmov, podnaslovljenih v srbohrvaščini. Boris Zihlerl je slovensko vodstvo opozoril, da se bo z novim sistemom izgubil ostrejši kriterij za izbiro, ki je veljal v Sloveniji. Omenil je, da je slovenski svet za prosveto in kulturo predlagal, naj bi ustanovili posebno slovensko cenzurno komisijo: »Ta predlog pravzaprav zanika zvezno uredbo in dejansko vzpostavlja nekdanje stanje.« Predsedstvo SZDLS ni bilo za tako ostro nasprotovanje zveznim uredbam in je predlagalo, da bi problem reševali s posebno komisijo ali z družbenim upravljanjem, najbolje pa s kombinacijo obeh. ¹⁸⁷

Politični vrh se je v boju proti uvozu neustreznih tujih filmov oprl na aktiv komunistov pri Razfilmu, ki je »odigral zelo važno vlogo v borbi proti komercialnim tendencam v lastnem podjetju in tudi z nekaterimi drugimi tovrstnimi podjetji«. ¹⁸⁸ Slovenska komisija za pregled filmov je bila namreč pristojna le za izdajo dovoljenj za javno predvajanje v Sloveniji izdelanih filmov, to pa je bil sorazmerno majhen del filmov v obtoku. ¹⁸⁹

¹⁸⁶ ARS, CK ZKS III, š. 27, Zihlerl: Tiskovna konferenca, str. 3–4.

¹⁸⁷ ARS, RK SZDLS, š. 26, Seja predsedstva SZDLS, 25. 2. 1954, str. 10–18.

¹⁸⁸ ARS, CK ZKS III, š. 62, O delu organizacij ZKS od marca 1954 do marca 1955, Organizacijsko poročilo SZDLS, str. 4.

¹⁸⁹ UL LRS, XI, št. 18, 13. 5. 1954, str. 317; ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 18. seje, 30. 4. 1954.

Filmska kritika je bila s »plažo« zelo ostra in je le redke filme sprejela z navdušenjem. To velja tudi za kritiko iz vrst partijskih ideologov, le da teh filmi, ki vsaj niso škodovali, niso tako motili. Kritike Tarasa Kermaunerja ali Franceta Brenka so se torej omejevale na nizko umetniško raven, plehkost in neizpovednost,¹⁹⁰ medtem ko je Miško Kranjec temu ideološko dodal zahtevo, da bi lahko »obrazložili tendence tega filma, pokazali na razlike med meščansko in našo miselnostjo.«¹⁹¹ Janez Voljč (Janže) je kritikom, ki so v prvi vrsti pisali z vidika filmske umetnosti, a pozabljali na »naše ideale«, pojasnil: »Vendar moram povedati, da bolj cenim nek film, ki je resnično naš, pa čeprav je umetniško slabši od filma, ki je poln meščanske miselnosti.«¹⁹²

Partijo so zanimali predvsem domači filmi, ki so govorili o sodobnem slovenskem človeku. Film Vesna zanj ni bil moteč, saj kot lahkotna komedija z vedro vsebino ni imel globljih izpovednih vrednosti. Da pa bi se izognila morebitnemu vnašanju drugačnih pogledov na svet, je sklenila tudi v slovensko proizvodno filmsko podjetje Triglav film uvesti sistem družbenega upravljanja. Pri tem je vlada posnemala sistem založniških svetov, ker Triglav film »po svoji vsebini dela ni proizvodno podjetje, ampak je podobno založniškemu podjetjem«.¹⁹³ Filmski svet so ustanovili 28. januarja 1955, vlada pa je 19. februarja 1955 imenovala njegovih enajst članov.¹⁹⁴

Filmski svet Triglav filma je na svoji prvi seji 4. marca 1955 govoril tudi o scenariju za film Krvava reka.¹⁹⁵ Scenarij in režija sta bila delo Františka Čapa, ki je takrat že posnel prve kadre. Toda s scenarijem se vodstvo ZKS ni strinjalo in je po svojih ljudeh v filmskem svetu poskušalo doseči spremembo scenarija. Za vodilno ideolo-

¹⁹⁰ Glej Brenkovo kritiko v Ljudski pravici 16.–18.2.1954 in Kermaunerjeve v prvih mesecih leta 1954 v Naših razgledih.

¹⁹¹ Socialistična misel, II, 1954, št. 11, str. 693.

¹⁹² Delavska enotnost, XIII, št. 12, 19.3.1954, str. 7.

¹⁹³ LS LRS, 3. sklic, knj. 4, Ljubljana, 1955, str. 228.

¹⁹⁴ UL LRS, XII, št. 5, 10.2.1955, str. 128–129, in št. 7, 24.2.1955, str. 183.

¹⁹⁵ ARS, IS-KPK, f. 7, dok. 66/55.

gijo je bilo posebej moteče to, da se glavni junak v filmu, zdravnik dr. Koren, po umoru domobranca znajde v moralni dilemi, da je kot človek, ki se je zavezal reševati življenja, nekomu, pa čeprav sovražniku, življenje odvzel. V povojni slovenski umetniški ustvarjalnosti je moralna dilema dr. Korena še najbolj spominjala na razmišljanja junakov Kocbekovih novel *Strah* in *pogum*. Že med snemanjem filma je France Vreg v *Ljudski pravici* 15. marca 1955 zapisal, da je to pomemben psihološki film in da začetni posnetki obetajo dober film. V oceni je povedal, da je »na sugestijo umetniškega sveta in dramaturškega oddelka (...) Čap sredino sklenil, zakrpati' z novim psihološkim momentom«. ¹⁹⁶

To, da hočejo pristojni organi v scenariju spremeniti nekatere dele, je komisiji za tisk SZDLS sporočil član umetniškega sveta Triglav filma France Perovšek: »Ko so že videli, da je nastopila ZK proti *‚Krvavi reki‘* in ko je bilo treba stvar razčistiti, da s tem filmom ne bi dobili nove kocbekovščine in ko je o tem že razpravljajal umetniški svet Triglav filma, je bila takoj za tem objavljena v *‚Ljudski pravici‘* najugodnejša kritika tega filma. Saj bo ta film lahko še zelo uspel, vendar samo, če bodo popravili to, na kar smo opozorili.« Spremeniti bi morali predvsem dele, kjer je zdravnik razmišljal, da je ubijalec. Perovšek je dejal, da je z njim »vodil bitko pri kritiki filma« Lev Modic. Milan Apih, tako kot Modic član filmskega sveta, je dodal, da so v filmskem svetu nekateri člani zahtevali, »da je treba znova pregledati in popraviti scenarij«. Vregovo kritiko je ocenil za »pravi slavospev filmu in zafrkavanje umetniškega sveta«. ¹⁹⁷

Filmski svet se je nato sestal 7. aprila 1955. Najglasnejši kritiki Čapovega scenarija so bili Lev Modic, France Perovšek, Milan Apih in Tone Fajfar. Iz scenarija so črtali tista mesta, kjer so bili partizani prikazani kot »zeleni kader«, ki je držal le hribe, domobranci pa kot urejena vojska, ki je delovala tudi brez nemške komande. Zahte-

¹⁹⁶ *Ljudska pravica*, XXI, št. 63, 15.3.1955, str. 5.

¹⁹⁷ ARS, RK SZDLS, f. 46, Zapisnik seje komisije za tisk SZDLS, 26.3.1955, str. 7–8 in str. 18–19.

vali so večjo »prisotnost« Nemcev, da bi bile bolj razvidne razmere okupacije in da bi bili spopadi med partizani in Nemci, ne pa med partizani in domobranci, ki niso smeli biti prikazani kot samostojna vojaška formacija. Filmski svet je zahteval še zamenjavo imena »organizacija« s Fronta, da bo jasno, da gre za OF, in nov naslov filma. Posebej pa so zahtevali črtanje zdravnikove moralne dileme, ker je umoril človeka. Nekatere že posnete prizore, naj bi posneli znova, in to v »popravljeni« verziji.¹⁹⁸

Ko je France Perovšek poročal o delu filmskega sveta, je takole ocenil končni rezultat posegov: *»Vendar sta bivši umetniški svet in sedanji filmski svet v svoji intervenciji v času snemanja ‚Kroave reke‘ storila samo to, da je idejnopolitična koncepcija filma dobila svojo pravo jasnost, kar pa v snežmalni knjigi, po kateri je snemal Čap, ni bil slučaj.«*¹⁹⁹

Kritika je predrugачeno verzijo filma z imenom Trenutki odločitve sprejela na splošno ugodno, a ocenila, da ji manjka bolj natančna psihološka karakterizacija posameznih likov. V Naših razgledih je Bojan Štih zapisal, da se režiser predvsem v srednjem delu in na koncu filma ni dovolj posvetil junaku (in njegovemu nasprotniku).²⁰⁰ Kritika je nekoliko neupravičeno letela na Františka Čapa. Štih kot član filmskega sveta Triglav filma, četudi na sejah ni bil navzoč, bi moral vedeti, da so prav te dele »popravili«.

Dogodki ob filmu Trenutki odločitve (Krvava reka) so zanimivi zato, ker je bil to zgled pravilnega delovanja sistema družbenega upravljanja v kulturnih ustanovah. Organ družbenega upravljanja, ki so ga sestavljali po večini »zunanj« člani, je dosegel spremembo repertoarja (tu scenarija), še preden je umetniško delo prišlo v javnost. Poznejša cenzura ni bila potrebna. Politiki so se izognili neprijetnim aferam in kritikam na svoj račun.

¹⁹⁸ ARS, IS-KPK, f.7, dok.66/55. Primerjaj: SGFM, FO, Inventarni številki 1273 in 1296.

¹⁹⁹ ARS, RK SZDLS, f.46, Stenografski zapisnik posvetovanja komunistov o problemih in delu UO..., 2.6.1955, str.18–19.

²⁰⁰ Naši razgledi, IV, št.10, 28.5.1955, str.253.

TA VRAŽJI JAZZ

Odpor do modnih novosti z Zahoda so ideologi v glasbi usmerili v kritiko jazza. Sinkopirani ritem jim je simbolično pomenil neuravnovešenost, družbeno neskladje in anarhijo. Glasba iz tujega okolja in miselnega sveta je bila idejno popolno nasprotje zahtevam po prepevanju delavskih, revolucionarnih in partizanskih pesmi. Moteč je bil še »divjaški« ples na to glasbo. Kritike jazza s političnega vrha so bile prva leta po vojni hkrati kritike Bojana Adamiča, glasbenika, ki je po mnenju ideologov s svojo glasbo slabo vplival na moralno mladino.

Časi najbolj grobih metod zatiranja jazza so sicer z začetkom petdesetih let minili. Prvih poveljnih let pa se Bojan Adamič spominja predvsem po političnih kritikah, ki jih je poslušal na CK KPJ, po miličnikih, ki so hodili po plesih in jih po potrebi prekinjali, in po časopisnih gonjah proti jazzu, ki ga ni mogel braniti, saj so uredniki njegove odgovore metali v koš. Proti jazzu je bila tudi večina profesorjev Akademije za glasbo. Bojan Adamič je bil v očeh partijskih ideologov črna ovca slovenske glasbe.²⁰¹

Jazz in Adamič sta bila redno na dnevnem redu sej političnih organizacij, ko so razpravljali o kulturniških problemih, tudi v začetku petdesetih let. Toda takrat so se že slišali tudi drugačni glasovi. Februarja 1951 je Franc Kimovec na V. plenumu CK KPS omenil, da k dezorientaciji mladine dosti pripomorejo tudi plesni klubi, »saj profesionalni in polprofesionalni učitelji družabnih plesov uvajajo nekakšne 'folklorne ples', džesisti pa se trudijo, da bi

²⁰¹ Večer, XXXIII, št. 285, 10.12.1977, str. 10; Delo, XXXIV, št. 187, 14.8.1992, str. 24.

mladini čim bolj ubili vsak smisel za melodiozno in resno glasbo». ²⁰² V slovenskem političnem vrhu je prehitrim in enostranskim ocenam najbolj nasprotoval Edvard Kardelj. Ne zaradi ljubezni do sodobnih umetniških smeri, pač pa iz golega političnega pragmatizma, da tistega, kar ljudje počno iz veselja in ni naravnost škodljivo, nima smisla prepovedovati, saj »ni ljudem prepovedano v socializmu smejati se, plesati, norce briti in neumnosti počenjati«. O glasbi je v tem duhu dodal: »V Ljubljani ste imeli edini zabavni orkester Adamičev, pa še tega ste razgnali. Mislim, da to ni prav. Ljudje ne morejo živeti samo od simfonij, ampak morajo imeti tudi neko glasbo, ob kateri se zabavajo.« ²⁰³

Predvsem v organizacijah in komisijah, ki so jih vodili Ziherlovi sodelavci, takšnih ocen, kot je bila Kardeljeva, niso sprejemali. Ob ustanovitvi Zveze Svobod 23. avgusta 1952 je bilo slišati tudi mnenje, da je še precej takšne umetnosti, ki ne krepi delavske kulture: »Na primer Bojan Adamič je bil tudi partizan, toda v vsej tisti umetnosti je glavni pobornik 'jazza', ki je čisto nasproten našemu pojmovanju kulture in našemu čustvovanju in vleče najbolj primitive folklorne oblike zamorskih plemen na dan.« ²⁰⁴

V partijskem glasilu Ljudska pravica je na dan republike 29. novembra 1951 »uradno« stališče pojasnil Boris Urbančič v članku Nekaj o jazzu in demokraciji. Navedel je podatek, da se je na anketo Radia 59,5 odstotka vprašanih izreklo za jazz in 32 odstotkov proti, največ navdušenja za jazz pa je med mladino. Urbančič je zapisal, da se pri nas uveljavlja tista oblika jazza, ki sprošča najbolj divjaške, prostaške in primitivne reakcije mladine. Jazz je po tem mnenju prinašal negativne vplive, Radio pa jih je razširjal v »najbolj barbarski obliki«. Za Urbančiča jazz ni bil glasba v umetniški obliki, temveč nadomestilo za glasbo, ki pri vsakem navdušencu za jazz uničuje smisel za pravo glasbeno umetnost. Da si v kapi-

²⁰² ARS, CK ZKS III, š. 1, Zapisnik V. plenarnega zasedanja CK KPS, 16–17.2.1951, str. 57.

²⁰³ Ibidem, str. 75–76.

²⁰⁴ ARS, ZKOS, f. 17, m. 1, Stenografski zapisnik ustanovnega kongresa ZS, 23.8.1952, nepaginirano.

talističnih državah ne belijo glave zaradi jazza, je bilo po Urbančičevem mnenju samoumevno, saj je razširjanje neznanja in dekadence v interesu vladajočega sloja. Pri nas, v socialistični družbi, pa bi morali zaradi brezidejnosti jazza ravnati drugače. Po mnenju, da »ne spada niti v radio (...) niti kam drugam«, je Urbančič končal: »V borbi za kvaliteto in idejnost je glasbeno vodstvo našega Radia pokazalo premalo doslednosti. Njegova ‚demokratična‘ odločitev, da te muzike ‚ne bo mogoče vreči iz programa‘ samo zato, ker je ta glasbeni surogat nekaterim poslušalcem všeč, lahko zadovolji kvečjemu buržoaznega demokrata, za nas pa je to premalo demokracije, kajti tej demokratičnosti manjka bistveno – socialistična vsebina.«²⁰⁵

Urbančičev članek je sprožil polemiko za jazz ali proti njemu. Nekateri skladatelji resne glasbe so potegnili z Urbančičem. Matija Bravničar se je zavzel za bolj »slovensko« lahko glasbo, za jazz v Sloveniji pa je dejal, da je le kopija »inozemskega jazz«, ki kvarno vpliva na mladino, saj jo odtuja je pravim višjim glasbenim vrednotam.²⁰⁶ Tudi Karol Pahor je priznaval jazzu le pravico do obstoja v podzemskih labirintih nočnega življenja. Nasprotovati pa bi morali uvajanju jazz v kulturnoprosvetne ustanove in pri vzgajanju odraščajoče mladine. Pahor ni sprejel utemeljitve, da izhaja jazz iz črnskih obrednih pesmi, ki so ritmične in melodične. Pri jazzu je to pogršel. Jazzu v Sloveniji je priznal le, da »je ta glasba opravila že dobršen del svojega vzgojno uničevalnega poslanstva«.²⁰⁷

Krog mladih in Bojan Adamič sta reagirala po svoje. Beseda je v odgovor Urbančiču objavila prispevek Vasje Ocvirka Demokratično razpravljanje o jazzu. Kampanje proti jazzu je imel za neupravičene, ker kritiki niso poznali izvora in pomena glasbe, o kateri so razpravljali. Kampanje so, je menil Ocvirk, klerikalizem, »a ne v škrlatni, temveč v rdeči obleki«, kajti z zavračanjem jazz ne bo mla-

²⁰⁵ Ljudska pravica, XII, št. 174, 29. 11. 1951, str. 10.

²⁰⁶ Slovenski poročevalec, XII, št. 304, 30. 12. 1951, str. 6.

²⁰⁷ Ljubljanski dnevnik, II, št. 28, 2. 2. 1952, str. 4.

dina nič kaj drugačna, saj večina pravih ljubiteljev jazza spoštuje tudi simfonično glasbo. Nasprotoval je »*absurdnosti, do katerih je privedlo sodobno iskanje lahke glasbe*«, in dodal, da sam raje posluša jazz v dobri izvedbi kot pa »*Čajkovskega v izvedbi diletantov*«, »*Shakespeara v izvedbi Kulturno-prosvetnega društva na Betajnovi*« in »*jazz v izvedbi raznih orkestrrov, ki nabijajo v naših nočnih lokalih*«. Ob koncu je Ocvirk zapisal, da bo radio še naprej vrtel jazz, ker je treba lahko glasbo »*iskati v dognanjih jazza, ne pa v mejah Straussa*«. To v Ljubljani že dela človek, ki je namesto pohvale dobil »*le skromen naziv ,zapadnega usmerjenca'*«. ²⁰⁸

To je bil dirigent Zabavnega orkestra Bojan Adamič. Sredi marca 1952 se je tudi sam oglasil z razpravo v Slovenskem poročevalcu. Kritikom je zameril preveč posplošene in površne fraze o jazzu in dejal, da tako kot pri drugi umetnosti obstaja dobra in slaba izvedba jazza. Prvi v diskusiji je analiziral različne jazzovske stile (bebop, dixieland, swing, sweet music, progresivni jazz). Nasprotnikom je svetoval, naj navedejo konkretne primere dobre in slabe lahke glasbe, da si bodo vsaj na jasnem, o čem se pogovarjajo. Enako velja za ples. Adamič je končal, da avtorji lahke glasbe ne mislijo splezati na Parnas, temveč le dati delovnim ljudem nekaj novih popevk, ki bi jih z veseljem poslušali. ²⁰⁹

Svojima kritikoma Ocvirku in Adamiču je Boris Urbančič odgovoril aprila 1952 v Ljubljanskem dnevniku v seriji člankov V čem je moč obrambe jazza. Očitke je po večini zavračal s stališča idejnosti, ki je »strašilo« za ljudi s takšno miselnostjo, kot jo ima Ocvirk. Okrcal je še Besedo, ker objavlja članke, v katerih ni sledu idejnosti. V odgovoru Adamiču je Urbančič zapisal, da je želja, dati nove popevke, ki bi ustrezale potrebam delovnih ljudi, »žalitev na račun človeka« in da se izmika pravim problemom. Urbančičev članek je bil precej ironičen, o samem problemu pa ni povedal kaj dosti. Za pomoč v kritiki

²⁰⁸ Beseda, I, 1951–52, št. 5, str. 222–224.

²⁰⁹ Slovenski poročevalec, XIII, št. 62, 13.3.1952, str. 6, in št. 63, 14.3.1952, str. 4.

jazza je uporabil tudi mnenja Gorkega in Marxa. Ob koncu je navedel, da je bil »mestoma jedek in pavlihovski« zato, ker je bil to že Ocvirkov in Adamičev ton (kar ne drži, op. p.) in ker sta to človeka, ki se na problematiko zelo dobro spoznata, pa nista »po vsem tem, kar je diskusija že prinesla, priznala svoje zmote, če že nista mogla ovreči dejstev, ki govore proti njunemu stališču«. (Dejstev je bilo, kot je omenil Adamič, bore malo, op. p.) Stališče do jazza je bilo za Borisa Urbančiča le »del širšega problema: našega odnosa do vplivov dehumanizirane buržoazne umetnosti«.²¹⁰

S podobnimi stališči, kot je bilo Urbančičevo, se je kritiki Adamiča in »barbarskega dekadentnega raka, o katerem govorimo«, na dan zmage 9. maja 1952 pridružil še Mitja Vošnjak.²¹¹

Čeprav je bilo v razpravi veliko govora o vplivih na mladino, se polemika ni razširila na mladinske revije. Vodstvo Ljudske mladine Slovenije je zato 14. aprila 1952 poudarilo, da bi se morala s kritiko jazza diskusiji pridružiti revija Mladina.²¹² Vendar se je Mladina v razpravo o vrednostih jazza vključila šele z enoletnim zaostankom, pa še takrat članek ni bil pisan po volji političnih in mladinskih funkcionarjev. Julija 1953 je namreč dr. Radoslav Hrovatin pojasnil izvor jazza od začetnega ragtima prek različnih oblik, kot so bile fokstrot, blues, charleston itd. Sklenil je: »Prvotni jazz torej ni bil neka okostenela šablona, ampak je podajal pestro, neprestano se razvijajoče doživljanje muzikantov. (...) Tako je jazz krepil ustvarjalni polet sodobnega človeka, ki se je mogel primerno estetsko izživljati ob vrtočnem razvoju sodobne tehnike, industrije in družbe.«²¹³

Hrovatinov članek je bil prvi od naštetih objavljen po VI. kongresu ZKJ in ukinitvi agitpropa, ko so postajale tudi kritike jazza vse manj ostre. Čas odpiranja kulturnih ustanov zabavnim usmeritvam (v kinematografiji Vesna, v gledališču Miheličeve Zlati oktober, ko je bil

²¹⁰ Ljubljanski dnevnik, II, št. 83, 7. 4. 1952 – št. 86, 10. 4. 1952.

²¹¹ Slovenski poročevalec, XIII, št. 109, 9. 5. 1952, str. 2.

²¹² ARS, DE II, LMS, f. 72, Zapisnik seje biroja CK LMS, 14. 4. 1952.

²¹³ Mladina, XI, št. 26, 7. 7. 1953, str. 2, in št. 27, 14. 7. 1953, str. 4.

Pavliha vse bolj pavlihovski itd.) je prinesel tudi drugačne ocene jazza z najvišjih mest. Pod vplivom Kardelevih stališč je bilo tako v poročilu na III. kongresu ZKS maja 1954 natančno zapisano: *»Nesmiselno je biti načelno proti jazzu, ki lahko tudi s svojimi modernimi izraznimi sredstvi pozitivno vpliva na razpoloženje delovnega človeka, na njegovo vedrino. Jazzu ne odklanjamo zato, ker je jazz, marveč odklanjamo samo tiste njegove nezdrave izrastke, ki nimajo več nobene zveze niti z glasbo niti s plesom.«*²¹⁴

Precej posplošeno stališče je treba osvetliti iz širšega zornega kota. Med tesnejšim navezovanjem Jugoslavije na Zahod v prvi polovici petdesetih let se je močno širil tudi zahodni, posebej ameriški kulturni vpliv. Najprej ga je hotela politika nasilno zatirati, ko pa je spoznala, da je to neuspešno in nesmiselno, je začela priznavati njegove zasluge in vrednote. Te je omejila na nekaj prvin. Predvsem je poudarjala tehnične dosežke Zahoda, pri tem pa menila, da ti ne služijo osvobajanju delovnega človeka, temveč le bogatenju kapitalistov.

Shematizacija vodilne politične strukture je odsevala tudi v kulturni sferi. Uveljavljal se je nov pogled na lahko glasbo. Jazzovskim glasbenikom so začeli priznavati velike tehnične sposobnosti in zasluge pri sproščanju delovnih ljudi po napornem delavniku. Odrekli pa so jim kakršnekoli vzgojne in idejne prvine, ki naj bi prav tako bile del umetniške ustvarjalnosti.

²¹⁴ Tretji kongres ZKS, str. 146.

ZA IN PROTI ABSTRAKTNIM UMETNOSTI

Druge zvrsti umetnosti so bile zaradi ožjega kroga publike in manjšega vpliva na javno mnenje pod manjšim pritiskom vladajoče ideologije kot revije, gledališče, film in glasba. V slikarstvu je bila ost ideoloških kritik uperjena predvsem proti abstraktnemu slikarstvu. Toda to so bile bolj obrobne opazke, kot pa celovite analize, kot so jih npr. izdelali v komisijah SZDLS za revije.

Slovenskih impresionistov in Mihe Maleša v začetku petdesetih let že niso več ocenjevali tako slabo kot prva leta po vojni. Med slovenskimi likovniki so bili pri oblasteh najslabše zapisani Zoran Mušič, Karla Bulovec in Stane Kregar. Mušič zato, ker je med zapovedanim kulturnim molkom leta 1944 razstavil v Trstu in Benetkah, bil sodelavec angleške obveščevalne službe in se po vojni kot uveljavljen umetnik na Zahodu – po podatkih slovenske policije – razglašal za »*pregnanca iz Titove Jugoslavije*«. ²¹⁵ Njegova dela prvo desetletje po vojni niso bila na ogled v Ljubljani. Karla Bulovec je leta 1953 na novo stopila v katoliško konfesijo (izstopila 1922), kar so imele oblasti za provokacijo, pa tudi njen ciklus risb mrtvih mačk, prikazan na retrospektivni razstavi leta 1954, se ni vklapljal v ideološke sheme vladajoče ideologije in kritike niso bile ravno najugodnejše. ²¹⁶ Stane Kregar je bil po prepričanju partijskih ideologov največji »dekadent« med slikarji. ²¹⁷

²¹⁵ ARS, IS-KPK, f. 12, dok. 172/56.

²¹⁶ Več o Bulovčevi glej: Ivan Mrak-Taras Kermauner: *Obločnica*, ki se rojeva, Maribor 1987, str. 87–89. Glej še kritiko Vojka Tkavca pod zgovornim naslovom *Ne verjamem v takšno umetnost: Ljudska pravica*, XIX, št. 84, 10. 4. 1954, str. 7.

²¹⁷ Glej npr. Ziherlov elaborat Marksistično-leninistična teorija umetnosti, ARS, DE II, Partizanski arhiv, f. 666.

Zahodni likovni vplivi so prihajali v Slovenijo s posredovanjem tržaških galerij. Trst in slovenski zamejski slikarji (npr. Avgust Černigoj in Lojze Spacal) so tako postali kulturni posredniki med Slovenijo in Zahodom.

Prve polemične besede o sodobnih likovnih tokovih so se slišale ob razstavi moderne francoske umetnosti maja 1952 v Moderni galeriji. Kritiki so po večini ocenjevali, da francoski slikarji prikazujejo nam tuj, neznan svet, ki ga naš človek težko razume. Rado Bordon in dr. Stane Mikuž nista podelila najboljših ocen. Luc Menaše pa je zapisal, da so vzrok kritikam abstraktne umetnosti »*le neprožnost in nedialektičnost mišljenja ter hkrati estetska konservativnost*« in da si je lahko na razstavi po dolgem času razširil obzorje, razmišljal in tudi užival. Razstavi je zaželel »*zelo veliko nasledstva*«. ²¹⁸

Razprava o teh vprašanjih se je nadaljevala ob razstavi Rika Debenjaka in Staneta Kregarja novembra in decembra 1953 v Moderni galeriji. Ljerka Menaše je v oceni v Ljudski pravici-Borbi pohvalila razstavljenega dela in zapisala, da je ocena, da je abstraktna umetnost »*zgoj likovni izraz propada buržoaznokapitalističnega družbenega razreda*« le preveč preprosta in poenostavljena. ²¹⁹ Njen mož Luc Menaše pa je v Naših razgledih med vrsticami zapisal, da je moč zagovarjati eno znanstveno strujo ali eno gospodarsko politiko, nikakor pa ne zgolj ene umetniške smeri. ²²⁰

V Slovenskem poročevalcu je Josip Vidmar slabo ocenil Staneta Kregarja, češ da je v nekaj letih zamenjal več umetniških stilov, zaradi nerealistične osnove in »*spričo globokega dvoma o možnostih prepričevalnega abstraktnega slikarstva*«. ²²¹ Ziherl se je glede Kregarja strinjal z Vidmarjevo kritiko in dejal, da se pristaši abstraktne umetnosti preveč prilagajajo tujim miselnim in umetnostnim vplivom. ²²²

²¹⁸ Naši razgledi, I, št. 7, 31. 5. 1952, str. 22–23.

²¹⁹ Ljudska pravica-Borba, XVIII, št. 302, 6. 12. 1953, str. 8.

²²⁰ Naši razgledi, II, št. 24, 5. 12. 1954, str. 21.

²²¹ Slovenski poročevalec, XIV, št. 293, 13. 12. 1953, str. 4.

²²² ARS, CK ZKS III, š. 27, Ziherl: Tiskovna konferenca, str. 12–14.

V nasprotju s prej omenjenimi umetniškimi zvrstmi so se pri slikarstvu razhajala mnenja med kritiki samimi, kulturni ideologi pa v razprave niso aktivneje posegali. Med uveljavljenimi likovnimi kritiki partijskih ideologov niso preveč navduševale ocene Emilijana Cevca in Frana Šijanca, med mlajšimi pa predvsem Luca Menašaja.

Oktobra 1954 je Ziherl ugotovil, da se modernistični tokovi krepijo, da »ne gledamo na razstavah drugega, kakor zapadnjaške, primitivistične slike« in da pristaši teh tokov »duše vse okrog sebe«. S svojim vplivom in z zvezami v komisiji za kulturne zveze v Beogradu so dosegli, da dosti razstavljajo in prodajajo. Pri tem je omenil Kregarja, Spacala in Černigoja, češ: »Upravičeno se ostali umetniki pritožujejo, posebno, ker so ti ljudje nam politično tuji. So v glavnem reakcionarji, klerikalci, medtem ko naši mlajši ljudje – komunisti – ne pridejo nikamor.« Ziherl je še okrcal tisk, ker so o Kregarju in drugih »reakcionarjih« objavljali pozitivne ocene in jim delali reklamo.²²³

Leto in pol kasneje je dejal, da bi se lahko »v likovni kritiki mogoče bolj razmahnili oziroma angažirali boljši, treznejši in naprednejši ljudje«, ki bi zamenjali ideološko neustrezne kritike, »ne pa da se je danes široko razmahnil klerikalec Cevc, ki nastopa kot Steletov naslednik«.²²⁴ O likovnem kritiku Novih obzorij Franu Šijancu pa je Lev Modic zapisal, da so njegova prizadevanja, utrditi položaj moderne zahodne umetnosti na Slovenskem brezuspešna, ker opisujejo tuj in ne domač svet: »Moderna umetnost v oblikah, kot jih poznamo, in v argumentacijah njenih zagovornikov ima že čisto značaj stanovske zaprtosti.«²²⁵

Likovnih kritik, pisanih po Ziherlovem konceptu kulturne politike, v medijih ni bilo. Na tem področju ni nastopal kakšen izrazitejši ideološki kritik, kot sta bila npr. za revije Lev Modic in Miško Kranjec.

²²³ ARS, RK SZDLS, f.38, Zapisnik skupnega sestanka komisije za tisk in komisije za ideološko delo SZDLS, 4.10.1954, str.12.

²²⁴ ARS, RK SZDLS, f.50, Zapisnik seje komisije za tisk pri predsedstvu SZDLS, 9.2.1956, str.25.

²²⁵ Ljudska pravica, XX, št. 266, 7.11.1954, str.5.

AMATERSKA KULTURNA DRUŠTVA V LETIH 1952–1955

Pri obravnavi kulturnopolitičnih tokov pod prevlado Ziherlovega koncepta se ni moč izogniti množični amaterski kulturni ustvarjalnosti. V nasprotju z »vrhunsko« kulturo je imela vso podporo politike »delavska«, saj je marksistična ideologija razglašala delavstvo za vodilni dejavnik družbe. Ziherlovi pogledi na kulturo so imeli od leta 1945 močan vpliv na razvoj množične amaterske kulturne dejavnosti. Z imenovanjem ideologov s podobno miselnostjo na vodstvena mesta v zvezah kulturnih društev pa je dobil Ziherlov koncept močnega zagovornika v vodstvu delavskih kulturnih društev.

Po V. plenumu CK KPS 16. in 17. januarja 1951 so oblastniki razrahljali ozke ideološke zahteve glede programov pevskih, gledaliških in drugih odsekov, ki so nastale v času, ko so popolnoma posnemali sovjetski vzor. Ocenjevanje programov pa je bilo še naprej podrejeno marksističnim načelom v interpretaciji vladajoče KP.²²⁶ Kadar so v vodstvih političnih organizacij razpravljali o kulturnoprosvetnem delu, so največkrat obravnavali dva problema. Prvi je bil ideološka ustreznost programa društev. Drugo vprašanje je bilo, kako doseči dotok mladih, politično zanesljivih kadrov v vodstva društev. Ti naj bi preusmerili programe v zaželeno smer, da ne bi bilo neljubih zapletov.

Za enostrankarsko in ideološko uniformirano usmerjenost vsega družbenega življenja je bilo precej ne navadno, da je bilo v letih 1952–1955 kulturnoprosvetno

²²⁶ Gabrič, Slovenska agitpropovska, str. 618–620.

delo organizirano dvotirno. Monopolni vlogi Ljudske prosvete Slovenije od leta 1945 se je leta 1952 pridružila Zveza delavsko prosvetnih društev Svobod, ki je združevala največja društva. Kot kolektivni član se je vključila v Ljudsko prosveto Slovenije, a je delovala precej avtonomno.

V Ljudski prosveti Slovenije je bilo včlanjenih več kot 700 društev. Od začetka leta 1952 je izdajala štirinajstdnevnik Ljudska prosveta. Prejšnje glasilo Obzornik je postalo s tem letom bolj poljudnoznanstvena in literarna revija za širši krog bralcev; od leta 1953 je Obzornik izdajala Prešernova družba. Na II. kongresu Ljudske prosvete Slovenije januarja 1950 so za predsednika vnovič izvolili Prežihovega Voranca, po njegovi smrti mesec dni kasneje pa je predsedniško mesto zasedel dotedanji podpredsednik France Bevk. Oba sta bila na tem mestu bolj kulturniški okras, saj sta imela večjo besedo pri delu podpredsednik Franc Kimovec in tajnik Janko Liška, prenašalca idej agitpropa CK KPS v vrhovne organe Ljudske prosvete.

Zvezo delavsko prosvetnih društev Svobod so ustanovili 23. avgusta 1952 v Trbovljah. Združila je okoli 120 društev, po večini nekdanjih sindikalnih kulturno umetniških društev, ki so imela številno članstvo, bila delavna in prevladovala v industrijskih središčih. Za predsednika Zveze Svobod so izvolili Ivana Regenta. Zveza je izdajala glasilo Socialistična misel. Svobode naj bi bile bolj delavsko razredne, naslanjale so se na tradicijo predvojnih komunističnih Svobod in Vzajemnosti. Razrednost se je kazala že v tem, da so ustanovni kongres in vse kasnejše predstavili iz Unionske dvorane v Ljubljani, kjer je zborovala Ljudska prosveta Slovenije, v industrijske kraje s številnim delavstvom. Ustanovitev Zveze Svobod je bila rezultat akcije, ki jo je spodbudil VII. plenum CK KPS januarja 1952, preciziral pa njegov politbiro na seji 16. februarja 1952.²²⁷

²²⁷ Gabrič, Slovenska agitpropovska, str. 642–644; Ljudska prosveta, I, št. 16, 1. 8. 1952, str. 4.

Poleg Ljudske prosvete in Zveze Svobod, ki sta delovali v okviru OF in njene naslednice SZDL, v Sloveniji ni bilo drugih zvez amaterskih kulturnih društev. Predvojno dejavnost je hotela nadaljevati tudi katoliška Prosvetna zveza, a so jo oblasti že leta 1945 prepovedale.²²⁸ Dialektični materializem oz. marksizem je bil torej tisti temelj, na katerem je bilo dovoljeno legalno združevanje Slovencev v amaterska kulturna društva.

Vsaj do začetka leta 1954 so v vodstvih organizacij spoznali, da povzroča organizacijska struktura (dvojno članstvo in vodstvo, dve direktivni reviji, »dvojno« plačevanje članarin) na terenu neljube odzive – zakaj vse dvojno, ponekod že kar organizacijsko zmedeno, ko pa so linija in pravila igre enaki za vse. Problemov niso kratkomalo razrešili s potezo z vrha, ker Partija po ukinitvi agitpropa ni imela komisije za kulturno problematiko. Organizacijska zmeda pa nikakor ni učinkovala na dejavnost. Prav nasprotno, ta se je brez idejne kontrole razmahnila, včasih sicer v nezaželeni smeri.

Kulturnopolitična razmišljanja so bila po večini usmerjena v delo najmočnejših društev, Svobod. Njihov ideolog Ivan Regent je takole začrtal njihove naloge: *»Vsa kulturno umetniška dejavnost naših Svobod je – ponavljam – ogromne važnosti. Pevski zbori, recitacije, dramatične predstave nimajo samo namena posredovati ljudem umetniški užitek, marveč tudi namen ljudi vzgajati. (...) Le to bi rekli, da se ne smemo ustaviti pri tej dejavnosti in se z njo zadovoljiti.«* Naštel je najbolj učinkovite oblike dejavnosti, ki bi morale biti jedro prosvetnega dela: predavanja, tečaji in izposojanje knjig. Opozoril je, da mora to delo potekati v socialističnem duhu, ker so bile zastarele malomeščanske ideologije po njegovem mnenju dobre le še za v muzej.²²⁹

O podrejenosti amaterskih društev ideologiji najbolje priča politično »neljub« dogodek, ki se je zgodil 19. julija 1953 ob odkritju Kidričevega spomenika v Rogaški Slatini. Tamkajšnji pevski zbor je *»bil izrecno opozorjen, da*

²²⁸ Gabrič, Slovenska agitpropovska, str. 518–520.

²²⁹ Ljudska prosveta, II, št. 15, 17. 7. 1953, str. 1–2.

naj ne daje takih pesmic na program, ampak naj zapojejo kako partizansko pesem«. »Odsvetovanih« pesmi niso navedli, verjetno pa je zbor pel slovenske narodne namesto revolucionarnih in partizanskih. Vzrok za slabo izbiro so lokalni partijski veljaki našli v tem, da zbora na prireditvi ni vodil oboleli dirigent, pač pa pomožni pevovodja, ki je bil organist v hrastniških cerkvah. Po tem so politiki sklepali, »da ni bilo vse to slučajno«. ²³⁰

Kljub pomanjkanju zborovodij je vodstvo Zveze Svobod oktobra 1953 zaradi te slabe politične izkušnje določilo, da morajo vse Svobode »narediti pregled, katera društva imajo pevovodje, ki so bili ali so še mežnarji ali organizisti. Z društvi se bo treba na primeren način pogovoriti, da taki ljudje ne bi več vodili naših pevskih zborov. Če drugega pevovodje nimajo, naj pevski zbor raje razpustijo. Isto velja za dirigente in režiserje.« ²³¹ To okrožnico so na terenu razumeli različno. Ponekod so razširili predpis na vse člane pevskih zborov in Svobod in začeli množično izključevati ljudi, ki so hodili k maši. ²³²

O tem, da bi v vodstvih slovenskih političnih organizacij že leta 1953 resneje analizirali prosvetno dejavnost, ni podatkov. S problemi, predvsem organizacijskimi, je člane izvršnega komiteja CK ZKS na seji 2. marca 1954 seznanil predsednik Zveze Svobod Ivan Regent. Naštevval je podatke, od slovenskega partijskega vrha pa pričakoval predloge, kako uresničiti osnovno nalogo: »Svoboda in društva Ljudske prosvete bi morala biti neke vrste predsoba ZK, organizacije, ki bi pripravljale naše ljudi in jih uvajale v socialistično miselnost. Njihova naloga je napraviti iz nekomunistov komuniste.« ²³³

V diskusiji so pohvalili predvsem Svobode, sproščенost v njih in usmeritev iz leta 1952, da dela ne dirigirajo

²³⁰ ARS, CK ZKS III, š. 1, Zapisnik IX. plenarnega zasedanja CK ZKS, 18. 12. 1953, str. 22–23.

²³¹ ARS, ZKOS, f. 11, m. 13, Zapisnik seje predsedstva ZS, 29. 10. 1953.

²³² ARS, CK ZKS III, š. 1, Zapisnik IX. plenarnega zasedanja CK ZKS, 18. 12. 1953, str. 29.

²³³ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 2. 3. 1954, str. 1–2.

v tolikšni meri kot v Ljudski prosveti. Izvršni komite ni sklenil nič dokončnega, Kraigher in Marinko pa sta omenila, da se mora s tem problemom ukvarjati kulturno-prosvetna komisija SZDLS.²³⁴

Razpravam o kulturnoprosvetnem delu se niso mogli izogniti niti na III. kongresu ZKS, ki je bil od 18. do 20. maja 1954 v Ljubljani. V uvodnem referatu je Miha Marinko slabo ocenil jazz, folkloro in pretirano naslanjanje na tradicijo, ker naj bi zaradi tega zaostajala rast delavske kulture. V komisiji za ideološko-politična vprašanja je Regent o Svobodah dejal, da so to delavska društva, ki so za komuniste bistvenega pomena.²³⁵

Predsedstvo SZDLS se je s kulturnoprosvetno problematiko ukvarjalo 27. maja 1954, tik pred II. kongresom Zveze Svobod. V uvodnih besedah je Boris Ziherl omenil, da so o tem govorili že na seji komisije za idejno vzgojno delo²³⁶ in ugotovili, da bi morali ustvariti vertikalno samostojno organizacijo Svobod, ker dvojna organiziranost (na vrhu samostojna, na terenu v okviru Ljudske prosvete) povzroča težave. V razpravi so jasno podprli politiko Zveze Svobod in kritizirali Ljudsko prosveto. Od nje Partija ni dobila politično pričakovanih rezultatov, saj so na podeželju še prevladovali stari programi.²³⁷

II. kongres Zveze Svobod je bil 29. in 30. maja 1954 v Celju. Zveza je tedaj štela 131 društev z nekaj manj kot 40.000 člani. Pohvalili so socialno strukturo članstva z več kot 60 odstotki delavcev in le slabo četrtno nameščencev ter moč članov ZK, saj jih je bilo sedmina članstva, in to predvsem na vodilnih mestih.²³⁸ Poudarili so, da se mora delo Svobod širiti tudi na podeželje, torej tja, kjer naj bi prevladovala Ljudska prosveta, da morajo

²³⁴ Ibidem, str. 2–6.

²³⁵ Tretji kongres ZKS, str. 146–147 in 211–217.

²³⁶ Zapisnik 1. seje komisije je iz 25. 5. 1954 (ARS, RK SZDLS, f. 20), a je zelo skop. Verjetno so na seji dali iztočnice, ki jih je Ziherl navedel na seji predsedstva.

²³⁷ ARS, RK SZDLS, š. 26, Zapisnik seje predsedstva SZDLS, 27. 5. 1954.

²³⁸ ARS, ZKOS, f. 17, m. 2, Organizacijsko poročilo Zveze DPD Svoboda, in Pregled društev, članstva in odsekov.

pri delu upoštevati sklepe III. kongresa ZKS, zavzeli so se za širšo mrežo knjižnic, poudarili pomen Prešernove družbe za množično idejno delo in se izrekli proti profesionalizmu v društveni dejavnosti. Za predsednika zveze so vnovič izvolili Regenta, novi tajnik pa je postal Roman Albreht.²³⁹

Podpora oblastnikov politiki Svobod in dejstvo, da so na organizacijo kongresa Ljudske prosvete Slovenije kar nekako pozabili, sta napovedovala razvoj dogodkov. Spor, če ga je sploh možno tako imenovati, ni bil načelen. Redne letne okrajne ljudskoprosvetne skupščine so v letih 1952–1954 po večini ugodno ocenjevale rezultate dela preteklih let. Sporne okoliščine so nastajale le zato, ker so večino dela opravili v Svobodah, ki jih je bilo za okoli šestino vseh društev, niso pa bile primerno zastopane v okrajnih skupščinah. Poleg tega so v vodstvu Zveze Svobod predvsem pod vplivom predsednika Regenta zahtevali hitrejšo preusmeritev programa v dialektičnomaterialističnem in marksističnem duhu, tisk, ki ga je vodila Ljudska prosveta Slovenije, pa tem zahtevam ni zadovoljivo sledil. Na terenu so Svobode in prosvetna društva ponekod zgledno sodelovali, drugod pa ubrali vsak svojo pot in so se Svobode ubadale z »delavsko«, druga društva pa s »podeželsko« prosveto. Da so se politiki vedno bolj nagibali na stran Svobod, je treba deloma pripisati tudi temu, da je bila politična teža Regenta, člana izvršnega komiteja CK ZKS, povsem nekaj drugega kot veljava čedalje manj aktivnega Bevka.

V vodstvih zvez ter v višjih političnih strukturah ideja enotne organizacije še ni dozorela, na nižjih mestih pa že. Prvič je naravnost vprašala vodilne, zakaj sta potrebni dve organizaciji, tajnica okrajnega odbora Ljudske prosvete Postojna Ema Hojkar na posvetovanju 8. maja 1954. Predlagala je, naj bo prihodnji kongres Ljudske prosvete Slovenije in Zveze Svobod skupen.²⁴⁰

²³⁹ ARS, ZKOS, f.12, m.2, Osnutek zapisnika II. kongresa Svobod, 29.–30.5.1954 v Celju, in Poročila komisij.

²⁴⁰ ARS, ZKOS, f.5, m.4, Posvetovanje Ljudske prosvete, 8.5.1954, str.46 in 51.

Vodstvu obeh organizacij sta se sestali 15. marca 1955. Albreht in Regent sta naštela težave in predlagala več možnih rešitev: popolnoma ločeni organizaciji, združitve z načinom dela Svobod ali ostati pri starem. Navzoči so soglašali, da je statut Ljudske prosvete iz leta 1950 preživet, ker nosi navlako administriranja, dirigiranja in neupoštevanja pobud s terena. Njen kongres je bil zaenkrat le odložen, ne pa odpovedan. Kako bodo sprejeli dokončno odločitev, je povedal Regent: *»Svoboda ni bila ustanovljena zaradi tega, ker si jo je želel Regent ali ker si jo je kdo želel imeti, temveč je Svoboda bila ustanovljena po sklepu našega politbiroja. (...) Ne gre za to, da bi diskutirali o tem, ali naj namesto ene zveze imamo dve ali več zvez in da naj Svoboda izostane iz teh zvez, gre za to, kako organizirati poleg Svobod še ostalo izobraževalno in prosvetno delo. O likvidaciji Svobod ne moremo sklepati mi, ampak more sklepati naš politbiro oziroma naš CK.«*²⁴¹

Preden je izvršni komite CK ZKS o tem razpravljal, so na terenu sami naredili spremembe in s tem vplivali na kasnejše odločitve. Skupščina Ljudske prosvete okrajev Kranj in Radovljica je 20. marca 1955 sklenila, *»naj nova zveza združuje vsa društva Gorenjske, brez ozira na to ali so ‚Svobode‘ ali kulturno-umetniška društva. (...) Napačno bi bilo govoriti o neki ‚svobodaški‘ in neki ‚kudovski‘ kulturi, kajti vsa društva stremijo za istimi cilji in bo zanje najboljše, če se združijo v enotni organizaciji.«*²⁴² Še korak dlje so naredili v ljutomerskem okraju 26. marca 1955. Po združitvi so poslali izvršnemu odboru Ljudske prosvete Slovenije priporočilo, naj se *»taka vzajemnost ustvari tudi med obema republiškima vodstvoma, naj se v republiškem merilu ustvari enotno vodstvo«*.²⁴³ Še v nekaterih drugih okrajih so na občnih zborih pomladi 1955 ustanovili enotne zveze.

Izvršni komite CK ZKS je o nadaljnji usodi prosvetne dejavnosti sklepal 15. aprila 1955. Stane Kavčič je ponovil napake pri delu Ljudske prosvete in njeno formal-

²⁴¹ ARS, ZKOS, f.11, m.13, Zapisnik seje predsedstva Zveze DPD Svoboda skupno s člani predsedstva LPS, 15.3.1955.

²⁴² Ljudska prosveta, IV, št. 7, 7.5.1955, str. 4.

²⁴³ Ljudska prosveta, IV, št. 8–9, 20.6.1955, str. 1.

no nadrejenost Svobodam. Omenil je, da so na terenu mnenja, da je dvotirnost nepotrebna in da zahtevajo enotno organizacijo. Predlagal je skupen kongres, izveden tako, da stari svobodaši ne bi imeli občutka, da se ukinja njihova zveza. Predvsem ne bi smeli odstopiti od načina dela Svobod, torej bi morali vztrajati pri tem, da bi bilo manj dirigiranja, okrožnic in manifestativnosti kot v Ljudski prosveti Slovenije in da bi čim bolj upoštevali pobude od spodaj.²⁴⁴

Nato je Regent predlagal, kako naj bi potekala združitev, ne da bi kdo pomislil, da se ukinja ena ali druga organizacija. Na terenu bi ostalo po starem, torej enotno kot prej, okrajne odbore Ljudske prosvete bi po možnosti odpravili, če pa jih na terenu hočejo imeti, naj bodo brez profesionalnih kadrov in ne smejo diktirati dela v nasprotju s stališči Zveze, kot se je občasno dogajalo. Na začetku bi se dejansko združili le vodstvi obeh organizacij, skupni predsednik pa bi bil Regent.²⁴⁵ S predlogi niso vsi soglašali. Marinko in Kraigher sta nasprotovala ideji le enega centra (torej ukinitvi okrajnih zvez), ker bi s tem ustvarili še večjo možnost za dirigiranje. Kraigher je dodal, naj bo novi statut čim bolj ohlapien, da ne bodo zavrte ideje od spodaj, saj so Svobode dokaz, da so najboljši rezultati sad dela društev, ki so najmanj zavezana strogo načrtanim organizacijskim oblikam in smernicam. Sklenili so, da bodo postale Svobode glavni dejavnik v ljudskoprosvetnem delovanju, da bo kot skupno glasilo ostala Socialistična misel, le glede novega imena se niso dokončno odločili. To in druge nejasnosti naj bi razčistili v vodstvih obeh zvez oziroma, kot je rekel Kavčič, *»v najožjem krogu, da se razprava ne izcimi v očitjanje, kdo je delal več napak«*. Konkretne predloge je moralo potrditi predsedstvo SZDLS.²⁴⁶

Skupni iniciativni odbor za pripravo kongresa, sestavljen iz vodstvenih članov obeh organizacij, je spo-

²⁴⁴ ARS, CK ZKS III, š.7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 15.4.1955, str.1-3.

²⁴⁵ Ibidem, str.3-6.

²⁴⁶ Ibidem, str.6-11.

mladi in poleti pripravil vse za izvedbo načrta. Po sklepu izvršnega komiteja CK ZKS 15. aprila 1955 je moralo rezultate in predloge pregledati predsedstvo SZDLS. To je storilo 8. septembra 1955. Člani predsedstva so se strinjali s Stanetom Kavčičem in z Borisom Kraigherjem, ki sta deloma v nasprotju z Regentovimi stališči predlagala, da je treba stremeti predvsem po enotnem vodstvu na vrhu, naj bo statut čim bolj ohlapen in naj bo že v imenu nove zveze jasno, da ne gre za ukinjanje teh ali onih, ampak za združevanje. Kraigher je predlagal možno novo ime Zveza Svobod in ljudsko-prosvetnih društev. Občinskih in okrajnih zvez ne bi smeli ukinjati, organizacijo dela pa bi morali bolj prepustiti v odločanje amaterskim kulturnim ustvarjalcem samim. Zmanjšati ali celo ukiniti pa bi morali profesionalni aparat.²⁴⁷

Ljudska prosveta Slovenije in Zveza Svobod sta v skladu s temi stališči sklicali izredni kongres prosvetnih društev Slovenije 22. in 23. oktobra 1955 na Jesenicah. Med pripravami in tudi kasneje so ga večkrat imenovali združitveni kongres. V bistvu je šlo za tretja in hkrati zadnja kongresa obeh organizacij. Vodstvene strukture so ga izvedle zaradi pritiska članstva in ga lahko štejemo za prvega, katerega odločitve so vsaj deloma izsilili amaterski prosvetni ustvarjalci sami in ni bil zgolj rezultat dela ozkega kroga vodilnih politikov. Ti so le prisluhnili predlogom s terena in jih politično in ideološko dodelali.

Kongres je bil deloven, kar je dotlej veljalo le za II. kongres Zveze Svobod, medtem ko sta bila kongresa Ljudske prosvete Slovenije (leta 1947 in 1950) izrazito manifestativna. Delegati so sprejeli pravila Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije, kot se je imenovala nova organizacija. V 1. členu so poudarili kolektivno članstvo v SZDLS in delo v duhu njenih načel. Glede organiziranja na terenu je statut prepustil pobudo prosvetnim ustvarjalcem samim. Najvišji organ Zveze je bil kongres, v vmesnem času ga je vodil svet Zveze, tekoče posle pa

²⁴⁷ ARS, RK SZDLS, š.26, Seja predsedstva SZDLS, 8.9.1955, str. 20–44.

opravljalo predsedstvo sveta. Da je kongres resnično upošteval pobude s terena, se vidi v 15. členu pravil, ki je predvideval ustanavljanje začasnih ali stalnih sosvetov, npr. gledaliških ali pevskih. Ti so namreč pri nekaterih okrajnih zvezah delovali zelo uspešno že več let. Pravila so bila, upošteva je predlog izvršnega komiteja CK ZKS, kratka in niso organizacijsko omejevala društev kot stari statut Ljudske prosvete Slovenije.²⁴⁸

Tudi izvoljeni 60-članski svet je bil lahko mnogo bolj učinkovit kot prejšnji, več kot 130-članski glavni odbor Ljudske prosvete Slovenije, ki je bil le redko sklepčen. Za predsednika 15-članskega predsedstva so izvolili Ivana Regenta, podpredsednika sta postala France Bevk in Pavle Kovač, tajnik pa Roman Albreht.²⁴⁹ Glavni mesti, predsedniško in tajniško, sta torej zasedla vodilna človeka Zveze Svobod.

Jeseniški kongres je na prosvetnem področju sklenil prvo povojno desetletje. Če bi moral poudariti, kaj je prinesel novega, bi na prvo mesto brez dvoma postavil možnost za večjo organizacijsko sproščenost, neuniformiranost in prilagajanje kulturne politike pobudam s terena. Trganje tesnih ideoloških spon ni samodejno pomenilo živahnejše ustvarjalnosti. Na bolj sproščeno ozračje je morala prosvetna dejavnost počakati še nekaj let. Na Jesenicah pa so, kot se je pokazalo kasneje v sosvetih, ustvarili razmere tudi za vsebinske spremembe.

²⁴⁸ Izredni kongres prosvetnih društev Slovenije, Jesenice, 22.–23. oktobra 1955, Ljubljana, 1955, str. 113–119.

²⁴⁹ Ibidem, str. 120–121.

**ZIHERLOVA NAČELA
MED DVEMA OGNJEMA
(1956–1961)**

NOVI POGLEDI V SLOVENSKEM POLITIČNEM VRHU

Sredi petdesetih let je začel del slovenskega partijskega vrha zagovarjati stališča, ki so se precej razlikovala od Ziherlovih. Ni jih izoblikoval kakšen izrazitejši kulturni ideolog, temveč sta bila njihova glavna zagovornika tedanji in kasnejši predsednik slovenskega izvršnega sveta Boris Kraigher in Stane Kavčič. Na kulturniški sceni nista nastopala tako glasno kot Ziherl, Kranjec, Regent ali Modic, sta pa vendarle v nekaj intervencijah izpričala precej drugačne poglede od ideologov, ki so še imeli glavno besedo pri oblikovanju kulturne politike.

Nove poglede bi težko poimenovali z imenom ali njihovim nosilcem. Marsikatero značilnosti napovedujejo večjo ideološko in politično sproščenost, ki je na Slovenskem med vladavino komunistov v največji meri zaživevala v drugi polovici šestdesetih let v partijskem »liberalizmu«. Spremembe v drugi polovici petdesetih let bi lahko šteli za prve zametke »liberalizma«, ki je bil prekinjen po Kraigherjevem odhodu v Beograd leta 1962 in je ponovno zaživel med Kavčičevim predsednikovanjem.

V drugi polovici petdesetih let so torej v partijskem vrhu zagovarjali dvoje pogledov. Ziherlov koncept, ki smo ga že spoznali, se je uveljavljal s pomočjo političnih struktur, obeh komisij SZDLS, ideološke komisije CK ZKS, zvez amaterskih kulturnih društev in revij, ki so jih urejali Ziherlovi somišljeniki. V Društvu slovenskih književnikov se je njegov vpliv zmanjšal leta 1950, ko je predsednika Miška Kranjca zamenjal France Bevk.

V nasprotju s takšno politiko je skušal Boris Kraigher kot predsednik vlade uveljavljati drugačne poglede z oblastnimi strukturami. Med njegovo vlado so mesta

predsednikov in sekretarjev republiških svetov za šolstvo, kulturo in prosveto ter znanost zasedli ljudje, ki niso bili najožji sodelavci komisij SZDLS in CK ZKS. To so bili dr. Joža Vilfan, Vlado Vodopivec, Boris Kocijančič, Vlado Majhen, Beno Zupančič itd.

Razmerje moči med političnimi in oblastnimi strukturami se je spreminjalo od leta 1956. Maja 1956 so razdelili svet za prosveto in kulturo LRS na svet za šolstvo in svet za kulturo in prosveto, člane novih svetov pa imenovali 11. julija 1956.¹ Predsednik sveta za kulturo in prosveto je 23. maja 1956 postal Boris Kocijančič, predsednik sveta za šolstvo pa Milko Goršič; tega je 28. februarja 1957 zamenjal Vlado Majhen. Kocijančič in Majhen sta ostala predsednika do ukinitve svetov letu 1962. Sekretar sveta za šolstvo je bil v letih 1956–62 Ludvik Gabrovšek. Vlado Vodopivec je ostal sekretar sveta za kulturo in prosveto, pozneje pa so ga imenovali za skupnega sekretarja svetov za kulturo in prosveto ter za znanost. Decembra 1957 so namreč znanstvene in visokošolske zadeve izločili iz resorja sveta za kulturo in prosveto, ustanovljen pa je bil svet za znanost LRS.² Tega je do maja 1959 vodil Milko Goršič, nato pa dr. Joža Vilfan. Sekretarja Vlada Vodopivca je maja 1959 zamenjal Beno Zupančič.

Predsedniki svetov so imeli po novih predpisih veliko večjo moč kot prej Anton Melik in Dolfe Vogeltnik. Opazno je, da so imena nova in da po večini niso iz vodstev komisij predsedstva SZDLS in CK ZKS. Proti koncu tega desetletja in v začetku naslednjega so »Kraigherjevi« ljudje zmanjšali vpliv »Ziherlovih« in jih zamenjali tudi na vodilnih političnih funkcijah.

Zapisal sem že, da se je Ziherlov kulturnopolitični koncept uveljavljal predvsem s političnim strukturami, Kraigherjev pa z oblastnimi. To se kaže že v organiziranju novinarskih konferenc. Do konca leta 1957 je konference, na katerih so vodilni politiki diktirali novinarjem

¹ UL LRS, XIII, št. 13, 3.5.1956, str. 121–123, in št. 23, 12.7.1956, str. 205.

² UL LRS, XIV, št. 43, 5.12.1957, str. 721.

stil in vsebino poročanja, običajno sklicevala komisija za tisk predsedstva SZDLS, nato pa urad za informacije pri slovenski vladi.³

Bistvena razlika med Ziherlovimi in novimi pogledi je v tem, da Kraigher in sodelavci v javnosti niso nastopali kot izraziti kulturni ideologi, temveč so uveljavljanje drugačnih pogledov prepuščali kulturnim delavcem samim. Dogajanje so spremljali iz ozadja, to pa je večkrat pomenilo tiho soglašanje s stališči kulturnikov.

Kraigherja si je mlajša generacija zapomnila po posredni podpori njeni ustvarjalnosti. Taras Kermauner je v spominih na Oder 57 zapisal, da tega in drugih novih gledališč sploh ne bi bilo, če ne bi za tem stala Boris Kraigher in slovensko partijsko vodstvo: *»Želelo si je dotoka novih idej, svežih sil, vendar v okviru danega od partije; želelo si je rahlih spodbud, ki bi jih dane strukture mogle vsrkati in s tem revitalizirati.«*⁴ Zato jih je Kraigher poklical, *»nas povabil na večerjo in nam sporočil svoje pomisleke, zahteve, predloge. Ta način seveda ni bil demokratičen, bil pa je kraljevski. Kralj nas je obdaril z Odrom.«*⁵ Peter Božič je navedel, da si je Kraigher skupaj z Josipom Vidmarjem ogledal njegovo delo na Odru 57.⁶

Igor Torkar se je spominjal ustanovitve Perspektiv takole: *»Boris Kraigher (je) nekoč povabil kakšnih dvajset najuglednejših mlajših kulturnikov na slovesno kosilo in jim med drugim rekel tudi nekako takole: 'Mi smo v demokratični državi, imeti moramo opozicionalno revijo, tukaj imate revijo, torej pišite.' In začeli so seveda pisati.«*⁷ Drago Šega je dejal, da je ustanovitvi Perspektiv poleg Kraigherja botroval Edvard Kardelj. To, pravi Šega, *»vem zagotovo, ker sem bil tudi sam (kot glavni urednik Sodobnosti) med tistimi književniki, ki jih je B. Kraigher v navzočnosti Kardelja, B. Ziherla, J. Vilfana in morda še kdaj seznanil s sklepom o ustanovitvi*

³ ARS, RK SZDLS, f.78, Zapisnik seje komisije za tisk pri predsedstvu SZDLS, 28.2.1958.

⁴ Oder 57, str. 81.

⁵ Ibidem, str. 101–102.

⁶ Ibidem, str. 55.

⁷ Svobodna misel, XXXI, št. 4, 26.2.1993, str. 11.

Perspektiv in nam vsaj v eliptični obliki nakazal tudi razloge zanj«. ⁸

Različna stališča politikov do umetnosti, konkretno do jazza, je opazil tudi Bojan Adamič. Ziherl je bil po njegovem mnenju precej izobražen človek, ki *»je v sebi nosil ogromno stvari, s katerimi ni vedel kaj početi*«. Odnos posameznikov iz slovenskega političnega vrha do jazza je opisal takole: *»Boris Kidrič je bil v vsem mnogo bolj širok (kot Ziherl, op.p.). Njega to v bistvu ni dosti zanimalo. Nekajkrat sva se pogovarjala, toda on je rekel: To je tvoja stvar. Tudi Boris Kraigher je gledal na stvari mnogo bolj širokosrčno. Boris Ziherl pa ne.*« Kardelja, po Adamičevem mnenju, *»to tedaj ni zanimalo*«. ⁹

Boris Kraigher je nastopal precej iz ozadja, Stane Kavčič pa se je nekajkrat angažiral v javnosti. Njegov najpomembnejši kulturnopolitični nastop v tem času je bil prikrita kritika Regentovih stališč v govoru na konferenci Svobod 7. septembra 1956. S tem govorom so se začeli uveljavljati drugačni pogledi v množični amaterski društveni dejavnosti. Kavčič ni zahteval amaterizma za vsako ceno in je v nasprotju s prosvetno dejavnostjo, ki jo je zagovarjal Regent, spodbujal razvoj živahnějšíh oblik dela. ¹⁰

Ziherl je pri ocenjevanju dela kulturnih ustanov podpiral krepitev UO kot tistih organov družbenega upravljanja, s katerimi so komisije predsedstva SZDLS in CK ZKS uveljavljale svoja stališča. V nasprotju s tem je Kraigher junija 1955 poudaril, da mora dobiti več besede v delu kulturnih ustanov kolektiv, UO pa naj določa le okvirne smernice za delo ustanove. Sestajal naj bi se le nekajkrat na leto, medtem ko naj bi si vodstvo kulturne ustanove pridržalo pravice, ki jih je že imelo: *»Zdi se mi pa, da se upravni odbor ne bi smel neposredno vtikati v tista vprašanja, o katerih so do formiranja upravnega odbora samostojno odločali organi same ustanove, pač pa v glavnem v tiste*

⁸ Inkret-Šega, Pet pisem, str. XXXVIII.

⁹ Delo, XXXIV, št. 187, 14.8.1992, str. 24.

¹⁰ ARS, ZKOS, f.12, m.4, Zapisnik konference Svobod, 7.9.1956.

funkcije, ki jih je imel v preteklosti državni aparat, Ministrstvo za prosveto in kulturo, torej tiste pozicije, ki so jih ti organi imeli zakonito in po predpisih, ne pa tiste, ki si jih je ta organ prilastil na osnovi prakse.» UO naj bi skrbeli za materialno osnovo, sistematizacijo delovnih mest, ne bi se pa vtikali v bistvo dela ustanov: *»V tem pogledu bi morali pustiti tem institucijam veliko svobodo. Zdi se mi, da je tudi vprašanje repertoarne politike v gledališču, pri filmu in radiu stvar, ki naj jo vodi sama ustanova, upravni odbor pa razpravlja samo o splošni črti in opozarja na javno mnenje. V glavnem pa naj o tem odločajo organi same ustanove.*«¹¹

Na že omenjenem posvetovanju komunistov, članov UO kulturnih ustanov, 2. junija 1955, na katerem je izrekel te besede, so Kraigherjevo stališče podprli med politiki Vlado Vodopivec in med kulturniki Juš Kozak in Bojan Štih; ta sta trdila, da laik težko odloča o pomembnih umetniških vprašanjih. Milan Apih je dejal, da je to tehnokratsko naziranje, in izrazil bojazen, *»da obstajajo tendence omejevanja upravnih odborov pri njihovem vedenju nad umetniškim programom in sploh umetniškim vodstvom ustanov*«. ¹² Kraigher ni soglašal s tem in je poudaril, da bi ob popolni oblasti UO zvođenela odgovornost vodstvenih ljudi kulturnih ustanov. Vsak naj odgovarja za svoje delo, je trdil Kraigher, in če se bo direktor pregrešil proti družbenim načelom, ga bo treba zamenjati ali postaviti pred sodišče. Dodal je, da je težko biti direktor, če si pod pritiskom: *»Sicer pa kar priznajmo! Tudi jaz ne bi hotel biti direktor, če bi imel kvalifikacijo za to, če bi se mi upravni odbor toliko vtikal v konkretno delo kot se sedaj.*«¹³

Posvetovanje je zanimivo že zato, ker je imel na njem Ziherl stransko vlogo in se je šele proti koncu vključil v razpravo. Kraigherjevim mislim ni odkrito nasprotoval. Rekel je le, da bi morali komunisti odigrati važno vlogo v UO, da bi obdržali »pravo« smer.¹⁴

¹¹ ARS, RK SZDLS, š.46, Stenografski zapiski posvetovanja komunistov o problemih in delu UO (...), 2.6.1955, str. 5–7.

¹² Ibidem, str. 29.

¹³ Ibidem, str. 37.

¹⁴ Ibidem; glej celotni zapisnik.

Naslednja pomembna vsebinska razlika je bila v odnosu do dela amaterskih kulturnoprosvetnih društev. Medtem ko sta jih Ziherl in Regent razglašala za temelj delavske, socialistične kulture in v nasprotju s tem sodila, da v centralnih kulturnih ustanovah prevladuje »dekadenca«, pri zagovornikih novih pogledov tega ni bilo. Neomenjanje teh stališč in Kavčičevo nasprotovanje zahtevam o popolnem amaterizmu na konferenci Svoboda sta vse bolj razbijali razlikovanje vrhunske in delavske umetnosti.

Razliko opazimo tudi v odnosu do tujih vplivov v kulturi. Pokazala se je ob neuspešnem poskusu, da bi v Ljubljani organizirali ameriško čitalnico. Vodstvo komisij političnih organizacij je v takšnih poskusih videlo tujo propagando. Pri tem je Ziherl omenil, da tuja propaganda ni presenetljiva, »če ti visoki funkcionarji Sveta za prosveto celo predlagajo ustanovitev ameriške čitalnice v Ljubljani«. ¹⁵ Mislil je na Vlada Vodopivca, ki je v Beogradu atašeju za kulturne stike ameriške ambasade obljubil, da bo o tej možnosti povprašal v Ljubljani. Po pogovorih v Ljubljani, očitno tudi z Ziherlom, pa je atašeju sporočil, da za to ni možnosti »zaradi izredno težkih stanovanjskih prilik«. ¹⁶ Tuje propagande Ziherl s tem ni mogel zatreti, saj so brošure v Sloveniji razširjali s posredovanjem ameriške čitalnice v Zagrebu.

Ena pomembnejših razlik je bila še odnos do intelektualcev, ki so bili od leta 1945 dalje sodno ali politično preganjani. Do srede petdesetih let so bile njihove možnosti za nastope v javnosti sila skromne, za časa druge Kraigherjeve vlade pa so se zaradi splošnih jugoslovanskih trendov bistveno povečale.

Razlik med enim in drugim konceptom bi lahko našteali še več. Toda pomembnejše je vprašanje, kaj je razlike povzročalo. Boris Kraigher in Stane Kavčič sta bila bolj kot nosilca sprememb v kulturni politiki nosilca reformnih poskusov v gospodarstvu. Zavedala sta se, da

¹⁵ ARS, RK SZDLS, š.46, Zapisnik skupne seje komisije za tisk in komisije za ideološko vzgojno delo predsedstva SZDLS, 11.5.1955, str. 11.

¹⁶ ARS, SPK LRS, f.31, dok.161/1–55.

lahko k uspešnejšemu uresničevanju gospodarske reforme pripomoreta le bolj strokovno usposobljen kader in upoštevanje pobud iz vrst inteligence. Povečanje deleža proračuna za kulturne ustanove je bilo le logično nadaljevanje poskusov, da bi reformirali gospodarstvo. Poudariti pa je treba, da je bila podpora kulturnim ustanovam dokaj enostranska, namenjena je bila predvsem tistim, ki so povratno spodbujali rast družbenega prihodka. To so bili inštituti tehničnih strok, visoko in strokovno šolstvo, manj pa umetniške ustanove, še najmanj pa humanistika in družboslovje.

Če sem do sedaj razlagal razlike med Ziherlovimi in (recimo pogojno po predsedniku vlade) Kraigherjevimi pogledi, moram omeniti, kje razlik ni bilo. Predvsem so vsi izhajali iz marksističnih temeljev in socialističnega družbenega sistema, čeprav so se interpretacije teh pojmov razlikovale. Tudi glede odnosa do inteligence iz katoliškega svetovnonazorskega kroga razlik ni bilo; to smo videli že pri Mohorjevi družbi. Enotnost je veljala tudi pri stalnih poskusih, da bi centralizirali in poenotili »jugoslovansko« kulturo. V prvem povojnem desetletju kritike centra niso bile ostre, v drugi polovici petdesetih let pa so se krepile iz Ziherlovega in še bolj iz Kraigherjevega kroga.

Še v nečem sta si bila koncepta podobna. Oba sta določila meje dopustnosti, ki jih kulturniki niso smeli prekoračiti. Oba sta torej nastopala s pozicij vladajoče ideologije in vladajoče politične garniture ter njunih potreb in zahtev. Kraigherjeve meje so bile širše od Ziherlovih, a še vedno meje. V nasprotju z drugimi politiki pa Kraigher ni prišel v odprt konflikt s kulturniki kot Ziherl velikokrat ali Stane Kavčič leta 1964 ob ukinitvi Perspektiv. Z veliko politično spretnostjo je konkretne akcije prepuščal v izpeljavo podrejenim v vladi. Ti so bili že zaradi svojih strokovnih sorodnosti za kulturnike sprejemljivejši sogovorniki kot nekateri ideologi iz Ziherlovega kroga, ki so imeli veliko kulturnopolitično moč, pa nikakršnih kvalifikacij.

Razlike znotraj slovenskega partijskega vrha kljub obstoju dveh različnih pogledov na kulturno problematiko niso bile ostre in niso vodile do izrazitih nasprotovanj kot npr. leta 1972 ob Kavčičevem odstopu. Zato ne smemo poenostavljeno trditi, da so bile kulturnopolitične afere sad notranjih nasprotij v vrhu ZKS. Na nekatere probleme sta Kraigher in Kavčič gledala dosti strpneje kot Ziherl. Njuna načelna zadržanost glede uporabe ostrejših ukrepov je trajala toliko časa, dokler niso bili prizadeti osnovni interesi Partije, tj. oblast, in dokler niso bili preveč glasno poudarjeni dvomi o njeni pravilni politiki.

Spremenjeno ozračje sredi petdesetih let so kulturni ustvarjalci razumeli drugače kot pragmatiki med politiki. Razmišljanja so šla dostikrat prek meje dopustnosti, ki jo je določila politika. Kritike so bile pogosto odgovor na močnejše uveljavljanje družbenega upravljanja v kulturi, ki se mu je priključil še komunalni sistem, oba pa sta naredila slovenski kulturi precej škode. Stališča politikov in kulturnikov si niso bila tako nasprotna kot pred leti, saj so bili oboji za večjo ideološko sproščenost, a so to različno pojmovali. To pa je pripeljalo do paradoksalne situacije, saj je bila druga polovica petdesetih let tako po eni strani čas, ko je pričela ZK rahljati ideološki oklep, po drugi strani pa čas najštevilnejših kulturnopolitičnih afer.

Vzrokov za ta paradoks je več. Prvi je ta, da je bilo stališče politike v začetku le načelno, vendar ideologom ni bilo povsem jasno, kako bo to videti v praksi. Drugi je, da so dajali pobude politični pragmatiki, med Slovenci Kardelj, Kraigher in Kavčič, na kulturnopolitično linijo pa so vplivali v ideologijo zaverovani Ziherl, Modic, Regent in drugi. Tretji vzrok je vsejugoslovanski. Uradna zvezna stališča o poenotenju, ki bi prineslo pocenitev in manjšo porabo proračunskih sredstev, težnjah po socialističnem okviru kulture in komunalnem sistemu, so bila le zamaskirane težnje po centralizaciji in ustvarjanju enotne jugoslovanske kulture. Slovenski kulturni delavci so na te pojave reagirali hitreje in ostreje kot slovenska

politika. So se pa oboji vsaj v tej točki na začetku šestdesetih let znašli na isti valovni dolžini.

Čeprav sta imela Ziherl in Kraigher v nekaterih primerih dokaj različne poglede, nista prišla v konflikt. Politično gledano bi lahko celo govorili, da je Kraigher potreboval Ziherla. Potreboval je nekoga, da je opravil »umazano delo«, nekoga, ki se je bil pripravljen ob aferah kot kulturni ideolog in zaverovan marksist spoprijeti s kulturniki. Tega Kraigherjevi ministri niso počeli.

Številne afere je sprožil ves slovenski partijski vrh z Borisom Kraigherjem vred. Razlika med političnim pragmatikom in politično nespretnim naivnežem je v tem, da je Kraigher deloval v zakulisju in ni javno govoril o kulturnih problemih. Boris Ziherl pa je vodil ideološki in politični boj proti kulturnikom in si v očeh slovenskih intelektualcev prislužil številne črne pike.

UKINITEV REVIJ BORI IN BESEDA

Ob nekaj manjših aferah, npr. ob igri Mire Miheličeve, scenariju Krvave reke in reviji Svit, so resnejši konflikti na kulturnem področju nastali ob ukinitvi literarnih revij. Katere afere so bile pomembne, manj pomembne in nepomembne, je težavno določiti, še posebej, ker se za njimi skrivajo usode ljudi; vsaj nekateri so imeli pozneje številne probleme. Pomembnost afer bom ocenjeval predvsem z njihovim učinkom na javno mnenje, odmevnostjo med kulturniki in politiki ter z ocenami uradne slovenske politike, kako negativne politične odmeve je afera povzročila.

Glede revialnega življenja sem že omenil, da so kritike letele predvsem na Besedo, Naše razglede in Nova obzorja. Toda prvi udarec, da so po sklepu političnih struktur ukiniteli revijo, ni bil namenjen nobeni od omenjenih revij. Pri Svitu je v končni fazi le šlo za nekakšno (samo)ukinitev pod težo slabih finančnih razmer, ki pa jih je seveda povzročila kulturnopolitična akcija. »Slovesa« prve s političnim sklepom ukinjene literarne revije so deležni Bori, ki so po dveh zbornikih v letu 1954 leto kasneje izhajali kot dvomesečnik. »Revija za književnost in kulturo« je izhajala v Kopru, ni pa bila ozko primorsko naravnana. Uredništvo je objavilo tudi več prispevkov piscev, ki jih je Partija ocenila negativno, npr. Daneta Zajca, Lojzeta Kovačiča, Lava Čermelja in Lojzeta Spacala.

Člani komisije za tisk SZDLS so že ob prvi številki marca 1955 premišljevali, da bi morali skupaj z ideološko komisijo obravnavati probleme nove revije,¹⁷ a se to leta

¹⁷ ARS, RK SZDLS, f.46, Zapisnik seje komisije za tisk pri SZDLS, 12.3.1955, str. 7.

1955 še ni zgodilo. Da ne bi bilo političnih zapletov, so imeli nekateri člani uredništva Borov stik z okrajnim komitejem ZK Koper. Del uredniškega odbora je zagovarjal strpnejše stališče do oblasti; med temi člani je bil odgovorni urednik Srečko Vilhar. Nekateri člani so bili agresivnejši v kritiki razmer. Tako je Feruccio Jakomin v uvodniku prve številke Borov posredno kritiziral kulturne ideologe: *»Mi odklanjamo vsako še tako dobronamerno pomoč, o kateri vnaprej vemo, da bi hromila našo samostojnost.«* Ali: *»Zastonj bi se spet trudili, če bi bilo rečeno, da se moramo brezpogojno zadovoljiti s tem, kar imamo, in če ne bi smeli spodbijati nazorov, ki so pomanjkljivi v odnosih do napredka in družbe.«*¹⁸

Skupna seja obeh komisij SZDLS, na kateri so obravnavali Bore, je bila šele leto dni po prvem predlogu. Udeležila sta se je tudi urednik revije Srečko Vilhar in predsednik okrajnega komiteja ZK Koper Albert Jakopič. Analizo revije je sestavil Lev Modic. Presodil je, da so Bori izraz težnje razvijanja lokalnih središč v kulturne centre, kar je posledica decentralizacije uprave. Lepo likovno opremo, kvaliteten papir in izplačevanje honorarjev začetnikom po uredbi za literate je imel za razmetavanje denarja. Pomembnejše je bilo po Modičevem mnenju to, da revija ni imela dovolj dobrih sodelavcev. Razložil je, da v reviji *»originalne in pomembne poezije ni«*, tako je tudi s prozo, da pa je treba povsem drugače ocenjevati razprave in eseje. Medtem ko je pri poeziji in prozi pohvalil objavljane še ne uveljavljenih mlajših piscev, je Modic opozoril, da za razpravni del to ne velja. O eseju Mirka Vedrinjaka o Goethejevem Faustu (objavljen je bil v št. 5–6, str. 304–308) je dejal, da *»po osvoboditvi nisem pri nas bral še nobenega takega manifesta iracionalizma, ki hoče iz umetnostne sfere ustvariti novo religijo«*. Modic je kritiziral preveliko poudarjanje Nietzscheja in ga razglasil za poskus rehabilitacije tega filozofa, kar *»je izrazito regresivno in antimarksistično delovanje«*. Koncept revije je bil po njegovem mnenju napačen, objavljane splošnih ugotovi-

¹⁸ Bori, I, št. 1, februar 1955, str. 3.

tev o odnosu med kulturo in politiko pa je bilo posreden napad na »današnje stanje«. Modic je predlagal spremembo uredniške politike, zmanjšanje subvencije in partijsko kazen za komuniste v uredniškem odboru.¹⁹

V razpravi po Modičevem uvodnem referatu so se pokazala različna stališča. Branko Babič je kot Primorec zagovarjal izhajanje Borov, Albert Jakopič pa je omenil, da so zaradi napak, ki jih je naštel Modic, na seji sekretariata okrajnega komiteja ZK Koper že sklenili, da bodo revijo ukinili. Srečko Vilhar pri obrambi revije ni dobil prevelike podpore. Ideologi so dejali, da so Bori proizvod idejne nejasnosti, revija, ki ni potrebna in za katero subvencija ni upravičena. Opazno je bilo stališče, da se s takšno revijo manjša zanimanje za centralne revije v Ljubljani (ki so bile pod ideološkim nadzorom centra) in da to velja tudi za mariborska Nova obzorja.²⁰

Po Ziherlovem mnenju je storilo uredništvo Borov napako, ko »so prevzeli del bivših Svitovcev in sploh del avtorjev, katerih proizvode druge revije zaradi nizke kvalitete nerade jemljejo«. Znova je poudaril ideološke pregrehe Borov, češ kaj učitelja v Brdih zanimajo Nietzsche, eksistencialisti in Kafka. Zavzel se je za predlog (ki ga je pred tem omenil Vlado Vodopivec, le da ga je Ziherl po svoje priredil), »naj bi bila to kulturna revija, ki bi dejansko predstavljala izraz prizadevanj Zveze kulturnoprosvetnih društev na Koprskem in sploh na Primorskem, občasna priloga kakega primorskega časopisa«. Jakopiču je svetoval, da »kako administrativno ukinjanje revije na podlagi sklepa komiteja ne bi bilo ravno najbolj simpatično«. Kimovec je dodal, da so začeli Bori izhajati prezgodaj, če pa bodo še izšli, naj bodo zbornik.²¹

Formalno je torej šlo za preoblikovanje revije, vendar je to v takratnem političnem žargonu pomenilo ukinitev. Predlog, da bi namesto tega izhajala občasna priloga Slovenskega Jadrana, se ni uresničil. Bori so ugledali

¹⁹ ARS, RK SZDLS, f. 50, Zapisnik skupne seje komisije za tisk in komisije za ideološka vprašanja pri predsedstvu SZDLS, 21. 3. 1956, str. 1–9.

²⁰ Ibidem, str. 9–20.

²¹ Ibidem, str. 20–25.

luč sveta le še enkrat, leta 1957, ko so izšli kot zbornik založbe Lipa, a v zelo skromnem obsegu, bolj kot lokalno glasilo s povsem drugimi avtorji kot revija iz leta 1955.

Bore so ukinili zaradi ideoloških »napak«, ki so bile posledica oddaljenosti od ideološkega centra, tj. komisij predsedstva SZDLS. Nadzor zunaj Ljubljane je bil šibkejši kot pri centralnih revijah in tu je treba iskati vzrok, zakaj so ideologi pripisovali vroče teme izključno centralnim revijam. Drug poudarek ideologov je bil, da se s takšnimi revijami odteguje denar za kulturo od potreb delavstva. Zato je Ziherl govoril o amaterskih društvih v Zvezi kulturnoprosvetnih društev na Primorskem. Bore je bilo moč ukiniti tudi zato, ker jih niso podpirale lokalne oblasti – te so celo prve predlagale ukinitiv. V tem se vidi bistvena razlika od mariborskega partijskega vrha, ki je nasprotoval posegom proti Novim obzorjem, drugi tarči kulturnih ideologov.

Miselnost, da poraba denarja za takšne namene zavira delo amaterskih kulturnih društev in da je dovolj profesionalizem v centralnih kulturnih ustanovah, se je pokazala še leto dni kasneje ob ukinitvi kranjskega gledališča. ZK se je pri tem sklicevala na pravice delavcev, ki od zaslužka odvajajo finančna sredstva tudi za kulturne namene, pa se potem ta ne uporabljajo za potrebe delavstva. To je bilo upravičevanje lastnih potez v imenu delavskega razreda. Ob ukinitvi Borov večjih odmevov v javnosti ni bilo, ob ukinitvi gledališč leto dni kasneje pa so nastale polemike.

Še pred ukinitvijo gledališč je izbruhnila druga večja afeta v povojnem času; če jo merimo z odmevi v javnosti, je bila prva ob Kocbekovem Strahu in pogumu. Tokrat je bil udarec namenjen reviji, za katero je Ziherl že leta 1952 predlagal ukinitiv, torej Besedi. Afeta je nastala po tretji številki v letu 1957, v kateri je bil objavljen drugi del romana Lojzeta Kovačiča Zlati poročnik. V njem je pisatelj opisal Jugoslovansko ljudsko armado in odnose v njej povsem drugače, kot so oblasti propagirale bratstvo in enotnost. To ni bila naslednica v vojni zmagovite vojske z urejenimi tovariškimi in nacionalnimi odnosi, bila je sku-

pina vojakov, ki mora preživeti čas vojaštva ne iz ljubezni, ampak po določbah zakona, in kjer zmerljivke in šovinistične zbadljivke niso ravno redek pojav.

Lojze Kovačič je s tem ponudil ideologom nov »dokaz«, da propagira antimarksizem in antisocializem ter se je nacionalno sovraštvo. Pri ideologih ni bil najbolje zapisan že od Zihlerovih kritik njegovih črtic Ljubljanske razglednice. H grdi podobi v javnosti si je Kovačič pomagal še sam, ko je v Prešernovem koledarju za leto 1956 in Tedenski tribuni 8. decembra 1955 pod svojim imenom objavil črtico Pregarjana žival; ta je bila le prevod novele Johna Galsworthyja Pobesneli pes. Izposojajo umetnine svetovno znanega pisatelja je razkril V-ir (Tit Vidmar, op.p.) v Ljudski pravici 14. decembra 1955.²² Govorice so škodovala tudi Društvu slovenskih književnikov in odbor društva je Kovačiča na predlog častnega razsodišča izključil iz članskih vrst.²³

Zaradi Kovačičevega teksta Zlati poročnik je sodišče v začetku aprila 1957 zaplenilo tretjo številko Besede, čeprav je bil prvi del spornega romana objavljen že v številki 1–2. Tretjo številko so zaradi teh težav natisnili le v dvajsetih izvodih.²⁴ Uradno pojasnilo republiškega sekretarja za kulturo Vlada Vodopivca 6. aprila 1957 je bilo, da je revija »poslovala v pravno neurejenih razmerah, ki niso bile v skladu z zakonom o založništvu«. Zaradi neodgovornosti so subvencijo prenesli na Prešernovo družbo; ta naj bi jo porabila za izdajanje (nove) revije, ki bi lahko sredstva dobivala le s posredovanjem založbe.²⁵

O ideološki plati Vodopivec ni govoril. Orisana je v poročilu ideološke komisije CK ZKS iz maja 1957. Beseda je bila po navedbah v tem poročilu zaplenjena zato, »ker je na uvodnem mestu objavila odlomek iz novele mlajšega

²² Ljudska pravica, XXXI, št. 291, 14. 12. 1955, str. 5.

²³ A DSP, Zapisniki 1956–1958, Poročilo UO na 11. občnem zboru DSK, 23. 1. 1956, in Izjava Lojzeta Kovačiča, 21. 12. 1956.

²⁴ Kos, Nekrolog, str. 47.

²⁵ Slovenski poročevalec, XVIII, št. 81, 7. 4. 1957, str. 2. Glej še: ARS, SPK LRS, f. 45, dok. 1132/1–57; A DSP, Korespondenca 1957–I, Dopis uredništva Besede.

avtorja, ki na nek čuden in pamfleten način prikazuje stanje v JLA«. Literarni krog Besede so ocenili za »skupino mladih, idejno precej zmedenih malomeščanskih intelektualcev«, ki širi svojo miselnost in v ozadju miselnost svojih antimarksističnih profesorjev v reviji in na odprtih tribunah. Skupina je bila po mnenju pisca poročila ideološke komisije zelo raznorodna, od marksistično do religizno usmerjenih. Po sodni razpravi naj bi prišlo do razcepa med sodelavci revije.²⁶

Boris Ziherl je ob aferi pohvalil nekatere časopise, predvsem Pavliho, da so se vsaj enkrat zganili in obsodili žalostne razmere v kulturi, ne da bi jih bilo treba k temu spodbujati.²⁷ Njega in Modica pa je zelo motilo, da se tudi v kulturnih rubrikah osrednjih časopisov uveljavljajo pis-ci mlade generacije. To sta imela za opuščanje marksistične linije v žurnalistiki. Modic je poleg Besede slabo ocenil Nova obzorja, Ziherl pa Naše razglede. Za razpravi Janka Kosa v Besedi in Bojana Štiha v Naših razgledih o liku in podobi slovenskega umetnika je dejal, da so ugotovitve napačne, saj *»gredo ostentativno mimo najbolj važnega faktorja med inteligenco med obema vojnama, to je naše komunistične intelligence«*. Kos in Štih sta grešila, ker nista omenjala Kardelja in Kidriča in ker sta govorila (predvsem Štih) o inteligenci, ki *»se je borila proti totalitarizmu, pri čemer si lahko predstavljamo tudi boj proti Partiji, saj je pojem totalitarizma za te kroge zelo širok«*.²⁸

Ziherl in Modic sta poudarila le tisto, kar nam pove že bežen pregled vsebine literarnih revij sredi petdesetih let. Moč Ziherlove linije je pešala. Modic se je s kritikami neprimernih pojavov v kulturi oglašal vse redkeje, Miško Kranjec se pod vtisom kritik stanovskih kolegov po aferi Svit in napadu na Vidmarjev članek ob Prešernovem prazniku leta 1955 ni več izpostavljajal v javnosti z napadi na »dekadenco«, Ziherlove intervencije pa tudi niso zalegle ob vse bolj napadalnem nastopu in ostrih kritikah

²⁶ ARS, CK ZKS III, š.76, Informacija, 20.5.1957.

²⁷ ARS, RK SZDLS, f.50, Zapisnik seje komisije za tisk pri predsedstvu SZDLS, 9.11.1956, str. 10.

²⁸ Ibidem, str. 5 in 10–11.

mlade generacije. Besedo so torej ukinili v času, ko je bila uradna linija v močni defenzivi in ko dotedanji prijemi v obliki politično-ideološke kritike z vrha niso več prinašali takšnih rezultatov, kot je bila (samo)ukinitev Svita. Če je hotela politika kaj doseči, je morala posegati po administrativnih ukrepih.

Ti pa niso prinesli ugodnih rezultatov. V prvi polovici maja so med Prešernovo družbo in besedovci stekli pogovori. Prešernova je po izjavi Borisa Ziherla postavila za pogoj tak uredniški odbor, *»ki bo jamčil, da se podobne stvari ne bodo več ponavljale; zato dosedanja urednika ne moreta biti člana nove redakcije«*.²⁹

Približno takrat se je Veno Taufer, urednik literarne priloge Tribune, dogovarjal s predsednikom univerzitetnega odbora Zveze študentov Jugoslavije v Ljubljani Janezom Vrhuncem, da bi ta izdajal novo revijo. Vrhunc, ki je bil tudi sekretar univerzitetnega komiteja ZK, je dobil *»soglasje«* Borisa Ziherla. Tako je Beseda nemudoma dobila naslednico, Revijo 57.³⁰ Univerzitetnemu odboru Zveze študentov je dal politični vrh nalogo, da skrbi za novo revijo. Toda Vrhunc se je zavedal problemov in majhnega vpliva na študentske vrste. Ko so nastale težave tudi z Revijo 57, je dejal, da *»je takoj vedel, da je to težka stvar, ki je sam komite ne bo mogel rešiti«*.³¹

Končni rezultat pogovorov je bil, da je izdajateljstvo Revije 57 prevzel univerzitetni odbor Zveze študentov Jugoslavije v Ljubljani, urednika sta postala Veno Taufer in Vital Klabus, Kos in Zlobec pa nista bila člana uredniškega odbora.

Ukinitev Besede so kulturniki soglasno odklonili. Tudi osnovna organizacija ZK književnikov je sklenila, da se sicer s pisanjem Lojzeta Kovačiča ne strinja, odklanjajo pa sleherno solidarnost s kakršnimikoli administrativnimi ukrepi. Ziherl je bil tarča ostrih kritik mladih na četrtkovih kulturnih razgovorih v Viteški dvorani

²⁹ ARS, CK ZKS III, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14. 5. 1957, str. 7.

³⁰ Režek, O Reviji 57, str. 7–8.

³¹ Vodopivec–Pivec, O študentskem organiziranju, str. 177.

Križank 11. aprila 1957, ko je moral odgovarjati na anonimna vprašanja. Ta so se po večini oddaljila od teme Ziherlovega predavanja o nosilcih modernega in so se dotikala predvsem aktualnih kulturnopolitičnih problemov oz. ukinitve Besede.³²

Ukinitev Besede je bila prvi večji sodni poseg v kulturniško delovanje po 2. svetovni vojni; pri Kocbeku, Svitu in Borih tega ni bilo. Že ta podatek pove, da se je kulturniška opozicija okrepila, saj ni več popuščala političnim pritiskom. Prizadeti so kritizirali predvsem Ziherla, ki sicer ni bil pobudnik ukinitve, je pa bil eden njenih glavnih zagovornikov. Afera je še najbolj škodovala njemu samemu, saj se je njegova kulturnopolitična vloga ob njej in sočasnih dogodkih v kulturni sferi (polemika Vidmar–Ziherl, ukinitev gledališč) manjšala; ni več našel somišljenikov, ki bi glasneje zagovarjali »uradna« stališča.

Besedo je kmalu zamenjala nova revija z enakim konceptom, tiskom in opremo, tako da so jo v partijskem vrhu pogosto imenovali kar Nova Beseda. Za edini ugoden kulturnopolitični rezultat afere bi lahko šteli dejstvo, da je nehala izhajati revija brez izdajatelja, s katerim bi oblast pritiskala na uredništvo. To mesto je v Reviji 57 zasedla Zveza študentov Jugoslavije. Za uredništvo nove revije to ni pomenilo političnega podrejanja, temveč iskanje kritja, ki je omogočalo hitro zamenjavo stare z novo revijo. Univerzitetni komite ZK, ki je stal za univerzitetnim odborom Zveze študentov v Ljubljani, je kmalu spoznal, da na Revijo 57 nima vpliva. »Nova Beseda« je nadaljevala delo stare tako rekoč v nespremenjeni obliki, razlika je bila le na mestih urednikov. Toda Kos in Zlobec sta bila še vedno sodelavca revije. Ukinitev Besede oblastem tako razen politične afere in neugodnih komentarjev s terena ni prinesla ničesar.

³² ARS, CK ZKS III, š.7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14.5.1957, str. 7–8; ARS, CK ZKS III, š.76, Informacija, 20.5.1959.

UKINJANJE PROFESIONALNIH GLEDALIŠČ

Številčnost profesionalnih gledališč, kot smo lahko spoznali, ni bila sorazmerna s pričakovano kvaliteto. Kritike kulturnikov in tudi politikov so zahtevale iskanje poti naprej. Mnenja, kako to doseči, so se močno razlikovala. Pobudnik novosti je bil Lojze Filipič. Kot umetniški vodja celjskega gledališča je maja 1955 pripravil prvi slovenski gledališki festival, kjer so se javno predstavili tudi mlajši dramatik.

Že leto poprej je v osebnih pogovorih predsednik UO Drame SNG v Ljubljani Juš Kozak Filipiču namignil, da bi ga rad videl na mestu dramaturga ljubljanske Drame. Ko je Bratko Kreft odstopil, je Kozak aprila 1955 pisal Filipiču, naj se javi na razpis, ker je prepričan o njegovih sposobnostih in zaupa njegovemu načinu dela: *»Nikoli si nisem mogel predstavljati, da bi kdo razen Vas prevzel to mesto. Gre namreč zato, g. Filipič, da je naša Drama na tem, da pride in zaveje vanjo čisto nov duh. Ansambel je zbegan zaradi raznovrstnih vzrokov, ki jih jasno vidim, a jim ne vem leka, če ne bo nova mentaliteta, nov elan, nova vera, nove smeri zdramilo sedanjo Dramo.«*³³

Filipič je maja 1955 odgovoril Kozaku, da sprejema ponujeno mesto. Hkrati je predložil osnutek repertoarnega načrta za sezono 1955/56. Klasiki je dodal veliko sodobnih del in predlagal, naj se na program uvrstijo tudi slovenske novitete. Vzporedno s programom naj bi se v novi sezoni publika seznanila z eksperimentalnimi deli sodobne dramatike.³⁴

³³ SGFM, GO, m.112/452, Korespondenca 99.

³⁴ SGFM, GO, m.23/32, Korespondenca 5.

V prvem letu z novim dramaturgom je ljubljanska Drama razpisala natečaj za slovenske novitete. Na njem so anonimno sodelovali številni mladi dramatik. Nagrajena dela so v sezoni 1955/56 uvrstili v program Drame SNG. Velik del sodelujočih dramatikov je bil iz kroga revije Beseda in njene naslednice Revije 57.

Sredi petdesetih let so ustanavljali tudi nova gledališča. Prvo je bilo Eksperimentalno gledališče, ki je imelo prvo premiero 19. junija 1955. Na leto je pripravilo eno ali dve predstavi v režiji Balbine Baranovič. Poleti 1957 se je rodil Oder 57 (prva premiera 1. julija 1957), ki je imel kasneje največji vpliv na preoblikovanje slovenskega gledališkega dogajanja. Gledališče Ad hoc pod vodstvom Drage Ahačič je imelo premierno predstavo 21. januarja 1958. Skupno vsem trem je bilo, da so v njih nastopali poklicni igralci ljubljanskih gledališč, da je bil program precej drugačen kot v največjih slovenskih gledališčih, kjer je lahko sistem družbenega upravljanja blokiral uvrstitev nezaželenih del na spored, in da so imeli predstave po večini v Viteški dvorani Križank. Ta je tudi s četrtkovimi kulturnimi večeri leta 1957 postajala center za uveljavljanje novih kulturnih idej.

Uradna politika je novosti ocenjevala različno. Tihi Kraigherjevi podpori novim poskusom je nasprotovala ideološka komisija CK ZKS pod vodstvom Borisa Zihlerla. Kraigher se je politično spretno izmikal opredeljevanju za eno ali drugo opcijo in si ni nakopal sovražnikov.

Člani ideološke komisije CK ZKS novosti niso odobraval. Anonimni natečaj SNG so imeli za neprimerno metodo, saj so bila lahko nagrajena in na spored uvrščena dela za oblast spornih piscev Jožeta Javorška, Igorja Torkarja in Dominika Smoleta.³⁵

Odnos do nove programske usmeritve se je pokazal kaj kmalu, in to ob farsu Jožeta Javorška Povečevalno steklo. Avtor se je sicer tematsko vrnil v preteklost, a so

³⁵ ARS, RK SZDLS, f.50, Zapisnik seje komisije za tisk SZDLS, 9.2.1956, str. 10.

bile »za starinskim videzom prikrite bolj ali manj jasne aluzije na sodobne domače razmere«. ³⁶ Kritiko za Ljudsko pravico je napisal Vasja Predan, a so jo objavili šele osmi dan po premieri, ki je bila 16. marca 1956. Glavni urednik je namreč zahteval, naj Predan doda kritiki omembo, da gre za politično alegorijo, s katero avtor z lažmi napada kulturnopolitične avtoritete. ³⁷ Ker Predan tega ni storil, je Ljudska pravica 27. marca objavila Pismo uredništvu Leva Modica z ostro politično kritiko Javorška in Predana (in drugih kritikov), da natančno vedo, kaj delo hoče, pa tega nihče odkrito ne pove. Ob tem je Modic namignil na slabo delo organov družbenega upravljanja, ki so takšno delo sploh uvrstili na program. ³⁸ V Slovenskem poročevalcu pa je Sergej Vošnjak Javorškovo farso izkoristil kot povod za napad na kritike, ki umetnost ocenjujejo iz umetniških in ne iz političnih izhodišč. ³⁹

Različni odmevi v javnosti so sprožili reakcijo tako politike kot vodstva gledališča. Vodilni ljudje gledališča so bili na pogovorih pri Borisu Kocijančiču, vendar intervencije z višjega mesta ni bilo in je moral UO sam skleniti, kaj bo z nadaljnjim uprizarjanjem drame. Na seji UO SNG 26. marca 1956 je bilo slišati različna mnenja o umetniški vrednosti farse in njenem političnem značaju, upoštevajoč odmev v javnosti pa je z večino glasov sklenil, da bodo drama nehali igrati. Odločitev je glede na sestavo UO s prevlado kulturnikov precej presenetljiva, verjetno pa jo je izsililo mnenje oblasti, s katerim se je vodstvo gledališča seznanilo v pogovorih s Kocijančičem. Sklep so sprejeli po šesti predstavi Javorškovega dela. ⁴⁰

Paradoks sistema družbenega upravljanja je bil, da so isti organi najprej Javorškovo delo nagradili, nato pa ga razglasili za neprimerno. V nekaj dneh so Javoršku

³⁶ Slovenska književnost 1945 do 1965, 2. knjiga, Ljubljana, 1967, str. 144.

³⁷ Delo, XXXII, št. 166, 19.7.1990, str. 6.

³⁸ Ljudska pravica, XXII, št. 73, 27.3.1956, str. 4.

³⁹ Slovenski poročevalec, XVII, št. 83, 8.4.1956, str. 6.

⁴⁰ Naši razgledi, V, št. 7, 7.4.1956, str. 178, in št. 8, 21.4.1956, str. 203; ARS, RK SZDLS, š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 5.4.1956, str. 39–41.

uredništva revij vrnila vse prispevke, njegovih obramb pa niso hotela objaviti. V Naših razgledih je UO zaradi sklepa o izločitvi dela iz repertoarja javno kritiziral Vladimir Bartol.⁴¹ Jože Javoršek pa je poslal protestno pismo predsedniku vlade. Borisa Kraigherja je prepričeval, da v Povečevalnem steklu ne napada oblasti, in se podobno kot Bartol spraševal, zakaj so imeli vodstveniki Drame ob nagrajevanju takrat še anonimnega avtorja povsem drugačne poglede na delo kot sedaj, ko ga črtajo iz repertoarja. Javoršek je dodal, da »gre za nepremišljene kulturno politične poteze«, med katere sodi tudi tista, da se mu onemogoči obramba v javnosti.⁴²

Istega dne kot je Javoršek poslal pismo, 5. aprila 1956, je o Povečevalnem steklu na seji predsedstva SZDLS spregovoril Josip Vidmar. Soglašal je, da je farsa slaba, češ: »Ce bi bil še jaz dramaturg Slovenskega narodnega gledališča, tega dela ne bi uprizoril. Toda na to delo ne moremo gledati z možgani Leva Modica, kar je samovoljna interpretacija. (...) Na tak način si upam dokazovati, da je bil Hamlet kolaboracionist itd.« Brecljevim, Marinkovim in Kavčičevim očitkom, da zagovarja političnega sovražnika, je Vidmar odgovoril, da Javoršek ni sovražnik in da ne govori o njem, temveč o posegih od zgoraj v sfero kulture, kar je na tak način neprimerno.⁴³

Javoršek je tri desetletja kasneje zapisal, da je Filipičev drzni poskus v sezoni 1955/56 »ostal samoenkratek poskus, ki ga ni bilo moč ponoviti. Ljubljanska Drama je bila obsojena na kreftovski akademizem«. ⁴⁴ Janko Kos pa je sodil, da si žirija, ki je spremenila stališče, »ni prislužila posebnih časti« in da je Lojze Filipič »pretrpel najbrž poklicen poraz«. ⁴⁵

Poskus, da bi uveljavili novo slovensko dramatiko na osrednjem odru, je bil za nedoločen čas odložen. Zato

⁴¹ Naši razgledi, V, št. 7, 7.4.1956, str. 178.

⁴² ARS, IS-KPK, f.11, dok.92/56.

⁴³ ARS, RK SZDLS, š.27, Seja predsedstva SZDLS, 5.4.1956, str. 35–42.

⁴⁴ Oder 57, str. 26.

⁴⁵ Kos, Resnica o Odru 57, str. 818.

je začela mlajša generacija iskati možnosti za uprizoritve na novih malih odrih, a so tudi tu nastajali zapleti. Iz ideološke komisije CK ZKS so intervenirali predvsem proti Javoršku in njegovi igri Veselje do življenja (sezona 1958/59). Zahteve, naj predstavo črtajo iz repertoarja, so se časovno ujemale z ukinitvijo Revije 57 in s preiskavami proti sodelavcem Odra 57.⁴⁶

Nasproti zahtevam kulturnikov, predvsem mlajše generacije, je iskala kulturna politika vzrok krize v gledališčih na povsem drugih koncih. V skladu s svojim ideološkim konceptom se je posvetila uveljavljanju družbenega upravljanja in deamaterizaciji gledališč, ki bi te ustanove približali vodilnemu dejavniku družbe, delavskemu razredu.

V partijskem vrhu so večkrat ocenili, da številna poklicna in polpoklicna gledališča porabijo veliko finančnih sredstev, omejenost na publiko v večjih krajih pa zavira stik širših množic z gledališko dejavnostjo. Večjo politično vlogo so imeli amaterski odri, od profesionalnih pa bi poleg ljubljanskega in mariborskega SNG ohranili le kakšno gledališče, ki bi ga spremenili v potujoče in bi nastopalo po različnih mestih. Ziherl in Regent sta pri tem poudarjala predvsem vlogo amaterizma v kulturi, Kraigher pa se je kot gospodarstvenik predvsem spraševal o upravičenosti visokih izdatkov.⁴⁷ Med teorijo in prakso pa je bila velika razlika, saj so s terena odklanjali gostovanja centralnih gledališč, češ da jim zadostujejo amaterski odri Svobod.⁴⁸

Politiki so uveljavljali svoja stališča postopno, saj so se zavedali, da bo na vsak njihov korak sledil oster odgovor z nasprotne strani. Že uvedba družbenega upravljanja v gledališčih je naletela na dve večji težavi. Prva je bila razmejitev pristojnosti med UO in umetniškim svetom, saj so si UO po mnenju gledaliških kolektivov

⁴⁶ Oder 57, str. 36 in 104.

⁴⁷ Glej npr.: ARS, RK SZDLS, f.46, Zapisnik posvetovanja (...), 2.6. 1955, str. 9.

⁴⁸ ARS, RK SZDLS, f.20, Zapisnik seje komisije za ideološko vzgojno delo pri predsedstvu SZDLS, 8.10.1956, str. 2–3.

prisvajali pristojnosti umetniškega sveta. Druga je bila vprašanje pristojnosti direktorja, ki »odgovarja za vse delo gledališča, nima pa pravice o ničemer odločati«. Če je že o čem odločil na hitro sam, ker ni bilo časa za sklicanje UO, je večkrat slišal očitke, da krši načela družbenega upravljanja.⁴⁹

Na osnutek zveznega zakona o gledališčih, ki je bil v pripravi, so imeli gledališčniki precej tehtnih pripomb, a se v osnovi niso izrekli proti njemu. Pohvalili so načelo enotnih kriterijev za vsa gledališča v državi. Da bi spremljali delo slovenskih gledališč in ugotovili njihove zmožnosti, so leta 1955 pri svetu za prosveto in kulturo LRS ustanovili inšpekcijsko skupino pod vodstvom rektorja Akademije za igralsko umetnost dr. Franceta Koblarja.⁵⁰ Gledališčniki so v pripravi nove zakonodaje videli predvsem možnost za večjo koordinacijo dela med gledališči in bolj urejeno poslovanje. Kaj bo to prineslo v praksi, so spoznali šele postopoma in se nato kritično opredelili do zahtev kulturne politike.

Prvi korak, ki je že sprožil zelo različne odmeve, je bil prenos SNG na ljubljanski okraj. Sodil je k novi usmeritvi decentralizacije uprave, ki jo je oblast razumela tudi tako, da je hotela prenesti pristojnosti ustanoviteljstva centralnih kulturnih ustanov (muzejev, SNG, Slovenske filharmonije, Koncertne poslovalnice in Moderne galerije) na okrajni ljudski odbor Ljubljana.⁵¹ Prvi takšen poskus je bil iz leta 1954, a v Sloveniji ni dobil podpore. Drugič so prenos predlagali ob koncu leta 1955, ko so sorodne poteze drugih republiških vlad v Jugoslaviji že pokazale precej pomanjkljivosti.

Prenosu SNG in Slovenske filharmonije na okrajni ljudski odbor Ljubljana so nasprotovali z različnih strani. Manj pomembno je bilo ekonomsko vprašanje, ki ga je postavljajl okraj, saj mu je slovenska vlada zagotovila, da bo poskrbela za sredstva. Proti prenosu so bili v SNG in

⁴⁹ ARS, SPK LRS, f.37, dok.1354/19–56.

⁵⁰ ARS, SPK LRS, f.38, dok.148/1–56, 166/1–56 in 182/3–56.

⁵¹ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 58. seje, 7.10.1955, Zapisnik 62. seje, 23.12.1955, in Zapisnik 63. seje, 6.1.1956.

njegova delegacija z Jušem Kozakom na čelu je to povedala na sprejemu pri Borisu Kocijančiču, proti so bili na Akademiji za igralsko umetnost in v SAZU, proti je bil Josip Vidmar. Kulturniki so trdili, da morajo s stališča narodne kulture osrednje reprezentančne nacionalne ustanove ostati zunaj okrajnih okvirov in morajo imeti vse-slovenski značaj. Dvomili so, da je vodstvo nekega okraja sposobno doumeti nacionalne kulturne potrebe, slovenski vladi pa so dali vedeti, da predlog v parlamentu ne bo dobil soglasne podpore. Predsednik vlade Boris Kraigher je na seji predsedstva SZDLS 16. februarja 1956 povedal, da *»bo v zvezi s tem nastala javna diskusija in da bo stvar postala neke vrste politični problem«* in da je jasno, da *»bo mobiliziran v zvezi s tem precej močan krog kulturnih delavcev in ta naš sklep se bo tolmačil kot nekulturen in kot protikulturniški«*. Člani predsedstva so sklenili, naj bo sklep v skupščini sprejet, četudi z nekaj glasovi proti, pri tem pa je Marinko dejal, da je vse skupaj *»čisto puhla nacionalistična histerija«*.⁵²

Slovenski politični vrh se ob tem primeru še ni postavil (ali pa se morda še ni zavedal težav s tem v zvezi?) proti uvajanju komunalnega sistema v kulturi. Prvi so to kritizirali kulturniki, slovenski partijski vrh pa se jim je pridružil šele ob koncu petdesetih let.

Predloga odlokov o prenosu SNG in Filharmonije na okraj Ljubljana sta šla v skupščinsko proceduro. Slovenska vlada je pod težo kritik kulturnikov popustila vsaj toliko, da je dodala določbi, po katerih je moral okrajni ljudski odbor za kakršnekoli spremembe dobiti soglasje sveta za prosveto in kulturo LRS. Tako sta obe inštituciji le ohranili nekoliko višji položaj. V skupščinskem odboru za prosveto in kulturo je 28. februarja 1956 Vidmar spet nasprotoval predlogoma in navajal tehtne kulturne razloge. Pridružil se mu je dr. Heli Modic s trditvami o reprezentativnem pomenu SNG in Filharmonije. Na nadaljevanju se je 3. marca 1956 sta proti obema predlogo-

⁵² ARS, RK SZDLS, š.27, Seja predsedstva SZDLS, 16.2.1956, str. 15–25.

ma glasovala Heli Modic in Ferdo Kozak, proti predlogu o prenosu SNG še Janko Alfred, Vidmar pa je bil takrat v Beogradu.⁵³ Tudi ob glasovanju v skupščini 6. marca so bili trije glasovi proti; ker v zapisniku ni imen, ni jasno, ali so bila ista, a je to zelo verjetno.⁵⁴

Odloka sama po sebi nista bila odločilnega pomena za nadaljnji razvoj slovenske kulture, razprave o njiju pa so pokazale, da kulturniki nasprotujejo posegom, ki zmanjšujejo njihovo vlogo, še posebej, če gre za osrednje kulturne ustanove.

Še istega meseca, 27. marca 1956, je zvezna skupščina sprejela splošni zakon o gledališčih. Zakon ni bistveno posegel v gledališča, uveljavil pa je poenoteno delovanje in razširil določbe družbenega upravljanja na vsa gledališča. V Sloveniji je to veljalo od sprejetja odloka o vodstvu kulturnih ustanov decembra 1955. Zahteve po do dvotretjinski zastopanosti »zunanjih« članov v gledališkem svetu torej za Slovenijo niso bile novost. Se je pa ob sprejemanju zveznega zakona pojavil enak problem kot v Sloveniji ob prenosu SNG na ljubljanski okraj. V prvotnem osnutku ni bil nikjer omenjen republiški svet za prosveto in kulturo, tako da med dejavnostmi ni bila navedena skrb za razvoj nacionalne kulture. Šele po pripombah odbora za prosveto zvezne ljudske skupščine (od Slovencev sta bila predstavnika v njem predsednik odbora Boris Ziherl in član Josip Vidmar), so vnesli 37. člen. Ta je vsaj omenil republiški svet za prosveto in kulturo in napredek kulture, a ga je spet omejil regionalno republiško in ne nacionalno: *»Republiški svet za prosveto in kulturo ima splošno nadzorstvo nad izvajanjem zakona o gledališčih, skrbi za razvoj gledališč in obravnava vprašanja, ki so skupnega pomena za napredek gledališč in gledališke umetnosti v ljudski republiki.«*⁵⁵

⁵³ ARS, LS LRS, f.38, Stenografski zapisnik 12. seje, 28.2.1956, str. 40–65, in Stenografski zapisnik 13. seje, 3.3.1958, str. 4.

⁵⁴ LS LRS, 3. sklic, knj. 6, Ljubljana 1956, str. 32–33.

⁵⁵ SNS, knj. III, sv. 1, Beograd 1956, str. 235–236; UL FLRJ, XII, št. 16, 11.4.1956, str. 245–247.

Slovenski gledališčniki zveznemu zakonu niso ugovarjali, saj so si želeli bolj urejenih razmer. Hudi prepiri pa so se vneli ob pripravi republiškega zakona, ki naj bi po določbah zveznega zakona bolj nadrobno opredelil pravice in dolžnosti zainteresiranih strani.

Slovenski svet za prosveto in kulturo je 25. junija 1956 sklical konferenco slovenskih gledališč. Na njej so se začeli dogovarjati o izdelavi enotnih kriterijev za izdelavo statuten gledališč. Oktobra 1956 se je prvič sestala komisija za izdelavo osnutka republiškega zakona o gledališčih. Prva faza priprav na sprejem je bila končana do 26. aprila 1957, ko so se vnovič zbrali predstavniki slovenskih gledališč.⁵⁶ V tem delu so bili aktivni gledališčniki, svoje ugotovitve in izhodišča pa so utemeljevali z rezultati popisa gledališč in poročil gledališke inšpekcije, ki se je seznanila z zmogljivostmi in umetniškimi dosežki posameznih gledališč.

Mnenje inšpekcije po koncu sezone 1955/56 je bilo, da ima mariborsko gledališče težave zaradi prehitrih menjav igralcev in režiserjev, zato je treba doseči neko stalnost. Sporna so bila seveda manjša gledališča. Zadovoljivo ocenjo sta glede igralcev dobili celjsko in kranjsko, slabše pa je bilo na Ptuj in še posebej v Kopru. Koblar je zapisal, da so se ob razpravi o zveznem zakonu »*ugotovile nekatere pomanjkljivosti, ki jih bo republiški gledališki zakon moral precizneje določiti, tako funkcijo umetniškega vodstva, kaj so poklicna in polpoklicna gledališča, sistem honoriranja itd. Tudi sklepi prve in druge gledališke konference naj bi se uporabili v republiškem zakonu.*« Predstavniki gledališč so predlagali, da naj bi ohranili obstoječa gledališča, da zaenkrat še ne bi ustanavljali novih in da bi moral pri določanju programskih smernic odločati predvsem umetniški vidik, ne pa težnja po profitnosti z igranjem lahkih del in operet.⁵⁷

Precej drugačne glasove je bilo moč slišati iz vrst partijskih ideologov. Z ustanovitvijo amaterskega Delav-

⁵⁶ ARS, SPK LRS, f.38, dok.166/1–56; f.39, dok.949–56, in f.44, dok.754/1–57.

⁵⁷ ARS, SPK LRS, f.38, dok.182/2–56.

skega gledališča v Ljubljani in s podporo politiki društvene zveze pod vodstvom Ivana Regenta so se zavzeli za načela, ki so nasprotovala težnjam gledališčnikov. Ker so podpirali amaterizem, so vzrok za neuspehe Delavskega gledališča pripisovali prevelikemu številu profesionalnih gledališč, k temu pa dodali, da takšna kulturna politika denarja za kulturo, ki ga od plač dajejo delavci, ne namenja za kulturni dvig delavstva.

Ob pripravi republiškega gledališkega zakona so tako hkrati odločali o razvojni usmeritvi slovenskih gledališč. Afera, ki se je razvila ob ukinitvi gledališč jeseni 1957, je le posledica in nadaljevanje prepиров med gledališčniki in politiki ob pripravi republiškega zakona.

Prvotni osnutek zakona o poklicnih gledališčih v Sloveniji, ki ga je komisija s prevlado gledališčnikov sprejela 12. novembra 1956, je bil na seji sveta za kulturo in prosveto LRS 28. novembra sicer sprejet, vladi pa predložen »z nekaterimi spremembami in alternativnimi predlogi«. ⁵⁸ Vlada je 17. maja 1957 osnutek zakona dodatno spremenila in zahtevala, da je treba dodati merila kot pogoj za ustanovitev poklicnih gledališč. ⁵⁹ S tem dodatkom je zakonski osnutek že ločeval primerna in neprimerna poklicna gledališča s težnjo, da bi postala manjša gledališča spet amaterska. Z dopolnili vlade so zakonski osnutek poslali slovenski skupščini v nadaljnji postopek.

V razpravi v odboru za prosveto in kulturo so izrekli pripombe na račun stanja v gledališčih. Heli Modic je dejal, »da se tudi po sprejemu tega zakona ne bo nič bistveno spremenilo«, da bodo še naprej problemi. Ferdo Kozak je dodal, da se »je ta zmeda začela s tem momentom, ko so postala gledališča okrajna, in bo še nadalje trajala, dokler jih bomo tako tretirali. (...) Druga stvar pa je v tem, da bi morali našo nacionalno kulturo, ki bi jo naj uveljavljala gledališča, uveljaviti na drug način, kajti tako kot smo začeli sedaj, stvar ne bomo mogli rešiti.« Kako naj bi to bilo, Kozak ni povedal

⁵⁸ Objave, VIII, št. 1, 31.1.1957, str. 3.

⁵⁹ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 100. seje, 17.5.1957, in Zapisnik 101. seje, 31.5.1957.

naravnost, očitno pa se ni strinjal s tem, da zakon ne določa dolžnosti in skrbi države za nacionalne kulturne inštitucije. Predstavnik vlade Milko Goršič je pojasnil, da veljajo določila le za poklicna gledališča, da bo izdan še zakon o amaterskih in da bodo polpoklicna gledališča odpadla. Dejal je, da je pri izdelavi osnutka zakona »nastala dilema, ali bi bilo boljše dati nekemu forumu v kompetenco, da določi, kaj oziroma katero je lahko profesionalno gledališče, ali pa je boljše s pomočjo predpisov postaviti pogoje, ki jih morajo profesionalna gledališča izpolnjevati«. ⁶⁰ Za prvi način so se ogrevali gledališčniki, »neki forum« pa je bil po tej verziji Koblarjeva gledališka inšpekcija. Vlada je zagovarjala drugo stališče.

Josipa Vidmarja na seji skupščinskega odbora ni bilo, Ferdo Kozak pa je pred glasovanjem, verjetno protestno, zapustil sejo. Predlog so nato soglasno sprejeli. ⁶¹ To velja tudi za sejo republiškega zbora slovenske skupščine 28. junija 1957, na kateri ni nihče razpravljajal o zakonskem osnutku. Ko je Milko Goršič predstavil zakon, je precej natančneje nakazal, proti katerim gledališčem je naravnano: »Zakonski osnutek obravnava le poklicna gledališča in zahteva, da sprejme ljudska skupščina kasneje tudi zakon o amaterskih gledališčih, ki naj podpre amatersko dejavnost na področju gledališke kulture in odpravi tako imenovana pol amaterska gledališča, ki imajo na eni strani pretenzije, da postanejo profesionalna gledališča, otežkočajo pa amatersko udejstvovanje ljubiteljev gledališke umetnosti.« ⁶²

Te zahteve so bile v zakonu določene z navedbami minimalnega števila umetniškega osebja za status profesionalnih gledališč; to velja tudi za Opero, le da je v njej učinkovalo stimulatивно, saj je zavrlo beg glasbenikov iz slabše plačane Opere v boljše plačani orkester Radia Ljubljana. Po načelih družbenega upravljanja je dobil glavno besedo v vodstvu gledališki svet z dvotretjinsko zastopnostjo državljanov, ki jih je imenoval ustanovitelj. Vloga

⁶⁰ ARS, LS LRS, f.38, Stenografski zapisnik 18. seje, 21.6.1957, str. 6–23.

⁶¹ Ibidem, str. 31.

⁶² LS LRS, 3. sklic, knj. 9, Ljubljana 1957, str. 25.

republiškega sveta za kulturo in prosveto pri nadaljnjem razvoju gledališč in obravnavi problemov je bila le omenjena, več pozornosti pa so namenili vlogi okrajnih svetov; s tem so zmanjšali možnost za (legalen) enoten nastop kulturnih delavcev. Gledališča so se morala prilagoditi zakonu do 1. januarja 1958, tista, »ki ne izpolnjujejo pogojev, ki so predpisani s tem zakonom, in do 1. januarja 1958 ne prilagodijo svoje organizacije in dela določbam tega zakona, prenehajo obstajati kot poklicna gledališča, lahko pa nadaljujejo s svojim delom kot amaterska gledališča.«⁶³

V status amaterskih gledališč so z ukinitvijo polpoklicnih takoj prešla ljubljansko Šentjakobsko, jeseniško Mestno, Goriško gledališče in mala gledališča, tj. Eksperimentalno in Oder 57. Na tehnicni so ostala manjša profesionalna gledališča, celjsko, kranjsko, ptujsko in koprsko. Preden orišem njihovo usodo, je treba pojasniti dve dejstvi, da bomo razumeli zaporedje oblastnih postopkov. Prvič – zvezni organi so skušali s prenašanjem kulturnih inštitucij na regionalne nivoje razbijati nacionalne oz. po njihovo republiške meje in s tem ustvariti razmere za rast enotne jugoslovanske kulture. In drugič – določba, da se postavijo najprej pogoji, ki jih mora profesionalno gledališče izpolnjevati, je ustrezalo oblastnikom, ki so si lahko izmislili za nekatera gledališča neuresničljive zahteve. Težnja gledališčnikov, da bi za odločanje, katero gledališče je lahko profesionalno, pooblastili kakšen forum, je bolj upoštevala umetniška merila in tedanje realne razmere. Za nadaljnje razumevanje, zakaj je nastala največja afera ob ukinitvi kranjskega Prešernovega gledališča, je treba poznati stališče foruma, ki bi imel moč odločanja, če bi sprejeli stališče gledališčnikov. To je bila gledališka inšpekcija pod vodstvom dr. Franceta Koblarja.

Če izvzamemo ljubljansko in mariborsko SNG ter ljubljansko Mestno gledališče, ki niso bila sporna, sta po mnenju inšpekcijskih skupin iz leta 1956 vsem pogojem ustrezali celjsko in povečini tudi kranjsko gledališče, koprsko in ptujsko pa ne. Za kranjsko Prešernovo gleda-

⁶³ UL LRS, XIV, št. 23, 5.7.1957, str. 352–357.

lišče je komisija v sestavi France Koblar, Drago Šega in Fran Albreht ocenila, da bo lahko dvignilo umetniško raven. Najbolj sporno je bilo koprsko Gledališče Slovenskega Primorja, o katerem je komisija v sestavi France Koblar, Fran Albreht in Ivan Jerman menila, da »v sestavi sedanjega igralskega zbora nima zadostnih pogojev za boljši umetniški napredek«. Za to gledališče je bilo že po poročilu iz aprila 1957 bolj ali manj jasno, da ne bo nikakor moglo ostati profesionalno. O ptujskem Okrajnem gledališču pa se (po znanih dokumentih) gledališka inšpekcija ni določneje izrekla.⁶⁴

Tudi v največjih gledališčih je povzročil zakon nekaj začetnih preglavic,⁶⁵ toda pozornost se je usmerila na manjša gledališča, predvsem kranjsko. Po sprejetju republiškega zakona so že julija 1957 na sejah kranjskih političnih organizacij razpravljali o možnosti, da bi ukinili profesionalno gledališče, dediščino pa prenesli na amatersko društvo Svoboda-Center Kranj. Proti temu se je 30. julija postavil svet za prosveto in kulturo okraja Kranj in 2. avgusta še gledališki svet Prešernovega gledališča; slednji je zaprosil za pomoč republiški svet za prosveto in kulturo.⁶⁶

Glas Gorenjske je 2. avgusta 1957 je objavil poročilo o delu Prešernovega gledališča v sezoni 1956/57 z naštevanjem spodbudnih rezultatov in upanjem vodstva in ansambla gledališča, da »nam bo ob podpori naše oblasti in naših obiskovalcev uspelo, da bo prihodnja sezona zabeležila nove uspehe«. ⁶⁷ Toda istega dne je razširjeni plenum občinskega odbora SZDL in občinskega sindikalnega sveta po referatu predsednika občinskega odbora SZDL Martina Koširja o kulturnoprosvetnih vprašanjih sklenil, da bi bilo treba misliti o ukinitvi Prešernovega gledališča in podpreti razvoj delavskoprosvetnih društev Svobod iz

⁶⁴ ARS, SPK LRS, f. 38, dok. 182/2–56, in 182/3–56; f. 44, dok. 711–57.

⁶⁵ O ljubljanskem SNG glej: ARS, SPK LRS, f. 45, dok. 1342/1–57.

⁶⁶ ARS, SPK LRS, f. 45, dok. 1234/1–57.

⁶⁷ Glas Gorenjske, X, št. 59, 2.8.1957, str. 5.

vse Gorenjske, ki bi jih z imetjem ukinjenega gledališča koordinirala Svoboda-Center Kranj.⁶⁸

Gledališče v Kranju je sčasoma postalo ne le gorenjski, temveč širši slovenski problem. Obsežno dognano stališče za nadaljnji obstoj gledališča je z učinkovitim pobijanjem nasprotnih argumentov na straneh Glasu Gorenjske pojasnil Miloš Mikeln in dodal, da enako mislita gledališki svet in svet za kulturo in prosveto okraja Kranj.⁶⁹

Stališče kranjskih političnih organizacij je uredništvo Glasa Gorenjske objavilo na prvi stani časopisa, Mikelnov članek, razbit na dva dela, pa na peti in zadnji strani. Prešernovo gledališče so podprli tako gledališki kolegi, npr. ravnatelj Drame SNG v Ljubljani Slavko Jan, kot tisti, ki naj bi jim po uradni verziji škodovalo, tj. amaterska društva.⁷⁰

Okrajni ljudski odbor Kranj je dobil številna protestna pisma zaradi nameravane ukinitve gledališča. Akademija za igralsko umetnost v Ljubljani, prvi se je podpisal rektor France Koblar, je izjavila, da ne smemo odpravljati gledališč, nasprotno, moramo jih izpopolnjevati. Savez dramskih umetnika Jugoslavije je med drugim opozoril, da podobne poteze nekaj let prej v Srbiji niso dale dobrih rezultatov.⁷¹ V dopisu Društva slovenskih književnikov sta predsednik Mile Klopčič in tajnik Mitja Mejak naštela vrsto dobrih rezultatov kranjskega gledališča in svetovala, naj okrajni ljudski odbor skrbi za njegovo nadaljnje uspešno delovanje.⁷²

Prve javne kritike poskusov kulturne politike zunaj Gorenjske so objavili Naši razgledi. Predvsem pismo Herberta Grüna je bilo kritika politike, v imenu katere so predlagali ukinitve, torej predvsem kritika Borisa Ziherla in Ivana Regenta brez navedbe njunih imen.⁷³

⁶⁸ Glas Gorenjske, X, št. 60, 5.8.1957, str. 1.

⁶⁹ Glas Gorenjske, X, št. 61, 9.8.1957, str. 5 in 8.

⁷⁰ Glas Gorenjske, X, št. 63, 16.8.1957, str. 5.

⁷¹ ARS, IS-KPK, f.17, dok.164/57.

⁷² A DSP, Korespondenca 1957/I, Dopis OLO Kranj, 14.9.1957.

⁷³ Naši razgledi, VI, št. 15, 10.8.1957, str. 355 in 357–358.

Afere ob nameravanih ukinitvah gledališč so že bile na vidiku, zato so o tem razpravljali na najvišjem političnem mestu, izvršnem komiteju CK ZKS. To je bilo 20. septembra 1957, ko so že dobili stališča koprskih in mariborskih lokalnih oblasti. Te so zagovarjale obstoj gledališč na Ptuju in v Kopru, *»čeprav ne odgovarjata določbam zakona, da pa ju je treba zaradi tega okrepiti«*; kranjsko, kot smo videli, podpore lokalnih oblasti ni imelo od vsega začetka. Razprava je že potekala pod vplivom protestov iz kulturniških krogov proti nameravani reorganizaciji kranjskega gledališča v oder društva Svoboda. Kljub temu so se odločili za okrepitev amaterske dejavnosti in sklenili, da bodo poklicna gledališča ostala le v Ljubljani, Mariboru in Celju,⁷⁴ s tem pa so že zapečatili usodo kranjskega, ptujskega in koprškega gledališča.

Gledališki umetniki so mislili povsem drugače. Istega dne, 20. septembra, je prišla na pomoč kranjskemu gledališču inšpekcijska komisija v sestavi France Koblar, Filip Kumbatovič in Fran Albreht, si ogledala premiero Shakespearovega Romea in Julije in napisala odlično oceno: *»Celotna uprizoritev presega splošno raven gledališč izven glavnih kulturnih centrov v FLRJ. Zato bi bila odprava take ustanove kjerkoli v državi ne le prenagljen in neupravičen ukrep okrajne oblasti. (...) Ukinitev takšne ustanove pomeni ne samo korak nazaj v neorganizirano diletantstvo, ki nikakor ne bi bil v prid razvoju amaterskih prizadevanj v okviru ljudsko-prosvetnih društev, pač pa bi izzvala splošen zastoj kulturnih prizadevanj v kranjskem okraju.«* Koblar je en izvod poročila poslal upravi Prešernovega gledališča, naj ga uporabi na seji okrajnega ljudskega odbora Kranj 23. septembra 1957, ko bodo odločali o usodi gledališča.⁷⁵

Za to sejo sta bila pripravljena dva obsežna predloga. Predlog okrajnega odbora SZDL in občinskih sindikatov je bil razširjen predlog s plenuma 2. avgusta 1957 za preosnovo in spremembo statusa Prešernovega gleda-

⁷⁴ ARS, CK ZKS III, š.7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 20.9.1957, str. 10.

⁷⁵ ARS, SPK LRS, f.43, dok.331/6–57.

lišča. Temu nasproten je bil predlog sveta za prosveto in kulturo okrajnega ljudskega odbora Kranj, ki se je skliceval na umetniške, reprezentančne in kulturne vidike, za argumente pa je uporabil dosegljiva mnenja vodilnih slovenskih gledališčnikov in gledališke inšpekcije. Na seji sta se v razpravo vključila Roman Albreht in Boris Ziherl, predlog o preoblikovanju, torej ukinitvi poklicnega Prešernovega gledališča pa so sprejeli z nekaj vzdržanimi in glasovi proti.⁷⁶

Glavna podpora stališčem za ukinitvev je bila govor Borisa Ziherla. Menil je, da *»je bilo dosti govorjenega in pisanega in marsikaj je bilo pri tem umetno napihnjeno«* in da bi namesto o ukinitvi razpravljali o preosnovi *»v gledališče take vrste, ki bo lahko širše odprlo vrata našim amaterskim kadrom«*. Ponovil je že znana stališča, da preveliko število profesionalnih gledališč zavira amatersko dejavnost v množičnih kulturnoprosvetnih organizacijah, da gledališča v manjših krajih *»posamezne grupe«* izrabljajo v svoje eksperimentalne namene, potem ko v Ljubljani niso uspeli. Na gledaliških deskah, je dejal Ziherl, so se *»vodili boji med silami progressa, napredka in silami reakcije«*, zaradi nekaterih ljudi pa se na posameznih odrih niso več uveljavljali razredno borbeni vidiki (kar je za odre Svo-bod pod Regentovim vodstvom deloma še veljalo, op.p.). Posledica je bila odtujenost delavskih množic od gledališke umetnosti. Zato je predlagal: *»Treba je izhajati od načelne usmerjenosti naše socialistične kulturne politike. Kulturne ustanove so (...) tovarne človeka, tovarne za oblikovanje človeka in njegove duše.«* Ziherl je kritiziral nekatere gledališčnike, omenil, da sta poleg kranjskega v krizi gledališči na Ptuj in v Kopru, in dodal, da mora Akademija za igralsko umetnost posvetiti več pozornosti amaterski gledališki dejavnosti;⁷⁷ tako je le ponovil sklep seje izvršnega komiteja CK ZKS 20. septembra 1957. Pri tem gre vsekakor za popolnoma izkrivljene poglede oblastne

⁷⁶ Glas Gorenjske, X, št. 74, 23.9.1957, str. 1 in 3–4, in št. 75, 27.9.1957, str. 1.

⁷⁷ ARS, CK ZKS, Osebna zbirka Boris Ziherl, Govor tov. Ziherla Borisa na skupni seji obeh zborov OLO Kranj, 23.9.1957.

kulturne politike, saj ni logično, da bi na visoki stopnji nekoga izšolali le zato, da bi bil kasneje popoldanski amater.

Zaradi tega nastopa je dobil Ziherl žig glavnega »grobarja« Prešernovega gledališča. Njegov govor na seji okrajnega ljudskega odbora Kranj, ki ni bil ravno na visoki kulturni in politični ravni, so namreč objavili v Glasu Gorenjske.⁷⁸ Prav takih ocen iz vrst kulturnikov je bil Ziherl deležen ob ukinitvi drugih dveh gledališč.

Če primerjamo Koblarjeva in Ziherlova stališča, vidimo, da je Koblar poznal probleme Prešernovega gledališča, jih kritično ocenil in napisal strokovno gledališko oceno. Ziherl specifične kranjskega gledališča ni poznal, le z ideološkim izrazoslovjem je zagovarjal socialistično kulturno politiko, idejnost in razredni boj na gledaliških odrih. Šlo je za diametralno nasprotni stališči, za Koblarjevo (oz. stališče gledališke stroke in kulture na splošno) strokovno in Ziherlovo (oz. nekega koncepta kulturne politike) politično.

Med kulturniki se je sprožil plaz obtožb in kritik na račun okrajnih in republiških oblasti. Člani gledališke inšpekcije so nemudoma odstopili, gledališki svet Prešernovega gledališča je kot organ družbenega upravljanja protestiral, ker je vse potekalo brez njegove privolitve, člani kolektiva gledališča pa so poslali, sklicujoč se na mnenje gledališke inšpekcije, protest predsedniku republike Josipu Brozu. Pripisali so, da lahko podrobnosti izve od Josipa Vidmarja in Mileta Klopčiča, ki sta torej tudi morala biti seznanjena z vsebino protesta.⁷⁹ Kritike oblasti in podpora Kranjčanom so prihajale iz drugih slovenskih gledališč, kranjski srednješolci so demonstrirali na gimnaziji in vajeniški šoli ter v internatu, sestavljene so bile številne resolucije, med ljudmi so se širile govorice, da je CK likvidiral gledališče. Po informacijah, ki so jih dobivali na CK ZKS, se je močno angažiral Josip Vidmar, od igralcev pa je ostro napadel oblast ugledni Stane Se-

⁷⁸ Glas Gorenjske, X, št. 77, 4. 10. 1957, str. 2 in 9.

⁷⁹ ARS, SPK LRS, f. 45, dok. 1234/2-57.

ver, ki je imel močan vpliv na slovenske gledališčnike in publiko.⁸⁰

Proti ukinitvi gledališča se je izrekel visok oblastni organ, svet za kulturo in prosveto Slovenije. Na seji 27. septembra 1957 sta načela to vprašanje Slavko Jan v imenu Združenja dramskih umetnikov in Mile Klopčič v imenu Društva slovenskih književnikov. Vladnega predstavnika Milka Goršiča je na seji podprl le en član sveta, Vinko Trinkaus, član vodstva Zveze Svobod in prosvetnih društev. Ob kritiziranju odločitve okrajnega ljudskega odbora Kranj so člani republiškega sveta za prosveto in kulturo izrazili zaskrbljenost zaradi takšne politike in možnega širjenja tovrstnih potez. Protestirali so, ker se ni o zadevi nihče posvetoval z njimi in ker so zadeve tekle prehitro, še preden bi lahko po določbah zakona (rok 1. januar 1958!) postavili temelje novi organizaciji gledališkega življenja v Kranju. V resoluciji so izrazili *»svojo skrb glede nadaljnjega nivoja in razvoja poklicnega in amaterskega gledališkega življenja v Kranju in na Gorenjskem sploh«* in *»svojo zaskrbljenost, da utegne ta primer vplivati tudi na kulturno-umetniško politiko drugod«*.⁸¹

Uredništvo Revije 57 je odločitev kranjskih oblasti izrabilo za kritiko uradnega koncepta kulturne politike, ne da bi omenjalo Borisa Zihlerla. Zapisalo je, da je ločevanje amaterske ljudske in larpurlartistične visoke kulture nepravilno. Pisec je končal: *»Z ukinitvijo Prešernovega gledališča je ustvarjen nevaren precedens, ki lahko v znamenju kulture za ljudstvo vodi do težjih posegov v naš duhovni razvoj.«*⁸²

Redkokatera odločitev kulturne politike je dvignila toliko prahu in politični organi so morali hitro reagirati,

⁸⁰ Glej razprave na sejah ideološke komisije CK ZKS 26. 9. 1957 (ARS, CK ZKS III, š. 76), predsedstva SZDLS 3. 10. 1957 (ARS, RK SZDLS, š. 27) in predsedstva ZSPDS 5. 10. 1957 (ARS, ZKOS, f. 13, m. 1), na posvetovanju z organizacijskimi sekretarji OK ZK 28. 9. 1957 (ARS, CK ZKS III, š. 61) in v pogovoru s sekretarjema OO ZK v Drami in Mestnem gledališču v Ljubljani 21. 10. 1957 (ARS, CK ZKS III, š. 60).

⁸¹ Objave, VIII, št. 6, 15. 10. 1957, str. 75. Glej tudi: ARS, IS-KPK, f. 17, dok. 164/57; Slovenski poročevalec, XVIII, št. 228, 28. 9. 1957, str. 2.

⁸² Revija 57, I, št. 3–4, str. 161–162.

da bi ustavili plaz obtožb na svoj račun. Na sejah na CK ZKS so med enako mislečimi zagovarjali stališča, da gre za odločitev oblasti v Kranju in ne CK (kar ni res, saj smo videli, da so sklep o ukinitvi gledališč sprejeli na seji izvršnega komiteja CK ZKS 20. septembra 1957, op.p.), da bo najlažje prenesti izgubo koprskega gledališča, ker bo praznino zapolnilo SNG iz Trsta z gostovanji po Goriškem in Primorskem, in da bodo ustanovili potujoče gledališče za nastope v krajih, oddaljenih od Ljubljane, Maribora in Celja.⁸³

Precej bolj vroče je bilo na seji predsedstva SZDLS 3. oktobra 1957. Pod točko razno je Josip Vidmar načel hkrati vprašanje ukinitve gledališča in logike, po kateri je bilo ukinjeno. Utemeljilvam, da gre za sklep kranjskih oblasti, je nasprotoval, češ »da je to prišlo iz Kranja, je vse skupaj lari-fari«, ni pa naravnost rekel, da gre za odločitev CK, temveč le, da »tako ljudje pravijo (...) da je taka direktiva bila dana«. Predlogu o potujočem gledališču je nasprotoval, ker da je to še dražje kot profesionalno. Ziherl je za nasprotni argument navedel nizko kvaliteto manjših gledališč (kar pa za kranjsko, če se spomnimo ocen gledališke inšpekcije, ni bilo res, op.p.). Stališču Borisa Kraigherja, da »mi ne dirigiramo kulture«, je Vidmar ugovarjal z besedami: »Dirigate pa nekatere stvari iz javnega življenja, ki ljudi zadevajo.« Regentovi trditvi, da je v ozadju kulturniških kritik podcenjevanje amaterskih odrov Svobod, je Vidmar odgovoril, da to ni res, »govoriti o tem, da more 'Svoboda' nadomestiti resnični teater, je pa druga stvar«.⁸⁴

Dan kasneje, 4. oktobra 1957, so na seji slovenske vlade razpravljali o resoluciji sveta za kulturo in prosveto LRS, ki je bil upravno podrejen vladi. Ugotovili so, da je okrajni ljudski odbor Kranj pravilno ravnal po zakonu o

⁸³ ARS, CK ZKS III, š. 76, Zapisnik seje ideološke komisije, 26.9.1957, str. 8–10; ARS, CK ZKS III, š. 61, Zapisnik posvetovanja z organizacijskimi sekretarji okrajnih komitejev in predsedniki ideoloških komisij, 28.9.1957, str. 30–34.

⁸⁴ ARS, RK SZDLS, š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 3.10.1957, str. 34–44.

poklicnih gledališčih (kar ni res, saj niso upoštevali zakonsko določenega roka za ureditev poslovanja, op. p.), da pa »kažejo izglasovana resolucija, utemeljitve in odstop inšpektorske grupe za poklicna gledališča, da nekateri člani sveta za kulturo in prosveto LRS niso razumeli duha zakona« in da poseg republiškega sveta »kaže nerazumevanje do komunalnega sistema in ker prihajajo z njim do izraza centralistična stremljenja«. Predsedniku sveta Borisu Kocijančiču so naložili, naj s stališčem vlade seznaní republiški svet za kulturo in prosveto; to je storil 19. oktobra 1957.⁸⁵ V kritiki vlade so se znova pokazale čeri komunalnega sistema v kulturi, saj visok republiški oblastni organ za področje kulture ni imel pristojnosti niti razpravljati o takšnih ukrepih, kot je ukinitve gledališča.

Kritike javnosti so bile napačne le v eni točki, neposrednem vpletanju vodstva Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije v dogajanje. Da ni tako, je predsednik zveze Ivan Regent jasno povedal 16. septembra 1957 na seji predsedstva Zveze.⁸⁶ To je bilo res, saj na sejah o tem problemu niso razpravljali. Dodati pa je treba, da je bila logika likvidacije Prešernovega gledališča v soglasju s politiko organizacije, ki ji je predsedoval Regent. Lojze Filipič je 27. septembra sicer skušal spraviti problem na dnevni red seje gledališkega sosveta Zveze Svobod in prosvetnih društev.⁸⁷ Vprašanje pa so uvrstili le na dnevni red seje predsedstva, v katerem so, v nasprotju z gledališkim sosvetom z večino kulturnikov, prevladovali politiki.

V uvodu seje predsedstva Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije 5. oktobra 1957 je Stane Kavčič predlagal, naj ne govorijo o ukinitvi, temveč o reorganizaciji gledališča. Seja je bila že v znamenju predloga Ivana Regenta, izrečenega 26. septembra, da bi tudi »v Kopru

⁸⁵ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 110. seje, 4.10.1957, in Zapisnik 113. seje, 14.11.1957; Glas Gorenjske, X, št. 79, 11.10.1957, str. 1.

⁸⁶ ARS, ZKOS, f. 13, m.1, Zapisnik V. seje predsedstva ZSPDS, 16.9.1957, str. 14.

⁸⁷ ARS, ZKOS, f. 16, m.9, Zapisnik IV. seje repertoarne komisije, 27.9.1957.

in Ptujju rešili situacijo tako, kot so to naredili v Kranju».⁸⁸ Predsedstvo je podprlo reorganizacijo kranjskega gledališča. Da se pripravlja podobna preosnova tudi že v koprskem gledališču, je na seji predsedstva Zveze 5. oktobra poročal koprski predstavnik v vodstvu zveze Ivan Mauser. Enoglasje je zmotil le France Bevk, češ da so izvedli likvidacijo Prešernovega gledališča na neprimeren način in da ukinitve Gledališča Slovenskega Primorja ne bo »naredila dobrega odmeva v celem Slovenskem Primorju«. Iz razprav je bilo tudi jasno, da afera zelo škodi amaterskim odrom Svobod in da bo reorganizacija problematična. Odzivi s terena so segali od odklanjanja kranjskih kulturnih delavcev, da bi sodelovali s Svobodo, do komentiranja: »Bomo videli, katera k.... bo šla k njim igrat.«⁸⁹

Ob premoči politike se je začelo razburjenje sredi oktobra 1957 polegati. Edini odziv, ki so ga na CK ZKS še omenjali, je bil dejavnost Josipa Vidmarja, ki naj bi skušal »združiti okoli sebe tako imenovani ‚Kocbekov krog‘, krog ‚dilasovcev‘ in krog okrog Vidmarja«, cilj tega združevanja pa naj bi bil tudi rehabilitacija Edvarda Kocbeka: »Aktivnost Josipa Vidmarja narašča z večanjem občutka pri njem, da se ga počasi odriva od vodstva in odločanja v političnem in kulturnem življenju. (...) tov. Vidmar (je) sprejemal v zvezi z reorganizacijo gledališča v Kranju razne ljudi (celo iz Kopra) in da je ob tej priliki obsojal ta ukrep z ugotovitvijo, da on tega ni mogel preprečiti.«⁹⁰

Navedbam v viru ni možno povsem verjeti. S »Kocbekovim krogom« je oblast označevala krog revije Cirilmetodijskega društva Nova pot, z »dilasovci« mlado generacijo okoli Revije 57, Odra 57 in še koga, z »Vidmarjevim krogom« pa del pisateljev srednje generacije. Če nič drugega, nam podatek o »združevanju« pove vsaj to, da hkratne kritike na računa Borisa Zihlerla iz različnih krogov kulturniške opozicije niso bila naključne.

⁸⁸ ARS, ZKOS, f.13, m.2, Stenografski zapisnik posvetovanja (...), 26.9.1957, str. 2.

⁸⁹ ARS, ZKOS, f.13, m.1, Stenografski zapisnik seje predsedstva ZSPDS, 5.10.1957.

⁹⁰ ARS, CK ZKS III, š.60, Informacija o razgovoru s sekretarjema OO ZK v Drami in Mestnem gledališču v Ljubljani, 21.10.1957.

Ko je afera okoli kranjskega gledališča že presegla vrhunec, so ukinili še drugi manjši gledališči. Večjih zaostritev ni bilo več, saj sta obe strani že povedali svoje, poleg tega pa koprsko in ptujsko gledališče nista imeli takšnega kritja v ocenah (takrat že nekdanje) gledališke inšpekcije. Gledališče Slovenskega Primorja in Okrajno gledališče Ptuj sta na začetku sicer imeli podporo lokalnih vodstev, a sta jo ob aferi izgubili.

Najprej je prišlo na vrsto Gledališče Slovenskega Primorja. Predsednik UO Svetozar Polič je sredi julija 1957 izjavil, da računa, da bo zadostilo pogojem zakona o poklicnih gledališčin.⁹¹ Predsednik okrajnega komiteja ZK Koper Albert Jakopič pa je v začetku oktobra 1957 jasno povedal, da je njihovo gledališče že več let v krizi in da ga le s finančnimi spodbudami umetno držijo pri življenju. Na račun tega se pri koprski Svobodi ni razvila gledališka dejavnost. Gostovanja tržaškega SNG naj bi prinesla denarni prihranek in večjo kvaliteto na koprskem odru.⁹²

Na seji okrajnega ljudskega odbora Koper 17. oktobra 1957 so sprejeli sklep o reorganizaciji gledališkega profesionalizma, ki je dejansko pomenil ukinitvev Gledališča Slovenskega Primorja z 31. decembrom 1957.⁹³ Gledališki kolektiv se s tem ni strinjal in je v izjavi o sklepu okrajnih oblasti navedel, da je po sprejemu zakona *»vodstvo gledališča sklenilo vrsto pogodb in izpopolnilo umetniški kader in strokovno umetniško vodstvo tako, da je zagotovljena kvaliteta in rast ustanovi in tudi v tem pogledu ni vzroka za ukinitvev gledališča«*.⁹⁴ Jeseni 1957 je gledališče po dveh premierah nehalo delovati.

Tretje profesionalno gledališče, ki ni ustrezalo zakonu o poklicnih gledališčin, je nadaljevalo delo do konca sezone 1957/58. Okrajno gledališče Ptuj je v tej sezoni

⁹¹ Slovenski Jadran, VI, št. 29, 19.7.1957, str. 5.

⁹² ARS, RK SZDLS, š.27, Seja predsedstva SZDLS, 3.10.1957, str. 35–36.

⁹³ Slovenski Jadran, VI, št. 43, 25.10.1957, str. 5 in 8; Uradni vestnik okraja Koper, II, št. 41, 25.10.1957, str. 291.

⁹⁴ Gledališki list GSP v Kopru, IV, 1957–8, št. 2, str. 11–14.

predstavilo devet del, ni pa več izdajalo gledaliških listov. Okrajni ljudski odbor Maribor je 25. marca 1958 izdal odločbo o ukinitvi poklicnega gledališča na Ptuj. Zadnjo premiero so odigrali 31. maja 1958.⁹⁵

Za Okrajno gledališče Ptuj velja vsaj, da so upoštevali zakonski rok 1. januar 1958 in da formalno ni bilo ukinjeno prej. Za kranjsko in koprsko ne velja niti to. Kljub uradnim oznakam o preosnovanju gledališč in spodbudam amaterskim odrom Svobod je šlo dejansko za ukinitvev treh poklicnih gledališč, ustrezne zamenjave zanje pa ni bilo. S stališča oblasti ukinitvev ni bila zgolj posledica enostranske odločitve, čeprav so kulturniki vso krivdo pripisovali Borisu Ziherlu.

Zagovorniki drugačnih stališč v slovenskem partijskem vrhu so ukinjanje gledališč podprli iz drugačnih vzrokov, ne toliko iz ideoloških kot Ziherl. Povedal sem že, da sta bila Boris Kraigher in Stane Kavčič predvsem ekonomska politika in sta tako ocenjevala tudi kulturniško področje. To pa je, še posebej za majhne narode, kot smo Slovenci, lahko zelo boleče, saj se za nobeno večjo kulturno ustanovo računi ne izidejo. Zmanjševanje izdatkov za kulturo je med vzroki večkrat navajal tudi Ziherl, ki pa bi mu le težko pripisali avtorstvo te teze.

Stane Kavčič je ob preosnovi kranjskega gledališča v drugačno vrsto ustanove prvič omenil menežerstvo v kulturi. Pri ustanovah, kot je bilo ukinjeno Prešernovo gledališče, bi morali imeti odsek, ki bi se ukvarjal zgolj s posredovanjem gostovanj kulturnih ustanov, od diletantskih do vrhunskih, zunaj kulturnih središč; posredno so te teze pomenile kritiko monopolizma Svobod in njihovega ideologa Ivana Regenta. Po Kavčičevem mnenju bi moral imeti tak oddelek od dva do tri sposobne ljudi, ki bi sporočali želje s terena višjim organom: *»In na osnovi tega, bi potem kot rečeno sposobni menažerji zbirali potrebe od spodaj, kakor tudi nudili tisto, kar imajo na razpolago, tako da bi nekako skušali uskladiti interes s skupinami, ki so priprav-*

⁹⁵ Nada Jurkovič-Peter Malec: Ptujsko gledališče. 5. ptujski zbornik, Ptuj 1985, str. 175–176.

ljene gostovati.» Brez sposobnih menežerjev, je menil Kavčič, bo le težko realizirati in koordinirati gostovanja na različnih koncih Slovenije. V nasprotju z Zihlerlovim predvsem ideološkim stališčem, je poudaril, da je to vprašanje »idejno in organizacijsko«.⁹⁶

Po Kavčičevem mnenju bi torej morali imeti namesto Prešernovega gledališča v Kranju sposobno vodstvo, ki bi v navezi z menežerji pripeljalo na gledališki oder amaterske skupine, gledališča iz Ljubljane in drugih mest, pa filharmonični ali radijski orkester itd. Načrt pa ni zaživel, ker je bil preobsežen glede na zmožnosti osrednjih slovenskih kulturnih ustanov in ker bi bilo to še dražje kot vzdrževanje nekaj majhnih gledališč. Poleg tega so imele Kavčičeve zamisli o menežerstvu v slovenskem partijskem vrhu še precej nasprotnikov.

Po prvi sezoni po preosnovi kranjskega gledališča sta P. K. in V. T. (verjetno Primož Kozak in Venko Taufer) primerjala načrt okvirnega repertoarja Prešernovega gledališča za sezono 1957/58, ki ga publika zaradi ukinitve ni videla, in precej skromnejši seznam prireditev na odru kranjskega gledališča. Članek *Post festum*, tiskan v rubriki z ironičnim naslovom *Iz Šentflorjana*, sta končala takole: »*Kranjsko gledališče je danes daleč od tega, da bi posredovalo ljudstvu kulturne dobrine na smiseln način in nobene perspektive nima, da bi pomagalo zdravim silam, ki so vdane gledališki kulturi. Kako naj torej razvija socialistično kulturno revolucijo.*» Kritike pa bralci niso mogli prebrati, ker je bila pripravljena za natis v zadnji, zaplenjeni številki Revije 57.⁹⁷

Sistem, ki naj bi po načrtih nadomestil ukinjena gledališča, ni zaživel. Od udarca si je slovenska gledališka umetnost kvantitativno opomogla šele sredi sedemdesetih let. Kulturni ideologi so kmalu spoznali, da so bile njihove napovedi nerealne. Ščasoma je tudi Zihlerl spremenil mnenje. Zadnji direktor Okrajnega gledališča Ptuj

⁹⁶ ARS, ZKOS, f. 13, m. 1, Stenografski zapisnik seje predsedstva ZSPDS, 5.10.1957, str. 35.

⁹⁷ ARS, CK ZKS III, š.12, Revija 57, str. 299–300.

Jože Gregorc se je spomnil dogodka, ko mu je Ziherl dve leti po ukinitvi ob srečanju rekel: »*Tisto z ukinjenim gledališčem je bilo premalo premišljeno.*«⁹⁸ Za kranjsko, ptujsko in koprsko gledališče je bila to kaj slaba tolažba.

⁹⁸ Jože Gregorc: Kulturno življenje tik pred II. svetovno vojno in prva leta po njej v Ptuj. 5. ptujski zbornik, Ptuj, 1985, str. 171.

ORTODOKSNOST NA PREIZKUŠNJI

Vodilnega partijskega kulturnega ideologa Borisa Ziherla je kulturniška opozicija sredi petdesetih let vse večkrat napadala. Včasih je šlo za neposredno kritiko njegovih stališč, včasih pa za posredno, izraženo v nasprotovanju kulturnopolitičnim načelom, katerih nosilec je bil.

Ziherl je bil kot predsednik ideološke komisije CK ZKS udeležen pri vseh aferah v kulturi. Ne bi mu mogli pripisati vloge glavnega kreatorja idej, a se je zelo izpostavljal in bil angažiran pri izvedbi sklepov CK ZKS, tako da se je pojavljal kot glavni zagovornik uradne kulturne politike. Boris Kraigher je iz zakulisja prav tako vplival na razplet številnih afer, a je hkrati spodbujal stališča, ki so nasprotovala Ziherlovemu kulturnopolitičnemu konceptu. Čeprav ob poznavanju arhivskih virov njegove vloge v aferah ni moč zanikati, je bil v javnih nastopih politično zelo spreten in ni prihajal v odprte konflikte s kulturniki.

Vsa teža kritik kulturniške opozicije je tako padla na ramena človeka, ki je bil po partijski strukturi odgovoren za kulturno področje. To pa je bil predsednik ideološke komisije CK ZKS. Kritike Borisa Ziherla so, dolgoročno gledano, pomagale pri uveljavljanju drugačnih (»liberalnejših«) pogledov v ZKS o kulturni problematiki.

Kritike Ziherla niso bile novost, so se pa v kratkem obdobju, v letih 1956 in 1957, tako zgostile, da so bistveno pripomogle k naglemu zmanjševanju njegove moči. Da je Ziherlova načela spodbijal že Janko Kos leta 1953 in na začetku leta 1954 še Vladimir Dedijer ob Đilasovem primeru, sem že omenil. V času, ko je potekala najbolj znana po-

lemika med Josipom Vidmarjem in Borisom Ziherlom, je slednji polemiziral tudi z Jankom Kosom, marca 1956 še z Oskarjem Davičom na 6. plenumu CK ZKJ, aprila 1956 v Naših razgledih z Lucom Menašejem, nekaj kasneje v Delu z Markom Ristićem, bil je v stalnem sporu z mlajšo slovensko literarno generacijo in še bi lahko naštevali.⁹⁹

V ozračju splošnega nasprotovanja Ziherlovim stališčem za polemiko Vidmar–Ziherl ni moč poenostavljeno trditi, da je zamajala verodostojnost Ziherlovih ocen in da pomeni konec nekega obdobja v slovenski kulturni politiki. Vidmar sploh ni bil edini odkrit Ziherlov nasprotnik, kritikam se je priključil dokaj pozno. Resda je leta 1951 v Društvu slovenskih književnikov in leta 1954 v Meditacijah nakazal stališča, ki jih je Ziherl ocenil za neprimerna, a do konfrontacije med njima še ni prišlo. Josip Vidmar je z ostro kritiko Ziherla le končal obračun z njim, ki so ga začeli drugi. Zaradi Vidmarjevega ugleda v javnosti je polemika Vidmar–Ziherl bolj odmevala kot druge z Ziherlom. Sodeč po Kavčičevih spominih je imel Vidmar v njej tiho podporo zagovornikov drugačnih stališč v slovenskem partijskem vrhu.¹⁰⁰

Polemika med Vidmarjem in Ziherlom¹⁰¹ se je začela z Vidmarjevim esejem Iz dnevnika, objavljenim v aprilski številki Naše sodobnosti leta 1956. Vidmar je ponovil že znane teze o vlogi svetovnega nazora v literaturi. Tokrat jih je ilustriral z Leninovo oceno Leva Tolstoja, češ da je Lenin zelo cenil Tolstoja kot umetnika, čeprav ga je tako kot drugi marksisti prišteval k politično reakcionarnim ljudem. S tem je Vidmar dokazoval, da je za visoko umetniško delo bistvena umetniška sposobnost, ne pa svetovni nazor. Ta ne more pomagati v umetniškem delovanju.¹⁰²

⁹⁹ Ziherlove obrambe so zbrane v: Boris Ziherl: Književnost in družba, Ljubljana, 1957. Glej še: Peković, Ni rat ni mir.

¹⁰⁰ Stane Kavčič: Dnevnik in spomini (1972–1987), Ljubljana 1988, str. 265.

¹⁰¹ Glej tudi: Slovenska književnost 1945–1965, 2. knj., Ljubljana 1967, str. 288–294; Rupel, Slovenski intelektualci, str. 81–97; Peković, Ni rat ni mir, str. 249–254.

¹⁰² Naša sodobnost, IV, 1956, št. 4, str. 289–298.

Ziherlu je bil članek povod, da se je širše razpisal o vsem Vidmarjevem opusu in vprašanjih svetovnega nazora in umetnosti nasploh. Vidmarju je odgovoril v obširnem eseju *Umetnost in miselnost*, ki je izšel v petih nadaljevanjih v *Naši sodobnosti* v drugi polovici leta 1956 in bil še istega leta ponatisnjen kot separat. Ziherl je pojasnjeval svoje razumevanje Lenina, Tolstoja, Plehanova in drugih iz literarnoestetskega zornega kota, v nasprotju s prejšnjimi članki, kjer je prevladoval politični vidik. Vnovič je poudaril, da so med njegovimi in Vidmarjevimi pojmovanji velike razlike. Tokrat je to storil na bistveno višji ravni kot v polemikah pred leti, saj je ideološko izrazoslovje precej omejil na račun strokovnih ocen in argumentiranega dokazovanja. Ocene o dekadentstvu, abstraktni umetnosti, »plaži« in jazzu, pa poleg Vidmarja v kritikah Ervina Šinka in Janka Kosa so bile bolj na teoretični ravni, ni pa več kot pred leti omenjal, da je treba take pojave v slovenskem kulturnem prostoru nujno omejevati. Ziherl je imel tri glavne zadržke do Vidmarjevih umetniških načel. Predvsem ni sprejemal teze o človekovi »apriorni naravi« in je dajal več veljave zavestnemu udejstvovanju osebnosti kot družbenega bitja. Pri vprašanju svetovnega nazora in njegovega pomena v umetniškem delovanju je Vidmarjevemu enačenju vlog vseh svetovnih nazorov nasprotoval z utemeljevanjem prednosti racionalnega, materialističnega, dialektičnega in izvedel sklep, da Vidmarjevo pojmovanje umetnosti kot izražanje umetnikove narave ni napačno, pač pa je enostransko in vodi k subjektivističnim sklepom.¹⁰³

V *Umetnosti in miselnosti* je opazen Ziherlov razvoj iz predvsem kulturnega ideologa v resnega proučevalca filozofskih, socioloških in političnih vprašanj. Tistega, s čimer se ni strinjal, ni več ocenjeval za napačno in sovražno, ampak je prvič dopustil možnost različnih pogledov na probleme. Te spremembe so bile verjetno posledica Ziherlovega študija, saj je iz opomb in navedb razvidno, da je začel poleg marksističnih intenzivneje

¹⁰³ Boris Ziherl: *Umetnost in miselnost*, Ljubljana 1956.

proučevati nemarksistične mislece. Kljub temu je zagovarjal stare teze, le da jih je skušal utemeljevati bolj strokovno argumentirano kot pred leti. Ugovore Josipu Vidmarju, da so vsi svetovni nazori enakovredni, je končal z utemeljitvijo, zakaj je tako na široko dokazoval pravilnost svojih postavk: *»Šlo mi je samo za to, da dokažem, kako marksizem kot dialektično materialistični nazor v umetnosti ne more biti nevažen ali pa samo toliko važen kakor vsi drugi nazori. Hkrati mi je šlo za resnico, ki jo je spoznala že klasična estetika in v kateri vidi marksizem izraz neogibne logike življenja. Ta resnica je v tem, da umetnik ni brezstrasten opazovalec tragedij in dram, ki jim je priča, marveč predvsem človek svojega časa, obdarjen s posebnimi vrojenimi in pridobljenimi darovi in sposobnostmi.«*¹⁰⁴

Polemika med Vidmarjem in Ziherlom se je nato v Naši sodobnosti vlekla dobro leto dni. V junijski številki leta 1957 je Vidmar v članku Nazorski nesporazumi očitil Ziherlu nejasnost, nerazumevanje Leninovih stališč, ideološko pristranost in dejstvo, da je ocenjeval Tolstoja predvsem po tem, kako je bil koristen proletarski revoluciji.¹⁰⁵

Ziherl je odgovoril prav tako ostro v članku Nesporazumi in navzkrižja, pri tem pa zagrešil eno od tistih napak, ki mu jih je očitil sogovornik. Vidmar je namreč kot literarni kritik pisal o Tolstoju predvsem iz literarnega zornega kota, Ziherl pa z vidika Tolstojeve kritike tedanjih družbenih razmer. Ziherlov odgovor je bil torej strokovno korak nazaj od dela Umetnost in miselnost, saj je kritika družbe in družbenega spet prevladala nad literarnimi ocenami. Vnovič je manj argumentirano zatrjeval, da pri umetniku ceni predvsem to, koliko ve sodobnemu človeku povedati *»o njegovem dejanju in nehanju, s tem pa kajpak tudi o prijateljih in sovražnikih njegovega napredovanja k humanističnemu cilju, ki ga je praktično moči doseči samo z bojem za socializem.«*¹⁰⁶

¹⁰⁴ Ibidem, str. 84.

¹⁰⁵ Naša sodobnost, V, 1957, št. 6, str. 494–504.

¹⁰⁶ Naša sodobnost, V, 1957, št. 8–9, str. 773–782.

Josip Vidmar je v zadnjih treh številkah Naše sodobnosti leta 1957 obširneje analiziral Ziherlove kritike. Nekoliko dlje se je zadržal pri tendenci v umetnosti in še enkrat poudaril razlike v pojmovanju med njim in Ziherlom. Zanj (za Vidmarja) je tendenca lahko ali pa ni navzoča, ne sme pa s svojo pretencioznostjo slabiti umetniških vrednot, Ziherl pa (po Vidmarju) zahteva prav določeno tendenco. Vidmar je ugovarjal zahtevam, da mora umetnost odražati zgodovinski čas, v katerem nastaja, saj ljudje ne živijo le kot kreatorji zgodovinskih dogodkov, temveč kot čisto individualne osebnosti.¹⁰⁷

Na koncu je Vidmar zapisal: *»Če naj tedaj opredelim Ziherlovo estetsko miselnost zgodovinsko, moram reči, da to sicer ni groba ždanovščina, da pa tudi ni pojmovanje, ki bi se bilo otreslo vseh značilnosti uradne estetike Stalinovega časa. V bistvu je to dokaj preprosta, družbeno politično utilitaristična teorija, ki je samo nekoliko manj odločna in ki v nekaterih zaključkih ostaja na pol pota, ker je groba politična utilitarnost dandanes vendarle že toliko diskreditirana, da je resen človek ne more več razglašati brez zadrege.«*¹⁰⁸

Vprašanje je, ali bi bil lahko tako oster napad na vidnega politika objavljen v eni osrednjih kulturnih revij, če ne bi imela takšna stališča v ozadju politične podpore. Še za dosti milejše kritike so se morali kulturniki politično zagovarjati.

Vidmarju je Ziherl odgovoril še v februarški in marčni številki Naše sodobnosti leta 1958. S tem je bila polemika vsaj med njima končana.¹⁰⁹ Razprave v Sloveniji pa so se nadaljevale in s prevodom v srbohrvaščino dobile jugoslovansko razsežnost. Če k temu dodamo, da je v moskovski reviji Novij mir na Vidmarjeva stališča reagiral tudi Lukácev sodelavec Mihail Lifšic, so polemike o teh vprašanjih prebile tudi jugoslovansko raven.

¹⁰⁷ Naša sodobnost, V, 1957, št. 10, str. 915–924, št. 11, str. 1019 do 1029, in št. 12, str. 1103–1112.

¹⁰⁸ Ibidem, str. 1109.

¹⁰⁹ Naša sodobnost, VI, 1958, št. 2, str. 142–155, in št. 3, str. 241–256.

V polemiki Vidmar–Ziherl se je slednji spopadel s stališči uglednega kritika nekoliko starejše generacije. Hkrati pa je bil deležen ostrih kritik mlajše generacije, najbolj v aferi ob ukinitvi Besede. Precej odmeven je bil Ziherlov nastop na četrtkovih kulturnih večerih v Križankah.

Šlo je za novost pomladi 1957, ki naj bi zbližala kulturne ustvarjalce s publiko in spodbujala polemične razprave. Zаметki idej o odprtih tribunah so bili že iz leta 1956, a so jih takrat pojmovali še dokaj ozko ideološko. Bolj konkretne zamisli je predlagal Boris Ziherl po vzoru zagrebških književnih petkov, le da naj bi bila tribuna v Ljubljani bolj delavska in manj intelektualna.¹¹⁰ Med kulturniki je dal, po besedah Jožeta Hudečka, pobudo za svobodne diskusijske večere Franček Bohanec, ki je tudi predlagal, da bi jih vodil Jože Hudeček. Tega so februarja 1957 poslali v Zagreb, da bi si nabral izkušnje in videl, kako bi morali potekati tovrstni pogovori. Ljubljanski četrtkovi kulturni pogovori so bili v viteški dvorani Križank. Poslušalci so na lističih anonimno postavljali vprašanja. Lističe so zbirali uslužbenci Delavske knjižnice ali pa je posameznik prinesel Hudečku po več vprašanj skupaj, tako da ni bilo jasno, kdo je kaj vprašal.¹¹¹ Prvi v seriji četrtkovih kulturnih večerov je bil 4. aprila 1957 pogovor z Matejem Borom, sledili pa so mu v tedenskih presledkih Boris Ziherl, Juš Kozak in Josip Vidmar. Največ pozornosti sta zbudila pogovora z Ziherlom in Vidmarjem.

Ziherl je 11. aprila v predavanju odgovarjal na dilemo, kaj je moderno in kdo je dejanski nosilec modernega. Eno proti drugemu je postavil dve pojmovanji, po njegovem »pravilno«¹¹⁰ objektivno in »napačno«¹¹¹ subjektivno. Izredno ideološko obarvano predavanje je po svoji navedi končal z dokazovanjem, da lahko štejemo za modernega samo tistega umetnika, ki se povezuje z delavskim

¹¹⁰ ARS, CK ZKS III, š. 76, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKS, 8.3.1957, str. 13.

¹¹¹ Ustna izjava Jožeta Hudečka piscu, 26.7.1994. Za pogovor in kopije dokumentov se g. Hudečku lepo zahvaljujem.

razredom.¹¹² Toda četrtkov kulturni večer z Borisom Ziherlom je potekal ravno med afero zaradi ukinitve Besede. Vprašanja po predavanju so se po večini oddaljila od teme pogovora in poskušala na dnevni red uvrstiti Besedo. Ideološka komisija CK ZKS je trdila, da so bila vprašanja postavljena na način, ki je »zapustil običajne meje pristojnosti in neke demokratične diskusije; bil je očitno politično provokativen, pobalinski in nepristojen«. Diskusija se je v naslednjih dneh prenesla med študentsko mladino. Kritizirali so še Hudečka, ker ni enostavno izločil provokativnih vprašanj.¹¹³ Hudeček pravi, da so mu zamerali tudi to, da se je ob prebiranju takšnih vprašanj nasmihal. V nasprotju s kasnejšimi Ziherlovimi navedbami pa trdi, da spornih vprašanj niso postavljali besedovci, ki so sicer bili po večini zbrani v dvorani.¹¹⁴

Večer z Vidmarjem dva tedna kasneje je minil v razpravi o odnosu med umetnostjo in družbo. Po Ziherlovi izjavi je Vidmarjev referat »izzvenel, da je bila politika vedno nasprotna umetnosti, zlasti pa da je vsak mlad politični režim nestrpen in umetnosti sovražen, ker jo hoče podrediti interesom svojega lastnega utrjevanja. Navajal je nekaj nesmiselnih primerov, ko je naš družbeni sistem predstavljal kot mlado politično grupacijo in ga kot takega primerjal z Bleiweisovim režimom leta 1848.«¹¹⁵

Zaradi nepričakovanih dogodkov so že dogovorjeni predavatelji odpovedali sodelovanje in četrtkovih kulturnih večerov po Vidmarjevem predavanju začasno ni bilo več. Časopisi so podrobneje poročali samo o Ziherlovem predavanju, pa še pri tem niso omenili vroče razprave. Ljudska pravica je poročala, da je morda »res potek dosedanjih razgovorov koga od napovedanih oplašil, ker so dobivali tudi razna neumestna vprašanja ali pa so ta vprašanja segala izven okvira njihovih tem«, toda to ne bi smel biti vzrok za prekinitev četrtkovih večerov. Vinko Trinkaus je v imenu

¹¹² Ljudska pravica, XXIII, št. 87, 13.4.1957, str. 5.

¹¹³ ARS, CK ZKS III, š.76, Informacija, 20.5.1957, str. 1–2.

¹¹⁴ Ustna izjava Jožeta Hudečka piscu, 26.7.1994.

¹¹⁵ ARS, CK ZKS III, š.7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14.5.1957, str. 8.

organizatorja večerov, Delavske knjižnice, potrdil, »da so jih že napovedani predavatelji za sedaj pustili na cedilu«, da pa bodo jeseni pogovore nadaljevali.¹¹⁶ Ravnatelj Delavske knjižnice Avgust Vižintin pa se je po Vidmarjevem večeru Jožetu Hudečku zahvalil za sodelovanje.¹¹⁷

Politični rezultati četrtkovih kulturnih večerov so bili v popolnem nasprotju z Ziherlovimi pričakovanji. Zaradi »neuspeha« je Ziherl po prvih štirih nastopih 14. maja 1957 poročal o tej zadevi izvršnemu komiteju CK ZKS. Predlagal je, da zaradi prvih neuspehov kulturnih večerov ne bi smeli ukiniti, morali pa bi jim dati bolj okvir delavskega razreda in jih predstaviti iz viteške dvorane Križank, »kjer je že ozračje tako, da stvari izzvenevajo v ozko-intelektualnem smislu«, v drugo okolje, kjer se združuje delavstvo. Izvršni komite je deloma v nasprotju z Ziherlovim predlogom sklenil, da administrativni ukrepi ne bi bili na mestu, »pač pa je treba organizirati dohod članov ‚Svobod‘ itd. na te večere, da se tako zagotovi pozitivnejši način razpravljanja«. ¹¹⁸

Bojazen pred slabimi rezultati so kulturni ideologi pokazali le na zaprtih sejah. V uradnem poročilu so trdili, da »je bila idejna šibkost nasprotnikov tako očitna in politično provokacijski značaj njihovih vprašanj tako očiten, da jim je publika glasno nasprotovala in jih izsmejala«. ¹¹⁹ Kako daleč je bilo to od resnice, pove že podatek, da so se jeseni na CK ZKS spraševali, ali je vredno večere nadaljevati. ¹²⁰

Čisto drugače so sprejeli četrtkove večere kulturniki. Leopold Stanek je v Naših razgledih zapisal, da se je organizator pravilno odločil za anonimno zastavljanje vprašanj, saj so se oglasili tudi tisti, ki so običajno tiho. Za

¹¹⁶ Ljudska pravica, XXXIII, št. 108, 9.5.1957, str. 6.

¹¹⁷ Ustna izjava Jožeta Hudečka piscu, 26.7.1994.

¹¹⁸ ARS, CK ZKS, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14. 5. 1957, str. 8–9.

¹¹⁹ ARS, CK ZKS III, š. 76, Nekaj podatkov o razvoju političnih problemov na kulturnem področju v Sloveniji, str. 9–10.

¹²⁰ ARS, CK ZKS III, š. 9, Zapisnik seje organizacijskega sekretariata CK ZKS, 11.9.1957, str. 20; ARS, ZKOS, f. 13, m. 10, Poročilo Delavske knjižnice v Ljubljani za leto 1957, str. 8–9.

viteško dvorano Križank je menil, da bi težko našli primernejše mesto za tovrstne pogovore.¹²¹ Jože Hudeček pravi, da so bili četrtkovi kulturni pogovori spomladi 1957 za njegov krog prvi kazalec sproščenejšega duha, saj si le leto poprej niso mogli odprtih tribun niti predstavljati. Ukinitev večerov jih zatoorej ni pustila neprizetih.¹²²

Sami ideji odprtih tribun se na ideološki komisiji CK ZKS sicer niso odpovedali, a so razmišljali o nekoliko drugačnih oblikah.¹²³ Kljub poročanju v medijih so bile nove oblike manj odmevne. Začetnih četrtkovih kulturnih večerov v Križankah, kjer so se kresala mnjenja, niso mogli enakovredno zamenjati.¹²⁴

Zaradi dogodkov v letu 1957 se je Ziherlova kulturnopolitična moč zmanjšala. To pa je pomenilo širjenje manevrskega prostora za kulturnike. Proces, ki je trajal vse od začetkov petdesetih let, je dosegel vrhunec v začetku šestdesetih, po polemiki Pirjevec-Ćosić in Kraigherjevi premestitvi v Beograd pa so kulturne ustvarjalce nekaj let stiskali.

Pomembnejša posledica »poraza« Ziherlovih idej leta 1957 je ta, da so polemike spodkopale eno osnovnih tez njegovega koncepta, tezo o dvojnosti umetnosti in kulture. Delitve na delavsko in vrhunsko kulturo po teh dogodkih niso več pogosto omenjali. Če še najdemo kasnejše navedbe »delavske kulture«, je to kultura za delavce, ne pa antipod »vrhunski«, »intelektualni« kulturi.

¹²¹ Naši razgledi, VI, št. 13, 6.7.1957, str. 312.

¹²² Ustna izjava Jožeta Hudečka piscu, 26.7.1994.

¹²³ ARS, CK ZKS III, š.76, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKS, 15.10.1958, str. 3–4.

¹²⁴ Glej: ARS, CK ZKS III, š.68, Informacije, št. 97, 16.12.1959, str. 5. Poročila Delavske knjižnice po letu 1957 ne omenjajo več četrtkovih kulturnih večerov.

STROKOVNA OCENA: MORALNOPOLITIČNO NEPRIMEREN

Popuščanje ideoloških spon je posledično pomagalo pri prevrednotenju pogledov na delo kulturnih ustvarjalcev. Ob izrazito političnem ocenjevanju prvih povojnih let se je vse bolj uveljavljalo strokovno. V partijskem vrhu je začela prevladovati logika: ne moremo od vsakega človeka zahtevati, da je popolnoma »naš«, ni pa mu treba onemogočati udejstvovanja, če ni izrazit politični in ideološki nasprotnik. S tem seveda niso bili mišljeni tisti, ki bi jih morali kratkomalo izbrisati iz zgodovinskega spomina.

Za kulturne delavce, ki niso bili močnejše angažirani na javni sceni, so se možnosti za boljšo zaposlitev in s tem izboljšanje socialnega statusa povečale sredi petdesetih let. Omenil bom le nekaj primerov, in to iz različnih vej političnih »sovražnikov«; za sovražnike jih je štela ZK, kako pa so sami opredeljevali svojo vlogo, je drugo vprašanje.

Odnos do predvojnega člana Slovenske ljudske stranke in človeka, ki je maja 1945 odšel na Koroško, si oglejmo ob primeru dr. Kajetana Gantarja, profesorja slovenščine in francoščine. Iz tujine se je kmalu vrnil, vendar so bile vse do leta 1954 njegove prošnje za delo v prosvetni stroki zavrnjene, »ker dr. Kajetan Gantar nima neogibno potrebnih moralno političnih kvalifikacij za delo z mladino«. Po pritožbi predsedniku FLRJ Josipu Brozu in intervencijah višjih organov so mu oktobra 1954 le dodelili profesorsko službo.¹²⁵

Prva večja skupina intelektualcev, ki so se morali po vojni sodno zagovarjati, so bili obsojenci pred sodišči na-

¹²⁵ ARS, SPK LRS, f.34, dok.3559–55.

rodne časti. Tudi teh se je dolgo držala etiketa politično sumljivih. To kažejo težave, ki jih je imel gledališčnik Edvard Gregorin s prevedbo v višji plačilni razred v letih 1956 in 1957.¹²⁶ Da tudi bivši informbirojevci niso bili v enakopravnem položaju z navadnimi smrtniki, pričata nasprotovanje zaposlitvi pravnika Mirka Goršeta kot advokata¹²⁷ ali pa zavrnitev prošnje za štipendijo Ilije Jurančiča.¹²⁸ Kakšne težave ima lahko uveljavljen poet pri objavi svojih del, če se ne skladajo z vladajočo ideologijo, je skušal Alojz Gradnik.¹²⁹ Za Izidorja Cankarja pa je npr. Boris Kraigher menil, da »ni tudi nobene posebne notranje politične potrebe« za odobritev štipendije za študijsko potovanje v Pariz.¹³⁰ Našteli bi lahko še veliko podobnih mnenj iz političnih vrst o kulturnikih. Naj omenim le še tisto o Zoranu Mušiču, ki na številna vprašanja, ali bi bil ob morebitni vrnitvi v domovino deležen političnih represalij, ni dobil odgovora. To pa je pomenilo, da so bile na Zahodu enemu najbolj uveljavljenih slovenskih umetnikov poti domov zaprte zaradi utemeljenega strahu.¹³¹

Prav tako je imela politična teža vlogo pri podeljevanju nagrad. Dodelitev Prešernove nagrade za leto 1954 skladatelju Antonu Lajovicu zgolj po strokovnih merilih je v političnih krogih povzročila val negodovanja. To so skušale oblastne strukture izkoristiti za pritisk na komisijo za podelitev Prešernovih nagrad, v kateri so bili le kulturniki, politične organizacije pa na izbiro niso imele neposrednega vpliva. Mileta Klopčič so npr. kot člana komisije kritizirali, ker ni v njej nastopal predvsem kot komunist in ni glasoval proti predlogu, naj dodelijo nagrado Antonu Lajovicu.¹³²

¹²⁶ ARS, SPK LRS, f.43, dok.470–57.

¹²⁷ ARS, CK ZKS III, š.8, Priloga k seji izvršnega komiteja CK ZKS, 13.6.1958: Položaj bivših IB-ovaca u NRS.

¹²⁸ ARS, SPK LRS, f.35, dok.31/131–56.

¹²⁹ Aleš Gabrič: Alojz Gradnik in povojna slovenska oblast. Primorska srečanja, 1994, št. 155, str. 119–124.

¹³⁰ ARS, IS-KPK, f.1, dok.47/53.

¹³¹ ARS, IS-KPK, f.12, dok.172/56.

¹³² ARS, RK SZDLS, f.38, Zapisnik 2. seje komisije za tisk pri predsedstvu SZDLS, 20.4.1954, str. 7.

Lajovic je bil primeren povod za kritike, ker se je med zapovedanim kulturnim molkom udeležil več proslav, na katerih sta bila tudi visoki komisar Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli in škof Gregorij Rožman. Leta 1954 je bil ton razprav ob podelitvi nagrad izrazito političen. V Slovenskem poročevalcu je Zorka Peršič 14. februarja zapisala, da to leto nagrade niso potrdile prvotnega namena človečnosti, narodne zavesti in demokratičnosti.¹³³ Tri dni kasneje je glas »s terena« podprl Peršičevo, češ da kdor je bil znan »kot uslužen prijatelj Graziolija in škofa Rožmana (...) ni vreden javne nagrade, in še Prešernove«.¹³⁴

V Delavski enotnosti se je razpisal France Boštjančič. V skladu z »delavsko« usmerjenostjo časopisa je vzkliknil, da se delavci iz vseh krajev Slovenije, ki se odpovedujejo boljšemu kosu kruha, da bi napredovala kultura, sprašujejo, kako je mogoče tako razdeljevati Prešernove nagrade. Po Boštjančičevem mnenju človek, ki je sodeloval s predstavniki fašističnega Rima, ne glede na umetniške dosežke ne bi smel dobiti Prešernove nagrade.¹³⁵

Oblast je kritizirala predvsem način podeljevanja in sestavo komisije, ki je odločala o nagradah. Pred naslednjim kulturnim praznikom so izdali zakon o podeljevanju Prešernovih nagrad z utemeljitvijo slovenske vlade, »da ne bi pri podeljevanju nagrad prišlo do nekaterih nevšečnosti, ki so se zgodile v preteklosti«. Po spremembah ni več dokončne sodbe o nagradah dajala komisija, temveč svet za prosveto in kulturo Slovenije, na katerega je oblast z delegiranimi člani laže vplivala.¹³⁶

S tistimi, ki so med NOB ali po njej Partiji veliko pomenili, a niso bili ideološko »pravilno« usmerjeni, je ravnala ZK bolj tolerantno. Smeli so javno delovati, le obravnavanje vročih tem ni bilo priporočljivo. To smo videli že pri Franu Saleškem Finžgarju. Drug tak primer so bili znanstveniki, ki so bili aktivni v boju za meje, npr. Lojze

¹³³ Slovenski poročevalec, XV, št. 37, 14.2.1954, str. 4.

¹³⁴ Slovenski poročevalec, XV, št. 40, 17.2.1954, str. 4.

¹³⁵ Delavska enotnost, XIII, št. 9, 26.2.1954, str. 1 in 3.

¹³⁶ LS LRS, 3. sklic, knj.4, Ljubljana 1955, str. 205–208.

Ude in Fran Zwitter, saj kritik s te strani vodilna politična garnitura ni imela za sovražne. Ko so na seji izvršnega komiteja CK ZKS 13. junija 1958 obravnavali delovanje organizacije TIGR, so npr. izrecno poudarili, da je treba zaslišati nekatere njene člane, da pa se iz ukrepov izvzame dr. Lavo Čermelj.¹³⁷

Za večino politično sumljivih velja, da so bili brez političnih ambicij. Njihovo delovanje je imelo omejeno podporo strokovnih kolegov, glede vpliva na javnost pa so bili odvisni od mnenja višjih političnih organov. Za Kocbeka sem že povedal, da Mohorjeva družba ni izdala njegovih pesmi; to so oblasti odobravale. Njegove razprave so v reviji Nova pot izhajale podpisane s kraticami. Ni pa še smel izdajati leposlovja. Prav nasprotno je Finžgar smel izdajati leposlovna dela in spomine, založniški svet Mohorjeve družbe pa je leta 1956 onemogočil *»njegov načrt, da bi napisal poljudno naravoslovno knjigo o tem, kako se je naša zemlja razvijala in razvila«, seveda s katoliškega stališča*«. ¹³⁸ Iz političnih razlogov ni smel leta 1956 iziti še prevod Čermeljeve knjige Slovenci in Hrvati pod Italijo med obema vojnama, ker *»je knjiga enostranska in da v njej ni prikazano delo komunistov, ki so v tisti dobi na Primorskem zelo veliko delali in tudi dosti pretrpeli*«. Lev Modic je dejal, da je to *»izrazito nacionalistično pisana knjiga*«. ¹³⁹ K temu naj dodam, da niso hoteli tiskati Kocbekove knjige, kasnejše Listine. O tem bom še govoril. Za Čermeljevo in Kocbekovo delo je skupno to, da sta bili izdani desetletje kasneje, med Kavčičevim predsednikovanjem. Po ostrih političnih kritikah anket z mnenji znanstvenikov o zakonskih osnutkih, ki so se dotikali šolske reforme in znanosti, se tudi znanstveniki (Fran Zwitter, Andrej Župančič) niso več tako pogosto oglašali na straneh Naših razgledov.

¹³⁷ ARS, CK ZKS III, š.8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 13.6.1958, str. 18.

¹³⁸ ARS, RK SZDLS, f.111, Mohorjeva družba, str. 2.

¹³⁹ ARS, RK SZDLS, f.20, Zapisnik seje komisije za ideološko delo pri predsedstvu SZDLS, 31.1.1956, str. 17–18.

Sistem družbenega upravljanja je dal nekaj za ZK dobrih rezultatov. Ker so lahko založniški sveti blokirali nezaželene knjige že v prvi fazi priprave (Finžgar, Čermelj, Kocbek), ni prihajalo do neprijetnih afer z različnimi komentarji, ki ZK niso bile pogodu. Takšna politika je bila možna zaradi prevlade komunistov v delovanju založb. Kulturni ustvarjalci s takšnim stanjem niso bili zadovoljni in so skušali svoja dela na vsak način predstaviti javnosti. Ker jim to ni uspevalo v osrednjih kulturnih ustanovah in založbah, so iskali možnost zunaj slovenske kulturne prestolnice. Reakcijo kulturnikov, recimo ji kar beg iz Ljubljane, so partijski ideologi izrazito slabo ocenili, saj so imeli na lokalnih nivojih manj vpliva kot v centru. Spopadali so se z mnenji lokalnih veljakov, ki so včasih v želji po uveljavitvi svojega predela podpirali kulturni razvoj. Pri tem pa so, ne zavedajoč se problemov visoke politike, dali možnosti kulturniški opoziciji, da se uveljavi bolj, kot so to v vodstvu ZKS želeli.

Od založb sta se sredi petdesetih let vse bolj uveljavljali Založba Obzorja v Mariboru in Lipa v Kopru. Ziherl je kritiziral Obzorja, češ da pogosto izdajajo dela, ki so bila v Ljubljani zavrnjena. S koordinacijo dela med založbami bi morali ustvariti položaj, ko bi zavrnitev v eni založbi že pomenila, da delo ni primerno za izdajo. Posebej bi morali to poudariti v pogovorih z založniškimi sveti Obzorij in Lipe. Kako jezen je bil Ziherl na Obzorja, kaže že njegov komentar, da se tam »*grupirajo brodolomci iz klerikalnega tabora, razni zmešani intelektualci, bivši komunisti in razočaranci*«. ¹⁴⁰ To, da so pri Lipi zavrnil Čermelja, so v ideološki komisiji predsedstva SZDLS odobraval, ni pa jim bilo všeč, da so leta 1956 izdali Slodnjakovo Neiztrohnjeno srce. Franc Kimovec je Koprčane opomnil, da »*ni prav, če koprška založba ponatiskuje stvari, ki so nekje že propadle*«. ¹⁴¹

¹⁴⁰ ARS, RK SZDLS, f. 20, Zapisnik seje komisije za ideološko delo pri predsedstvu SZDLS, 31. 1. 1956, str. 16–21.

¹⁴¹ ARS, RK SZDLS, Zapisnik skupne seje komisije za tisk in komisije za ideološka vprašanja pri predsedstvu SZDLS, 21. 3. 1956, str. 25.

Vloga Obzorij in Lipe je najbolj orisana v elaboratu Nekateri problemi založništva iz marca 1959: »*Lipa in Obzorja sta večkrat dobivali značaj nekake založbe ljubljanske kulturne emigracije, ali pa so jim ta značaj hoteli vsiliti nekateri nepriznani slovenski kulturni delavci. To mnenje dokazujejo izjave in objavljena poročila nekaterih sodelavcev Besede in Revije 57, da imajo Obzorja širši kriterij kot ljubljanske založbe in da izdajajo zato bolj pogumno dela domačih avtorjev.*« Iz mlajše literarne generacije sta v drugi polovici petdesetih let prvo samostojno objavo pri Obzorjih dočakala Saša Vuga in Smiljan Rozman, izdali pa so še prozna dela sodelavcev Odra 57 Dominika Smoleta in Jožeta Javorška. Od del, ki so jih ljubljanske založbe že zavrnile, je Lipa leta 1955 izdala poezijo Rada Bordona in »*ponatisnila kar dva romana o Prešernu, Slodnjakovega in Vaštetove, ki pač niso tako pomembni deli izpred vojne dobe*«. Z Obzorji in Lipo je sodelovalo še dosti kulturnikov, ki se jih je držal pečat politično sumljive osebe (Grün, Grabnar, Torkar, Šijanec).¹⁴²

Pomembnost posameznih založb v očeh politike se vidi tudi v porazdelitvi sredstev sklada LRS za pospeševanje založništva. Omenil sem že, da je bil sklad izrazito ekonomsko nestimulativen in je škodoval podjetnejšim manjšim založbam. Če so razumljive najvišje postavke (podatki so za leto 1957) za Državno založbo Slovenije (okoli 28 milijonov dinarjev) in Mladinsko knjigo (23 milijonov), saj je šlo za učbenike, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev ali podobne večje projekte, je opazno neskladje med drugimi založbami. Cankarjeva založba je bila z okoli 7,5 milijona dinarjev v privilegiranim položaju proti Obzorjem z 1,5 ali Lipi z 1,2 milijona dinarjev, Mohorjeva pa tako ali tako ni bila omenjena. Podpora nekaterim založbam se pokaže še bolj, če primerjamo te številke z vplačili v sklad. Po nepopolnih podatkih za leto 1958 je dobil sklad od Lipe 4,5, od Obzorij 10,6 in od Cankarjeve 7,5 milijona dinarjev.¹⁴³

¹⁴² ARS, RK SZDLS, f. 111, Nekateri problemi založništva, marec 1959, str. 3–4.

¹⁴³ Ibidem, str. 5–6.

Gledališčniki so si z ustanovitvijo manjših odrov ustvarili možnost za prikazovanje iger, ki niso prišle na program osrednjega slovenskega gledališča. Toda tudi pri njih se je dogajalo, da so igro preselili iz Ljubljane. Budnemu očesu Partije se ni izognilo dejstvo, da je na premiero komedije Jožeta Javorška *Manevri* (napisal jo je na pobudo vodstva Zveze Svobod in prosvetnih društev)¹⁴⁴ prišla za kraj predstave neobičajna publika. Igro je naštudirala dramska družina Kulturno umetniškega društva Lašče, okrajni komite ZKS Ljubljana pa je poročal: »*Premiere se je udeležilo precej Javorškovih prijateljev in somišljenikov iz Ljubljane (Josip Vidmar, Vladimir Bartol, Jože Babič, Samo Hubad itd.) in bivši sodelavci 'Revije 57'. Ti so sprejeli delo z navdušenjem, medtem ko ga domačini niso razumeli. Tudi nadaljnji dve predstavi 'Manevrov' so obiskali gostje iz Ljubljane.*«¹⁴⁵

Drugi odgovor umetnikov na politiko družbenega upravljanja v kulturi je bil poskus, da bi izdajali dela v samozaložbi. Veno Taufer, Dane Zajc in Jože Snoj so ponudili svoje pesniške zbirke v objavo Cankarjevi založbi. Vse tri je založniški svet zavrnil, na to pa je, po ustnem pojasnilu Bena Zupančiča Venu Tauferju, v prvi vrsti vplival Boris Ziherl. Dane Zajc se je nato dogovarjal še z založbo Lipa, a je tudi ta pogodbo po podpisu enostransko razdrla.¹⁴⁶ V dogovoru z vodstvom *Revije 57* so se vsi trije pesniki odločili za izdajo v samozaložbi. Zajčeva zbirka *Požgana trava* je izšla poleti 1958, Tauferjeve *Svinčene zvezde* pa zadnji trenutek ob koncu leta 1958, ko so se že vrstile aretacije in zasliševanja sodelavcev *Revije 57*. Snojeva zbirka ni izšla, saj je Kočevska tiskarna avtorju vrnila že sprejeti tipkopis dela.¹⁴⁷

To seveda ni bilo naključje, saj je bila Zajčeva *Požgana trava* povod, da je oblastni vrh določil svoje načelno

¹⁴⁴ Oder 57, str. 36.

¹⁴⁵ ARS, CK ZKS III, š. 68, Informacije, št. 89, 30.10.1959, str. 5.

¹⁴⁶ *Revija 57*, II, 1958, št. 1–2, priloga po zadnji strani, in št. 3–4, predzadnja stran platnic; Nova revija, III, 1984, št. 26–27, str. 3012; Ustna izjava Vena Tauferja piscu, 7.4.1994. Za pogovor se g. Tauferju lepo zahvaljujem.

¹⁴⁷ Več o samozaložbi glej: Gabrič, Zajčeva požgana trava.

stališče do problema samozaložbe. Boris Kocijančič je svojemu nadrejenemu Borisu Kraigherju 15. novembra 1958 – torej ko je bila Snojeva zbirka v pripravi – poročal: »Ker samozaložniki ne dobe nobenih subvencij s strani Sklada za založniško dejavnost, je edini možni način omejevanja samozaložništva izvedba akcije preko tiskarn, ki bi naj ne prevzemale v tisk takih del.«¹⁴⁸ In pri pesniški zbirki Jožeta Snoja Mlin stooki se je pokazala uspešnost takšne politike.¹⁴⁹

Najbolj burno so razpravljali o Zajčevi zbirki, toda najostrejši odgovor mlajše generacije ni prišel na svetlo, saj je bil članek Jožeta Pučnika pripravljen za zaplenjeno številko Revije 57. Za javnost je edino veljavno uradno stališče formuliral Lev Modic, ki je kot član založniškega sveta Cankarjeve založbe tudi sam vplival na to, da niso hoteli natisniti pesniških zbirk treh mlajših pesnikov. Modic je izjavil: »Ne zaradi abstraktnega in ne zaradi osebne-ga pesimizma. Šlo je za Zajčev odnos, ki ga je pokazal v eni ali dveh pesmih, za povsem konkreten odnos do narodnoosvobodilnega boja, ki mu je le jalova setev.« Citiral je sporno pesem Jalova setev in dodal, da je to »povsem konkretna negacija naše narodnoosvobodilne borbe, kar še poudarja s konkretnim poudarkom misli na brata, ki je padel kot aktivist OF«. Da je ob pomoči prijateljev in Revije 57 Zajc izdal zbirko v samozaložbi in da je nihče ni zaplenil ali napadel avtorja, je Modic štel za več kot toleranten odnos.¹⁵⁰

Političnih kritik so bili deležni še številni slovenski kulturni ustvarjalci. V vodstvu političnih organizacij so se zavedali, da ne morejo pričakovati kdove kakšne podpore umetniških in znanstvenih ustanov in da postavitev komunistov na vsa vodilna mesta v kulturi še ne zagotavlja pravilne usmerjenosti kulturnih ustanov, saj so bile že med komunisti samimi velike idejne razlike. Ideološka komisija CK ZKS je leta 1957 priznala, da so precej sami krivi za takšno stanje. V prvih povojnih letih so namreč

¹⁴⁸ ARS, IS-KPK, f. 19, dok. 260/58.

¹⁴⁹ Nova revija, III, 1984, št. 26–27, str. 3012; Ustna izjava Vena Tauferja piscu, 7. 4. 1994.

¹⁵⁰ ARS, CK ZKS III, š. 77, Posvetovanje o kulturnih problemih, 11. 11. 1959, razprava Leva Modica.

komunisti skrbeli predvsem za organizacijsko delo, strokovno se pa niso izpopolnjevali, temveč so to počeli le »politično neaktivni omahljivci ali celo nasprotniki«. Da bi se jih odkrižali s pomembnih mest v upravi, »smo tudi nasprotnike z operativnih in vzgojnih mest predstavili v kulturne in znanstvene ustanove, zlasti muzeje, knjižnice, Univerzo in AZU«. Po spremembah v začetku petdesetih let, ko se je začela uveljavljati strokovnost, so apolitični strokovnjaki prevzeli vodstvena mesta. To si je ideološka komisija CK ZKS razlagala takole: *»Teorije o apolitičnosti kulture, o iracionalizmu, subjektivizmu in brezidejnosti umetnosti so imele določen politični namen in praktični rezultat: izločiti vpliv marksizma in komunistov.«* Pri vprašanju, kako izboljšati stanje in povečati vpliv ZK na kulturna dogajanja, so v poročilu omenili dve možnosti. Prva so bili partijski aktivni po strokah in druga organi družbenega upravljanja. K temu bi morali dodati tretjo, ki je poročilo ne omenja.¹⁵¹ To je bila zamenjava starejših kulturnikov s sebi naklonjenimi mlajšimi kadri, kar bi dosegli z ustrezno študentsko politiko.

Razmišljanja vodstva ZKS, kako prevzeti vodstvo kulturnih ustanov, je treba uvrstiti v širši kontekst. V prvih povojnih letih se je Partija ukvarjala predvsem s prevzemom oblasti na političnem in gospodarskem področju. Iz teh sfer je izrivala vse močne politične nasprotnike. Ker so bili to intelektualci, so jih z dekreti postavili na nominalno pomembna mesta s solidno plačo, kjer pa niso mogli močneje vplivati na javno življenje. Največ jih je bilo zaposlenih na znanstvenem in umetniškem področju, kar se je dalo tudi upravičiti, nekaj v upravi in diplomaciji, del nasprotnikov pa so upokojili. Intelektualci, ki se jih je Partija tako odkrižala, so izhajali iz različnih političnih krogov: od pomembnih predvojnih komunistov, ki niso sodili v Titovo garnituro (Prežihov Voranc, Dragotin Gustinčič), prek pomembnih sodelavcev OF (Edvard Kocbek, deloma to velja tudi za Josipa Vidmarja ter Juša in Ferda Kozaka), do

¹⁵¹ ARS, CK ZKS III, š. 76, Nekaj podatkov o razvoju političnih problemov na kulturnem področju v Sloveniji.

katoliške inteligence (France Koblar, Aleš Ušeničnik, Andrej Gosar). Ko si je Partija že ustvarila politični in gospodarski monopol, prvega v Sloveniji kmalu po vojni, v Jugoslaviji pa z nekajletno zamudo, in drugega po nacionalizacijah, je bila poglavitni še nerešen problem kultura. Zakonodajno so jo začeli urejati nekaj let za politično in gospodarsko sfero. Zato je razumljivo veliko število pravnih aktov o umetnosti in znanosti v sredini in drugi polovici petdesetih let.

Intelektualci so bili prva povojna leta za Partijo predvsem moteč dejavnik v politiki in gospodarstvu, sredi petdesetih let pa tudi v kulturi. Da ne bo nesporazuma: vpliv agitpropa na odločanje o delu kulturnih ustanov je bil v letih 1945–1952 zelo velik, toda Partija sama se je odpovedala preveliki direktivnosti in grobim nastopom; kulturnike si je poskušala podrediti s pravnimi akti.

Vlogo organov družbenega upravljanja smo že spoznali. Naj dodam le to, da so bili zaradi ozkega kroga kulturnikov, ki je odobral trenutno stanje, nekateri preobremenjeni s funkcijami, saj so bili hkrati člani več UO ali vodstev ustanov in društev. To je seveda onemogočalo resnejše angažiranje na vseh funkcijah.

V analizi družbenega upravljanja v kulturno umetniških ustanovah ideološke komisije CK ZKS iz začetka leta 1957 je poudarjeno, da sta v povprečju dve tretjini zastopnikov v organih družbenega upravljanja med člani ZK, *»kar je povsem dovolj, da se rešujejo vprašanja v naprednem duhu«*. Problem so bile ustanove, kjer so bila nesoglasja med UO in umetniškim svetom in zato rezultati za ideologe niso bili najboljši. Povezava med UO in političnimi organizacijami je bila preslaba in *»sploh ni v navadi, da bi člani ZK ali SZDL poročali svoji organizaciji o svojem delu v organih družbenega upravljanja ali pa bi te organizacije to od njih zahtevale«*. S tem pa je bil vpliv vladajoče ideologije na programsko politiko kulturnih ustanov manjši, kot bi v sistemu družbenega upravljanja lahko bil.¹⁵²

¹⁵² ARS, CK ZKS III, š.76, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKS, 22.1.1957, str. 1–7.

Druga možnost za vpliv ZK na kulturno so bili aktivni komunistov po strokah. Ustanovili so jih v letih 1956 in 1957 po ustanovitvi ideološke komisije CK ZKS. Predvsem Boris Ziherl jim je pripisoval veliko vlogo pri vnašanju marksističnih načel v znanstveno delo. Obstajali so aktivni komunistov filozofov in sociologov, aktiv univerzitetnih profesorjev, aktiv novinarjev, aktiv pedagogov in aktiv zgodovinarjev. Štejemo jih lahko za tipičen proizvod Ziherlovega koncepta kulturne politike. Ko je ta izgubil moč, so nehali delovati. Seje aktivov so sklicevali ob perečih političnih ali zakonodajnih problemih stroke, npr. pedagogov o vprašanjih šolske reforme, filozofov in sociologov ob ustanovitvi katedre za sociologijo, novinarjev o vlogi novinarstva, zgodovinarjev o proučevanju zgodovine NOB in ob Slodnjakovem primeru. Na sejah so aktivni komunistov določali, katera stališča bodo enotno zagovarjali v javnosti ali na sejah organov družbenega upravljanja.

Tretji način za svojo krepitev je videla oblast v pravilni štipendijski politiki. Dolgoročno gledano naj bi Partiji naklonjeni kadri zamenjali starejše, nezanesljive kadre. Svet za kulturo in prosveto LRS je zato julija 1956 priporočil, da je treba pri izbiri štipendistov »dajati več poudarka njihovim moralno političnim kvaliteta¹⁵³«. Mnenje o tem so morale dajati politične organizacije in Zveza študentov Jugoslavije, rešitev prošnje za štipendijo pa je bila v mnogočem odvisna od tega mnenja.

Odnos jugoslovanskega partijskega vrha do kulturnih ustvarjalcev, predvsem bivših zapornikov, se je v letih 1957 in 1958 precej spremenil. V nasprotju s staro politiko, ko so javno udejstvovanje vseh »sumljivih«¹⁵³ kulturnikov omejevali, so skušali po novem ločiti izrazite od manj izrazitih nasprotnikov, ki niso izražali političnih zahtev. Akcijo za vračanje bivših nasprotnikov v javno življenje je partijski in oblastni vrh izkoriščal v propagandne namene za dokaz, da je družba vse bolj demokratična.

¹⁵³ ARS, SPK LRS, f. 38, dok. 269/3–56.

ODNOS DO INTELIGENCE IZ KATOLIŠKEGA KROGA

Najizrazitejši je bil premik oblasti pri ocenjevanju vloge inteligence iz katoliških krogov. Slovenski politični vrh je sodil, da so s Cirilmetodijskim društvom dosegli solidne rezultate, da jim je uspelo potisniti duhovščino v cerkev in jo izriniti iz političnega življenja. Opozicijska vloga celjske Mohorjeve družbe se je po sprejetju zakona o založništvu precej zmanjšala. Na seji izvršnega komiteja CK ZKS 29. oktobra 1956 so se zato dogovorili, da bi lahko pri nekaterih vprašanjih popustili in omilili stališča do verskega tiska, spomeniškega varstva cerkvenih poslopij itd.: *»Toda izvesti je treba tako, da bo jasno, da ne gre za nikakršen preokret v naši obči liniji glede položaja cerkve.«*¹⁵⁴

Odnos do delovanja katoliške inteligence se ni spremenil čez noč. Stopnja popuščanja je bila odvisna od več dejavnikov. Eden najpomembnejših je bil šolska reforma. Čim več novih oblik v šolstvu so uvedli, tem milejši je bil odnos do cerkvenih struktur, saj je bil njihov vpliv na vzgojo vse manjši. Nasprotno so učinkovale nekatere afere, ki si jih je oblast razlagala kot poskus krepitve katoliškega idejnega vpliva. Prav tako so popuščanje zavirala nesoglasja znotraj slovenskega in jugoslovanskega političnega vrha.

Spreminjanje stališč se najbolj kaže v odnosu oblasti do Edvarda Kocbeka. Po njegovem delu Strah in pogum je bila za leto 1952 načrtovana še izdaja partizanskega dnevnika.¹⁵⁵ Zaradi afere ob Strahu in pogumu in Koc-

¹⁵⁴ ARS, CK ZKS III, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 29. 10. 1956, str. 1.

¹⁵⁵ ARS, CK ZKS III, š. 27, Problematika založništva in knjigotrštva pri Državni založbi Slovenije, 13. 10. 1951.

bekovega političnega poraza to delo ni izšlo. Kocbek se je takrat prvič dogovarjal za izdajo kasnejše Listine.¹⁵⁶

Nekaj let po prisilnem odhodu iz političnega življenja je Kocbek objavil le nekaj literarnih prispevkov, sredi petdesetih let pa so v glasilu Cirilmetodijskega društva Nova pot pod kraticami izšla tudi že njegova filozofska razmišljanja o vlogi katoličana v sodobnem svetu.

Leta 1955 je Kocbek po informacijah, da bi ga radi oblastniki rehabilitirali kot književnika in ne kot politika, ponudil v objavo dve deli, Založbi Obzorja pesniško zbirko Prevod iz groze, z Državno založbo Slovenije pa se je vnovič dogovarjal o natisu kasnejše Listine. A sta bili obe zavrneni.¹⁵⁷ V Mohorjevem koledarju za leto 1956 niso objavili njegovih pesmi. Pobuda za to, kot kaže, ni prišla neposredno iz slovenskega partijskega vrha, se pa je ta z njo strinjal. Boris Kraigher je povedal, da je proti objavi Kocbekovih pesmi, ker bi bile tiskane v izrazito cerkveni publikaciji s povsem določeno svetovnonazorsko usmerjenostjo in grupacijo. Motilo ga je združevanje sil na marksizmu nasprotnih političnih in filozofskih izhodiščih. Zatem je omenil: »Vem pa, da je Kocbek poslal tudi mariborskim Obzorjem zbirko svojih pesmi, ki pa jim je dal tak moto, da če bi jaz imel kaj besede pri tem, bi rekel, da tega ne bom tiskal. V tem motu pravi, da se je prevaral in je svoje utrujeno srce pustil na robu.« Kocbekova tendenca je bila, je nadaljeval Kraigher, prikazati, da so se krščanski socialisti v NOB borili za boga. Stane Kavčič je dodal, »da ob tej zbirki dobiš skratka vtis, zlasti, če tega ne veš, da je to žalostinka vsem belogardistom, ki so padli v Suhi krajini«.¹⁵⁸

Kraigher in Kavčič sta torej dobro poznala delo, ki ga je Kocbek predložil Obzorjem. Založniški svet ga je aprila 1956 zavrnil, Kocbek pa je kasneje izvedel, da so na to vplivali forumi zunaj založniškega sveta.¹⁵⁹ Ker so takrat še veljala ostra politična stališča proti katoličanom,

¹⁵⁶ ARS, CK ZKS, o. z. 274, Edvard Kocbek, š. 24/2.

¹⁵⁷ Inkret, Kocbekova vrnitev, str. 1205.

¹⁵⁸ ARS, RK SZDLS, š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 12.1.1956, str. 39–40.

¹⁵⁹ Inkret, Kocbekova vrnitev, str. 1205.

širših razprav o tem, ali knjigo izdati ali ne, ni bilo. Drugače pa je bilo, ko je Kocbek prvič poskusil kaj objaviti po začetku postopnega popuščanja katoliški inteligenci.

To je bilo sredi leta 1958, ko je Državni založbi Slovenije ponudil drugi del *Tovarišije* z naslovom *Listina*. Leto dni kasneje je zapisal: »*Listino je lani Državna založba izrecno naročila preko tov. Cirila Vidmarja.*«¹⁶⁰ Kocbek se je torej leta 1958 že tretjič dogovarjal, da bi Državna založba objavila *Listino*. Tokrat ji je že tudi predložil tipkopolis dela. Založniški svet sam se ni mogel odločiti, ali naj knjigo tiska ali ne; nasprotoval je predvsem njegov predsednik Lado Kozak. Čez poletje so menciali s končnim odgovorom,¹⁶¹ ker pa je bilo le treba ukrepati, je Vida Tomšič o problemu 5. septembra 1958 obvestila člane izvršnega komiteja CK ZKS. Pojasnila je, da »*o tem ne more odločati samo založniški svet, ker bodo odklonitvi knjige sledile politične ocene*«. Pravno je bila ta izjava hudo sporna, saj je nasprotovala določbam o založništvu. Toda to ni takrat nikogar vznemirjalo. Tomšičeva je nato naštel več spornih točk v Kocbekovem delu in dodala, da podnaslov *Znamenja* pomeni simboličen prikaz birokratizacije revolucije kot v ZSSR. Poleg tega je Kocbek po njenem mnenju delal iz belogardistov mučenike, spodbijal smiselnost vključevanja Slovenije v Jugoslavijo in na široko razvijal »*slovensko nacionalistično stališče*«, precej je kritiziral Kidriča in govoril, da sta marksizem in materializem amoralna. Vida Tomšič je predlagala, naj knjige ne natiskajo, da pa je to treba utemeljiti, ker »*so nekateri tovariši, zlasti tov. Josip Vidmar, mnenja, da je knjiga 'Znamenja' v redu, da je literarno odlično napisana in da jo je treba tiskati*«. Dodala je, da je Kocbek knjigo že dal v branje širšemu krogu intelektualcev in ti so jo ugodno sprejeli. Kardelj ji je v pogovoru rekel, da nima smisla tiskati Kocbekovega dela.¹⁶²

Kako ravnati v takšnih primerih, je predlagal Boris Kraigher. Knjige naj ne bi tiskali, o njej ne bi razpravljali in če bi izšla v Trstu – ta možnost je po mnenju partijskega

¹⁶⁰ ARS, IS-KPK, f.20, dok.88/59.

¹⁶¹ Inkret, Kocbekova vrnitev, str. 1206–1207.

¹⁶² ARS, CK ZKS III, š.8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 5.9.1958, str. 19–22.

vrha bila – bi morali o tem v tisku čim manj pisati. Uredništvo Nove poti bi še opozorili, »da bomo list ukinili, če bo še dalje objavljala Kocbekove članke«. Člani izvršnega komiteja CK ZKS so soglašali, naj Državni založbi priporočijo, da odkloni Kocbekovo knjigo, češ da je nezanimiva, da se bodo o tem pomenili privatno z Vidmarjem, ki je širil propagando za knjigo, in stvari ne bodo obravnavali na seji predsedstva SZDLS. Sklenili so še, da bodo urednika Nove poti Stanka Cajnkarija opozorili zaradi objavljanja Kocbekovih člankov. Glede možnosti, da bi knjiga izšla Trstu, je Mitja Ribičič pripomnil, da naši državljani lahko tiskajo dela v tujini, »če pa hočejo knjigo uvoziti v našo državo, morajo imeti uvozno dovoljenje, katerega pa jim lahko odrečemo«.¹⁶³

Delo so zavrnili bolj zaradi stališč, ki jih je Kocbek obravnaval, kot pa Kocbeka samega. Seveda je vprašanje, kako to dvoje ločevati. Predvsem Kardelj in Kraigher sta načeloma pristajala na Kocbekovo vrnitev v javnost, a sta želela, da bi objavljala le literarna dela brez političnih stališč. To je bilo dejansko nemogoče, Kocbek pa tudi ni bil pripravljen spreminjati svojih prepričanj po željah oblastnikov. Kardeljeva in Kraigherjeva načelna pripravljenost, da bi mu pomagala, je bila torej eno, realnost pa nekaj povsem drugega. Vzrok tako napačnim ocenam lahko deloma iščemo v tem, da sta Kardelj in Kraigher podprla Kocbeka, še preden sta se seznanila z vsebino knjige. Josip Vidmar je bil pri vsem skupaj posrednik, dejanskega vpliva na odločitev pa ni imel.¹⁶⁴

V naslednjih mesecih so bile izpolnjene vse točke, določene na seji izvršnega komiteja CK ZKS 5. septembra 1958. Založniški svet Državne založbe Slovenije se je »odločil«, da knjige ne bo tiskal, na reakcije v Trstu in protest Alojza Rebule slovenski tisk ni odgovoril in minister za kulturo Boris Kocijančič je uredniku Nove poti Stanku Cajnkariju odsvetoval nadaljnje objavljanje Kocbekovih prispevkov.¹⁶⁵

¹⁶³ Ibidem, str. 22–25.

¹⁶⁴ Glej razprave na seji izvršnega komiteja, 5.9.1958; Inkret, Kocbekova vrnitev, str. 1206–1207; ARS, IS-KPK, f. 20, dok. 88/59.

¹⁶⁵ Inkret, Kocbekova vrnitev, str. 1207.

»Odločitev« založniškega sveta Državne založbe Slovenije je Kocbeku po telefonu sporočil Ciril Vidmar. Kocbek mu je 16. decembra 1958 poslal pismo, v katerem je kritiziral delo založniškega sveta in njegovih cenzorjev ter dodal, da si je zaslužil vsaj dopis z obrazložitvijo, da delo ne more iziti. Uradno zavrnitev je dobil šele 23. januarja 1959. Mesec in pol kasneje, 13. marca 1959, je Kocbek pisal Borisu Kraigherju, mu v zelo prijaznem in prijateljskem tonu opisal svoje videnje dogodkov po svojem odhodu v prisilni molk in povedal, da bi rad v miru ustvarjal.¹⁶⁶

Kocbekovo vračanje v javnost ni bilo odvisno zgolj od volje posameznikov v slovenskem partijskem vrhu, saj so morali ti računati tudi z reakcijami bolj ortodoksnih v slovenskem in jugoslovanskem vrhu. Večkrat se je v zvezi s Kocbekovimi pogledi govorilo o nacionalnem in nacionalističnem, saj so bile politikom znane njegove kritike na račun različnosti kultur v Jugoslaviji in slabšega položaja slovenske kulture. Zato je treba pri Kocbekovi dokončni vrnitvi v javnost v letih 1960 in 1961 upoštevati tudi mednacionalne odnose. Da naj bi najprej objavili pesmi, sta nakazala Kardelj in Kraigher že leta 1958. To se je zgodilo z nekajletnim zaostankom tudi zato, ker so se polemike o nacionalnem vprašanju začele leta 1958 po VII. kongresu ZKJ, slovenski partijski vrh pa se je močneje odzval proti centralističnim težnjam po letu 1959. Pri tem je spodbujal kulturnike, ki so na glas poudarjali nacionalno slovensko in katerih stališča so bila širše znana.

Opozoriti je treba še na dve stvari. Kocbekovemu vračanju v javnost je pripomogel mladi ustvarjalni krog, ki je bil v agresivnosti vedno korak pred starejšo generacijo. Res pa je, da je pobudo od urednikov Perspektiv Dominika Smoleta in Tarasa Kermaunerja prevzel, ob podpori politikov, starejši ustvarjalni krog. Kocbek je začel leta 1961 objavljati v Naši sodobnosti in takoj zatem še v Perspektivah, v Mohorjevem koledarju 1962 so izšle pesmi, ki so jih izločili iz koledarja za leto 1956, Slovenska matica pa je leta 1963 izdala pesniško zbirko Groza, ki jo je leta 1956

¹⁶⁶ ARS, IS-KPK, f. 20, dok. 88/59.

zavrnil založniški svet Obzorij. Vse skupaj je potekalo z vedenjem in odobravanjem oblasti, pri čemer je imel vidno vlogo republiški sekretar za kulturo in prosveto Beno Zupančič, ki je bil za kulturnike zelo ustrezen sogovornik.¹⁶⁷

Med Kocbekovim vračanjem v kulturno življenje so po pričevanju urednika Naše sodobnosti Draga Šege razpravljali tudi o predlogu, da bi objavili Balantičeva dela. To se gotovo ni dogajalo brez vednosti oblasti, saj je bil član uredništva tudi Beno Zupančič.¹⁶⁸

Kocbek nikakor ni edini zgled za to, kako je začela oblast v času druge Kraigherjeve vlade popuščati pritisk nad inteligenco iz katoliškega kroga. Partija je pri tem zelo pazila, da so se stvari reševale ločeno in da se kulturniška opozicija med ideološkim sproščanjem ne bi povezovala v večje skupine. V strahu pred tem so politične strukture večkrat videle nevarnost tudi tam, kjer je ni bilo.

Prav taki zadržki kot za Kocbeka, naj piše leposlovje in ne česa drugega, so veljali za Finžgarja. Kot sem že omenil, je leta 1956 založniški svet Mohorjeve družbe blokiral izdajo poljudnoznanstvene knjige o razvoju zemlje, pisane v katoliškem duhu, Finžgarja pa so pomirili tako, da so izdali njegove spomine.¹⁶⁹ Vendar so se politiki zaradi svetovno-nazorske usmeritve obregovali tudi ob njegova literarna dela. Na najvišjih mestih so sklenili, naj se časopisi ne zmenijo zanje ali pa naj jih zgolj bežno omenijo in naj jim ne delajo reklame. Kraigher je ob tem septembra 1958 poudaril: »*Tudi pri Finžgarju moramo nekoliko upoštevati politični moment, ker je med vojno podpiral OF. Zato ga ne bi smeli politično, marveč samo literarno ošvrkniti.*«¹⁷⁰

Pri razpravah o katoliški inteligenci so se politiki vedno vračali k problemu Cirilmetodijskega društva in Mohorjeve družbe. Ukinitve družbe niso več omenjali,

¹⁶⁷ Inkret, Kocbekova vrnitev, str. 1212–1216; Inkret–Šega, Pet pisem, str. XXXIV–XXXIX; France Bernik: Edvard Kocbek v začetku šestdesetih let, Glasnik Slovenske matice, XVI, 1992, št. 1–2, str. 9–12.

¹⁶⁸ Inkret–Šega, Pet pisem, str. XXXVIII.

¹⁶⁹ ARS, RK SZDLS, f. 111, Mohorjeva družba, str. 2.

¹⁷⁰ ARS, CK ZKS III, š. 8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 5. 9. 1958, str. 23–25.

saj zaradi glasovalne premoči, ki jo je imela oblast, to ni bilo treba. Mnenja med člani sveta so se dostikrat razhajala in sta morali obe strani malce popuščati. Oblastna zato, da niso izbruhnile odmevnejše afere, katoliška pa zato, da ni spravljala v nevarnost obstoja družbe.

Ob delu Antona Trstenjaka Človek v ravnotežju sta se oba dela založniškega sveta jeseni 1956 prvič spopadla. »Komunističnemu« ni uspelo preprečiti izida knjige, temveč so ga le zavlekli za eno leto. Drugo večje nasprotovanje med člani založniškega sveta je nastalo ob pripravi Koledarja za leto 1960. Tokrat je popustil »katoliški« del in so v koledar uvrstili članke o obletnicah KPJ in Cirilmetodijskega društva, ki jih je hotel urednik dr. Stanko Cajnkar izločiti. Članom močnejšega dela založniškega sveta sta Janez Vipotnik in Boris Kocijančič naročila, da ne smejo popuščati, katoliška stran pa ni hotela ogroziti obstoja Mohorjeve družbe.¹⁷¹

Pogovor o tem med Borisom Kocijančičem in Stankom Cajnkarjem 6. julija 1959 je potekal v povsem drugačnem ozračju kot tisti pred tremi leti, ko je visela usoda Mohorjeve družbe na nitki. Kocijančič je Cajnkarja prepričeval, da so stališča založniškega sveta Mohorjeve družbe pač njihova lastna in da slovenska oblast ne zagovarja nasilnega včlanjevanja duhovnikov v Cirilmetodijsko društvo. Ne eno ne drugo seveda ni bilo čista resnica. Po drugi strani je Cajnkar »preslišal« pripombo na račun avtorjev zunaj Cirilmetodijskega društva, ki so objavljali v Novi poti (pripomba je letela na »neorganizirane« duhovnike in deloma tudi na Kocbeka, op.p.), Kocijančičevim pomislekom o delu ordinariatov pa se je elegantno izognil, ker »je seveda duhovnik in kot tak podvržen cerkveni disciplini«. Kocijančič je Kraigherju sporočil, da so pogovori v takšnem tonu zelo primerni za sodelovanje za obe strani, saj »je tovariški način razgovora pač najboljši«.¹⁷²

Postopno popuščanje napetosti med državo in cerkvijo se je nadaljevalo v naslednjih letih. Boris Kocijančič,

¹⁷¹ ARS, RK SZDLS, f. 111, Mohorjeva družba, str. 2–4.

¹⁷² ARS, IS-KPK, f. 20, dok. 127/59.

predsednik vladne komisije za verska vprašanja, je v pogovorih s škofi in predstavniki Cirilmetodijskega društva uveljavljal »tovariški način razgovora«, nasprotna stran pa ni po nepotrebnem zapletala stvari.¹⁷³

Nasprotnica Mohorjeve, torej Prešernova družba, je v drugi polovici petdesetih let dosegala slabše rezultate od pričakovanih. Primerjav med Mohorjevo in Prešernovo oblastniki niso več delali toliko kot dotlej. Boris Kraigher je oktobra 1959 ocenil, da bistvo Prešernove družbe ni več v tem, da paralizira Mohorjevo. Ta naj se razvija po svoje v kmečkih predelih, Prešernova pa naj se usmeri na industrijska središča. Dodal je, da je pri Mohorjevi družbi interes med članstvom takoj padel, ko je bil »*Mohorjev koledar pod našim pritiskom izdan v manj katoliški obliki*«. Ker je oblast že imela druge vzvode za pritisk na Mohorjevo, Prešernova v dotedanji obliki ni bila več potrebna in Kraigher je tudi zanjo predlagal prehod na ekonomske račune.¹⁷⁴

Popustljivejši odnos do katoliške cerkve je Boris Kraigher pokazal tudi pri razpravi o odpiranju novih verskih šol v Sloveniji. Prošnjam mariborske in ljubljanske škofije, da se jim dovoli ustanovitev srednje verske šole, sicer niso bili pripravljeni prisluhniti vsi v slovenskem političnem vrhu. Izrecno jim je nasprotoval Mitja Ribičič in je predlagal celo ukinitvev semenišča v Vipavi.¹⁷⁵ Toda Kraigher je 4. novembra 1960 namignil, da bi se lahko dotlej edinemu, vipavskemu, pridružilo še kakšno semenišče. To je izrekel v času, ko je šolska reforma že utemeljila nova socialistična načela v šolstvu. Moč, ki jo je s tem dobila marksistična ideologija, je po Kraigherjevem mnenju dovoljevala koncesije cerkvi.¹⁷⁶

Časa največje napetosti med državo in cerkvijo je bilo tako v začetku šestdesetih let konec. To je občutila tudi inteligenca iz katoliškega duhovnega kroga.

¹⁷³ ARS, IS-KPK, f. 25, dok. 64/61.

¹⁷⁴ ARS, RK SZDLS, š. 28, Seja predsedstva SZDLS, 22.10.1959, str. 19–34.

¹⁷⁵ ARS, IS-KPK, f. 23, dok. 85/60.

¹⁷⁶ ARS, RK SZDLS, š. 28, Seja predsedstva SZDLS, 4.11.1960, str. 10–13.

SPREMINJANJE POGLEDOV NA SODOBNO UMETNOST

Zahteve po drugačnem vrednotenju umetnosti je v jugoslovanskem partijskem vrhu sprožil Edvard Kardelj v govoru na III. kongresu ZK Srbije 28. aprila 1954. Govoril je o kulturnem razvedrilu, o delu, za katero so bila odgovorna delavska kulturna in prosvetna društva. Grajal je pretirano enostransko prevlado ideološkega ocenjevanja. Komunisti bi se morali boriti, je poudaril Kardelj, ne proti umetniškim smerem kot takim, ampak proti tistim tendencam, ki skozi umetnost tihotapijo protisocialistične težnje. Zgrešeno je, je dodal, načelno biti proti jazzu, lahki literaturi in stripom. Namesto zatiranja teh pojavov bi morali ponuditi kaj novega, boljšega, kar bi bilo hkrati idejno in umetniško.¹⁷⁷

Kardeljevi napotki so veljali predvsem za množične organizacije, v Sloveniji za Zvezo Svobod in prosvetnih društev (oz. takrat še njene predhodnice). Uveljavljanje takšnih načel je v slovenski umetnosti zastajalo tudi zaradi moči Ziherlovega koncepta kulturne politike, v katerem je ideologija kljub političnemu popuščanju še vedno zasedala prvo mesto.

»Uradni« pogled se je začel v Sloveniji spreminjati s približno dveletno zamudo. Še v poročilu ideološke komisije CK ZKS Nekaj podatkov o razvoju političnih problemov na kulturnem področju v Sloveniji iz leta 1957 zlahka prepoznamo duh Ziherlovega koncepta, drugačnih pogledov pa ni veliko. Pisec poročila je priznal, da je moč marksistične ideologije majhna, da so zato morali posegati po administrativnih metodah (omenja Javorško-

¹⁷⁷ Ljudska pravica-Borba, XIX, št. 105, 4.5.1954, str. 2–5.

vo Povečevalno steklo in zaplembo Besede) in da je opazna izrazita premoč ideoloških nasprotnikov v kulturni sferi. Našteti je bilo več dokazov o uveljavljanju »nepolitičnega« kadra in tez o nepolitičnem in neideološkem ocenjevanju umetnosti. V glasbi naj bi to bilo poročilo tajnika Društva slovenskih skladateljev Radovana Gobca za leto 1953, v katerem je trdil, da je bilo v prvih povojnih letih upravičeno postavljati na strokovna mesta predane ljudi, zdaj pa to ne drži več in jih je treba zamenjati s strokovnjaki. V književnosti so bili dokaz za apolitičnost reakcije na Ziherlovo kritiko Kovačičevih Ljubljanskih razglednic in Slodnjakov predgovor oxfordski izdaji Prešernovih poezij iz leta 1954. Pisec elaborata je iz tega izluščil: *»Ne gre torej za nobeno jasno protisocialistično politično manifestacijo, vsaj ne v javnosti, močno pa je že uspelo zbiranje sil za ‚obrambo‘ tega področja pred vsakim posegom socialističnih sil in za stalno opozicijo marksistični ideologiji. Sem sodi tudi odpor velike večine univerzitetnih učiteljev pred družbenim upravljanjem, gledaliških delavcev, ki so zahtevali samoupravljanje in ne družbeno upravljanje itd.«*¹⁷⁸

Ob koncu poročila je pisec ugotovil, da se *»neodvisnost kulturnih delavcev od privatnih kapitalistov (...) v našem družbenem redu ne izraža z zamenjavo v odvisnosti od posameznikov v gospodarskem ali državnem aparatu, ampak z družbenimi organi, kjer kulturni delavci sami aktivno razpravljajo in odločajo«*. K temu je seveda treba dodati zahteve politikov, da morajo biti člani UO izbrani v ustreznih komisijah CK ZKS in predsedstva SZDLS, in potemtako je nova odvisnost jasno razvidna. Avtor elaborata je menil, da prevajanje klasikov marksizma v slovenščino ne dosega zadovoljivega nivoja in da v kulturnih in drugih rubrikah časopisov še vedno prevladujejo nekomunisti.¹⁷⁹

Takšne teze so, četudi Kraigher in Kavčič nista soglašala z njimi, imele v strukturah, ki so določale »uradno linijo«, do polemike Vidmar–Ziherl popolno prevla-

¹⁷⁸ ARS, CK ZKS III, š. 76, Nekaj podatkov o razvoju političnih problemov na kulturnem področju v Sloveniji, str. 1–9.

¹⁷⁹ Ibidem, str. 12–13.

do. Ta polemika, kot sem že omenil, ni bila začetek, ampak vrhunec nasprotovanja kulturniške opozicije Ziherlu, je pa koristila tisti smeri v slovenskem partijskem vrhu, ki si je želela umirjenejših odnosov z intelektualci. Premiki v »uradnem« ocenjevanju problemov v umetnosti so se začeli po tej polemiki, ki je pokazala, da izražanje drugačnih pogledov ne vodi več v odkrit boj z vladajočo ideologijo.

Kritike kulturnikov, znane že od začetka petdesetih let naprej, se pragmatičnemu delu slovenskega partijskega vrha niso zdele politično škodljive, polemika Vidmar-Ziherl pa mu je bila le dodatna spodbuda, da je odločneje zagovarjal svoja stališča. Rezultat razprav, deloma že po Kardeljevem referatu aprila 1954, močnejše pa po letu 1957, so vidnejši premiki vladajoče ideologije v vrednotenju nekaterih umetniških oblik, ki so jih dotlej zavračali. V prvi vrsti to velja za eksperimentalno gledališče, jazz in abstraktno umetnost.

Novosti v gledališču so se uveljavljale na novih malih odrih. Najpomembnejši od teh je bil Oder 57. Uradno je šlo za gledališko skupino Kulturno umetniškega društva Anton Tomaž Linhart, ki je moralo biti ustanovljeno po določbah tedanje zakonodaje, če je hotela skupina javno nastopati. To, da je bil Oder 57 organiziran po društveni zakonodaji in ne po tisti o gledališčih, mu je celo pomagalo, saj mu ni bilo treba prijavljati organa družbenega upravljanja, ki bi ga moral potrditi pristojni svet za kulturo in prosveto. Formalno je sodil Oder 57 v okvir Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije, kamor so sprejemali samo moralno in politično neoporečne člane. Morda ni odveč pripomniti, da so bila pravila Odra 57 oz. KUD Anton Tomaž Linhart potrjena pol leta zatem, ko je Stane Kavčič skritiziral Regentovo politiko vodenja Zveze Svobod. To je bilo leta 1957, ko je vodstvo te organizacije zapustil Roman Albreht, odhod pa je napovedal še Ivan Regent.

Koncept in program Odra 57 sta se močno razlikovala od največjih slovenskih gledališč. Uprizarjali so igre tistih slovenskih dramatikov, ki jim je bila pot na oder

SNG zaprta, npr. Daneta Zajca, Jožeta Javorška, Primoža Kozaka, Petra Božiča, Vitomila Zupana, Dominika Smoleta in Marjana Rožanca. Poleg teh so igrali dve deli Eugèna Ionesca, po mnenju partijskih ideologov enega tistih dramatikov, katerih dela so izpričevala antisocializem in antihumanizem. Člani Odra 57 so v spominih poudarili vlogo Borisa Kraigherja pri nastanku in obstoju gledališča, medtem ko Borisa Ziherla niso omenjali. Zasedimo ga posredno, saj ideološka komisija CK ZKS, katere načelnik je bil, ni imela tako dobrih odnosov z Odrom 57 kot Kraigher.¹⁸⁰

Do konca desetletja sta bila gonilni sili Odra 57 Janko Kos in Primož Kozak. Oder je v razmerju z Revijo 57 deloval sorazmerno avtonomno (s Perspektivami je bil kasneje bistveno bolj povezan) in to ga je tudi obvarovalo pred posledicami pogroma proti tej reviji. Taras Kermauner omenja, da jih je tedaj Kraigher opomnil, naj mislijo na mejo, prek katere ne smejo, če nočejo izzvati hujših posledic.¹⁸¹ »Uradna« politična ocena Odra 57 je bila, da je to nehomogeno združenje s sicer dobro prvotno zamisljivo, da pa so ga »privzeli drugi, ki so iz najrazličnejših nagibov komorni oder izmaličili, hoteč si ustvariti postojanko, ki bi služila čisto določenim ambicijam in namenom predvsem ljudi iz vodstva bivše Revije 57«.¹⁸² Do začetka šestdesetih let hujših političnih kritik na račun Odra 57 ni bilo. Njegovo drugačnost in potencirano kritičnost so »kaznovali« kasneje, ko Kraigherja ni bilo več v Ljubljani.

Toda takrat so ideje nove slovenske dramatike že zaživele v SNG v Ljubljani. S sezono 1961/62 je namreč ravnatelj Drame postal Bojan Štih, ki je skupaj z dramaturgom Lojzetom Filipičem nadaljeval tam, kjer so slednjega pet let prej ustavili. V začetku šestdesetih let so začeli na deskah osrednjega slovenskega gledališča uprizarjati dela, ki so imela krstne predstavitve pri Odru 57, npr. Dominika Smoleta *Antigono* in Primoža Kozaka *Afero*.

¹⁸⁰ Več glej v: Oder 57; Kos, Resnica o Odru 57.

¹⁸¹ Oder 57, glej prispevek Tarasa Kermaunerja.

¹⁸² ARS, IS-KPK, f.21, dok.158/59.

Tudi pri jazzu so politiki v tem času obrnili ploščo. Zaradi novega odnosa do zabavnega življenja sredi leta 1956 je bil, po besedah Staneta Kavčiča oktobra tega leta, intervju z Bojanom Adamičem že na novi liniji in pomeni, »da se tem ljudem vendarle da v našem življenju ustrezajoče mesto. Nadalje je bilo govora tudi o tem, da je treba razpisati konkurse za lahko glasbo in za podobne stvari, gre skratka za to, da se te panoge razvijejo.« Nekoliko drugačno stališče je ohranil Ziherl: »Človek pravzaprav nima ničesar proti jazzu samemu in tisto, kar je najbolj nekulturnega, so pravzaprav besedila k raznim popevkam. Jazz sam na sebi je pravzaprav le moderen način muziciranja.«¹⁸³

Omenjeni intervju z Adamičem je bil objavljen 10. oktobra 1956 v Borbi. Adamič je dejal, da ni lahke in resne glasbe, temveč le dobra in slaba. Priznal je, da je velik del jazzovskih ansamblov v kavarnah in lokalih na nizki kakovostni ravni, toda le po tem ne smemo soditi vsega jazza. Ta bi moral dobiti svoje mesto v družbi, saj ima stalen krog publike in zato ni razloga, da bi tu kaj na silo spreminjali. Tako kot za druge umetnike bi morali poskrbeti za avtorske pravice skladateljev jazza.¹⁸⁴

V Sloveniji je Adamič leta 1957 svoje znane poglede večkrat ponovil. Jeseni je bil gost četrtkovih kulturnih večerov v Križankah, nato pa je odgovarjal novinarju Ljudske pravice pred kongresom Zveze skladateljev Jugoslavije.¹⁸⁵

Nasprotniki jazza med delom kulturnopolitičnega kadra in skladatelji resne glasbe niso utihnili, vendar niso imeli več tako močne podpore politike kot v začetku petdesetih let. V Sloveniji se je novi pogled uveljavljal v društveni organizaciji, Zvezi Svobod in prosvetnih društev Slovenije, dokončno pa so ga potrdili na seji njenega glasbenega sosveta 6. oktobra 1959 v Iškem Vintgarju. Takrat je lahko Bojan Adamič po dolgih letih pove-

¹⁸³ ARS, RK SZDLS, š.27, Stenografski zapiski seje predsedstva SZDLS, 11.10.1956, str. 7–9.

¹⁸⁴ Borba, XXI, št. 269, 10.10.1956, str. 4.

¹⁸⁵ ARS, ZKOS, f.13, m.10, Poročilo Delavske knjižnice v Ljubljani za leto 1957, str. 8–9; Ljudska pravica, XXIII, št. 249, 22.10.1957, str. 5.

dal svoje stališče, ne da bi bil deležen najmanjše kritike. Referat o zabavni glasbi in glasbenih skupinah je začel s pojasnilom, ki bi ga politiki še nekaj let prej odločno zavrnili, namreč da je »*pristaš abstraktne umetnosti*«, nato pa je govoril o razvoju jaza in povedal, da zaostajamo v razvoju lahke sodobne glasbe: »*Eden izmed vzrokov, da je jazz pri nas še na nizki ravni, je to, kar smo uganjali do inform-biroja, da je bila namreč vsaka stvar, ki je dišala po jazz-u, ame-rikanizacija*«. Če je kdo zaigral sinkope, so že rekli, da je to človek, ki gleda na Ameriko.« Adamič je nadaljeval, da moramo v našo sodobno glasbo, torej tudi jazz, uvajati čim več folklornih elementov. Končal je z mislijo, da je jazz »*danes edina revolucionarna glasba*«, saj je izenačil glasbila in so se v simfoničnih orkestrih privilegiranim godalom pridružili rog, trobenta, pozavna, saksofon in tolkala.¹⁸⁶

V slikarstvu je drugačne poglede še vedno najglasneje zagovarjal Luc Menaše. Prva resnejša polemika se je razvila ob njegovi kritiki razstave Zveze likovnih umetnikov Jugoslavije v Moderni galeriji februarja in marca 1956, objavljeni v Naših razgledih, ko je spregovoril tudi o pomanjkanju likovnih publikacij. Pohvalil je zadnje delo Ota Bihaljija, ker je bilo napisano v »*borbenem odnosu do slehernega poskusa uniformirane umetnosti, v njegovem boju s pamfletom, ki meče blato na vsak svobodnejši umetnostni nastop*«, pogrjal pa kritiko razstave Zveze likovnih umetnikov Jugoslavije v Slovenskem poročevalcu, češ da bi bila pogodu tudi propagatorjem nemške kulture iz zadnjih predvojnih let.¹⁸⁷

V naslednji številki Naših razgledov je Dore Klemenčič pozval Menašeja, naj brez namigovanj pove, kaj misli. Menaše je kritiziral uniformnost, Klemenčič pa ga je, zavestno ali ne, narobe razumel in mu je razlagal, da so se borili proti nacističnim pogledom, ne pa za njihov nadaljnji obstoj.¹⁸⁸

¹⁸⁶ ARS, ZKOS, f. 24, m. 10, Zapisnik o razširjeni seji sosveta za glasbeno dejavnost pri ZSPDS, 6. 10. 1959, str. 13–19.

¹⁸⁷ Naši razgledi, V, št. 5, 10. 3. 1956, str. 117–118.

¹⁸⁸ Naši razgledi, V, št. 6, 24. 3. 1956, str. 154.

Menaše je odgovoril v članku Resnica, laž in nespo- razumi. Najprej je okrcal Klemenčiča, da je ravnal »kot politično pravilno opredeljen človek *bona fide*«, nato pa na- padel »vulgarizatorje marksizma, ki trdijo, da je vsa zahodno- evropska umetnost od vključno impresionizma dalje ali pa vsaj po impresionizmu zgolj odsev propadajočega kapitalizma, da ne pomeni nič drugega kot likovno vzporednico raznih reakcio- narnih ideologij«. Navedel je še kritiko nemške uradne kulturne politike iz leta 1938 na račun znanih slikarjev, ki je vsebinsko zelo spominjala na uradno stališče slovenske kulturne politike. Pod vplivom takšne politike, je dodal Menaše, razvoj slovenske likovne umetnosti zaostaja. Ideologom je sporočil: »Nekatere naše svetovnonazorsko na- predne ali vsaj politično pravilno opredeljene ljudi skrbi, da po- meni vdor tako imenovane abstraktne umetnosti, surrealizma in nešteti drugih slogov dvajsetega stoletja spretno zamaski- rano invazijo škodljivih vplivov kapitalističnega Zahoda. Z vsem dosedanjim sem skušal dokazati, da je njihova skrb odveč.« Menašejev članek je bil kritika Klemenčiča, stališč vladajoče ideologije, poenostavljenih trditev umetnikov in politikov. Članek je končal z besedami Ervina Šinka z že omenjenega izrednega plenuma Zveze književnikov Jugoslavije, ki je bil že prej deležen Ziherlove kritične opazke. Citat je bil kritika osnovnih postavk Ziherlovega koncepta, delitve umetnosti na dva dela in ideologizacije: »Umetnost *za množice* ni umetnost. Umetnost je ena sama. Parola *umetnost za množice* je prav tako diskriminacija množice kot umetnosti.«¹⁸⁹

Menašejev članek je izšel v času, ko pozicije Borisa Ziherla še niso bile omajane. Zato reakcije niso bile pre- senetljive. Klemenčič je spet odgovoril kot prvič. Z na- migovanji in podtikanji je dodobra spremenil Mena- šejeve misli in dokazoval: »S hoteno površnim primerjanjem hoče vsakršno realistično orientacijo v umetnosti oceniti za na- cistično.« Klemenčič je navedel še nekaj takih trditev o Menašeju, ki jih v Menašejevih člankih iščemo zama- n. Predvsem je med njegovo primerjavo kritik v času na-

¹⁸⁹ Naši razgledi, V, št. 7, 7.4.1956, str. 174–176.

cizma in socializma postavil enačaj: Menaše skuša dokazati, da so zagovorniki realizma hkrati zagovorniki nacizma.¹⁹⁰

Polemika je prešla okvir debate med likovniki, ko se je oglasil še Zihlerl. Ta je za »moderno umetnost« trdil, da širi nevero v družbeni napredek, da nosi reakcionaren ideološki naboj, nato pa je zavrnil številne Menašejeve trditve. Bolj kot za polemiko je šlo za ideološki obračun »proti vnašanju idejnega kaosa in reakcionarne navlake v vrste tistih, ki se prostovoljno združujejo na temeljih marksizma«. Z omembo, da tega ne razumejo celo komunisti, je Menašaja opozoril, naj premisli, kaj je njegova naloga, ker je član ZK.¹⁹¹

V Slovenskem poročevalcu se je kritikam Menašeja pridružil še Sergej Vošnjak. Podobno kot Klemenčič in Zihlerl je trdil, da Menaše obtožuje Klemenčiča kot človeka z nacistično miselnostjo v kulturi in da po tej logiki ni več daleč, ko bo kdo »spomenike naše NOB označil za nacistično usmerjene«. Vošnjak je kot glavni in odgovorni urednik Slovenskega poročevalca dodal napotek za pravilno usmerjanje novinarjev: pogoj je, »da ta razprava izhaja iz naprednih pozicij«.¹⁹²

V vseh treh ideoloških kritikah najdemo sorodnost. Klemenčič, Zihlerl in Vošnjak so Menašejeva stališča potvarjali, saj so trdili, da razglaša Menaše realizem za smer z nacistično miselnostjo. Vse tri kritike so bile objavljene tako rekoč hkrati. To priča, da ni šlo za naključje, temveč za načrtno kritiziranje »protimarksističnih« stališč.¹⁹³

Naslednja polemika o modernih tokovih v likovni umetnosti je nastala že po polemiki Vidmar-Zihlerl, od pravkar omenjene pa se razlikuje po tem, da je potekala med likovnimi kritiki samimi in v njej ni bilo ideoloških podtikanj. Šlo je za izmenjavo pogledov na straneh Mla-

¹⁹⁰ Naši razgledi, V, št. 8, 21.4.1956, str. 202–203.

¹⁹¹ Ibidem, str. 202–204.

¹⁹² Slovenski poročevalec, XVII, št. 93, 20.4.1956, str. 4.

¹⁹³ ARS, CK ZKS III, š.77, Problemi za diskusijo o delu z inteligenco, str. 7.

dih poti in Naših razgledov leta 1959 med Stanetom Mikužem kot nasprotnikom in Alenko Gerlovič kot zagovornico abstraktnega slikarstva in še isto leto za različne odmeve na III. grafični bienale, ko je Mikuž avgusta v Delu vnovič zavrnil abstraktno slikarstvo. Kulturni ideologi se v razpravo niso vključili neposredno, le Miško Kranjec je dal s kritiko abstraktnega slikarstva na IV. kongresu ZKS junija 1959 vedeti, da vladajoča ideologija še vedno ne prenaša mirno vse večjega uveljavljanja nerealističnih smeri.¹⁹⁴

Luc Menaše se ni direktno vključil v polemiko, v priložnostni oceni o surrealizmu februarja 1959 v Naših razgledih pa je zapisal, da *»tisti, ki z veliko gorečnostjo trebijo ljulko z našega pšeničnega polja, tako radi očitajo, da posnemamo tuje vzore – v zmotni veri, da smo druge ‚izme‘, med katere si drznemo šteti seveda tudi realizem in vse politične izme, izdelali doma, v Škofji Loki ali Bizoviku«*.¹⁹⁵

Ljudje, ki so se na to vsaj malo spoznali, so vedeli, da meri Menaše na Ziherla, ki je bil iz Škofje Loke, in Staneta Mikuža, ki je živel v Bizoviku. Zaradi kritike je bil Menaše na sestanku partijske celice Filozofske fakultete izključen iz ZK. Dekan fakultete je bil takrat brat Staneta Mikuža Metod, Luc Menaše pa je bil v postopku za izvolitev v naziv docenta. Verjetno ne naključno je Menaše po sporih in izključitvi iz ZK čakal na izvolitev več kot dve leti in pol.¹⁹⁶

Uradna kulturna politika je začela drugače ocenjevati še nekaj problemov. Poleg omiljenih stališč do eksperimentalnega gledališča, jazza in abstraktnega slikarstva se moramo spomniti sprememb, ki sem jih že opisal in so se dogajale hkrati. To so pogovori, da se smejo v javnost vrniti Edvard Kocbek in kulturniki z zaporniško preteklostjo (npr. Dušan Pirjevec, Igor Torkar in še kdo), in

¹⁹⁴ Ibidem.

¹⁹⁵ Naši razgledi, VIII, št. 4, 28.2.1959, str. 86–87.

¹⁹⁶ ARS, CK ZKS III, š.77, Problemi za diskusijo o delu z inteligenco, str. 7; Univerza v Ljubljani, Druga knjiga 1956–1966, Ljubljana 1969, str. 42; Pogovor pisca z dr. Lucom Menašejem, 2.3.1994. Za pogovor in kopije dokumentov se g. Menašeju iskreno zahvaljujem

ocena, da Mohorjeva družba ni več tako politično in ideološko nevarna kot pred leti. Mnenje bolj pragmatičnega dela slovenskega partijskega vrha, da je treba dopuščati vse, kar neposredno ne ogroža monopola ZKS, je čedalje bolj postajalo splošna in uradna ocena slovenskih oblastnikov.

MNOŽIČNA KULTURNA DEJAVNOST MED PROSVETO IN ZABAVO

Zeleno luč za iskanje živahnih, ideološko manj obremenjenih in privlačnejših oblik kulturnega udejstvovanja je moč videti že v govoru Edvarda Kardelja na III. kongresu ZK Srbije 28. aprila 1954. Kardelj se je ozrl na agitpropovsko preteklost in zavrnil revolucionarni pritisk na vsak antisocialistični pojav. Pri tem je omenil, da so se v zadnjih letih aktivirale »negativne« tendence, kar pa ni dovolj velik razlog za zapiranje vrat pred svetom. Boj proti takim pojavom naj bi potekal izključno na idejnem področju, s solidnimi analizami in širjenjem nove socialistične morale, nikakor pa ne z administrativnimi ukrepi. Kardelj je dejal, da so napadi na detektivske romane, stripe in jazz škodljivi in nekulturni, ker ljudje pač potrebujejo kulturno zabavo: *»Zdi pa se mi, da je glavno, da je zabava zdrava, človeško čista, na elementarni kulturni ravni, to pa sta lahko tudi jazz glasba in pustolovski romani.«* Naloga vodilne idejne sile v boju proti dekadenci, ki je ni enačil s posameznimi umetnostnimi smermi, bi bila dati zabavnim oblikam novo vsebino, temelječo na lastni ideologiji.¹⁹⁷

Kardelj je s temi besedami odvzel Partiji v času agitpropovske kulturne politike nedotakljivo pravico do presoje o ustreznosti ali neustreznosti javne predstavitve kulturnih del, branil pa je pravico, da lahko ZK kot vodilna idejna sila o vsakem delu pove na lastni ideologiji temelječa stališča. Misli so sorodne tistim, ki jih je izrekel na VII. plenumu CK KPS januarja 1952. Razlika je v tem,

¹⁹⁷ Ljudska pravica-Borba, XIX, št. 105, 4.5.1954, str. 2–5.

da je šlo leta 1952 le za mimogrede izrečeno misel, v letu 1954 pa že za zametek novega koncepta.

Po Kardeljevem govoru je preteklo še dosti časa, preden so postale zabavne prvine enakopraven del kulturnega in prosvetnega delovanja društev. Eden temeljnih vzrokov je, da akcij na terenu niso izvajali pragmatiki Kardeljevega kova, temveč v ideologijo bolj zaverovani ljudje, med njimi predsednik Zveze Svobod Ivan Regent. V Socialistični misli je izšlo več teoretičnih člankov o vprašanjih kulture na splošno, umetnosti in prosvete, le težko pa bi v njih našli pohvale zahodnih umetniških smeri, nad katerimi so se takrat navduševali tudi povprečni Slovenci.

Med drugimi je Socialistična misel ponatisnila predavanje Borisa Ziherla na ljubljanskem Radiu 17. oktobra 1954, ko je govoril o novi sezoni 1954/55. Zabavnega momenta, ki ga je poudaril Kardelj, pri Ziherlu ni, zato pa je veliko Ziherlu svojskih ideoloških etiket: kritiziral je staro, po politični orientaciji klerikalno in liberalno, sodobno družbeno dogajanje pa je razglasil za posledico socialistične revolucije, ki da je v pogledu kulture »izrazita kulturna revolucija«. Za programske smernice je Ziherl načrtal le množično prosvetno delo na dolge roke, česa drugega, npr. zabave, pa ni omenil.¹⁹⁸

V revijah je bilo moč zaslediti tudi precej drugačne ocene. Za zgled naj omenim članek Marijana Rusa iz januarja 1955 v bran komedijanstva, »ki je v zadnjih časih dobilo nek ironičen in zasmehljiv pomen in prizvok, in to popolnoma neopravičeno«. V nasprotju z »uradno« veljavnim stališčem je Rus hvalil komedijante, ki jim ne manjka »širine, naravnega talenta in umetniškega ognja«.¹⁹⁹

Drug vzrok za zamudo pri uvajanju zabavnega življenja v društva so bili organizacijski problemi. Kot smo že videli, sta se Ljudska prosveta Slovenije in Zveza Svobod v letih 1954 in 1955 ubadali skorajda samo z reorganizacijo, vsebinska vprašanja pa sta potisnili na stran-

¹⁹⁸ Socialistična misel, II, 1954, št. 10, str. 593–597.

¹⁹⁹ Slovenska glasbena revija, III, št. 1–2, januar 1955, str. 10–11.

ski tir. To se je pokazalo tudi v programskih zamislih Ivana Regenta na združitvenem kongresu oktobra 1955 na Jesenicah, ko ni v obširnem poročilu ponudil ničesar novega.

Vendar so morali tudi v vodstvih društvenih zvez misliti na to, da bodo šli v korak s časom. Pa ne zato, ker je to rekel Kardelj, temveč zato, ker so se mladi Slovenci množično udeleževali zabav, kjer niso plesali le klasičnih in latinskoameriških plesov, ker so polnili kinodvorane ob predstavah Tarzanov, Plesa na vodi, kavbojk in kriminalk, ker so svoje radijske sprejemnike naravnavali na programe, ki so vrteli jazz. In če je hotela Ljudska prosвета Slovenije (kasneje Zveza Svobod in prosvetnih društev Slovenije) ohraniti monopol na zapolnjevanje kulture namenjenega prostega časa Slovencev, je morala slediti spremembam, ki jih je zahtevalo njeno članstvo.

Kardeljev govor pred združitvenim kongresom ni imel v takrat še dveh organizacijah tako rekoč nobenega odziva. Po sklepih jeseniškega kongresa je bila prva naloga novega predsedstva Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije, da imenuje strokovne sosvete pri zvezi. Predsedstvo se je odločilo za sosvete za izobraževalno in vzgojno, gledališko in glasbeno dejavnost. Sestava komisije, ki naj bi predlagala ljudi za sosvete, ni obetala programske preusmeritve, saj so bili v njej Ivan Regent, Roman Albreht in Lev Modic.²⁰⁰ Spremembe pa je omogočal novi statut. Sosvetom pri zvezi in okrajnih skupščinah, ki so ponekod v nasprotju s statutom obstajali že pred jeseniškim kongresom, je zagotavljal večjo samostojnost pri delu. Zato so imele direktive najožjega vodstva, torej Regenta in Albrehta, vse manjšo veljavo.

Predsedstvo zveze je konec leta 1955 in v začetku leta 1956 opravilo nujne administrativne formalnosti v zvezi z združitvijo. Namesto dveh društvenih revij je začelo izhajati novo glasilo Sodobna pota, ki pa ga ni urejal Ivan Regent.

²⁰⁰ ARS, ZKOS, f.11, m.14, Zapisnik 1. seje predsedstva sveta ZSPDS, 4.11.1955, in Zapisnik 2. seje, 9.11.1955.

Elaborat s Kardeljevim mislim sorodnimi idejami o kulturno-zabavnem življenju je sredi leta 1956 izdelala ideološka komisija SZDL Jugoslavije. Ugotovila je, da je med t. i. vrhunsko kulturo na eni strani in t. i. ljudsko na drugi globok prepad in da so prišli v situacijo, ko »kakšen kulturni ustvarjalec, ki vsaj malo brani svoj ugled, ne sme niti pomisliti na to, da bi skomponiral popularno pesem ali napisal kak skeč«, ker bi ljudje menili, da »ta umetnik znižuje svojo kulturno raven«. Tako pa pišejo zabavna dela nekvalificirani in umetniško šibki ljudje. Družba je premalo naredila za to, da bi postali popularni tudi umetniki, ki se ukvarjajo z lažjimi žanri. Zato bi morali organizirati promenadne koncerte z lažjim programom po parkih, opremiti izletniške točke z zabaviščnimi objekti, urediti kavarne, restavracije s plesišči in lokale v stilu, ki bi omogočal nastope umetnikov, dati pobudo za ustanavljanje večjega števila manjših ansamblov, potujočih gledališč in cirkusov z zabavnim programom, kulturne domove pa naj bi razvijali ne le v prosvetna, temveč tudi v zabavna središča.²⁰¹

V Sloveniji vsega elaborata niso sprejeli brez zadržkov. Franc Kimovec je 24. junija 1956 zapisal, da bi morali iz želje po dobičku organizirane plesne prireditve kritično obravnavati, ker plesni učitelji »za ceno originalnosti uvajajo razno ‚folkloro‘ in neestetske plesne divjega zapada«. Predlagal je, da bi o tej problematiki v Sloveniji razpravljali na širši konferenci Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije, »ki bi določene slabosti jasno odklonila in dala celotnemu prizadevanju za kultiviranje zabave pomembnejše mesto v naših naporih za rast socialističnih odnosov med ljudmi«.²⁰²

Predlagana konferenca Svobod je bila 7. septembra 1956, glavno besedo na njej pa je imel član predsedstva zveze Stane Kavčič. Referat o problemih kulturnozabavnega življenja je začel z ugotovitvijo, da se je treba o tej

²⁰¹ ARS, CK ZKS III, š. 76, Neki problemi u oblastima kulture i prosvete, str. 4–5.

²⁰² ARS, CK ZKS III, š. 76, Pripombe tov. Žige-Kimovca Franca k problemom kulturno-zabavnega življenja.

problematiki pomeniti, »ker so v prenekaterih društvih prevladala po mojem mnenju nekatera stremjenja in cilji, ki so nekako bi rekel sama sebi namen, katerih namen naj bi bil gojiti tako ali drugačno dejavnost po zamisli ozke ali pa maloštevilne grupe ljudi, neodvisno in izolirano od konkretnih prilik, zahtev, želja in razvoja delavcev, ki tam živijo, in ostalih delovnih ljudi, ki se tam nahajajo«. Medtem ko sta bili vprašanji formiranja družbene zavesti delovnega človeka in aktivnost političnih in množičnih organizacij solidno rešeni, pa je po Kavčiču še vedno prevladovalo nepravilno gledanje na kulturnozabavno dejavnost. Opozoril je, da se človekov svetovni nazor ne formira zgolj na sestankih in predavanjih, temveč nanj vplivajo še številni drugi dejavniki. Zato ne sme biti cilj kulturnega delovanja le težnja, »ali bomo neko pesem bolj ali manj umetniško kvalitetno zapeli (...) ali določeno dramo z večjo ali manjšo umetniško kvaliteto igrali. (...) Zdi se mi važno, da se mnogo bolj gleda na to, ali bodo naši delavci v celoti civilizacijsko in kulturno na višji stopnji ali ne bodo.« S tem problemom se društva praktično niso ukvarjala in bi se zato morala orientirati neposredno k potrebam, željam in sposobnostim delovnega človeka. Kavčič je rekel, da je ob pregledovanju poročil s terena spoznal, da je umetniški program društev dober in da je narejeno veliko delo pri izboljšavi repertoarja ter da to praktično ni več problem. Dodal je, da se stvari v Sloveniji bliskovito spreminjajo, saj lahko vsak pride do več časopisov, revij in knjig, si ogleda veliko filmov in posluša na radiu različno glasbo. Zato se kulturne potrebe, ki so zadovoljevale Slovence pred leti, sedaj »zadovoljujejo tako rekoč mimogrede« in se okus in potrebe spreminjajo. Stokanje, da posamezne sekcije v društvih ne uspevajo, je bilo po Kavčičevem mnenju odvečno, saj je bil to le rezultat spremenjenih kulturnih potreb. Po pomisleku, da mogoče res stvari ocenjuje preveč kritično, je Kavčič dodal: »Osnovna naloga kulturno zabavnega udejstvovanja bi morala biti pripraviti nekoliko prijetnih, zabavnih in vzgojnih ur in prostorov za našega delovnega človeka! Zadovoljiti nekoliko njegovih duhovnih potreb, ki jih ne more zadovoljiti niti na delovnem mestu, niti v kinu, niti v gledališču!

Vnesti v njegovo življenje nekoliko zabave in razvedrila ter sproščenosti! Za tako orientacijo pa je celotno vzdušje, zlasti v nekaterih naših društvih, še mnogo preveč rokodelsko diletantsko.»²⁰³

Potem ko je Kavčič določil osnovni cilj, je nakazal nekaj otipljivih možnosti za popestritev dela v društvih. Grajal je neko Svobodo, ki je imela poskus delavcev, da bi si v društvu uredili balinišče, za sumljiv ideološki spodrseljaj. Kritike so bili deležni tudi marksistični krožki, ki so bili organizirani na predvojni način, preveč šablonske organizacijske oblike, kar je veljalo zlasti za izobraževalni sektor, in »nepravilen in sektaški odnos do zabave kot take sploh«. Če si delavci želijo izlete, zabavne in humoristične večere, jih mora Svoboda organizirati in je zato treba »napraviti iz Svobod sodobne delavske klube«. Ta klub pa mora omogočati različne dejavnosti; naj kdo poje, drugi igra harmoniko, tretji šahira ali bere knjigo.²⁰⁴

Kavčičev referat je bil pomembna novost v povojnem društvenem življenju v Sloveniji. Zato ni čudno, da je zbudil živahno diskusijo. Prosvetni aktivisti so vsi po vrsti pozdravili Kavčičeve besede in omenjali nove možnosti za udejstvovanje, kot so izleti, športne igre, filmske predstave itd. Zanimiva pa je izjava Janeza Kocmurja, ki deloma tudi pojasnjuje zastoj pri uvajanju zabave v društva: »Pred dvema leti, ko smo imeli konferenco prosvetnih društev v dvorani slovenske filharmonije, sem hotel te stvari načeti, ne tako popolno kakor je v referatu povedal tovariš Kavčič, vendar je takrat predsednik (Regent?, op. p.) rekel, da ni časa, da bi o tem razpravljali. Tovariš Kavčič je, zdi se mi, izbral pravi čas.«²⁰⁵

Posebej pomembno je oceniti nastope pomembnejših kulturnopolitičnih delavcev na konferenci. Kavčičevo stališče smo že dodobra spoznali. Posredno je kritiziral Regenta, nosilca stališč o primarnosti ideoloških tečajev in zahtev po izkoreninjenju dekadentnih kulturnih usmeritev iz dela

²⁰³ ARS, ZKOS, f. 12, m. 4, Zapisnik konference Svobod, 7. 9. 1956, str. 1–12.

²⁰⁴ Ibidem, str. 12–19.

²⁰⁵ Ibidem, str. 27.

društev. Regent na konferenci ni imel pomembnejše vloge, kar je bilo v nasprotju z dotedanjo prakso. To si je možno razlagati kot tiho nesoglašanje v splošnem odobravanju Kavčičevih stališč. Nekoliko anahronistično so zvenele tudi besede Borisa Ziherla. V nasprotju s Kavčičevo jasnostjo in preprosto izrečeno vizijo je Ziherl kritiziral birokratizem, poudarjal potrebo po stikih delavskega razreda Jugoslavije, polnil stavke z ideološkim izrazoslovjem in citiral Lenina. Njegovo teoretiziranje je bilo živo nasprotje v konkretne primere naravnane tematike delovne konference. Nekje vmes je bil Janko Liška. Dobro je poznal situacijo na terenu, zavedal se je problemov, a je bil skeptičen do napovedanih sprememb v dejavnosti društev.

Konferenca 7. septembra 1956 je položila temelje za preusmeritev društev v bolj zabavno dejavnost po željah ljudi, temu pa so v najožjem vodstvu Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije nasprotovali. Kavčič in njemu podobni pragmatiki med politiki so ponudili ljudem tisto, kar so iskali, a so s tem zadeli ob vodstvo kulturnoprosvetne organizacije, ki je izhajala iz povsem drugačnih izhodišč. Tam je prevladovala jasna ideološka linija, ki se ni spreminjala s časom in prostorom in se je že izživela.

Po tej konferenci se je v Sloveniji zvrstilo več posvetovanj o kulturno-zabavnem življenju. Pred temi je bila v Beogradu seja organizacijskega sekretariata SZDLJ, o kateri je 11. oktobra 1956 poročal Stane Kavčič. (Datum se je ni omenil, očitno pa je bila med konferenco Svobod 7. septembra in poročilom z dne 11. oktobra; op.p.). Po njegovih besedah so v Beogradu ugotovili, da je zabavno življenje prepuščeno stihijskemu razvoju, da poteka brez udeležbe SZDL in temelji na škodljivem tradicionalizmu. Zato poznajo v tujini Jugoslavijo *»le bodisi po hipermodernih stvaritvah ali pa po kolih in narodnih nošah iz prejšnjega stoletja, kot preostanek balkanske zaostalosti«*. Poudarili so, da so potrebni boljše kavarne, plesišča, varieteti, cirkusi in podobne privlačne zadeve, kjer bi se lahko ljudje družili.²⁰⁶

²⁰⁶ ARS, RK SZDLS, š. 27, Stenografski zapiski seje predsedstva SZDLS, 11.10.1956, str. 1–4.

Da bo treba nova kulturnopolitična izhodišča dodelati, je pokazala že seja komisije za ideološko vzgojno delo predsedstva SZDLS 8. oktobra 1956. Nekateri člani s predsednikom Dušanom Bravničarjem na čelu niso pokazali dovolj razumevanja za nove zahteve, vendar so soglašali z ugotovitvami SZDLJ. Za nadaljnji razvoj dogodkov je pomembno, da so sklenili organizirati posvetovanja z umetniki in predstavniki družbenih organizacij.²⁰⁷ Tri dni kasneje, 11. oktobra, so o teh problemih razpravljali še na predsedstvu SZDLS. Kavčič je poročal o seji v Beogradu in o posvetu Svobod ter dodal, da že tečejo priprave za organizacijo posveta s kulturniki.²⁰⁸ Povsem razvidna je bila razlika med »staro« in »novo« linijo. Kavčičeve in Regentove ideje so si nasprotovale. Zato se je tu neposredno angažirala komisija za ideološko vzgojno delo SZDLS in mimo vodstva Zveze Svobod in prosvetnih društev organizirala posvete s tistimi, ki bi lahko pomagali pri uveljavljanju novega koncepta kulturne politike.

Posvetovanje o kulturnozabavnem življenju je bilo 5. novembra 1956. Že seznam navzočih, poleg članov predsedstva in ideološke komisije SZDLS so bili tam Branko Rudolf, Bojan Adamič, Jože Tiran, Filip Kumbatovič, Fran Milčinski, Radovan Gobec, Bojan Štih in drugi, pove, da se je odločanje o razvoju množičnega amaterskega kulturnega ustvarjanja precej spremenilo. Dušan Bravničar je povablencem predstavil stališča SZDL iz Kavčičevega referata in povedal, da društvena dejavnost ne zadostuje več za vso raznolikost in da v društvih prevladujeta »*pretiravanje v folklori, konservativnost v programih*«. To pa je ob vse bolj raznovrstni ponudbi filma in okoli 150.000 radijskih sprejemnikov v Sloveniji zmanjšalo zanimanje za društvene prireditve.²⁰⁹

²⁰⁷ ARS, RK SZDLS, f.20, Zapisnik seje komisije za ideološko vzgojno delo pri predsedstvu SZDLS, 8.10.1956.

²⁰⁸ ARS, RK SZDLS, š.27, Stenografski zapiski seje predsedstva SZDLS, 11.10.1956, str. 1–12.

²⁰⁹ ARS, RK SZDLS, f.20, Zapisnik posvetovanja o kulturno zabavnem življenju, 5.11.1956; nepaginirano.

Po Bravničarjevem uvodu so dobili besedo umetniki. Niso si bili v vsem edini, enotno pa so dokazovali, da je bil v preteklem desetletju zabavni žanr podcenjevan in omalovaževan. Kot je namignil Jože Tiran, je bilo dejstvo, da je do takšnega posveta prišlo, pripisati temu, *»da se je nekje stališče bistveno preokrenilo«*. Bojan Adamič je omenil, da so po avdiciji pevcev za lažji žanr najboljše *»napotili v šolo, a so se vrnili, ker se je izkazalo, da na naši šoli ni nikogar, ki bi se ukvarjal s tem, ali pa nihče tega ne zna«*. Pridružil se mu je Filip Kumbatovič, češ da se na Akademiji za igralsko umetnost učijo le smrtno resnih stvari, *»do blesteče igrane bulvarske komedije pa je precej daleč, ker moraš tudi za to zelo veliko znati«*. K vsem pripombam je Adamič dodal, da *»bi morali pri nas ta lahki žanr ne samo dovoljevati, ampak tudi na neki način podpreti«*. Pripomnil je, da so skoraj vse kritike vesternov negativne, *»čeprav je vprašanje, če je res tako slab«*, in omenil konkreten primer v glasbeni kritiki: *»Zlata Gašperšičeva, ki je bila kot radijska pevka mnogo bolj popularna kot pa je sedaj kot operna pevka, vendar je za njenim hrbtom padlo nekaj hudih žalitev, da je morala opustiti sodelovanje v radiu.«* Več zgledov, kako podcenjujejo sodobne smeri, je naštel Bojan Štih. Menil je, da bi morali tudi revije, kot je TT, podpirati, ker je njegova naklada dokaz, da ljudem ugaja. Kulturniki so trdili, da mora kritika presoјati resno delo prav tako kot lažji žanr. Vse skupaj je zaokrožil Fran Milčinski z besedami, da je *»dober cirkus pač dober cirkus, slab Shakespeare pa je le slab Shakespeare«*.²¹⁰

S političnega vidika je treba pri uveljavljanju novih smeri poudariti, da je dejavnost SZDL tako prehitela direktive ZK le redko. Seveda ni šlo za nikakršno konkuriranje, temveč za preprosto dejstvo, da se je ideološka komisija CK ZKS sredi leta 1956 še formirala. Vendar je treba dodati, da je bilo Kavčiču ideje lažje uresničiti v komisiji za ideološko vzgojno delo predsedstva SZDLS kot pa v istovrstni komisiji CK ZKS, ki jo je vodil Boris Zihl. Poleg tega se zdi bolj demokratično, če misli, s kate-

²¹⁰ Ibidem.

rimi oblastnik soglašaja, namesto njega izrečejo uveljavljeni kulturniki.

Vodstvo Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije, predvsem Regent in Albreht, je nasprotovalo številnim predlaganim novostim. Posebej za pobude sosvetov se je v letih 1956 in 1957 vse pogosteje delalo gluho. Med člani predsedstva se je nujnosti sprememb najbolj zavedal Stane Kavčič; opozoril je, da amaterska kultura v vodstvu nič več ne potrebuje ljudi, ki ne delajo na kulturniškem področju (torej politikov, op.p.), in da je treba iniciativo prepuščati terenu. Zveza je bila v zagati, kako ubraniti amaterstvo pred poskusi delnega profesionalizma (tudi v zvezi z ukinitvijo kranjskega gledališča) in kako zdržati v konkurenci novih medijev. Ob prihodu »mehanizirane kulture«, kot so radio, film in televizijo pogosto zaničljivo imenovali, v skoraj vsak slovenski dom je zanimanje ljudi za društveno dejavnost pešalo. Statistični kazalci so od sezone 1956/57 naprej opozarjali na padanje tradicionalnega amaterskega kulturnega udejstvovanja.

V ozadju dogajanja je treba videti tudi politični boj med nosilci dveh usmeritev. Staro, večkrat poimenovano prosvetliljsko, je zagovarjal Ivan Regent, deloma tudi Roman Albreht, ki pa je realneje ocenjeval moč novih kulturnih pridobitev. Drugo, sodobnejšo, v političnem pogledu bolj pragmatično smer je v Sloveniji razložil in zagovarjal Stane Kavčič. Druga pot se je uveljavila na kongresu Zveze januarja 1958 v Mariboru, izid pa je bilo možno napovedati že leta 1957. Najprej je Roman Albreht odstopil s tajniškega mesta Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije, ker je postal tajnik slovenskih sindikatov.²¹¹ Regent pa je sredi leta omenil, da »želi odložiti predsedniške dolžnosti na mlajša ramena. Želi se posvetiti pisanju spominov, predvsem pa se mora podvreči zdravljenju vida, ker mu grozi nevarnost oslepitve.«²¹² Med kongresom je že ležal v bolnici.

²¹¹ ARS, ZKOS, f.13, m.1, Zapisnik I. seje predsedstva sveta ZSPDS, 5.2.1957.

²¹² ARS, ZKOS, f.13, m.1, Zapisnik IV. seje predsedstva sveta ZSPDS, 31.5.1957.

Drugi kongres Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije je bil 25. in 26. januarja 1958 v Mariboru. Govorili so predvsem o izobraževanju odraslih, glavni referat pa je imel Kraigherjev minister za šolstvo Vlado Majhen. Pojasnjeval je stališča zvezne komisije za reformo šolstva, ki so se precej razlikovala od Regentovih.²¹³

Tudi v drugih referatih so podpirali nove kulturno-politične poglede vodstva slovenske Partije. Celo Lev Modic se je zavzel za spremembe in ob kritiziranju stare usmeritve »pozabil«, da so »stare« direktive prihajale prav iz krogov, kjer je bil sam zelo aktiven. Društvom je svetoval, naj se v boju za zgraditev socialistične družbe usmerijo v široko družbeno delovanje, naj gojijo vse kulturne vrednote, ki delovnemu človeku poglobljajo zavest o smiselnosti njegovih naporov, naj umetnostno dejavnost usmerjajo v etično vsebino umetnosti in pravilno razumevanje največjih umetniških del, naj pri tem upoštevajo kulturni pomen filma in radia ter tesneje sodelujejo s poklicnimi kulturnimi ustanovami. Končal je z besedami, naj »*premagajo mišljenje o posebni kulturi ljudske prosvete in s smislom za duhovne potrebe delovnega človeka sodelujejo pri graditvi naše enotne kulture*«. ²¹⁴

Novost sta bili Modičeva teza o kulturnem pomenu filma in radia, ki sta prej veljala za konkurenta ljudsko-prosvetnemu delovanju, in zahteva po enotni kulturi. Geslo o delavski kulturi (kot nasprotju malomeščanskim tendencam v osrednjih slovenskih kulturnih inštitucijah) se je umikalo spoznanju, da je kultura in umetnost vse, kar je izvedeno na ustrezni umetniški višini, ne glede na to, kdo je izvajalec.

Na mariborskem kongresu so bili referati bistveno manj direktivni kot na prejšnjih, mnogo novih predlogov pa so dale razprave v komisijah. Poročila komisij so podprla referate in naštela priporočila za nadaljnje delo. Komisija za izobraževanje se je zavzela za različne vrste izobraževanja, komisija za materialni položaj za gradnjo

²¹³ Sodobna pota, III, 1958, št. 3, str. 97–104.

²¹⁴ Ibidem, str. 112.

domov skladno z gradnjo novih stanovanjskih naselij. Komisija za amatersko dejavnost je zahtevala, naj se društvo razvije iz vsote sekcij in družin (rezultat kulturne politike v letih 1947–1950, op.p.) v organsko celoto, naj se odpre za zunanje vplive in združuje čim več ljudi: *»Takšna usmeritev prosvetnih društev bo utrdila zavest o enotnosti naše kulture in o njenem pomenu za poglobljanje socialističnih odnosov; je tudi temelj za trajno povezanost prosvetnih društev z drugimi sodobnimi oblikami za množično kulturo, kot so radio, film, in za plodno sodelovanje prosvetnih društev s poklicnimi kulturnimi ustanovami.«*²¹⁵

V novem vodstvu so za predsednika zveze izvolili ministra za šolstvo Vlada Majhna, tajnik pa je ostal Vinko Trinkaus,²¹⁶ ki je bil na tem mestu od maja 1957.

²¹⁵ Ibidem, str. 140–144.

²¹⁶ Ibidem, str. 160.

V SPROŠČENA ŠESTDESETA

Po mariborskem kongresu Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije se je močno spremenila vloga kulturnoprosvetnih društev. Iz ozkega kroga članov skupin in odsekov so se začela društva odpirati. Klubski prostori so bili namenjeni tudi drugim, ne le članom društev, razlika med članom in nečlanom je postala nepomembna malenkost.

Ker so dobili več besede kulturniki, se je delo društev popestrilo. Ideološkega balasta je bilo manj. Dober film z Zahoda, jazz in sorodne glasbene smeri ter moderna umetnost niso bili več dekadentni izrastki meščanske družbe, ki delavskemu razredu zamegljujejo realen pogled na razrednega sovražnika, meščanstvo. Programska vsebina je bila omejena le s tem, da ni smela naravnost nasprotovati ciljem socialistične družbe, kar pa je bila zelo ohlapna razlaga. Veselice, Avsenike in poceni zabavištvu so še vedno kritizirali, niso pa več zagovarjali administrativnih posegov proti njim. Čedalje bolj je prevladovalo stališče, da je treba ljudem nekaj ponuditi v zameno, če jih hočejo odtegniti »škodljivim« vplivom »plaže«.

Glasbeni in gledališki sosvet Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije sta se po mariborskem kongresu zelo angažirala v pripravi rednih letnih slovenskih srečanj umetniških skupin. Leta 1958 so se začele revije dramskih skupin, pevskih zborov in godb, leta 1959 se jim je pridružila revija mladinskih pevskih zborov, leta 1961 reviji zabavnih skupin in mladinskih dramskih sekcij. Dodati je treba še vrsto občinskih in okrajnih (kasneje medobčinskih) revij. Tekmovalni duh so potisnili v

ozadje. Izbirali so le najboljšega za slovenskega predstavnika na zvezni ravni ali mednarodnem festivalu, točkovanj kot na republiških revijah v letih 1947–1950 pa ni bilo. Pogovori strokovnih sodelavcev z amaterskimi kulturnimi ustvarjalci po prireditvah so potekali v sproščenem ozračju, amaterji pa so poudarjali, da jim strokovna analiza njihovega dela daje bistveno več kot po starem organizirani tečaji z veliko predavanj in manj praktičnega dela.

Že v pripravah na mariborski kongres so 14. januarja 1958 na seji predsedstva Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije naročili, naj v poročilih ne ločujejo »delavske« in »vrhunske« ter amaterske in profesionalne kulture, kajti kultura je le ena.²¹⁷ Enotnost so zlasti pogosto poudarjali na republiških letnih revijah umetniških skupin, ki so jih sosveti pripravili skorajda brez sodelovanja predsedstva zveze. Medtem ko so na kongresih zveze amaterskih društev politiki še povedali kakšno mnenje, jih na strokovnih revijah in posvetih ni bilo več slišati. Amaterizem in amaterska kultura nista več imela naloge, da širita ideologijo, kot sta jim pred leti zabičevala Regent in Zihlerl. Po besedah Vinka Trinkausa je bilo razumeti amaterizem *»predvsem kot željo po kulturnem razvedrilu, po posredovanju umetniških del tudi širšemu krogu občinstva«*.²¹⁸

Teze o enotnosti kulture so se posebej pokazale ob poskusu, da bi spremenili statut Prešernovega sklada. Predsedstvo Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije je namreč kandidiralo dirigenta trboveljske godbe Antona Hudarina za Prešernovo nagrado za leto 1959.²¹⁹ Predsednik UO Prešernovega sklada Tone Fajfar je predlagal, naj bi dopolnili statut tako, da bi določilom, za kaj se podeljuje nagrada, dodali besede *»ter za izredne uspehe v ljudsko-prosvetnem delu«*. To naj bi bilo potrebno tudi za-

²¹⁷ ARS, ZKOS, f.20, Zapisnik o seji predsedstva ZSPDS, 14.1.1958.

²¹⁸ ARS, ZKOS, f.30, m.2, Zapisnik o razširjeni seji sveta ZSPDS, 14.3.1960, str. 10.

²¹⁹ ARS, ZKOS, f.20, m.4, Zapisnik o redni seji sosveta za glasbeno dejavnost pri svetu, 27.11.1958.

to, da »bi se lahko podeljevalo Prešernove nagrade tudi drugim zaslužnim delavcem na področju ljudske prosvete, ker bi bilo sicer to pri strogem ocenjevanju samega umetniškega uspeha zelo težko«. ²²⁰

Slovenska vlada je Fajfarjev predlog zavrnila. Po njenem mnenju je pomenil podcenjevanje ljudskoprosvetnega dela, češ da to ne more roditi uspehov. Hkrati bi zmanjšali pomen Prešernove nagrade, ki je bila namenjena le najboljšim umetniškim dosežkom. Vlada je priporočila, naj gre kandidatura po redni poti in »da sedanje besedilo ni ovira, da bi se Hudarinu kot dirigentu trboveljske godbe na pihala, ki je v letih 1957 in 1958 dosegla enkrat prvo jugoslovansko nagrado in enkrat prvo nagrado na mednarodnem tekmovanju, ne mogla podeliti Prešernova nagrada«. ²²¹

Kandidatura po redni poti je Antona Hudarina dejansko pripeljala med Prešernove nagrajence leta 1959. Prvič se je zgodilo, da je dobil to visoko priznanje član amaterskega kulturnega društva. Kulturna politika je s tem simbolično pokazala, da ne razlikuje več »delavske« in »vrhunske« umetnosti oz. kulture.

Kot pomembno novost je treba omeniti drugačno ocenjevanje amaterizma. Vztrajanja pri amaterski osnovi za vsako ceno, ki ga je najglasneje zagovarjal Regent, je bilo konec. Stališče kulturnikov v sosvetih, da lahko višjo kakovost prinesejo le honorarni sodelavci, je postalo po mariborskem kongresu programsko izhodišče Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije.

Da so spremembe v skladu z novimi kulturnopolitičnimi zahtevami, je v Delu oktobra 1959 razložil nihče drug kot Lev Modic. Poudaril je enotnost umetnosti in kulture, povezovanje amaterskih in profesionalnih kulturnih ustanov, pohvalil zabavni program filma, radia in televizije, se zavzel za vesele večere, družabni ples in zabavne orkestre, o delni profesionalizaciji društev pa je dejal, da to »ni načelno vprašanje«, torej da temu nihče ne

²²⁰ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 21. seje, 26.1.1959.

²²¹ Ibidem.

nasprotuje. Kulturnikom v sosvetih je nasprotoval le glede želja po samostojnih zvezah: pevski, gledališki, tamburaški, godbeni in drugih. Povezovanje se mu je zdelo koristno, vendar je dodal, da je v Zvezi Svobod in prosvetnih društev dovolj prostora za vse in da bi prevelika razdrobljenost škodovala kulturnemu napredku.²²²

Politika je spremembe potrdila na seji komisije za idejno vzgojno delo predsedstva SZDLS 11. januarja 1960. V nasprotju s staro prakso, ko je tako visok organ ob razpravi začrtal pot za naprej, je komisija tokrat razpravljala o že oblikovanih stališčih. Vredno je omeniti Vižintinovo pripombo, na kakšen odziv naletijo novosti: *»V Kopru smo na tečajih za predstavnike Svobod in prosvetnih društev predvajali funkcionarjem na magnetofonskem traku zabavno glasbo. Vsi so bili odločno proti, da se taka stvar uvede v društva. Ko pa smo jih na koncu vprašali, če jim je osebno bilo všeč, smo dobili pritrdilen odgovor.«*²²³

To, da so dali besedo tudi drugim forumom in nehalo poudarjati monopol društvene zveze na prosvetnem področju, je ugodno učinkovalo na delo. Ljudem je bila prepuščena izbira, kaj hočejo, društva pa bi morala to pripraviti. Ob prihodu televizije in majhnem številu TV-sprejemnikov, so se začela društva ubadati z ustanavljanjem TV-klubov.

Kako se vloga osrednjih organov manjša, se je videlo tudi v odnosu do društvene revije Sodobna pota. Tej je naklada leto za letom padala in pri nekaj deset tisoč članih društev so sredi leta 1958 natisnili le še okoli 2600 izvodov. Na anketo o konceptu revije je dobilo uredništvo le 70 odgovorov. Pokazali so, da revije v takšni obliki ljudje ne potrebujejo. Kot mesečnik je objavljala stare »novice«, kot priročnik ni bila potrebna, ker so izdajali tematske brošure. Trinkaš je ugotovil: *»Revije s politično tendenco, kot je bila zamišljena, pa si naši bralci ne želijo.«* Predsedstvo je zaenkrat še nasprotovalo ukinitvi

²²² Delo, I, št. 174, 24.10.1959, str. 5.

²²³ ARS, RK SZDLS, f.111, Zapisnik seje komisije za idejno vzgojno delo pri predsedstvu GO SZDLS, 11.1.1960, str. 1–12.

revije,²²⁴ a je to vprašanje, posebej ker je bila revija ob vse manjši nakladi čedalje večje finančno breme, ostalo stalnica razprav v vodstvu zveze.

Ob koncu leta 1959 je Vlado Majhen že omenil morebitno postopno likvidacijo revije ali pa fuzijo s kakšno drugo revijo; mislil je na Obzornik, ki je bil do leta 1951 glasilo Ljudske prosvete Slovenije.²²⁵ Posebna komisija predsedstva zveze je v začetku leta 1961 pregledala delovanje Sodobnih potov. V imenu komisije je Vinko Trinkaus marca 1961 predlagal ukinitve revije, ker konceptualno v direktivnem smislu ni bila več potrebna.²²⁶

Kot zadnja številka revije Sodobna pota je v začetku leta 1961 izšel zvezek 9–10 za leto 1960. V njem so objavili tudi gradivo III. kongresa Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije, ki je bil 21. in 22. decembra 1960 v Ljubljani. Predsednik Vlado Majhen je v obširnem referatu Glavna gibalna procesa preobrazbe v delu govoril o spremembah, ki so nastale po mariborskem kongresu. Povedal je, *»da so se vodstva naših društev v vsem obdobju po mariborskem kongresu nenehno pomlajevala, zato tudi niso izostali uspehi«*, da se je več kulturnikov vključilo v delo društev in *»se je začela spreminjati izobrazbena struktura vodstvenih sil v društvih«* (beri: strokovnjaki namesto politikov), da se program prilagaja sodobnim zahtevam, da *»niti ni bilo direktiv, ki bi jih društva morala izpolnjevati«*. Naštel je še druge novosti, med njimi republiške revije, dotok mladine in večjo vlogo občinskih zvez. V referatu ni omenil delavske in vrhunske kulture, dekadence, škodljivosti nekaterih umetniških zvrsti in podobne ideološke navlake. Citiranje Kardelja, Zihlerla in programa ZKJ je izzvenelo bolj v neobvezen dodatek. Majhen od društev ni zahteval, naj pomagajo pri graditvi socializma, temveč je za osnovno nalogo določil približevanje

²²⁴ ARS, ZKOS, f.19, m.1, Stenografski zapisnik 3. seje predsedstva ZSPDS, 12.6.1958, str. 1–23.

²²⁵ ARS, ZKOS, f.19, m.1, Zapisnik o seji predsedstva ZSPDS, 30.12.1959, str. 23–26.

²²⁶ ARS, ZKOS, f.38, m.1, Zapisnik o seji predsedstva ZSPDS, 30.3.1961, str. 27–29.

kulture ljudstvu, »za kar jim bosta socialistična skupnost in naše ljudstvo nadvse hvaležna«. ²²⁷

Tudi tajnik Vinko Trinkaus je v poročilu omenil spremembe po mariborskem kongresu in jih primerjal z delovanjem v času pred njim. Stara izhodišča je večkrat zavrnil, razliko med starim in novim pojmovanjem pa ponazoril z glasbeno dejavnostjo: *»Pevski zbor naj ne bo samo reproduktivno telo, ampak tudi skupina ljubiteljev glasbe, ki bo sama organizirala za lastno vzgojo bogatejše glasbeno življenje, hkrati pa posredovala glasbo kot pevski zbor in tudi s sodobnimi tehničnimi pripomočki, kot so radio, magnetofon, električni gramofon.«* Poleg čvrstih organizacijskih oblik, npr. dramskih skupin in pevskih zborov, bi morali *»težiti še k pol organiziranim, ali bolj – k sproščenim oblikam, kot so gledanje in razgovori o filmu, televiziji, dramski predstavi, razgovori o glasbi ali katerem koli problemu, ki zanima ljudi. Naposled je treba ljudem omogočiti čisto preprosto sestajanje, urediti jim je treba prostor za razgovor, za partijo šaha ali taroka, kjer je le mogoče, je potrebno zbirati revije in časnike.«* Ob uspehih pri širjenju dejavnosti je Trinkaus omenil kvalitetni dvig umetniških predstav, Prešernovo nagrado Antonu Hudarinu in nagrade društev v jugoslovanskem in mednarodnem merilu. Trditve, da je amaterizem v krizi, je zavrnil z množičnimi revijami, predvsem revijo mladinskih pevskih zborov v Celju, ki je zagotavljala pomlajevanje društvenih vrst. ²²⁸

Na tem kongresu so razpravljali precej drugače kot na prejšnjih. Ni bilo direktivnih referatov, razprav o njihovih zahtevah, sprejemanja poročil in resolucij. Izmenjavali so si izkušnje, predloge in pripombe, vsi govorniki pa so podprli usmeritev po mariborskem kongresu. Ljubljanski kongres Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije leta 1960 moramo šteti predvsem za potrditev in nadaljnje uveljavljanje izhodišč mariborskega iz leta 1958. Kongres kot direktivni organ, ki v

²²⁷ Sodobna pota, V, 1960, št. 9–10, str. 369–379. Arhivsko gradivo kongresa je v: ARS, ZKOS, f. 31 in 32.

²²⁸ Sodobna pota, V, 1960, št. 9–10, str. 380–390.

skladu s političnimi potrebami oblikuje smernice za amatersko kulturno področje, je imel vse manjšo vlogo. To pove tudi primerjava števila kongresov v petdesetih in šestdesetih letih. V petdesetih jih je bilo, začnši s kongresom Ljudske prosvete Slovenije leta 1950 do ljubljanskega kongresa 1960, kar sedem. Naslednje desetletje, v času sproščenega »liberalizma«, sta bila le dva.

Leti 1961 in 1962 pomenita nadaljnje uveljavljanje sprememb, začeti konec petdesetih let. Za amatersko kulturno ustvarjalnost in zapolnjevanje prostega časa Slovencev je prišel čas, ki mu običajno rečemo sproščena šestdeseta.

ZATON ZIHERLOVEGA KULTURNOPOLITIČNEGA KONCEPTA

Kot smo videli so uradno kulturnopolitično linijo, ki jo je poosebljal Boris Zihlerl, v drugi polovici petdesetih let velikokrat postavili pod drobnogled tako slovenski intelektualci kot bolj pragmatični del slovenskega partijskega vrha. Slednji se je večkrat zatekal »po pomoč« in se »skrival« za stališči slovenskih kulturnikov, ki so bili v konfliktih z Zihlerlom in njegovimi sodelavci.

Linija v kulturi se je spreminjala tudi zaradi jugoslovanskih političnih in gospodarskih razmer. Po normalizaciji odnosov s Sovjetsko zvezo in z drugimi vzhodnoevropskimi državami politični vrh v Jugoslaviji ni več tako ostro nastopal proti notranji opoziciji, ki jo je običajno videl v vrstah intelektualcev. Ob misli na gospodarsko reformo, torej večjem upoštevanju ekonomskih meril nasproti planskemu gospodarstvu, se je zavedel, da je nujno pridobiti strokovnjake, predvsem tehnično inteligenco, za sodelovanje. Oba pojava, manjša politična napetost in večja vloga strokovnosti, sta dala inteligenci možnost za širše udejstvovanje.

V tem procesu je Zihlerlov koncept izgubljal moč v slovenski kulturni politiki. Da so bile skladne in zgoščene kritike, namenjene Borisu Zihlerlu, v kratkem času zgolj naključje, je težavno verjeti, čeprav v pregledanih virih ni dokaza, da bi šlo za organizirano akcijo. Kritike so lahko koristile tistim, ki so na kulturnopolitičnih mestih zamenjali zagovornike Zihlerlove linije. To pa so bili po večini sodelavci predsednika vlade Borisa Kraigherja.

Vse večje razhajanje načel in stvarnosti se je pokazalo v letih 1956 in 1957, ko sta se močno angažirali obe strani, kulturnopolitična in kulturniška. Delo prve oz-

načujejo številne afere, od prepovedi Kocbekovih pesmi in Javorškove farse do ukinjanja revij in gledališč. Kulturniška stran je bila zelo enotna v kritikah Ziherla in njegovega koncepta; drugačnih pogledov v ZKS, Kraigherja in Kavčiča, ni napadala, čeprav je bil tudi ta del partijskega vodstva vpleten v afere. Polemike med Ziherlom in nasprotniki so dosegle vrhunec v kritikah Josipa Vidmarja. Temu moramo dodati Ziherlovo soočenje z mlajšo generacijo na četrtkovem kulturnem večeru in vse manjšo podporo Ziherlu v revijah. V Naši sodobnosti je bilo to jeseni 1955, ko je Ziherla in Kozaka na mestu urednika zamenjal Drago Šega. Miško Kranjec se je v drugi polovici petdesetih let spet bolj posvetil pisateljevanju, Lev Modic se je prilagodil novi liniji, Ivan Regent in Roman Albrecht sta se poslovila od visokih kulturnopolitičnih mest. Ziherl je tako izgubil večino najbolj vnetih zagovornikov svojega koncepta. Pa tudi ta se je že začel rušiti. Najprej se je sesul mit o obstoju dveh kultur, delavske in dekadentne, somrak drugih Ziherlovih načel pa se je že bližal.

Vez med kulturniki in Borisom Kraigherjem, zagovornikom novih pogledov v slovenskem partijskem vrhu, je bil republiški sekretar za kulturo in za znanost Beno Zupančič. Kraigherja je pogosto opozarjal, da morajo biti pri spreminjanju politike previdni in takti, ker bodo stari partijci užaljeni in je možno pričakovati, da se bodo upirali. Predvsem se je zapletlo pri književnikih, ki so bili vedno najglasnejši znanilci prihajajočih sprememb.

Beno Zupančič je 10. januarja 1960 poročal Kraigherju, da je že treba misliti, kako izpeljati spremembe na naslednjem občnem zboru društva književnikov. Ob tem je dodal, da je imel pred kratkim sestanek z mladimi, ki je dobro uspel, da pa *»so nekatere povzetke s sestanka prenašali okoli v zanimivo sprevrženih oblikah«*. Zupančičevo naklonjenost so si mlajši literati očitno razlagali kot tiho politično podporo svojim pogledom. Vsebina neformalnega pogovora pa je prišla na ušesa tudi drugim. Zupančič jih

je moral miriti, češ »da to ni bil nikak atentat na društvo ali na posameznike iz srednje ali starejše generacije«. ²²⁹

Pomemben korak k razbijanju Ziherlovih pogledov je bil dokončni prevzem Naše sodobnosti, saj je za Dragom Šego v drugi polovici petdesetih let še stal trinajstčlanski uredniški odbor, v katerem so bili poleg Ziherla nekateri pisci starejše generacije. Kraigher je ob koncu leta 1960 naročil Zupančiču, naj mu sporoči, kakšno je stanje v reviji, in predlaga reorganizacijo. Zupančič je 2. decembra 1960 predlagal možnost, da bi zmanjšali uredništvo na okvirno pet članov. ²³⁰

Uredniški odbor Naše sodobnosti je januarja 1961 sklical širši sestanek sodelavcev, spremembe, ki jih je v ozadju potrjeval Kraigher, pa so sestavili Beno Zupančič, Drago Šega in Dušan Pirjevec. Pripravili so predlog petčlanskega odbora; poleg njih bi bila člana Bojan Štih in Marjan Brezovar. Zupančič je Kraigherja opozoril, da bodo nekateri ob predlogu užaljeni, ker bi lahko »smatrali to reorganizacijo za kakšno politično operacijo«. Med temi je omenil Mateja Bora, Ivana Potrča in Filipa Kalana, poseben problem pa se mu je zdel Boris Ziherl: »Pri vsem tem je še vprašanje, ali bi se ne smatralo to, da v novem odboru ne bo (po tem predlogu) tov. Ziherla, kot kakšen političen ukrep.« ²³¹

Kraigherja to očitno ni motilo. Januarja 1961, ko je potekal širši sestanek, je bil v Naši sodobnosti naveden uredniški odbor brez imen, v februarski številki pa so že objavili imena tiste peterice, ki jo je Zupančič predlagal Kraigherju in ga ob tem vprašal: »Prosim Te, da bi mi – če imaš kakšne pomisleke, nasvete ali predloge – to sporočil, ker se bomo potem tudi pomenili z vsakim posebej od dosedanjih članov odbora.« ²³²

Zupančičeva napoved je bila pravilna, na užaljene odmeve ni bilo treba dolgo čakati. Ivan Potrč je na plenu mu CK ZKS 24. aprila 1961 ob kritiki »takozvanih umet-

²²⁹ ARS, IS-KPK, f.22, dok.53/60.

²³⁰ ARS, IS-KPK, f.23, dok.79/60.

²³¹ Ibidem.

²³² Ibidem.

niških del«, ki grdo pačijo podobo naše revolucije, dodal, da ne ve, »če je prav, da je naša centralna literarna revija tako zožila redakcijski krog«, saj »imajo danes nekateri književniki, tudi mlajši, občutek, da so brez revije«. Če se ne bi stvari pri Naši sodobnosti uredile, bi morali začeti izdajati novo revijo, ki bi družila pisatelje, ki hočejo aktivno sodelovati pri socialistični graditvi, je predlagal Potrč.²³³

Boris Kraigher mu je osebno povedal, da se z njim ne strinja. Potrč mu je dva dni po plenumu odpisal, da njegov predlog izvira iz dejstva, »da so kmalu zatem, ko je tovariš Šega zožil redakcijski krog pri Naši sodobnosti, začeli naši pisatelji, ne le eden, govoriti: 'No, zdaj pa nimamo več revije!' ali 'Nimamo revije!'«. Ob tem je potarnal, da imajo pri Naši sodobnosti in na splošno v kulturnem življenju vse večji vpliv bivši besedovci.²³⁴ Kako nerealno, če že ne navično so nekateri ocenjevali kulturne razmere, je vidno v tem, da so se pritoževali prav Borisu Kraigherju, ob tem pa niti slutili niso, da je ta ali dajal pobude ali pa pristane k pobudam drugih. Za Ziherla nisem našel podatkov, da bi javno izrazil pomisleke ob zamenjavi uredniškega odbora Naše sodobnosti. Dejstvo pa je, da ni bil v zadnjih dveh letnikih Naše sodobnosti, leta 1961 in 1962, objavljen niti en članek Borisa Ziherla, človeka, ki je leta 1953 v uvodnem članku Eksistencializem in njegove družbene korenine pravzaprav načrtoval programsko usmeritev revije.

Leto 1960 je za slovensko kulturo, poleg Kraigherjeve odločitve o zamenjavi uredništva Naše sodobnosti, prineslo drugo pomembno novost, ki je bila v popolnem nasprotju z Ziherlovimi stališči. Ob Kraigherjevi podpori je začela izhajati revija Perspektive. Na začetku sta jo urejala Janko Kos in Dominik Smole. Že v prvih številkah so Perspektive prinesle svež veter v slovensko sociologijo in filozofijo z objavami prispevkov o mladem Marxu, Heideggru ipd. Ni šlo sicer za prve omembe tovrstnih fi-

²³³ ARS, CK ZKS III, š.13, Zapisnik III. plenarne seje CK ZKS, 24.4.1961, str. 111–112, in Predlogi III. plenuma CK ZKS.

²³⁴ ARS, IS-KPK, f.25, dok.116/61.

lozofskih izhodišč na Slovenskem, toda načrtno in zgoščeno objavljane del je odpiralo poglede, čisto drugačne od Ziherlovih.

Različna filozofska in sociološka stališča so se spopadla na IV. sestanku filozofov in sociologov Jugoslavije, ki je bil od 10. do 12. novembra 1960 na Bledu. Že pred srečanjem je ideološka komisija CK ZKJ analizirala nekatere referate in postala pozorna zlasti na prispevek zagrebškega filozofa dr. Milana Kangrge. Ziherl je zanj dejal, da *»vsí, ki smo ta referat prebrali, smo se strinjali v oceni, da nima prav nič več skupnega z marksizmom«*. Podobno kritičen je bil Ziherl do poslanega prispevka Gaja Petrovića.²³⁵

Pričakovati je bilo torej živahno debato med »pravimi« in »nepravimi« marksisti. V sekciji sociologov je potekalo vse po načrtu ideološke komisije CK ZKJ, saj je predsedujoči dr. Jože Goričar prekinil edini poskus, da bi se slišala drugačna stališča. Zagrebčan dr. Rudi Supek naj bi ob tem, po Ziherlovem poročilu, *»Goričarja in mene zmerjal s stalinisti in provincialnimi kreteni«*.²³⁶

Dosti ostreje so razpravljali v sekciji filozofov, saj so imeli Kangrgovi somišljeniki premoč; med temi so bili perspektivaša Veljko Rus in Taras Kermauner, pa tudi dr. Mihajlo Marković, ki je kritiziral teorijo odraza, nekakšno filozofsko utelešenje socialističnega realizma. Predsedujoči, zagrebški filozof dr. Vladimir Filipović, pa je prekinil diskutanta Božidarja Debenjaka, ki je zagovarjal »pravi« marksizem.²³⁷

Tudi nadaljevanje ni potekalo povsem po načrtih ideološke komisije CK ZKJ. Sociologi so izvolili za svojega predsednika kandidata, ki ga je podpirala ideološka komisija, ne pa tudi filozofi, saj ni bil izvoljen človek, *»ki tudi sicer velja za dosti doslednejšega marksista«* kot izvoljeni Mihajlo Marković. Ziherla je zlasti motilo dvoje. Prvič to, da so delo zagrebških filozofov, ki so zagovarjali nova

²³⁵ ARS, IS-KPK, f.23, dok.137/60.

²³⁶ Ibidem.

²³⁷ Ibidem.

izhodišča, odobravalni navzoči člani ideološke komisije CK ZK Hrvaške. Za Slovence je pomembnejša druga Ziherlova pripomba. Kraigherjev minister za znanost Joža Vilfan se je na sprejemu postavil na stran kritikov teorije odraza in je Mihajla Markovića opozoril, »da v svojem zavračanju kategorije odraza ni bil dovolj dosleden in da je treba to kategorijo sploh izločiti iz filozofije«. Po Ziherlovem mnenju je prav Vilfanova kritika pripomogla k temu, da za predsednika filozofov ni bil izvoljen kandidat ideološke komisije.²³⁸

Glede teorije odraza sta se v Sloveniji izoblikovali dve skupini. Med njenimi branitelji sta bila poleg Borisa Ziherla Boris Majer in Božidar Debenjak. Slednja sta po obračunu s skupino Revije 57 dobila zaposlitev na Filozofski fakulteti. Po blejskem srečanju sta svoje poglede na dogodke pojasnila v Naših razgledih.²³⁹ Na drugi strani so bili perspektivaši, kar je bilo jasno razvidno iz več člankov v četrti številki Perspektiv.

Iz kulturnopolitičnega zornega kota je bolj pomembno to, da se je uradna politika že z Vilfanovim nastopom postavila na stran perspektivašev. Tudi Boris Kraigher je ob prvi ideološki oceni Perspektiv marca 1962 izjavil, da ni z njimi čisto nič narobe.²⁴⁰ Omeniti je še treba, da je ideološka komisija CK ZKJ že ob pripravah na blejsko srečanje ocenjevala stvari strpneje kot Ziherl. Kritizirala je ne samo novosti, temveč tudi teorijo odraza: »Teorija odraza je dejansko teorija socialističnega realizma; hkrati je teorija 'arhaičnega' realizma; je po svoje plitka, siromašna in ostaja na površju človeške in življenjske problematike; je enostranska, ker upošteva le nekatere elemente estetskih fenomenov, predvsem sociološkega, drugih elementov pa ne priznava.«²⁴¹

²³⁸ Ibidem.

²³⁹ Naši razgledi, X, št. 2, 28.1.1961, str. 29; Naši razgledi, X, št. 4, 25.2.1961, str. 78–79, in št. 5, 11.3.1961, str. 102–104.

²⁴⁰ Repe, Obračun s Perspektivami, str. 19–20.

²⁴¹ ARS, CK ZKS III, š.141, O nekim pojavama u oblasti filozofije i estetike.

Takšne ocene so pomenile izpodkopavanje temeljev, na katerih je slonel Zihlerlov kulturnopolitični koncept. Ob začetku leta 1961 je tako Zihlerl ostal pri zagovarjanju svojih stališč bolj ali manj osamljen, ostal je brez revije, ki jo je ustanovil in soustvarjal, in ostal je brez pred leti edino veljavne kulturnopolitične linije, saj se ji je odpo-vedala tudi njegova stranka.

To, da je Borisa Zihlerla na mestu predsednika ideološke komisije CK ZKS aprila 1961 zamenjal Janez Vipotnik, je le logična posledica dogodkov prejšnjih let.

**OBRAČUN Š HUMANISTIKO
IN DRUŽBOSLOVJEM
(1958–1959)**

ZNANSTVENE USTANOVE V PRVEM POVOJNEM DESETLETJU

Znanstvene ustanove so bile od leta 1945 pod stalnim političnim nadzorom in pritiskom agitpropa CK KPS, ki je skušal ideologijo svoje stranke vsiliti za izhodišče raziskovanja v vseh znanstvenih strokah.

Zaradi ideološke neustreznosti so bili iz vrst akademikov izbrisani nekateri znanstveniki, že leta 1945 dr. Rihard Zupančič in dr. Franc Veber, leta 1948 pa še dr. Leonid Pitamic in dr. Aleš Ušeničnik. Nasproti idejnim tokovom z Zahoda se je Akademija znanosti in umetnosti (AZU; od 1948 Slovenska, torej SAZU) vse bolj povezovala z znanstveniki iz politično prijateljskih držav vzhodne Evrope. Da morata marksizem in dialektični materializem postati gonilni sili znanstvenega raziskovanja, so simbolično pokazale izvolitve vodilnih politikov in ideologov, Josipa Broza, Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča in Borisa Žiherla, v vrste slovenske akademije. V letih 1952–1976 je bil predsednik SAZU Josip Vidmar. Vsaj na začetku njegovega predsednikovanja je živela Akademija v nasprotju z Univerzo precej vase zaprto življenje, saj o njej v vrhovih slovenskih političnih organizacij niso kaj dosti razpravljali.

Tudi univerzitetni profesorji in študentje so se morali zaradi političnih »napak«¹ posloviti od univerze. Največja vala izključevanj sta bila v prvem povojnem študijskem letu in prvi polovici leta 1949 zaradi informbirojevskega spora. Vpliv ideologije se je čutil še v vsiljevanju poučevanja marksizma pod različnimi imeni in izločitvi Teološke fakultete iz sklopa Univerze, pravno-formalno leta 1946 in dokončno leta 1952. Univerza je po vojni prestala več organizacijskih sprememb, ki pa niso

dolgoročno rešile problema. V prvi polovici petdesetih let, v študijskih letih od 1950/51 do 1953/54, so obstajale v Ljubljani tri visokošolske organizacije: Univerza, Tehniška visoka šola in Medicinska visoka šola; vodili so jih trije rektorji. Združevanje po strokovni sorodnosti in notranjo homogenost so univerzitetni profesorji zelo lepo sprejeli. Toda zadovoljstvo je hitro minilo, saj je načrtovana šolska reforma postavila visokošolske ustanove v precej neprijeten položaj.¹

Slovenska matica, najstarejša delujoča slovenska znanstvena ustanova, je prva leta po 2. svetovni vojni skorajda zamrla. Spet je zaživela v prvi polovici petdesetih let, predvsem po zaslugi Antona Melika, ki je bil njen predsednik od leta 1950 do svoje smrti leta 1966. Matica se je v prvih letih Melikovega predsednikovanja izdajateljsko osamosvojila od Državne založbe Slovenije, si razširila mrežo naročnikov in začela izdajati temeljna dela slovenske humanistike. Ob njeni devetdesetletnici leta 1956 so bile težave prvega povojnega desetletja že mimo.²

Od obeh osrednjih znanstvenih ustanov, akademije in univerze, je bila slednja pod neprimerno večjim pritiskom. Kot ustanova s pedagoškimi nalogami je lahko po mnenju oblasti naredila veliko več politične škode kot pa bolj vase zaprta akademija.

Josip Broz je na VI. kongresu ZKJ novembra 1952 takole označil glavne idejne nasprotnike: *»Na univerzah in institutih pa tudi v srednjih in nižjih šolah je še dokajšnje število ljudi s starim pojmovanjem, ki več škodujejo, kakor koristijo, ker mislijo, da je pouk nekaj, kar je izven naše socialistične graditve. Ponekod, kot n. pr. na univerzah, se posamezni profesorji močno upirajo novim socialističnim, oziroma marksističnim pojmovanjem v pouku. Skušajo še nadalje vrivati stare pojme in tako ovirajo pravilni razvoj naše socialistične kulture.«*³

¹ Več o tem glej: Grafenauer, Življenje univerze; Gabrič, Reforma visokega šolstva.

² Bernik, Anton Melik; Bernik, Sto let.

³ Borba komunistov Jugoslavije, str. 91.

Na Univerzi je Partija bolj kot na starejši profesorski kader pritiskala na mlajšega, na asistente in študente, ki naj bi zamenjali starejše intelektualce. Politbiro CK KPS je na seji 23. aprila 1952 menil, da bi morali čim več starejših profesorjev upokojiti, posebej pa paziti na izbor asistentov. Z otroškimi dokladami, štipendijami, možnostjo cenejše prehrane v študentskih menzah in drugimi materialnimi stimulacijami naj bi regulirali ustrezen izbor študentov in asistentov. Politično ustreznost študentov so ocenjevali po udeležbi na demonstracijah zaradi Trsta, ki sta jih organizirala univerzitetni odbor Zveze študentov in univerzitetni komite ZK. Ocene o udeležbi študentov in njihovi politični aktivnosti so bile vsaj zadovoljive. Tega pa ne bi mogli reči za profesorje, saj so na politbiroju ugotavljali: *»Nihče ni hotel govoriti na demonstracijah.«*⁴

Na Univerzo je KP/ZK pritiskala s pomočjo študentske organizacije. Ideološko in politično različno usmerjeni predvojni akademski klubi po vojni niso smeli obnoviti delovanja, dovoljene so bile le organizacije, ki jih je ustanovila vladajoča stranka. Leta 1951 je bila ustanovljena Zveza študentov Jugoslavije kot enotna študentska organizacija za vso državo. V univerzitetnem odboru zveze v Ljubljani so večkrat nastala nesoglasja med zagovorniki podrejenosti univerzitetnemu komiteju ZK in tistimi, ki so trdili, da se mora Zveza študentov ubadati s konkretnimi vprašanji študentskega življenja. Toda vsaj do konca petdesetih let je bila Zveza študentov bolj ali manj poslušen izvrševalec sklepov, sprejetih v višjih političnih strukturah.⁵

Splošni kulturnopolitični članki, ki bi celovito opredeljevali zahteve vladajoče stranke do znanosti in znanstvenih ustanov, v prvem povojnem desetletju niso bili objavljeni v slovenskih časnikih. To priča, da komunistični ideologi še niso izdelali lastne vizije razvoja znanstvenih ustanov v socialistični družbi. Proti katerim ideologijam je bila usmerjena ideologija ZK, smo spoznali že

⁴ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 23. 4. 1952.

⁵ Vodopivec–Pivec, O študentskem organiziranju, str. 169–178.

v orisu kulturnopolitičnih pogledov Borisa Ziherla, ko se je v svojem nastopnem predavanju na Filozofski fakulteti zavzel za poglobitev povezav med družboslovjem in historičnim materializmom.⁶

Partijski ideologi so razmišljali o formiranju novega sloja duševnih delavcev, kot je to imenoval Ivan Regent. Predvsem bi morali spraviti na visoke šole več delavskih otrok in vzgojiti intelektualce novega tipa, temelječega ne toliko na umskem kot na kombinaciji umskega in fizičnega dela. Temelj vzgoje bodočega intelektualca bi torej morala biti tehnična vzgoja. Regent je menil, da *»ogromna količina tradicionalnih intelektualcev, ki izhajajo iz porekla konservativnih birokratskih skupin, mora nujno usmerjati ideologijo našega ljudstva v idealistične vode«*, toda kljub različnim zadržkom *»moramo prekovasiti sloj ali sloje intelektualcev z intelektualci delavskega porekla«*.⁷

⁶ Naša sodobnost, II, 1954, št. 4, str. 289–305.

⁷ Socialistična misel, III, 1955, št. 6–7, str. 249–253.

»KLASIČNA« IN TEHNIČNA INTELIGENCA

Ločevanje inteligence na »klasično« in tehnično⁸ ni bilo nikakršna slovenska posebnost, ampak splošna jugoslovanska značilnost, poznamo pa ga tudi iz drugih socialističnih držav. V Sloveniji je zahteve glede vprašanja, kateri del inteligence naj bi vzgajali v šolah, na kratko pojasnil Edvard Kardelj na IX. plenumu CK ZKS, 5. decembra 1958: *»Naša orientacija bi morala biti na to, da bi ime-li vedno manj inteligence, ki prihaja iz klasičnih šol, in vedno več take inteligence, ki raste iz prakse, iz tovarn, ali pa vsaj pa-ralelno s praktičnim delom pridobiva svoje širše znanje in kva-lifikacije.«*⁹

Kar zadeva znanstvene ustanove in visokošolski študij, je to pomenilo odkrito podporo tehniškim znanostim in napoved zaostrenega odnosa proti humanistiki in družboslovju. Primat tehniških strok je bil viden že v tem, da so bili po združitvi Univerze ter Tehniške in Medicinske visoke šole v študijskem letu 1954/55 rektorji iz vrst humanističnih strok bolj izjema kot pravilo.

Ob IX. plenumu CK ZKS 5. decembra 1958 je bila že v teku reforma visokega šolstva, ZKS pa je pričela še

⁸ Pojasniti je treba pojma »klasična« in tehnična inteligenca, kot so ju uporabljali partijski ideologi. Čeprav je ločevanje podobno bolj znani delitvi na humanistično in tehnično (tehnološko), ni povsem identično z njo. S pojmom »klasična« inteligenca so v vodstvu Partije razumeli področje čiste znanosti, torej tudi tisti del tehnične inteligence, ki se je na inštitutih ukvarjal zgolj s teoretičnimi problemi. Nasprotno so k tehnični inteligenci šteli tudi zdravnike, pedagoge, psihiatre, sociologe in druge, ki so bili zaposleni v tovarnah in po mnenju ideologov bolj povezani z delavstvom, vodilnim dejavnikom v družbi.

⁹ ARS, CK ZKS III, š. 7, Stenografski zapisnik IX. plenarne seje CK ZKS, 5. 12. 1958, str. 63.

nove kulturnopolitične akcije. Vse so bile tako ali drugače povezane s Filozofsko fakulteto oz. s poskusom, da bi spremenili strukturo inteligence iz pretežno »klasične« v pretežno tehnično. Temu cilju je bila podrejena že organizacija ustreznih služb (pravne, socialne, ekonomske, zdravstvene itd.) v podjetjih ob koncu petdesetih let, ukinili pa so tudi zasebno zdravstveno prakso.

Posredna podpora tehniškim strokam je bila vidna že v financiranju znanosti. Prehod iz administrativno določenega proračunskega dotiranja v delno dotiranje projektov so izvedli v petletnem obdobju 1957–1961, ko so se v primerjavi med sistemoma pokazale napake obeh. Največ razprav je nastalo ob sprejemanju proračunov. Slovenska vlada se je prilagajala novi usmeritvi jugoslovanskega vrha, ki je leta 1956 končno opustil plan prve petletke in začel z letom 1957 spreminjati fiskalno in ekonomsko politiko. Za znanost je to pomenilo opuščanje proračunsko določenih deležev in zahtevo, naj si del prihodkov pridobi sama s ponujanjem storitev gospodarstvu. V skladu s takšno politiko se je delež negospodarskih investicij v letih 1955–1957 zmanjšal skoraj za polovico (indeks 1955 = 100, 1957 = 58). V kulturni sferi se je to pokazalo predvsem v znanosti, medtem ko pri šolstvu in prosveti padca ni bilo.¹⁰

V slovenskem političnem vrhu so ta načela podprli tisti politiki, ki jih je najbolj zanimalo gospodarstvo in so za ekonomsko reformo potrebovali čim več visoko kvalificiranega tehniškega kadra. To sta bila predvsem Boris Kraigher in Stane Kavčič. Intenzivneje so začeli o tej problematiki v oblastnih organih razpravljati leta 1957 ob spremembah finančnega sistema in pripravi na ustanovitve sveta za znanost LRS.

Slovenska vlada je obravnavala problematiko znanstvenih ustanov na seji 15. februarja 1957. Sredstva za znanost so sklenili usmeriti predvsem v tiste raziskave, ki so bile pomembne za gospodarstvo. Za finančne pre-

¹⁰ ARS, LS LRS, f. 38, Stenografski zapisnik 17. seje, 24. 1. 1957, str. 2–6.

sežke znanstvenih zavodov je bilo določeno, da jih lahko pustijo tistim inštitutom, ki so jih ustvarili z naročili, od vzamejo pa tistim, ki so jih dosegli s previsoko dotacijo.¹¹

Prav o položaju in vlogi znanosti in znanstvenih ustanov ter pristojnostih bodočega sveta za znanost LRS so največ spraševali na novinarski konferenci treh članov slovenske vlade, podpredsednika Staneta Kavčiča ter predsednika in sekretarja sveta za kulturo in prosveto LRS Borisa Kocijančiča in Vlada Vodopivca. Poleg njih je novinarjem odgovarjal Boris Zihlerl.¹² Člani vlade so govorili le o tistih znanstvenih ustanovah, ki so bile povezane z gospodarstvom in so lahko koristile ekonomskemu razvoju Slovenije. Čeprav so svoje ugotovitve ustrezno argumentirali, so vse prevečkrat omenjali finančne probleme. To pa v znanosti pomeni, da najprej zmanjka denarja za neprofitne temeljne znanstvene projekte. Izrecno sicer niso povedali, da bodo obravnavali znanstvene inštitute ločeno, je pa zahteva po enakem materialnem statusu za vse znanstvene zavode, ki se je pokazala na novinarski konferenci in kasneje v delu oblastnih organov, le pomenila podporo eni vrsti inštitutov. Inštituti tehniških strok so lahko namreč poleg proračunskih sredstev računali na naročila gospodarstva, tako da je bil denarni priliv večji kot za humanistične in družboslovne ustanove, ki jim je bil proračunsko odmerjen delež skorajda edini vir.

Najglasnejša kritika takšne politike v oblastnih forumih sta bila Josip Vidmar in Anton Melik, tedanja predsednika SAZU in Slovenske matice. Ob obravnavi nove finančne politike je Vidmar 24. januarja 1957 na seji skupščinskega odbora za prosveto in kulturo dejal, da pomeni takšna politika prenašanje idej zveznih inštitucij, ki so nastale na osnovi izkušenj v južnih jugoslovanskih republikah, v Slovenijo, kamor te tendence ne sodijo. Tako neskladnega razvoja osnovnih prosvetnih potreb in

¹¹ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 93. seje, 15. 2. 1957.

¹² ARS, RK SZDLS, f. 62, Zapisnik novinarske konference, 21. 11. 1957.

vrhunskih kulturnih institucij (ki je rabil zveznim organom za opravičilo, da so slednjim manjšale proračunski delež), kot ga je bilo moč zaslediti v Makedoniji, Bosni in Hercegovini in Srbiji, po Vidmarjevem mnenju v Sloveniji ni bilo. Vidmar je kritiziral tudi znižanje dotacij institutom. Če naj bi se prilagajali usmeritvam, značilnim za Evropo, bi morali hkrati z znižanjem uzakoniti obvezno kolavdacijo, tako da bi lahko ustanove prišle do dodatnih sredstev.¹³

Anton Melik je Vidmarjevimi kritikami dodal, da se »rentabilnost«¹⁴ institutov ne sme pojmovati togo, saj se vsaka nova raziskava začne teoretično in eksperimentalno, kar absolutno ni rentabilno, in šele uspešnost prvega dela pomeni možnost za nadaljnje izkoriščanje raziskave. To je ponovil v razpravi o subvencioniranju knjig, problemu, ki ga je razumel kot razpravo o slovenski knjigi. Ker je bila pismenost v Sloveniji najvišja v Jugoslaviji, trg pa najmanjši, je bilo subvencioniranje nujno, princip rentabilnosti pa sekundaren. Vse drugo je po Melikovem mnenju vodilo v kulturno nazadovanje.¹⁴

Podobno je bilo v razpravah o tisku in tiskarnah. Ljudje iz krogov blizu oblastnega vrha so kritizirali subvencioniranje. Melik in Vidmar sta ob tem opozarjala, da tisk znanstvenih del potrebuje subvencije, in to hitro, ker raziskave slovenskih znanstvenikov izgubljajo vrednost, če rezultati niso objavljeni. Vidmar je opozoril, da »neka razprava na primer prof. Peterlina pri nas na akademiji ni mogla biti objavljena ob času, ampak je bila dve leti kasneje, ter je znanstveni primat padel zaradi tega, ker je med tem časom v Ameriki nekdo priobčil razpravo, ki je pokazala iste znanstvene rezultate«. Poleg tega so zastarele tiskarne odklanjale tisk zahtevnejših znanstvenih del (slavistika, matematika, fizika, kemija itd.), strokovne knjižnice pa so zaradi tega ostajale brez tuje znanstvene literature, ki so jo dobivale z izmenjavo.¹⁵

¹³ ARS, LS LRS, f. 38, Stenografski zapisnik 17. seje, 24. 1. 1957, str. 6–11.

¹⁴ Ibidem, str. 11–13 in 35–36.

¹⁵ ARS, LS LRS, f. 38, Stenografski zapisnik 16. seje, 21. 6. 1956, str. 18–19 in 23–26.

Vidmar in Melik sta imela pripombe tudi ob ustanovitvi sveta za znanost LRS. Kritizirala sta predlagano sestavo, po kateri so društva, republiške zbornice, SAZU in Univerza delegirali člane tako, da so imele tehniške stroke veliko neposredno delegiranih članov, humanisti pa nobenega; koliko jih bo, je bilo odvisno od odločitve znanstvenih ustanov. Melik je naravnost povedal, da sestava ustreza ekonomistom in ne humanistom, saj društva zgodovinarjev, geografov, arheologov itd. ne delegirajo članov v svet za znanost.¹⁶

Ko je bila 28. decembra 1957 sestava sveta za znanost LRS potrjena, so v njem absolutno prevladovali zastopniki tehniških strok. Od 38 članov sta bila le dva (Jože Goričar in Fran Zwitter) taka, ki sta pred združitvijo treh ljubljanskih visokošolskih združenj predavala na Univerzi. Prevladovale so tiste znanstvene stroke, ki so bile neposredno povezane z gospodarstvom.¹⁷

Vrednotenje kulturnega področja z merili rentabilnosti ni nikakršna novost obdobja po 2. svetovni vojni, so pa o njem ob spremembi finančne politike leta 1957 potekale živahne razprave. Dodatno je na financiranje kulturnih ustanov vplivalo uvajanje komunalnega sistema. Prvemu pojavu, vrednotenju kulture z merili ekonomičnosti, lahko damo dvojni predznak, pozitivni za organizacijsko izboljšanje in združevanje sorodnih institutov v močnejša jedra, negativni pa zaradi enostranske podpore nekaterim znanstvenim panogam. Komunalni sistem je učinkoval zgolj negativno, ker je drobil že tako skromna sredstva.

Ekonomskim vzrokom je treba dodati še pomembnejšega, ideološkega. Najceloviteje je bil orisan konec leta 1959 v elaboratu ideološke komisije CK ZKS Problemi za diskusijo o delu z inteligenco. Elaborat se je začel z ugotovitvijo, da »*problema intelligence, njene usmerjenosti in dela z njo, niso doslej kompleksno obravnavali niti CK ZKS in*

¹⁶ ARS, LS LRS, f. 38, Stenografski zapisnik 20. seje, 20. 11. 1957, str. 6–9; UL LRS, XIV, št. 43, 5. 12. 1957, str. 721–722.

¹⁷ UL LRS, XIV, št. 47, 30. 12. 1957, str. 757–758.

njegovi organi, niti okrajni komiteji ZKS«. O tehnični inteligenci je bilo rečeno, da je tesno povezana z delavstvom in da novi sistem organiziranja služb v podjetjih močnejše povezuje z delavstvom tudi ekonomiste, zdravnike, pravnike, psihologe in druge. Takoj zatem je avtor kritiziral »klasično« inteligenco, ki naj bi bila nasprotje tehnični: *»Posledica je ustvarjanje pregraje med obema plastema intelligence, ko vsaka podcenjuje duhovno življenje druge plasti, kar povzroča zoževanje duhovne rasti obeh, vodi prve v kulturno cehovstvo', druge pa v tehnokratizem.*«¹⁸

Pri tehnični in prosvetni inteligenci (osnovnošolski in srednješolski učitelji) avtor elaborata ni našel večjih napak. Različnim stališčem je pripisal strokovni značaj, ne pa opredeljevanje za socializem ali proti njemu. Povsem drugače je govoril o »klasični« inteligenci: *»Inteligenca, ki se ukvarja z znanstvenimi problemi, ni toliko močna po številu kot po koncentraciji na posameznih zavodih (na univerzi je npr. nad 700 univerzitetnih učiteljev, med njimi 160 članov ZK. Poseben problem je neenakomerna razvrstitev članov ZK, ki jih je najmanj na družbeno vzgojno važnih fakultetah, npr. na filozofski)«,* kjer je bil rezultat tega *»pretežno pozitivistična usmerjenost naše zgodovinske znanosti, slaba zasedba na slavistiki, pretežno katoliška in predvsem nerazvita stolica za etnografijo*«. Za pisca elaborata je bila reforma visokošolskega študija zato nujno potrebna, čeprav je med univerzitetnimi profesorji naletela na precejšen odpor; to velja tudi za spremembe v organiziranosti inštitutov. Jasno je povedal, da pomeni glavnino drugače mislečih »klasična« inteligenca, umetniki, umetniški kritiki, univerzitetni profesorji družboslovne in humanistične usmeritve, znanstveniki iz čisto znanstvenih inštitucij itd.¹⁹

Elaborat je nastal med uveljavljanjem visokošolske reforme. Že podatek, da je bila z imenom navedena le Filozofska fakulteta, pove, da so bili oblastniki do nje posebej kritični. Sodili so, da ima Revija 57 najmočnejšo oporo

¹⁸ ARS, CK ZKS III, š. 77, Problemi za diskusijo o delu z inteligenco, str. 1–2.

¹⁹ Ibidem, str. 3–6.

na Filozofski fakulteti in da se fakultetno vodstvo ne strinja z vsemi načeli visokošolske reforme; zato junija 1958 niso hoteli potrditi predloga fakultetnega statuta. Temu lahko dodamo afero Slodnjak, ki je prav tako potekala na relaciji oblast-univerzitetni profesor s Filozofske fakultete. Tak odnos do humanistike in družboslovja je v letih 1958 in 1959 pripeljal do ostrih obračunov s kritičnim delom »klasične« inteligence (ukinitev Revije 57, afera Slodnjak, omejevanje samostojnosti fakultet) in na drugi strani do poskusov, da bi zamenjali tedanjo z novo »klasično« inteligenco, katere delo bi temeljilo na marksističnih načelih. Zato so ustanovili Inštitut za sociologijo in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja kot konkurenco humanistiki na Filozofski fakulteti, oblast pa je zahtevala, naj se podeljujejo štipendije tudi za humanistiko, kar je bilo prej izjemno.

Potrditev, da ni šlo za naključja, temveč za koordinirano akcijo, najdemo na koncu omenjenega elaborata, ki je iz časa, ko so bile afere že mimo. Pisec je ugotovil, da ukrepi niso bili preostri in so bili povsem na mestu: *»Problem tedaj ni v tem, da bi se komunisti na tem področju za svoje družbene smotre angažirali preveč, ampak so se zanje zavzeli kvečjemu premalo, zlasti za javno diskusijo, formuliranje svojih načelnih stališč in druge oblike vplivanja. Prav zato so posamezni nujni oblastveni in politični ukrepi dobivali pretirane dimenzije.«*²⁰

Da je tako celovit referat nastal leta 1959, ni nikakršno presenečenje, saj so slovenski komunisti šele takrat celoviteje oblikovali odnos do znanosti, inteligence in največjih slovenskih znanstvenih ustanov. Podobnih razprav kot te, ki so jih spodbudile priprave na IV. kongres ZKS junija 1959, prej ni bilo. Dotlej je bilo jasno izoblikovano le stališče o izenačevanju fizičnega in umskega dela, ki ga je 6. julija 1959 v predavanju preciziral slovenski minister za znanost dr. Joža Vilfan.²¹

²⁰ Ibidem, str. 9.

²¹ Sodobna pedagogika, X, 1959, št. 9–10, str. 257–272.

Največ razprav v letih 1958 in 1959 je bilo namenjenih problemom visokega šolstva, saj je bila visokošolska reforma na vrhuncu. Proti kateremu delu inteligence je bila usmerjena, je 11. julija 1959 dokaj jasno razložil dr. Jože Goričar: *»V zvezi z zahtevo po sodobno razgledanih strokovnjakih se zadnji čas čujejo upravičene kritike, da se humanistične fakultete vse premalo ukvarjajo z novimi pojavi v svetu, z mednarodnim delavskim gibanjem, z elementi socializma, ki pronica skozi razpoke stare družbe.«*²²

Še natančneje je o univerzi in visokošolski reformi tri mesece kasneje, pred dnevom republike, zapisal Janez Vipotnik. Poudaril je, da se bile vse do pred kratkim *»subjektivne sile na univerzi dokaj pasivne«*, da pa so v procesu reforme že prešli v obdobje, *»v katerem so subjektivne sile razvile svojo aktivnost na enotni platformi: reforma študija je osnova za rast socialistične inteligence. Dosledna stremjenja za uveljavitev socialistične kulturne politike so paralizirala škodljive vplive in mobilizirala ne le profesorje, marveč tudi študente.«*²³ *»Dosledna stremjenja«* so pomenila ukinitve Revije 57, afero Slodnjak itd., *»paralizirani škodljivi vplivi«* pa po teh aferah odpuščene univerzitetne predavatelje.

Janez Vipotnik je najverjetneje tudi avtor elaborata o SAZU iz oktobra 1959. Po kritikah na račun nemarksističnih principov, podvajanju dela na univerzitetnih in akademskih inštitutih, zaposlovanju politično spornih posameznikov ipd. je tam zapisano, *»da predstavlja danes SAZU trojni problem: politični, moralni in znanstveni – vendar pa je treba ta problem reševati v okviru in z ozirom na vse druge naše znanstvene institucije, zlasti z ozirom na Univerzo«*. Reševanje vprašanja bi morali podvreči družbeni kontroli, saj bi tako *»odpadel velik del moralnih in večina političnih vprašanj«*. Pri tem bi morali paziti na humanistiko, še posebej na literarne znanosti.²⁴

²² Naši razgledi, VIII, št. 13, 11. 7. 1959, str. 308–309.

²³ Naši razgledi, VIII, št. 22, 28. 11. 1959, str. 513.

²⁴ ARS, IS-KPK, f. 20, dok. 111/59.

Leta 1959 so večkrat poudarili še eno misel – da je treba dokončno izbrisati iz besednjaka sledove »starega« pojmovanja svobode znanstvenega raziskovanja. Janez Stanovnik je menil, da so marksistična načela pogoj za znanstveno delovanje, vse drugo pa naj bi bilo neznanstveno: *»Polemična diskreditacija neznanstvenega in nemarksističnega šušmarstva šele lahko omogoči resnično svobodo znanstvenega raziskovanja. (...) Aktivizacija marksističnih znanstvenikov v boju za socialistična znanstvena načela je zato predpogoj resnično svobodnega razvoja znanstvene misli.«*²⁵ Stanovnik ni bil edini, ki je med marksizem in znanost preprosto postavil enačaj. Veliko tovrstnih primerjav najdemo predvsem v zvezi z visokošolsko reformo.

Nekoliko svetlejša prihodnost kot Univerzi in Akademiji se je ob koncu petdesetih let nasmihala le Slovenski matici, saj Beno Zupančič v oceni njenega dela ni uporabljal nikakršnih političnih diskvalifikacij ali predlagal omejevanja njenega vpliva. Prav nasprotno – Borisu Kraigherju je 5. oktobra 1959 predlagal, da bi morali Matici izdatneje finančno pomagati in že misliti na dostojno proslavitev stoletnice njenega obstoja v letu 1964.²⁶

Od kod izvira tako različno oblastno ocenjevanje tehnične in »klasične« inteligence, pojasnjujejo besede Borisa Kraigherja o Antonu Slodnjaku: *»Na univerzi imaš lahko ordinarija za matematiko in fiziko, ki nima pojma o družbenih in političnih problemih. To je sicer slabo, vendar se da to prenesti, če je dober matematik oziroma dober fizik. Če ga imaš pa na tako izrazitem in občutljivem mestu kot je zgodovina slovenske literature in če ima takšen smisel za bistvene in življenjske probleme slovenskega naroda, je pa to naša lastna sramota.«*²⁷

Konkretna imena in primere so ideologi izgovarjali le na zaprtih sejah višjih oblastnih in političnih organov. V javnosti so bile izjave precej bolj zamegljene, osnovni

²⁵ Naši razgledi, VIII, št. 15, 8. 8. 1959, str. 351.

²⁶ ARS, IS-KPK, f. 20, dok. 114/59.

²⁷ ARS, RK SZDLS, š. 28, Seja predsedstva SZDLS, 29. 1. 1959, str. 53.

ton, podpora tehnični inteligenci pa je bil močno poudarjen.

Najboljši zgled za to je koreferat Borisa Ziherla na IV. kongresu ZKS 23. junija 1959 z naslovom Komunisti v boju za socialistično kulturno politiko. Neprepričljivo in slabo argumentirano naštevanje »reakcionarnih teorij«, da so delavski otroci in ženska mladina intelektualno manjvredni, je Ziherlu rabilo za opravičevanje politike partijskega vrha, pa čeprav je šlo za očitno spreminjanje kritik iz intelektualnih krogov oz. za podtikanje. Pohvalno je govoril o strokovnem šolstvu, politehničnem povezovanju vzgoje in dela, tehnični inteligenci in inteligenci v državno organiziranih službah (zdravstvo, socialno skrbstvo). Za kritiko ni bilo tako jasno razvidno, komu je namenjena: *»Na drugi strani pa se preko vsake mere in brez vsake potrebe polnijo nekatere kulturne ustanove, v katerih se službe zategadelj nujno izpreminjajo v sinekure. Odveč bi bilo poudarjati, da so prav take službe najpripravnije izhodišče za demoralizacijo intelektualnih kadrov in s tem širjenje raznih antisocialističnih idejnih vplivov v njihovih vrstah.«* (Kritike antisocializma so bile v tem času namenjene predvsem Reviji 57, Edvardu Kocbeku, Antonu Slodnjaku in še nekaterim umetnikom in univerzitetnim profesorjem, op. p.) Ziherl je zahteval zamenjavo te inteligence, kar bi lahko dosegli tako, *»da vzgoje kadra ne naslanjamo več samo na šole, marveč ga v vedno večji meri dvigamo neposredno iz delavskih vrst, iz tovarn, iz delovne prakse, in ga preko ustreznih ustanov srednjega in višjega šolskega in izvenšolskega izobraževanja dovajamo na ključne pozicije v našem gospodarstvu, kakor tudi v političnem in nasploh družbenem življenju. Samo na ta način bomo dobili zares novo, socialistično inteligenco, zakoreninjeno v delovnih množicah in predvsem v delavskem razredu, iz katerega in s katerim bo rasla ter se z njim zrasla v nov tip neposrednega proizvajalca.«*²⁸

Bolj naravnost kot na kongresu s široko odmevnostjo je Ziherl spregovoril na manj opaznem posvetovanju o kulturnih problemih 11. novembra 1959, torej že po obračunu s »klasično« inteligenco. Poudaril je velik po-

²⁸ Četrty kongres ZKS, str. 183–184.

men družbenega upravljanja v kulturi, ki omogoča komunistom vplivati na sprejemanje pomembnih odločitev za kulturni razvoj in dodal, da je drugo vprašanje, o katerem so že govorili na IV. kongresu ZKS, vprašanje odnosa do inteligence. Tokrat Ziherla ni bilo treba brati med vrsticami. Šolska reforma in spremembe v znanosti so »pritegnili pozornost in široko odobravanje tehnične inteligence«. Ta krog se povečuje, saj so na fakultetah povečali vpis predvsem na tehniških usmeritvah. Tehnična inteligenca je po Ziherlovem mnenju *»tisti sloj, ki se danes najbolj približuje delavskemu razredu«*.²⁹

Povsem drugačen ton je Ziherl izbral za »klasično« inteligenco. Zavrnil je dotedanje poglede in ocenjevanje, kdo sodi v sloj inteligence, saj pri tem tehnična ni bila v ospredju, v mnogih kulturnih ustanovah pa še vedno *»smatrajo inteligenco (za) nekaj, kar je bilo v Stritarjevih časih, ko so pretežni del inteligence sestavljali profesorji, pisatelji, pesniki, advokati in te vrste inteligenca«*. Za humanistično inteligenco je Ziherl dejal, da se razvija enostransko, saj *»ne vidi vseh tistih procesov, ki se pri nas odvijajo«* in *»ne vidi spremenjene vloge, ki jo ima inteligenca pri nas v tem socialističnem gibanju, ne vidi procesa vedno večjega približevanja naše inteligence delavskemu razredu«*.³⁰

Ziherlove kritike so bile namenjene »klasični« inteligenci, predvsem univerzitetnim profesorjem. Boj za šolanje nove, socialistične inteligence se je od leta 1959 usmeril predvsem v iskanje naslednikov tedanjih univerzitetnih profesorjev. Oblast je skušala doseči svoje z razpisi štipendij in novih delovnih mest ter nižanjem zahtev za predavateljski kader. Kmalu se je pokazalo, da so te poteze nezadostne, saj niso imele stvarne podlage.

Izbiro novega univerzitetnega kadra je koordinirala kadrovska komisija CK ZKS. Že po letu dni, pred študijskim letom 1960/61, je priznala, da so rezultati slabši od pričakovanih. V analizi o kadrovski problematiki na

²⁹ ARS, CK ZKS III, š. 77, Posvetovanje o kulturnih problemih, 11. 11. 1959, str. 1–4.

³⁰ Ibidem, str. 4–5.

Univerzi so navedli velik »vpliv nekaterih učiteljev, ki imajo v svoji stroki in idejnih pogledih zastarela, konzervativna stališča, ki včasih celo nasprotujejo naši ideologiji«. Kritizirala je komuniste – profesorje, ki so se premalo trudili, da bi bilo med asistenti več članov ZK. Če pa so ob podpori organov družbenega upravljanja le spravili na fakulteto zagovornike marksističnih načel, so jih profesorji ovirali pri delu. Po večini so si asistente še vedno izbirali profesorji sami, vpliv ZK je bil pri tem premajhen in »zaradi tega imamo na univerzi primere, da so na nekaterih katedrah in odsekih mesta zasedena z mlajšimi ljudmi, ki so včasih idejno in tudi strokovno apolitični in predstavljajo največjo oviro za kakršnekoli napredne spremembe v dosedanjem študiju«. Tudi reelekcija ni prinesla pričakovanih rezultatov, saj nasproti neustreznim kadrom niso izbrali kandidata, ki bi ga imenovali za asistenta.³¹

Pomanjkanje asistentov je ZK razlagala kot rezultat neustrezne kadrovske politike, čeprav je treba dodati še en, nič manj pomemben vzrok. Preobsežni razpisi so zahtevali kader, ki ga v Sloveniji sploh ni bilo. Sto univerzitetnih asistentov se pač ne da zaposliti čez noč kot sto delavcev v novi tovarni. Tega pa se kadrovska komisija CK ZKS ni zavedala ali ni hotela priznati. Realno možnost so ponujale šele manjše zahteve za zasedbo mesta predavatelja po določbah novih zakonov.

Najbolj je asistentov primanjkovalo na tehniških fakultetah, ekonomiji in medicini. Glavni vzrok je bila razlika v plači med gospodarstvom in univerzo, ki je odvrnila dosti možnih kandidatov. Drugi vzrok je bil sklep univerzitetnega sveta, naj volijo za delo na univerzi kandidate, ki imajo za sabo vsaj dve leti prakse. Ko pa so si ljudje v gospodarski organizaciji ali državni službi že našli ustrezno mesto in si po možnosti zagotovili soliden socialni položaj, jih je bilo težko prepričati, naj to pustijo in prevzamejo slabo plačano mesto univerzitetnega asistenta. Kako se so vodilne strukture uštele, je pokazal odziv na razpis za asistentska mesta v študijskem letu

³¹ ARS, CK ZKS III, š. 92, Informacije, št. 123, str. 1–4.

1960/61: za 154 razpisanih mest so fakultetne uprave dobile 38 prošenj.³²

Če je bilo na tehniških fakultetah premalo asistentov zaradi denarja, pa si je oblast kar zatiskala oči pred vprašanjem, zakaj je tako majhen odziv tudi za humanistične in družboslovne vede, kjer je bila možnost za zaposlitev manjša. Resda so v političnih strukturah tudi tu iskali vzroke v denarnih vprašanjih in pomanjkanju štipendij. Je pa bila na seji komisije za idejno vzgojno delo SZDLS 11. aprila 1961 izrečena misel, ki veliko pove o odzivu študentov na različno obravnavanje tehnične in »klasične« inteligence: *»Posamezni študenti se sicer zelo zanimajo za družbeno ekonomska vprašanja, vendar pa tudi oni želijo biti predvsem fiziki, matematiki ipd. – ker tu pač ni moč goče ničesar zagrešiti.«*³³

Prav na tej seji so znova poudarili, katere smeri šolajo najbolj »sumljiv« kader: *»Katedra za filozofijo na ljubljanski univerzi vzgaja slabe kadre, ne sicer strokovno, pač pa idejno politično, ker se ti študentje rekrutirajo največ iz malomeščanskih krogov, ki nimajo dovolj vezi z našo družbeno stvarnostjo. Iz teh kadrov se rekrutira v glavnem tudi asistentski kader. (...) Podobno je tudi na katedri za zgodovino.«*³⁴ Seveda je treba k temu dodati katedro za slavistiko, ki na tem mestu ni bila posebej omenjena, ker je po aferah v letu 1959, s katerimi se bomo še seznanili (Revija 57, Slodnjak), vsaj za nekaj časa izgubila sloves močne opozicije.

³² Ibidem, str. 4–8.

³³ ARS, RK SZDLS, f. 129, Zapisnik seje komisije za politično in idejno vzgojno delo pri glavnem odboru SZDLS, 11. 4. 1961, str. 18.

³⁴ Ibidem, str. 17.

NASKOK NA UNIVERZO

Širše razprave o problematiki znanstvenih ustanov so se pričele ob pripravah zakonskih osnutkov o univerzah in znanstvenoraziskovalnem delu sredi petdesetih let. Glavnina sprememb se je dotikala problemov univerz kot institucij, ki vzgajajo intelektualni kader. Spremembe so nastale med veliko šolsko reformo v letih od 1953 do 1962. Zvezna komisija za reformo šolstva, ustanovljena 1953, v predlogih ni obravnavala visokega šolstva; z zamudo, šele leta 1957, so ustanovili posebno skupno komisijo zvezne vlade in zvezne skupščine. Vodil jo je Krste Crvenkovski.³⁵

Prvi zvezni zakon o univerzah je bil sprejet 12. junija 1954. Rodoljub Čolaković je pri tem poudaril, da je prvenstvena naloga univerz, kljub njihovem znanstvenemu delu, izobraževanje visoko kvalificiranih kadrov. Največ pozornosti je posvetil novosti, ki jo je prinesel zakon, družbenemu upravljanju. Dejal je, da je to nujno potrebno, še posebej pri reševanju osrednjega kulturnega problema časa, šolske reforme. Glede pristojnosti novih organov, univerzitetnih in fakultetnih svetov, je omenil, da je težišče dela na fakulteti, univerza pa je le koordinator. Ostro, vendar ne posebej prepričljivo je nasprotoval v letih pred sprejemom zakona izraženim mislim, da bo zakon kršil avtonomijo univerze.³⁶

Zakon je prinesel precejšnje spremembe v življenje in delo univerz. Glavno besedo so dobili univerzitetni in fakultetni sveti, v katerih so bili predstavniki fakultet in

³⁵ Več o tej problematiki glej: Gabrič, *Reforma visokega šolstva*; Grafenauer, *Življenje univerze*.

³⁶ SNS, knj. 3, sv. 3, Beograd 1954, str. 663–672.

oblastnih struktur. Število slednjih je določala republiška skupščina, tako da je bilo omogočeno preglasovanje univerzitetnih predstavnikov. Rektorji in dekani so postali bolj predstavniško telo; volili so jih sveti, ni pa jih bilo treba več potrjevati. Za docente in izredne profesorje so uvedli obvezno reelekcijo, predpisi o kvalifikacijah profesorjev pa so bili kompromisni in poenoteni za vso Jugoslavijo. Na ljubljanski univerzi sta bila pred letom 1954 pogoja za univerzitetnega profesorja doktorat in habilitacija, zakon pa je v korist novoustanovljenih visokošolskih organizacij predpisal samo eno ali drugo.³⁷

Svoje poglede o osnutku zakona je aprila 1954 pojasnil rektor Univerze dr. Fran Zwitter. Kritiziral je predvsem določbe o univerzitetnem svetu. Omenil je, da imata rektor kot *»nekak sekretar ali referent«* in univerzitetna uprava premalo kompetenc proti univerzitetnemu svetu, ki se bo zaradi številnosti zunanjih članov le težka sestel v popolni sestavi. Nekoliko manj je bil Zwitter oster do zahtev po reelekciji, bolj pa do omiljenja določb o disertaciji, ki bi *»mogle imeti za posledico občutno znižanje ravni doktorata«*. Ob koncu je dodal, da je položaj univerz v Jugoslaviji zelo različen in mora zakon *»ustvariti okvir, ki naj zadovolji težnje vseh, seveda kolikor so te težnje res utemeljene in opravičene«*.³⁸

Ob sprejemanju zakona so se razhajala mnenja glede vsebine univerzitetnega študija. Trditvam o predvsem pedagoških funkcijah dela na fakultetah (prihajale so predvsem iz političnih krogov) so odločno nasprotovali zagovorniki znanstvenega dela, češ da ima študij vsekakor tudi pedagoški značaj, da pa je ravno znanstveni značaj tisto, kar jih loči od srednjih šol.³⁹

Slovenska vlada je z odlokom 25. septembra 1954 združila Univerzo, Tehniško visoko šolo in Medicinsko visoko šolo v enotno Univerzo s petimi fakultetami,

³⁷ UL FLRJ, X, št. 27, 30. 6. 1954, str. 445–450; Grafenauer, Življenje univerze, str. 144–147.

³⁸ Naši razgledi, III, št. 7, 3. 4. 1954, str. 516.

³⁹ Slovenski poročevalec, XV, št. 40, 17. 2. 1954, str. 4, in št. 53, 5. 3. 1954, str. 4; Naši razgledi, III, št. 2, 23. 1. 1954, in št. 4, 20. 2. 1954.

čepprav »se veliko članov profesorskega zbora ne strinja s sedanjem združitvijo več fakultet v večje enote«. Vse tehniške fakultete so bile združene v Tehniško fakulteto, Prirodoslovno-matematična in Filozofska v Prirodoslovno-matematično-filozofsko fakulteto, Pravna in Ekonomska pa v Pravno-ekonomsko fakulteto. Priprava republiškega zakona in statotov fakultet je zastala in se je »začasno« obdobje raztegnilo na tri leta. Na sejah upravnih organov v letih 1955 in 1956 se je pokazalo, da so največje ovire zahteve po manjših in bolj homogenih fakultetah.⁴⁰

Dr. Jože Goričar je nakazal probleme ob združevanju Pravne in Ekonomske fakultete. To je bilo glede potrebnega kadra sicer dobrodošlo, a je ostalo odprtih preveč vprašanj in takšna rešitev po njegovem mnenju ni bila najbolj ustrezna.⁴¹ Enako kritičen je bil do združenja Prirodoslovno-matematične in Filozofske fakultete dr. Svetozar Ilešič. Opozoril je, da združevanje zaradi dvpredmetnih povezav za srednješolske učitelje kaj lahko pripelje do kampanjskega dela po vzorcu Višje pedagoške šole in da nikakor ni namen fakultet le ustvarjati profesorski kader za v šole.⁴²

Ostrejši je bil dr. Božo Škerlj. Marca 1955 je v Naših razgledih zapisal, da je združenje Prirodoslovno-matematične in Filozofske fakultete znak nezrele presoje in da s tem trpi ugled univerze, katere struktura se vsako leto spreminja.⁴³ Sorodnih misli so bili tudi univerzitetni profesorji, ki so odgovarjali na anketo Tribune. Ta je bila aprila 1955 objavljena pod zgovornim naslovom Uprava združitev fakultet ne prinaša koristi, ampak težave.⁴⁴

Bistvena novost, ki jo je prinesel zvezni zakon, je bila izvolitev univerzitetnega in fakultetnih svetov. Mesta predsednikov so z eno samo izjemo zasedli »zunanji« člani. Da bodo sveti tudi politično-ideološki organi, je po-

⁴⁰ Rektorjevo poročilo, 1954–55, str. 1–5; Rektorjevo poročilo, 1955–56, str. 2–3 in 87–89.

⁴¹ Naši razgledi, III, št. 20, 23. 10. 1954, str. 9–10.

⁴² Naši razgledi, III, št. 22, 20. 11. 1954, str. 7–8.

⁴³ Naši razgledi, IV, št. 6, 19. 3. 1955, str. 126–127.

⁴⁴ Tribuna, V, št. 7, 2. 4. 1955, str. 1–2.

kazala že izvolitev Borisa Ziherla za prvega predsednika univerzitetnega sveta. Ziherl je o problemih univerze (družbenem upravljanju, združevanju fakultet, kadrovskih vprašanjih) poročal na seji izvršnega komiteja CK ZKS 25. novembra 1955. Ugotovil je, da »*je od okrog 600 predavateljev 140 članov ZK, toda njihovega vpliva ni čutiti dovolj*«. Boris Kraigher je dodal, »*da se nam na nekaterih fakultetah utrjuje sovražni kader (npr. filozofska fakulteta)*«. Izvršni svet je sklenil, da je treba pripraviti novo imenovanje svetov z več zunanjimi člani in tako okrepiti položaj Partije na univerzi.⁴⁵

Predloge za nova imenovanja so sestavili v Kraigherjevem kabinetu. Slovenska skupščina jih je uzakonila 6. marca 1956, ko je sprejela sklep o povečanju števila zunanjih članov v univerzitetnem in fakultetnih svetih in izvolila nove člane svetov. Med zunanjimi člani ni bilo več nobenega univerzitetnega profesorja (v letih 1954 do 1956 štirje), poleg njih pa so zamenjali tiste, ki se niso redno udeleževali sej. S tem naj bi bila, po mnenju organizacijskega sekretariata CK ZKS, zagotovljena premoč zunanjih članov.⁴⁶

Okrepljeno število zunanjih članov v svetih je bilo pogoj za sprejem republiškega zakona o univerzi in vseh nadaljnjih pravnih aktov po volji vladajoče stranke. Taktiko za uveljavljanje kulturnopolitičnih zahtev do Univerze v Ljubljani je partijski vrh določil na seji izvršnega komiteja CK ZKS 14. maja 1957. Uvodoma je probleme naštel Boris Kraigher. Glede reelekcije je dejal, da je napravila »*določen preplah na univerzi*«, da »*je prišlo pod reelekcijo na vsej univerzi okrog 18 asistentov*«, da »*pretežni del teh ljudi predstavlja aktivne sovražnike socializma*«, da pa »*bo zadevne ukrepe težko izvesti zaradi številnih intervencij itd. v njihovo korist*«. O številu fakultet je povedal, da so po pritožbah študentov in profesorjev pristali na razbitje Priro-

⁴⁵ ARS, CK ZKS III, š. 7, Seja izvršnega komiteja CK ZKS, 25. 11. 1955, str. 1–2.

⁴⁶ LS LRS, 3. sklic, knj. 6, Ljubljana 1956, str. 33–34 in 277–281; ARS, CK ZKS III, š. 62, Poročilo CK ZKS o družbenem upravljanju, marec 1956; ARS, IS-KPK, f. 2, dok. 41/55, in f. 11, dok. 30/56.

doslovno-matematično-filozofske in Pravno-ekonomske v po dve in Tehniške v tri fakultete. Dodal je, da takšna rešitev še ne zadovoljuje nasprotne strani: *»S politično akcijo pa bo treba zagotoviti izpolnitev tega predloga, ker drugače (...) ne bo mogoče priti do pametne rešitve tega vprašanja.«* Po reorganizaciji univerze naj bi na novo formirali znanstvene zavode, tako da bi težišče dela na fakultetah prenesli na pedagoški študij, na inštitutih pa na znanstveno delo. Kraigher je pripomnil: *»Taka rešitev obeh vprašanj (reorganizacije fakultet in znanstveno-raziskovalnih institutov) bo naletela na precejšen odpor. Nujno bomo morali zagotoviti predhodno enotnost političnega vodstva, da ne bi nastopili problemi, ki bi nam onemogočili preiti na tretjo nalogo, tj. na resno borbo za skrajšanje študija na univerzi, na reduciranje študijskih načrtov, na osvobajanje učnih programov vsega balasta, da bo tudi povprečni študent lahko končal študij v predvidenem roku.«* Kraigher je opozoril, da je univerzitetni svet predlagal precej daljše študijske roke (4–6 let), da pa smejo pristati le na štiri in na medicini na pet let: *»V zvezi s tem pa nas čaka precejšnja borba z organi na univerzi, borba proti raznim intervencijam tudi iz drugih republik. To bo v nekem smislu politična akcija, ker se bomo s tem nekako vmešali v avtonomijo univerze – tu pa so ljudje zelo občutljivi. Vendar ne smemo dopustiti, da se ta vprašanja formalno demokratično rešujejo samo na univerzi, ker potem ne bomo dosegli niti reelekcije, niti ne reorganizacije fakultet, niti skrajšanja študija.«*⁴⁷

Omenjeno taktiko je za izvršnim komitejem CK ZKS 6. aprila 1957 potrdilo predsedstvo SZDLS.⁴⁸ Kraigherjev načrt je bil razdeljen na dva dela. Prvi, za katerega je bilo moč pričakovati, da bo potekal brez resnejših težav, je bil sprejem zakonodaje v skupščini. Drugi del je bil sprejem univerzitetnega in fakultetnih statutov; tu je bilo zaradi razmerja sil v svetih pričakovati ostrejši odpor. Politična akcija, kot jo je omenil Kraigher, je pomenila poenotenje

⁴⁷ ARS, CK ZKS III, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14. 5. 1957, str. 1–4.

⁴⁸ ARS, RK SZDLS, š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 6. 6. 1957, str. 1–32.

stališč zunanjih članov svetov, ki jih je volila skupščina, saj je bilo moč s temi glasovi preglasovati člane iz profsorskih vrst.

Cilj reforme je bil skrajšati študij, da bi gospodarstvo hitreje prišlo do diplomiranih kadrov. Sredi petdesetih let je bila povprečna študijska doba od petih let na filozofski do devetih na strojni fakulteti, doba od absolviranja do diplome pa med enim in pol in tremi leti. Več kot polovica študentov študija ni končala, pred 28. letom starosti pa jih je diplomiralo malo.⁴⁹

Zakon o Univerzi v Ljubljani so v slovenski skupščini sprejeli 28. junija 1957. Študij so omejili na največ osem semestrov, le na medicini na deset. Za določanje izjem je bila pristojna republiška skupščina. Univerzitetni profesor je moral imeti doktorat »*ali pa popolno fakultetno izobrazbo in sprejeto habilitacijsko delo*«. Iz zveznega zakona je bilo prepisano tudi določilo o reelekciji za docente in izredne profesorje.⁵⁰

Značilnosti osnutka zakona je v Naših razgledih novembra 1956 razložil dr. Gorazd Kušej. Ob primerjavi so jasno vidne razlike med osnutkom zakona (pisanega bolj po željah Univerze) in zakonom. Omenim naj le bistveni razliki, ki sta bili v nasprotju z določili splošnega zakona. Osnutek je predvideval daljše študijske roke »*po sedanjem stanju*«, za profesorje pa je zahteval doktorat in (ne ali, op. p.) habilitacijo.⁵¹

Univerzitetni profesorji so imeli še veliko pripomb na osnutek zakona. Z uvedbo podiplomskega študija so se načeloma strinjali. Nasprotovali pa so predlogu, da bi bil zaradi tega skrajšan redni študij, saj podiplomski študij ni bil obvezen, pogoj zanj pa bi moral biti obvladanje vseh teoretičnih predmetov.⁵²

Po sprejetju se kritika ni polegla. Ljubo Bavcon je v Naših razgledih zapisal, da pomeni zakon precejšen udarec za Univerzo in je fakultete postavil pred velike prob-

⁴⁹ Prikazi in študije, II, št. 6, junija 1956, str. 1–11.

⁵⁰ UL LRS, XIV, št. 23, 5. 7. 1957, str. 337–352.

⁵¹ Naši razgledi, V, št. 22, 24. 11. 1956, str. 518–519.

⁵² Tribuna, VI, št. 3, 18. 2. 1956, str. 1–2, in VI, št. 4, 7. 3. 1956, str. 1–2.

leme. Fakultetni sveti bodo morali »*poiskati kompromis kompromisov*«, če bodo hoteli ustreči zahtevam zakona. Ni se strinjal tudi s preveč poudarjenimi pedagoškimi in premalo poudarjenimi znanstvenimi prvinami študijskega dela.⁵³

Bavconovi kritiki se je februarja 1958 pridružil dr. Gorazd Kušej: »*Vse reformiranje doslednejšega študija zato nikjer ne prerašča po postavni zapovedi izsiljenega količinskega reduciranja doslednejše snovi v kakovostno spremembo. (...) Sleherni poseg v že ustaljena družbena razmerja (...) krije namreč v sebi nekaj tveganja, zakaj nikdar ni mogoče s popolno zanesljivostjo predvideti vseh njegovih posledic.*«⁵⁴

Nasproti kritičnim tonom je Slovenski poročevalec objavil serijo prispevkov Borisa Lipužiča, ki je nova načela študijskega dela zagovarjal z novimi družbenimi potrebami. Zavzel se je za čim hitrejši sprejem statutow, za ugovore univerzitetnih profesorjev zahtevam zakona pa je zapisal, da niso povsem upravičene. Strinjal se je z zahtevo po ustrežnejši štipendijski politiki in hitrejšem reševanju materialnih razmer študentov, ker bi štiriletna študijska doba brez tega ostala neuresničljivi sen.⁵⁵

Po večkratnih napovedih so na pobudo sveta za kulturo in prosveto LRS 26. novembra 1957 ustanovili svet za znanost LRS. Že na prvi seji 3. januarja 1958 je obravnaval osnutek zakona o znanstvenih zavodih.⁵⁶

Tudi določila tega zakona so bila povod za nesoglasje med znanostjo in politiko. Rektor dr. Anton Kuhelj je že v poročilu za leto 1955/56 zapisal, da je lahko predlog zakona po mnenju uprave ljubljanske univerze »*samo podlaga za nadaljnje delo in potrebuje nekaj korenitih sprememb*«. Poudaril je: »*Posebno kritično se mi zdi v tem pogledu stališče prednačrta do univerz in fakultet, ki se nikjer ne omenjajo kot znan-*

⁵³ Naši razgledi, VI, št. 24, 28. 12. 1957, str. 600.

⁵⁴ Naši razgledi, VII, št. 3, 8. 2. 1958, str. 62–63.

⁵⁵ Slovenski poročevalec, XVIII, št. 295, 17. 12. 1957, str. 5; št. 301, 24. 12. 1957, str. 5; št. 303, 27. 12. 1957, str. 5.

⁵⁶ Objave, IX, 1. 3. 1958, str. 5–6; LS LRS, 3. sklic, knj. 10, Ljubljana 1958, str. 21–24 in 306–309; ARS, LS LRS, f. 38, Zapisnik 20. seje, 20. 11. 1957.

stvene organizacije, temveč naj bi po tem osnutku nastopili samo posamezni inštituti iz njihovega sklopa kot samostojne znanstvene ustanove. (...) Kljub temu, da imajo univerza in fakultete tudi pomembne pedagoške naloge, se da pri sedanjem stanju znanosti pač z vso upravičenostjo trditi, da je uspešno vzgajanje najvišje kvalificiranih strokovnjakov na univerzah in fakultetah mogoče le tedaj, če gojijo le-te v veliki meri tudi znanstveno delo.»⁵⁷ Kritike je ponovil še Kuhljev naslednik na rektorskem mestu dr. Božidar Lavrič.⁵⁸

Toda 16. januarja 1958 sprejeti zakon o znanstvenih zavodih je imel povsem drugačna izhodišča. Uvedel je družbeno upravljanje po vseh znanstvenih zavodih. Ustanovitelske pravice so se lahko združevale in so se za nekatere zavode razširile tudi na izvršni svet LRS. Republiški zakon sploh ni omenjal zahtev po izobrazbi, saj je to sodilo v pristojnost zvezne zakonodaje.⁵⁹

S sprejetjem temeljne republiške zakonodaje so opravili prvi del nalog iz Kraigherjevega referata na seji izvršnega komiteja CK ZKS maja 1957. V tem času je skupna komisija zvezne vlade in zvezne skupščine pripravila izhodišča visokošolske reforme. Dan po izglasovanju splošnega zakona o šolstvu, 26. junija 1958, so sprejeli še priporočilo o ustvarjanju nadaljnjih pogojev za redno izobraževanje visoko kvalificiranih strokovnjakov na fakultetah. Krste Crvenkovski je naštel tele zahteve: skrajšanje študijske dobe, zmanjšanje študijskih programov, možnost za izdajanje različnih vrst diplom (to v bistvu pomeni stopenjski študij, op. p.), podaljšanje študijskega leta itd.⁶⁰

Po zahtevah novih predpisov so vodstveni organi univerze in fakultet v prvi polovici leta 1958 sestavljali univerzitetni in fakultetne statute, za katere je Kraigher napovedal, da bodo vzbudili močan odpor univerzitetnih profesorjev. Res se je zapletlo in to pri statutih Filo-

⁵⁷ Rektorjevo poročilo, 1955–56, str. 4–7.

⁵⁸ Rektorjevo poročilo, 1956–57, str. 8–9.

⁵⁹ UL LRS, XV, št. 3, 23. 1. 1958, str. 46–53; LS LRS, f. 38, Zapisnik 21. seje, 11. 1. 1958, str. 23–29; Objave, IX, št. 1, 1. 3. 1958, str. 6.

⁶⁰ SNS, knj. I, sv. 2, Beograd 1958, str. 212–215; UL FLRJ, XIV, št. 26, 2. 7. 1958, str. 691.

zofske in tehniških fakultet. Na sejah univerzitetnega sveta 7. maja in 5. junija 1958 so se notranji in zunanji člani močno sprli. Vodstvo Filozofske fakultete ni upoštevalo zahtev zunanjih članov in ni popravilo statuta po izrečenih pripombah, predstavniki tehniških fakultet pa so, potem ko so zunanji člani s preglasovanjem uveljavili politično voljo, demonstrativno zapustili sejo.⁶¹

Ob takšnih konfliktih je kmalu reagiral izvršni komite CK ZKS. Na seji 13. junija 1958 je Kraigher poročal o zapletih, ker fakultete niso upoštevale zahtev po skrajšanju študija. Z besedami, da *»tudi nekateri profesorji in zunanji člani fakultetnih svetov niso popolnoma prepričani, da je zahteva po skrajšanju študija pravilna«*, je opozoril, da politična akcija ne teče po načrtu. Predlagal je, naj skupščina Slovenije predloge, ki ne bodo upoštevali njihovih zahtev, zavrne in v resoluciji postavi jasne zahteve. Po teh predlogih je izvršni komite sklenil: *»Izkoristiti je treba avtoriteto ljudske skupščine za odločno zavrnitev statuta vsem fakultetam, ki niso predvidele skrajšanja študija in njegove prilagoditve našim potrebam. Glavno besedo v tej razpravi v skupščini bi imel tov. France Perovšek kot predsednik univerzitetnega sveta.«*⁶²

Seja izvršnega komiteja je bila v času, ko je odbor za prosveto in kulturo republiške skupščine, ki ga je prav tako vodil France Perovšek, obravnaval statute univerze in fakultet. Univerzitetni je bil 9. junija 1958 brez večjih problemov sprejet, saj je prepuščal več pristojnosti fakultetam. Univerzitetnim profesorjem pa je le uspelo spraviti v statut možnost, da se študijska doba podaljša za en semester (t. i. absolventski staž), ki nima študijskega programa in je namenjen le za opravljanje izpitov in diplome.⁶³ Slovenska skupščina je 30. junija 1958 to sprejela kot dopolnitev zakona o Univerzi v Ljubljani.⁶⁴

⁶¹ AMSU, Zapisniki, knj. 13, Zapisnik 18. redne seje univerzitetnega sveta, 7. 5. 1958, in Zapisnik 20. redne seje uniniverzitetnega sveta, 5. 6. 1958.

⁶² ARS, CK ZKS III, š. 8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 13. 6. 1958, str. 18–19.

⁶³ LS LRS, f. 46, Zapisnik 2. seje, 9. 6. 1958; Rektorjevo poročilo, 1957–58, str. 7–8.

⁶⁴ UL LRS, XV, št. 22, 10. 7. 1958, str. 256.

Zapletlo pa se je pri nekaterih fakultetnih statutih. Statut Filozofske fakultete je slovenska vlada 13. junija zavrnila, ker je nasprotoval enopredmetnim skupinam, ki ne bi ustrezale potrebam po pedagoškem kadru za srednje šole. Poleg tega so oblasti nasprotovale zahtevi, da mora imeti profesor Filozofske fakultete doktorat in habilitacijsko delo, ker je bil zvezni zakon milejši. Končni filter za statute je bil skupščinski odbor za prosveto in kulturo. Na seji 17. junija sta statut Filozofske fakultete kritizirala Vlado Majhen in France Perovšek, najodločnejše pa ga je zagovarjal dr. Fran Zwitter. Odbor statuta ni potrdil in je zahteval od fakultetnega sveta spremembe po izrečenih pripombah.⁶⁵ Pod pritiski so bili vsi statuti prilagojeni zahtevi vlade, da je treba skrajšati študij.

Na pripombe avtonomnih univerzitetnih organov je v skupščini 30. junija 1958 ob potrditvi statutow odgovoril France Perovšek. Omenil je, da »predvojno pojmovanje tako imenovane *avtonomije* univerz nima namreč z našo stvarnostjo nobene zveze«, da so na univerzi neupravičeno izražali dvom, da bo novi študijski režim prenaporen, da je neupravičen tudi strah pred preslabo predizobrazbo iz srednjih (predvsem strokovnih) šol, da so neupravičene pretirane zahteve po specialnih znanjih, ker je to stvar podiplomskega študija, ki ga je treba močnejše razvijati, da morajo biti pogoji za diplomsko nalogo nižji. Ob koncu je dodal, da bodo morale fakultete na osnovi statutow do prihodnjega študijskega leta, tj. 1959/60, pripraviti nove učne načrte.⁶⁶

Zakonodajno delo je močno odmevalo v javnih medijih. Glasove za spremembe je v Sloveniji objavljala – poleg direktivnih člankov v Komunistu – predvsem Slovenski poročevalec, nasprotne zahteve pa je bilo moč prebrati v Naših razgledih in Tribuni.

Spremembe pred študijskim letom 1958/59 je oblast skrbno pripravila. Še pet let prej, pred izvolitvijo prvih

⁶⁵ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 7. seje, 13. 6. 1958; ARS, LS LRS, f. 46, Nadaljevanje 2. seje, 17. 6. 1958.

⁶⁶ LS LRS, 4. sklic, knj. 1, Ljubljana 1958, str. 33–42.

univerzitetnih in fakultetnih svetov, bi bile spremembe, ki bi jim nasprotoval večji del profesorskega zbora, dejansko neizvedljive. Toda to še ni bil konec, saj so zvezno priporočilo in statuti šele omogočili vpeljavo vsebinskih sprememb v učne programe. Bistvene spremembe bi morale biti skrajšanje časa od vpisa do diplome, kar je bilo zapisano že v statutih s podaljšanjem šolskega leta, in da bi študentom, ki niso bili redno vpisani, vzeli pravico do zdravstvenega varstva, materialnih sredstev, odloga služenja vojske itd. Druga zahteva je bila uvedba stopenjskega študija, saj je zvezna vlada izračunala, da potrebuje Jugoslavija več diplomantov višje kot pa visoke stopnje. Tretja zahteva (in hkrati temelj prvih dveh) je bila krčenje učnih načrtov.

Glavni zagovornik teh novosti med univerzitetnimi profesorji je bil dr. Dolfe Vogeltnik, v letih 1958–1961 rektor univerze. V intervjuju v Slovenskem poročevalcu oktobra 1958 se je zavzel za vse spremembe, ki so jih predlagali v političnih krogih.⁶⁷ Vogeltnikova prizadevanja je Boris Kraigher oktobra 1959 ocenil takole: *»Pri postavitvi Vogeltnika za rektorja Univerze smo imeli pomisleke, sedaj pa vidimo, da smo mu s tem dali moč in da je najboljši aktivist na Univerzi.«*⁶⁸

Na spremembe visokošolskega študija so vplivale tudi na novo ustanovljene višje šole. Že 20. oktobra 1957 je svet za šolstvo LRS ob obravnavi predloga sistema izobraževanja in vzgoje v FLRJ nasprotoval zahtevam komisije za reformo šolstva po višjih strokovnih šolah. Boljša se mu je zdela zahtevnejša srednja strokovna šola z več teoretičnega pouka. Kader, ki bi ga po predlogu komisije dobili iz teh šol, naj bi v Sloveniji že imeli, izšolal pa se je v zahtevnejših srednjih šolah: *»Prav zaradi tega se mora reforma šolstva naslanjati na stvarne potrebe našega gospodarstva, ne pa ustvarjati fiktivne potrebe po takšnem kadru in s tem seveda tudi posebnem šolstvu.«* Drug problem, ki je ob

⁶⁷ Slovenski poročevalec, XIX, št. 253, 26. 10. 1958, str. 6.

⁶⁸ ARS, CK ZKS III, š. 14, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 30. 10. 1959, str. 7.

tem nastal, je bil mesto teh šol, saj prestop na nestopenjsko fakulteto ni bil mogoč (od tod je tudi izhajala zahteva oblasti po uvedbi stopenjskega študija, op. p.). Na seji se je slišalo mnenje, da bodo »s temi šolami (...) počasi razbili celoten šolski sistem«. ⁶⁹

Višje strokovne šole niso sodile v tedanji sistem študija. Na fakultetah so v prvih letnikih poudarjali teoretične predmete, praktična uporaba pridobljenega znanja pa je sledila v višjih letnikih. Nasproti temu so na višjih šolah poudarjali praktična znanja. Absolventi teh šol tako ne bi imeli zadovoljivega teoretičnega znanja, ki je bilo pogoj za prestop v višje letnike fakultet. Te so zato nasprotovale spremembam, ki bi omogočale višjim šolam vključevanje v redni fakultetni študij, saj bi to pomenilo inverzijo učnih programov, tj. prenos praktičnih predmetov v začetne in teoretičnih v končne semestre študija. ⁷⁰

Skupna komisija zvezne vlade in zvezne skupščine, odgovorna za izdelavo predloga reforme visokošolskega študija, je končala delo do srede leta 1959. Po priporočilu zvezne skupščine (iz junija 1958) je izdelala še predlog za reorganizacijo univerz, visokih in višjih šol v FLRJ. Junija oz. septembra 1959 sta ga obravnavala in odobrila odbora za prosveto zvezne vlade in zvezne skupščine. ⁷¹

Rezultate dela komisije in s tem načrt visokošolske reforme je v skupščini Jugoslavije 16. oktobra 1959 predstavil Krste Crvenkovski. Predlagal je: združevanje sorodnih predmetov, krčenje učne snovi, večanje praktičnega dela pouka na račun teoretičnega, delno specializacijo v višjih semestrih in zaostren kriterij za vpis v naslednji letnik (da bo študent prisiljen redno študirati, sicer bo ob status in s tem povezane materialne ugodnosti, op. p.). Pridobivanje teoretičnega znanja naj bi bilo prihranjeno za podiplomski študij. Fakultete bi morale organizirati stopenjski študij, tako da bi prva stopnja ustrezala ravni

⁶⁹ Objave, IX, št. 1, 1. 3. 1958, str. 3–4; Prosvetni delavec, VII, št. 18, 11. 11. 1957, str. 1.

⁷⁰ Grafenauer, Življenje univerze, str. 148–149.

⁷¹ SNS, knj. II, sv. 4, Beograd 1959, str. 806–807.

višjih šol, tretja stopnja, magisterij, pa bi postala redno delo fakultet. Načrtovane spremembe so, po Crvenkovskem, zahtevale inverzijo študija in prenos praktičnih predmetov v prva dva letnika. Višje šole naj bi torej vključili v visokošolski sistem, ne pa tudi neposredno v univerze. Cilj sprememb je bil povečati število diplomantov v Jugoslaviji s približno 10.000 na 40.000 na leto.⁷²

Omenjene zahteve so bile v Sloveniji s statuti deloma že upoštevane v študijskem letu 1958/59, večje spremembe pa so nastale v naslednjih letih. Posebna komisija odbora za prosveto in kulturo slovenske skupščine je po predlogih iz referata Crvenkovskega sestavila priporočilo in ga 20. novembra 1959 predstavila članom odbora. Na seji sta bila tudi predsednik univerzitetnega sveta Jože Pernuš in rektor dr. Dolfe Vogelink. Kot drugi člani odbora nista imela načelnih pripomb, čeprav sta vedela, da zahtevam nasprotuje večji del profesorjev.⁷³

Priporočilo o nadaljnji reformi visokošolskega študija na fakultetah Univerze v Ljubljani je v 1. točki navedlo, naj Univerza in fakultete *»nadaljujejo pričeto delo na nadaljnji preobrazbi visokošolskega študija tako, da bomo dobili vedno več strokovnjakov, diferenciranih po stopnji strokovnosti, po strokovni usmeritvi in specializaciji«*, v 2. točki pa je bila zapisana zahteva fakultetam, *»naj svoje učne načrte preuredijo tako, da se bodo strokovni predmeti začeli predavati že od I. letnika dalje in da bo mogoče, po potrebah prakse, v skrajšanem času v obliki prvostopnega študija vzgojiti strokovnjake z višjo strokovno kvalifikacijo«*. Sledili sta zahtevi po uvedbi podiplomskega študija in usmeritvi študija, *»kakor to narekujejo potrebe gospodarstva in javnih služb«*.⁷⁴

S tem sta bili *»uzakonjeni«* zahtevi po inverziji študija in stopenjskem študiju, hkrati pa se je pokazalo, da nameravajo uvrstiti na novo ustanovljene višje šole v visokošolski sistem. Takšna razmišljanja na univerzi niso dobila podpore (izjema je bil rektor), vendar univerzitet-

⁷² SNS, knj. II, sv. 4, Beograd 1959, str. 806–816.

⁷³ ARS, LS LRS, f. 46, Zapisnik 11. seje, 20. 11. 1959, str. 33–44.

⁷⁴ UL LRS, XVI, št. 37, 26. 11. 1959, str. 425.

ni svet zaradi premoči zunanjih članov ni mogel nasprotovati zahtevam politikov. Načela visokošolske reforme so imela mnogo pomanjkljivosti. Inverzija in stopenjski študij sta predvsem na tehniki omogočala izdati diplomo višje stopnje študentu, ki sploh ni poslušal vseh teoretičnih predmetov. Prestop absolventov manj zahtevnih višjih šol v 3. letnik fakultet je pomenil korak nazaj v kakovosti dela, saj so za višje šole veljala lažja študijska določila. Tudi kulturnopolitične zahteve po večjem številu diplomantov so bile sporne. Politiki so le določili (pretirano!) številko, niso pa se vprašali, ali bo (hiper)produkcija diplomantov dejansko ustrezno usposobljena glede na raven izdane diplome.

V študijskih letih 1958/59 in 1959/60 so nove kulturnopolitične zahteve deloma že upoštevali učni načrti nekaterih fakultet. Specializacijo in podiplomski študij so uvedle predvsem tehniške fakultete. S šolskim letom 1959/60 je začel veljati nov, manj zahteven način vpisovanja novincev, toda večina prijavljenih po novih pogojih ni bila sposobna opraviti sprejemnih izpitov.⁷⁵ Kljub temu je delež vpisanih študentov s srednjo strokovno izobrazbo, ki je sredi petdesetih let nihal med 15 in 20 odstotki, narastel na prek četrtno vpisanih v 1. letnik, temu ustrezno pa se je znižal delež gimnazijcev: z več kot treh četrtin na približno 65 odstotkov.⁷⁶

Izrazita novost reforme je bila, da so ustanavljali višješolske organizacije zunaj Ljubljane. Že februarja 1956 je Boris Kraigher omenil, da bo razvoj kulturnih ustanov pripeljal *»tudi do univerze v Mariboru«*.⁷⁷ Ko so 2. julija 1959 ustanovili Višjo komercialno šolo, v zakonu še ni bil naveden njen sedež, čeprav je bilo po razpravah ob pripravi zakona jasno, da bo to najverjetneje Maribor.⁷⁸

⁷⁵ AMSU, Zapisniki, knj. 15, Zapisnik 8. redne seje univerzitetne uprave, 14. 9. 1959.

⁷⁶ Prikazi in študije, V, št. 8, avgusta 1959, str. 4–5.

⁷⁷ ARS, RK SZDLS, št. 27, Seja predsedstva SZDLS, 16. 2. 1956, str. 22.

⁷⁸ UL LRS, XVI, št. 22, 16. 7. 1959, str. 213–214; LS LRS, 4. sklic, knj. 3, Ljubljana 1959, str. 22–23 in 253–257; ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 32. seje, 19. 6. 1959.

Zato pa je bila lokacija novih višjih šol toliko bolj poudarjena novembra 1959 ob sprejemanju zakona o Višji tehnični šoli v Mariboru. Na seji vlade so 16. novembra poudarili, da *»bo treba šolo čimprej pretvoriti v visoko šolo ali fakulteto«*, da mora biti študij organiziran tako, da bi lahko absolventi nadaljevali študij na fakulteti, da se naj učni načrti prilagodijo nivoju znanja študentov. Glede odnosa do fakultet v Ljubljani je bilo možno razbrati, da bo spodbujanje razvoja višjih šol močan pritisk za uvedbo stopenjskega študija (in s tem inverzije). Svetu za šolstvo LRS so naročili, naj začne takoj pripravljati zakon o ustanovitvi tehnične fakultete v Mariboru, pri tem pa so posebej poudarili, *»da bi fakulteta v Mariboru ne bila v sklopu ljubljanske univerze, temveč da bi bila zametek nove univerze v Mariboru«*.⁷⁹

V ozadju uradnih razlag so bili posredni pritiski na Univerzo v Ljubljani. Priznanje višješolske stopnje šolam z mnogo lažjimi in ožjimi učnimi načrti, s preslabim proforskim kadrom in precejšnjim deležem študentov, vpisanih po novih predpisih (torej brez gimnazije ali srednje strokovne šole), je narekovalo ustreznim fakultetam v Ljubljani, naj prilagodijo načrte in sistem dela novim zahtevam, saj sta postali diplomi, kljub večji zahtevnosti v prvih dveh letnikih fakultet, enakovredni. Za študente so spremembe pomenile lažjo pot do diplome prve stopnje, za univerzitetne profesorje razvrednotenje njihovega dela, za slovensko znanost pa težave in nič kaj svetlo prihodnost.

Univerzitetni in fakultetni organi so do konca študijskega leta 1959/60 pripravljali nove učne načrte. Tudi pri tem je stroka nasprotovala politiki. Slednja se je zavzemala za povsem novo vsebino študijskega dela z več prakse in manj teorije (predvsem na tehniških fakultetah), medtem ko so prvotni predlogi univerzitetnih organov predvideli le malenkostno reformiranje. Pretiranim spremembam so se upirali pri študiju gradbeništva in gozdarstva, za medicino (brez stomatologije) pa se je že pokazalo, da sprememb ne

⁷⁹ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 42. seje, 16. 11. 1959.

bo. Stroka se je sklicevala tudi na to, da je predznanje vpisanih v prvi letnik po novih vpisnih pogojih različno in vsi niso sposobni dokončati višjestopenjskega študija v dveh letih. Na skupščinskem odboru za prosveto in kulturo, ki je nadzoroval potek reforme visokega šolstva, so zato celo razmišljali o dveh vzporednih smereh, eni za maturante gimnazij in eni za maturante srednjih strokovnih šol. Neenotnost med političnimi in univerzitetnimi organi se je pokazala še pri obravnavanju ozkih teoretičnih predmetov. Medtem ko so univerzitetni profesorji trdili, da je teorija potrebna, so politiki razmišljali, da bi lahko vsaj del teh predmetov preselili na tretjo stopnjo.⁸⁰

Mariborske višje šole so politiki izrabljali za sredstvo pritiska na fakultete v Ljubljani. Nekateri njihovi predlogi so močno nasprotovali naravi visokošolskega študija, npr. s črtanjem nekaterih teoretičnih predmetov ali s tem, da bi se lahko na višje šole vpisovali le ljudje z nekajletno prakso (torej da bi to bile le šole za izredni, ne pa tudi za redni študij). Tone Kropušek je dejal, da *»je ustanovitev višjih šol v Mariboru dala konkretne in pozitivne rezultate, ki kažejo na to, da bodo te šole pozitivno vplivale na etapni fakultetni študij, na študijske programe, na metode poučevanja, na povezavo s prakso itd.«*⁸¹ Iz tega pa je izhajala ugotovitev, da je le tri leta star zakon o Univerzi v Ljubljani zastarel in ga bo treba dodobra spremeniti.

Zakonodajno stvari niso izpeljali po načrtih do začetka študijskega leta 1960/61, saj so v republiški vladi počakali na sprejem novega zveznega zakona in šele nato pripravili ustrezen slovenski zakon.⁸²

Zakon o spremembah in dopolnitvah splošnega zakona o univerzah so izglasovali 3. junija 1960. Fakultete so postale v razmerju z univerzo bolj samostojne. Krog možnih ustanoviteljev so razširili na okraje, občine, tovarne itd. Uzakonili so stopenjski študij v treh ciklih in organiziranje študija ob delu. Najbolj je resnemu štu-

⁸⁰ ARS, LS LRS, f. 46, Zapisnik 13. seje, 27. 4. 1960, str. 2–8; LS LRS, 4. sklic, knj. 6, Ljubljana 1960, str. 11–17.

⁸¹ Ibidem, str. 13.

⁸² ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 56. seje, 13. 6. 1960.

dijskemu delu škodovalo znižanje zahtev za univerzitetne profesorje, saj pogoj ni bil več doktorat, pač pa visoka izobrazba in ustrezne delovne izkušnje. Vpeljali so nova naziva predavatelj in višji predavatelj, po rangi izenačena z docenti in izrednimi profesorji.⁸³

Zahteve za profesorje so znižali zaradi dveh vzrokov. Že omenjeno širjenje visokošolskih ustanov v Jugoslaviji v dotedanjih in novih univerzitetnih središčih je zahtevalo vedno več novega kadra. Takšnega z ustrezno izobrazbo po starih predpisih pa kratkomalo ni bilo. Drugi razlog je bil ideološki. Šlo je za poskus, da bi povečali število Partiji naklonjenih ljudi v vrstah univerzitetnih profesorjev, enem od stebrov opozicije.

Na republiški ravni so bile spremembe najprej zapisane v odločbah o spremembah in dopolnitvah statutov fakultet. Slovenska vlada jih je potrdila 20. julija 1960, čeprav se z vsemi ni strinjala. Z odločbami je večina fakultet sprejela zahteve po stopenjskem študiju in uvedla več študijskih usmeritev.⁸⁴

Kot dve leti prej so organizirali premišljeno politično akcijo. V poročilu okrajnega komiteja ZK Ljubljana iz maja 1960 beremo: »Pri sestavi učnih načrtov za reformo študija na univerzi so prišla do izraza nekatera subjektivna stališča, ki izvirajo iz konzervativne miselnosti, malomeščanske kolegialnosti in oportunitizma profesorjev. Slične stvari je bilo mogoče pri tem opaziti tudi pri nekaterih zunanjih članih fakultetnih svetov. (...) Da bi bil zagotovljen enoten nastop v tej akciji, je okrajni komite ZK skupno z univerzitetnim komitejem organiziral široko akcijo. Cilj razgovora s komunisti je ta, da bi sveti in fakultetne uprave pripravile vse potrebno za uvedbo prve stopnje v novem šolskem letu na večini fakultet.«⁸⁵

Poleti 1960 so v Mariboru ustanovili še tri višje šole (agronomsko, stomatološko, pravno) in v Piranu Višjo pomorsko šolo. Ustanovitev mariborskih je šolski minister

⁸³ UL FLRJ, XVI, št. 23, 8. 6. 1960, str. 471–476; SNS, knj. III, sv. 2, Beograd 1960, str. 368–369.

⁸⁴ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 59. seje, 20. 7. 1960; AMSU, Zapisniki, knj. 16, glej seje od marca do junija 1960.

⁸⁵ ARS, CK ZKS III, š. 92, Informacije št. 115, 30. 5. 1960, str. 7.

Vlado Majhen utemeljeval s potrebami gospodarstva in pomanjkanjem kadrov. Poudaril je, da ni nujno, da imajo enak program kot prva stopnja ljubljanskih fakultet, da pa mora biti prestop iz višjih šol na drugo stopnjo fakultet nemoten, pri čemer bo seveda potreben še kakšen diferencialni izpit.⁸⁶

Pred začetkom šolskega leta 1959/60 je Vladimir Bračič, sekretar komisije za organizacijo višjih šol v Mariboru, ocenil perspektive razvoja. Omenil je, da so programi usklajeni s fakultetnimi v Ljubljani in da bodo imeli diplomanti mariborskih višjih šol možnost za nadaljnje šolanje v Ljubljani. Preraščanje višjih šol v fakultete je Bračič napovedal v treh do petih letih.⁸⁷ Predavatelji na mariborskih višjih šolah so izkoristili podporo gospodarstva in slovenske vlade, načrtno zastavili delo in dolgoročno že trasirali pot drugi slovenski univerzi.⁸⁸

Slovensko različico novega zakona o univerzah so sprejeli pol leta po dopolnitvah zveznega zakona. Tokrat ni šlo le za univerzo v Ljubljani, temveč je zakon prvič določal položaj vseh visokošolskih organizacij, tudi umetniških akademij in višjih šol. Glede nekaterih točk, povezovanja in verifikacije visokošolskih ustanov ali potrjevanja statutow, je bil zakon zelo ohlapen, kot nalašč za še ne dokončno oblikovane višje šole. Zato so imeli pomisleke o zakonu na ljubljanski univerzi. Za višje šole pa je minister za znanost dr. Joža Vilfan omenil, da jih sploh niso povprašali za mnenje, ker je *»težnja višjih šol, da bi bile asimilirane v sistemu višjega šolstva in zato ni verjetno, da bi bili od strani višjih šol kakšni ugovori proti konceptu zakona«*.⁸⁹

Predstavniki mariborskih višjih šol so pozdravili zakon, ki jim je odprl vrata v sistem visokega šolstva. Spomladi 1961 so skupaj z okrajnim ljudskim odborom Maribor predlagali slovenski vladi ustanovitev Združenja visokošol-

⁸⁶ LS LRS, 4. sklic, knj. 6, Ljubljana 1960, str. 27–29; glej še: UL LRS, XVII, št. 23, 27. 7. 1960, str. 243–254; Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru 1961–1975, Maribor 1975, str. 8–11.

⁸⁷ Delo, II, št. 226, 19. 8. 1960, str. 5.

⁸⁸ 20 let visokega šolstva, združenega v Univerzo v Mariboru, Maribor 1979, str. 90–94 in 99–103.

⁸⁹ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 66. seje, 25. 11. 1960.

skih zavodov v Mariboru. Zakon o tem je bil sprejet 23. maja 1961. Združil je tedanjih pet višjih šol z okoli 3000 študenti, od teh le nekaj nad 800 redno vpisanimi. Ustanovna skupščina združenja je bila 9. decembra 1961, že takrat pa je bilo jasno, da je to predhodnica druge slovenske univerze.⁹⁰

Fakultete ljubljanske univerze so medtem pripravile nove statute po zakonu o visokem šolstvu. Slovenska vlada je 19. julija 1961 pohvalila fakultetne in univerzitetne organe za dobro pripravljene statute in takšnih problemov kot pred leti ni bilo. Slovenski politiki so nekoliko popustili pri pomenu univerze, saj so jih znanstveniki prepričali, da je le nekaj več kot prostovoljno združenje: *»Kljub samostojnosti fakultet je dobro obdržati formalno tradicijo, da Univerza kot taka nekaj predstavlja in je zato prav, da diplome podpisujeta rektor in dekan.«* Na seji izvršnega sveta LRS so brez pripomb potrdili statute fakultet in imenovali nove zunanje člane fakultetnih svetov.⁹¹

Ker je postala po novem zakonu temelj visokošolske organiziranosti fakulteta, je bil statut Univerze potrjen šele štiri mesece kasneje, na seji vlade 25. novembra 1961. Takrat so imenovali tudi nove zunanje člane univerzitetnega sveta.⁹² Statute slovenskih višjih šol so potrdili v prvih mesecih leta 1962.⁹³

S tem je bila reforma visokega šolstva zaokrožena. Čeprav bi razširitev mreže višjih šol in trasiranje poti drugi slovenski univerzi lahko imeli za korak naprej, so oblastniki pri tem tako popuščali višjim šolam (znižanje zahtev za pedagoški kader, neizdelane določbe o verifikaciji, podcenjevanje teoretičnega pouka, preveč posplošena razlaga ustanoviteljstva), da je to že škodovalo resnemu študijskemu delu.

Teza, da je reforma izraz potreb gospodarstva, se je začela podirati že leta 1962, ko so prvi diplomanti končali

⁹⁰ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 71. seje, 14. 3. 1961, in Zapisnik 73. seje, 25. 4. 1961; LS LRS, 4. sklic, knj. 8, Ljubljana 1961, str. 521–523.

⁹¹ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 79. seje, 19. 7. 1961.

⁹² ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 83. seje, 25. 11. 1961.

⁹³ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 87. seje, 26. 1. 1962, Zapisnik 88. seje, 17. 2. 1962, in Zapisnik 94. seje, 23. 4. 1962.

prvo stopnjo študija. Rektor dr. Makso Šnuderl je izjavil, da bo večina študentov nadaljevala študij in da sta »*metalurgija in kemična industrija odgovorili, da sploh ne potrebuje študentov, ki so končali prvo stopnjo*«. Gospodarske organizacije so se slabo odzvale prošnjam Univerze, naj sporočijo potrebe po kadrih.⁹⁴ Tudi od drugod so javljali, da diplomantov prve stopnje na potrebujejo.⁹⁵ Mnenja »terena« so se torej precej razlikovala od izračunov jugoslovanske vlade o potrebah po višje kvalificiranih kadrih.

Da visokošolska reforma ni temeljila na željah gospodarstva in znanosti, so pokazali tudi rezultati nekaj naslednjih let. V rektorjevem poročilu za leto 1964/65 je dipl. inž. Albert Struna že nakazal, da bodo na nekaterih smereh odpravili prvo stopnjo. Znova se je odprlo »*vprašanje odnosov do višjih šol s priznanjem, da so vsekakor potrebne ustanove, toda s posebnimi nalogami, ki niso istovetne s fakultetami*«. Slišala so se mnjenja, da naj bi vse visokošolske organizacije, tudi mariborske, povezali v enotno slovensko univerzo. Zaostrilo se je stališče do sprememnih izpitov, obravnavanja fakultet kot predvsem pedagoških ustanov itd.⁹⁶

V šestdesetih letih so tudi politiki kritizirali in zatem odpravili mnoge »pridobitve« visokošolske reforme. Za spremembe so se tokrat zavzemali v Ljubljani, v Mariboru pa so bili proti, ker bi večje zahteve pomenile izločitev višjih šol iz visokošolskega sistema, to pa bi lahko zaprlo pot k načrtovani univerzi.⁹⁷

⁹⁴ Delo, IV, št. 65, 7. 3. 1962, str. 6.

⁹⁵ Delo, IV, št. 100, 11. 4. 1962, str. 6; Vodopivec–Pivec, O študentskem organiziranju, str. 178–179.

⁹⁶ Rektorjevo poročilo, 1964–1965, str. I–XII.

⁹⁷ Grafenauer, Življenje univerze, str. 155–157; Univerza v Ljubljani ob tridesetletnici osvoboditve 1945–1975, Ljubljana 1975, str. 65–66 in 70; 20 let visokega šolstva, združenega v Univerzo v Mariboru, Maribor 1979, str. 92–94 in 101–103.

Ukinjeno Besedo je kmalu zamenjala Revija 57.⁹⁸ Razlika med njima je bila v sestavi uredništva, saj sta postala urednika Veno Taufer in Vital Klabus, medtem ko Ciril Zlobec in Janko Kos na zahtevo univerzitetnega odbora Zveze študentov Jugoslavije v Ljubljani nista smela biti člana uredništva.

Zaradi izkušnje z Besedo so v CK ZKS budno spremljali vse poteze uredništva nove revije. Že prva številka je prišla na dnevni red seje izvršnega komiteja CK ZKS kot točka: Revija 1957 oz. Nova Beseda. Na seji 20. septembra 1957 so po razpravi sklenili, da *»proti reviji ni treba nastopiti z administrativnimi ukrepi, pač pa je potrebno več delati s komunisti, ki vodijo oz. sodelujejo v reviji, da se v politični borbi znotraj sodelavcev revije same razčistijo posamezna vprašanja«*. Za naslednjo številko naj bi napisali nekaj člankov, *»da bi se stvari postavilo na pravo mesto«*.⁹⁹

Ta dokaj zmerni ton se je začel kmalu spreminjati, deloma zaradi člankov iz revije, deloma zaradi širšega dogajanja. Že v prvem zvezku revije je bil objavljen članek Tarasa Kermaunerja Razmišljanje o upornih generacijah in povojnem rodu. Avtor je trdil, da se je predvojna revolucionarna generacija (v petdesetih letih je to že bila »srednja« generacija) izgubila v lagodnem življenju, da generacij več ne ločujejo nazori, temveč interesi. Nosilec borbenosti je sedaj »mlada« generacija, ki mora voditi boj za kulturni razvoj. Pri tem pa mora paziti, da ne bi ponovila napake predhodne generacije (ki je bila pred vojno

⁹⁸ Več v: Režek, O Reviji 57.

⁹⁹ ARS, CK ZKS III, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 20. 9. 1957, str. 11.

revolucionarna, po vojni pa se ni več borila za svoje predvojne cilje) in začela med ljudmi, razredi, sloji in generacijami graditi meje, namesto da bi jih podirala.¹⁰⁰

Stališče oblasti do Revije 57 se je spreminjalo skladno s politiko do intelektualcev. Napisane ali zgolj izrečene kritike aktualnih političnih in kulturnih dogodkov (trboveljskega štrajka, priprav na kongres ZKJ, ukinitve gledališč) so partijski veljaki občutili kot krhanje lastnega monopola. Na eni strani so posameznikom zaradi lojalnega odnosa do oblasti zbrisali črno piko, po drugi strani pa je ZK zaostрила odnos do manjšega kroga inteligence. Z diferenciacijo med intelektualci je skušala oblast ločiti najbolj kritičen del inteligence od širšega zaledja.

Vpliv mlade kritične inteligence na vso mlado generacijo bi morala zmanjševati Mlada pota, ki so imela nekajkrat višjo naklado kot Beseda ali Revija 57. Ker pa temu ni bila kos že v letih, ko je izhajala Beseda, so iskali ideologi še druge poti. Boris Zihlerl je 26. septembra 1957 predlagal, da bi morali Revijo 57 zavzeti z novimi ljudmi, ki naj jih pošlje mladina: *»Gre za to, da se začne boj znotraj. Tako bo postala brez osnove njihova glavna teorija generacij. (...) V tistem trenutku, ko bo padla po njih mladina sama, bo takoj konec problema dveh generacij. Ta boj bo potem na istem nivoju.«* Zihlerl je pri tem računal na Ljudsko mladino Slovenije, ki je imela dva tedna prej kongres v Celju. Tam je dobil občutek, da je njegov predlog realen.¹⁰¹

Na VI. kongresu Ljudske mladine Slovenije 13. in 14. septembra 1957 je o prvi številki Revije 57 spregovoril Vladimir Kavčič. Ni v celoti soglašal s Kermaunerjevim člankom o generacijah, je pa našel zanj kritične in pohvalne pripombe. Dejal je, da ima krog Revije 57 svoje poglede, s katerimi se ali pa se ne strinja(jo), in da je treba v neprestanem boju in kritikah doseči skupen jezik ali diferenciacijo, nikomur pa se ne smejo »zamašiti« usta.¹⁰²

¹⁰⁰ Revija 57, I, 1957, št. 1–2, str. 6–20.

¹⁰¹ ARS, CK ZKS III, š. 76, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKS, 26. 9. 1957, str. 9–10.

¹⁰² ARS, DE II, LMS, f.78, VI. kongres LMS, 13.–14. 9. 1957, Celje, diskusija: Vlado Kavčič.

Poskusi, da bi zavzeli Revijo 57 s člani uredništva iz vrst univerzitetnega komiteja ZK, so bili zaman. Komite razen očitkov in dolgovernih razpravljanj ni bil sposoben ponuditi česa boljšega, bolj svežega in za mlajšo generacijo zanimivejšega. Vodstvu Zveze študentov in univerzitetnega komiteja sta delovali dokaj nesamostojno, saj sta sklepe zavestno podrejali višjim partijskim organom in za lastne predloge iskali soglasje partijskih ideologov.¹⁰³

Že naslednji zvezek Revije 57, št. 3–4, je pokazal neuspešnost te taktike. Pučnikov članek Družba in država, ostra kritika ukinitve kranjskega gledališča na uvodni strani in drugi kritični toni so bili še korak naprej v opozicijski drži. Če so bile misli v Besedi še skrite v podtone, so predvsem članki Jožeta Pučnika neposredno kritizirali nekatere pojave v družbi in so bili razumljivi tudi manj zahtevnim bralcem. Revija 57 si je v javnosti, zlasti med študentsko mladino, kmalu pridobila velik ugled.

Prva daljša razprava o idejnih problemih v zvezi z Revijo 57 se je razvila na seji ideološke komisije CK ZKS 26. novembra 1957 ob vprašanju o ideološkem vplivanju na mlado inteligenco. Član CK Ljudske mladine Slovenije Vinko Trček je v uvodnem referatu naštel negativne rezultate ankete o zanimanju mladine za družbene probleme. Podatki so bili za ideologe porazni. Mladino so bolj zanimali njeno življenje, odnos med spoloma, film in šport kot pa deklarirana politična problematika. Zunanjepolitični problemi so bili statistično po zanimanju mladine na 9. mestu, notranjepolitični na 15. in najvišji ideal oblastnikov, marksistična filozofija, šele na 25. mestu. Med vzroki za tako stanje je Trček omenil Revijo 57, ki *»je v nečem značilna za slabosti zavestnih sil pri delu na univerzi«*. Pri delu revije se je angažirala *»malomeščanska«* in *»katoliška«* inteligenca, v literarnem krožku na slavistiki pa so večkrat kritizirali marksistična izhodišča. Trček je sicer dodal, da gre za *»otroško bolezen idejnega zorenja«* in bi bilo treba mladi generaciji pomagati, da *»svoj boj izbojuje na naših pozicijah«*.¹⁰⁴

¹⁰³ Režek, O Reviji 57, str. 16.

Iz Trčkovega referata je razvidno, da je Revija 57 močno vplivala na študentsko mladino na Filozofski fakulteti, ni pa imela podpore pri vodstvih mladinskih političnih organizacij. CK Ljudske mladine Slovenije in univerzitetni odbor Zveze študentov Jugoslavije v Ljubljani sta še vedno zagovarjala idejno pomoč mladi generaciji in mentorstvo starejše generacije. To se je prva leta po vojni poznalo v predhodnici Besede Mladinski reviji, v drugi polovici petdesetih let pa v Mladih potih, ki so imela vso podporo mladinskega političnega vodstva.

Za Trčkom so spregovorili Boris Ziherl in drugi partijski ideologi. Revije 57 še niso načelno odklonili, v razpravi pa so se čutile dileme srede petdesetih let, ko se je kulturna politika nagibala od zahtev po idejnosti do popuščanja zabavnim oblikam kulture in zahodnim vplivom. Sodelavce Revije 57 so ocenili za tisti del mlade generacije, ki se še ni znašel v družbi, ki ga begajo in ki nekritično ocenjuje dosežke zahodne družbe. V nasprotju s tem so pohvalili krog Mladih potov, ki je bil po mnenju partijskih ideologov že ustrezno svetovnonazorsko naravnani.¹⁰⁵

Posebno nevarna se je Ziherlu zdela prevlada kroga Revije 57 na humanističnih in družboslovnih smereh na univerzi. Če bi se na humanistiko vpisalo več »pravilno« usmerjenih študentov, bi lahko mladina sama vodila boj proti stališčem Revije 57. Ziherl je nakazal, kako naj bi zmanjšali vpliv revije, toda načrt ni bil nikoli uresničen, ne v zvezi z Revijo 57, ne s katero drugo revijo mlade generacije: *»Z administrativnimi ukrepi ne bomo ničesar dosegli, kvečjemu jih bomo še bolj strnili. Uspeh lahko dosežemo samo tako, da aktiviziramo vse, kar je v mladini zdravega, da pokažemo, kako je vse to gnilo, da v bistvu ničesar ne pomeni. Zelo važno je, če mladina sama iz svojih organizacij prispeva k temu.«*¹⁰⁶

¹⁰⁴ ARS, CK ZKS III, š. 76, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKS, 26. 11. 1957, str. 1–12.

¹⁰⁵ Ibidem, str. 12–25.

¹⁰⁶ Ibidem, str. 28–31.

Revija 57 ni bila edini ideološki nasprotnik oblasti, toda pri drugih so oblasti s celicami političnih organizacij (ZK, SZDL, sindikati) in sistemom družbenega upravljanja vsaj lahko posegle v dogajanja. Za Revijo 57 to ni veljalo, saj je po mnenju oblastnikov Janez Vrhunc, predstavnik izdajatelja, univerzitetnega odbora Zveze študentov Jugoslavije v Ljubljani, v uredništvu preslabo blokiral neustrezno dejavnost. Poleg tega so članki Jožeta Pučnika premaknili ost kritike z idejnega monopola Partije na ves družbeni in državni sistem. Take poudarke zasledimo še pri nekaterih drugih sodelavcih Revije 57. Deklarirani partijski kolektivizem je zamenjalo razmišljanje o posamezniku, njegovi sposobnosti, vlogi, pomenu in možnosti, da spreminja svet, ne pa o posamezniku, ki je podrejen družbi. Krog Revije 57 je začel v bistvu razvijati idejni sistem, ki je bil v popolnem nasprotju s programom ZKJ, sprejetim na VII. kongresu ZKJ aprila 1958 v Ljubljani.

Kako oblast zgublja potrpljenje z Revijo 57 se je pokazalo ob koncu prvega letnika. Februarja 1958 je univerzitetni komite ZK odstavil Janeza Vrhunca zaradi preslabega cenzorstva, marca 1958 pa so na njegovo mesto postavili Rada Jana, sekretarja osnovne organizacije ZK na Filozofski fakulteti. Vrhunca so zaradi suma, da je bil v preveč prijateljskih odnosih z revijaši, in dilasovskih tendenc 7. aprila 1958 izključili iz ZK.¹⁰⁷

Na ukinitvev revije je poleg osnovnega ideološkega vzroka vplivalo to, da si je ZK v letih 1958 in 1959 na vse načine prizadevala zagotoviti marksistični ideologiji primat tudi v humanistiki. Hotela je izločiti tiste idejne nasprotnike, ki so imeli prevelik vpliv na mlado humanistično inteligenco. Ofenziva zaradi lastne idejne in znanstvene šibkosti ni mogla uspeti, če ni posegla po drugačnih sredstvih. Šlo je za odkrit boj Partije (ne partijske ali marksistične inteligence!) proti »nemarksističnim« mislecem in njihovem položaju v kulturi.

¹⁰⁷ Režek, O Reviji 57, str. 24–25.

Prvič so možnost, da bodo Revijo 57 ukinili, nakazali septembra 1958. Sklad za pospeševanje založništva pri svetu za kulturo in prosveto LRS je predlagal, da bi tej in še nekaj revijam vzeli subvencijo. UO sklada, v njegovem imenu je bil predlagatelj Mitja Mejak, je to upravičeval predvsem s težavnim finančnim položajem sklada. Svet za kulturo in prosveto LRS je Mejakov predlog po burni razpravi zavrnil, sprejel pa je predlog Borisa Kocijančiča, da Revijo 57 subvencionirajo do konca leta, da pa bodo morali vzeti *»kriterije, ki so vodili komisijo, ki je dala predlog za ukinitvev, resno v premislek tako revija kot Zveza študentov«* in da Revija 57 *»za v bodoče leto ne more računati več s subvencijo, če bi te ideje, o katerih revija razpravlja, prišle v prevelik razkorak z našo kulturno politiko«*.¹⁰⁸

Tudi v razpravi na skupni seji CK Ljudske mladine Slovenije in univerzitetnega odbora Zveze študentov v Ljubljani 4. oktobra 1958 so ugotovili, da Revija 57 ne išče problemov na pravi strani. Namesto z najbolj aktualnim problemom študentske generacije, novim načinom študija na univerzi, Revija 57 kot glasilo Zveze študentov ljubljanske univerze *»prerašča univerzo z obravnavanjem aktualne problematike«*. Vodstvu mladinskih organizacij je motilo, da Revija 57 ne objavlja člankov o visokošolski reformi oz. ne podpira zahtev kulturne politike.¹⁰⁹ Vodstvo univerzitetnega odbora Zveze študentov je razpravljalo o Reviji 57, ko so že pripravljali njeno likvidacijo. Na to pa Zveza študentov Jugoslavije, izdajatelj revije, ni imela vpliva. Pravzaprav univerzitetni odbor zveze v Ljubljani ni imel dosti skupnega niti z ustanovitvijo niti z izhajanjem niti z ukinitvijo revije, katere izdajatelj je uradno bil. Bolj ali manj poslušno je izvajal politične smernice, ki so jih oblikovali drugje.

Še istega meseca, kot je bila omenjena seja univerzitetnega odbora Zveze študentov, torej oktobra 1958, je začela oblast akcijo proti Reviji 57. Povod je bila št. 5–6 drugega letnika, v kateri je bilo objavljenih več ostrih kritik družbe.

¹⁰⁸ Režek, O Reviji 57, str. 27–31.

¹⁰⁹ ARS, DE II, LMS, f. 83, Zapisnik seje predsedstva CK LMS in univerzitetnega odbora ZŠJ, 4. 10. 1958.

Začelo se je že z uvodnikom uredništva, ki je govoril o seji sveta za kulturo in prosveto LRS in predlogih, da bi Reviji 57 ukinili subvencijo. Ocena romana Miška Kranjca Macesni nad dolino izpod peresa Marjana Krambergerja je bila posredno kritika (soc)realizma, izrečena na primeru Kranjca, ki mu mlajša literarna generacija ni mogla odpustiti uničujočih kritik njenih prvih poskusov. Na koncu sta bili objavljeni že omenjeni kritiki ob obletnici ukinitve kranjskega Prešernovega gledališča in odločitve založb, da zaradi »idejnih stališč« ne bodo tiskale pesniške zbirke Daneta Zajca.¹¹⁰

V tej številki naj bi izšel tudi članek Jožeta Pučnika z naslovom Naša družbena stvarnost in naše iluzije. Avtor je v njem razvijal teze iz svojih prejšnjih člankov o dvojnosti v družbi, torej o abstraktnih načelih v nasprotju z dejanskim stanjem. Toda Rado Jan se je za vodilne slovenske komuniste bolj izkazal kot pred njim Janez Vrhunc; iz vsebine je izločil sporni Pučnikov članek, še preden so poslali revijo v tiskarno. To je storil potem, ko mu je Boris Zihelr v pogovoru svetoval, naj uporabi pravico veta, ki jo ima kot predstavnik izdajatelja v uredniškem odboru.¹¹¹

Obračun z Revijo 57 se je začel oktobra 1958, ko je notranja uprava predlagala okrožnemu javnemu tožilcu zaplembo št. 5–6. Dne 31. oktobra 1958 so v Kočevju v tiskarni zaplenili številko, ki je bila pripravljena za natis. Istega dne so aretirali Jožeta Pučnika. Poleg njega so zaslili nekaj članov uredniškega odbora in jim grozili s sodnim postopkom, pri odgovornem uredniku Vitalu Klabusu pa je tajništvo za notranje zadeve v Ljubljani opravilo preiskavo in zaplenilo arhiv Revije 57. Urednika Taufer in Klabus sta poslala pritožbo tajništvu za notranje zadeve in okrajnemu odboru SZDL Ljubljana, češ da so bili že ukrepi proti Besedi zgrešeni in da bi morali za reševanje konfliktov iskati druge, ne administrativne ukrepe državnega aparata.¹¹²

¹¹⁰ ARS, CK ZKS III, š. 12, Revija 57, št. 5–6.

¹¹¹ ARS, RK SZDLS, š. 27, 6. 11. 1958, str. 47–48.

¹¹² A DSP, Korespondenca 1958/II, Dopis uredništva Revije 57, 2. 11. 1958; Režek, O Reviji 57, str. 37–38.

Urednikoma je Janez Vipotnik predlagal, naj umakneta sporna članka. Ker tega nista storila, je okrožno sodišče v Ljubljani ugodilo zahtevi javnega tožilca in potrdilo zaplembo Revije 57.¹¹³

Kaj bo z revijo, je razpravljalo predsedstvo SZDLS 6. novembra 1958. Vipotnik je poročal o pogovoru s Tauferjem in Klabusom in o »čudnih« stališčih mlade generacije ter se zavzel za politično akcijo proti Reviji 57. Člani predsedstva so predlagali, da bi reviji odvzeli subvencijo, in to s podobno argumentacijo, ki smo jo spoznali že pri ukinjanju profesionalnih gledališč: delavci od plač izločajo denar za takšne revije, od njih pa nimajo ničesar. Ziherl je za krog Revije 57 izrekel prav tako obtožbo kot svojčas za Besedo, da je »dilasovska«, torej da zagovarja tezo, naj se kultura in druga družbena področja vrednotijo z njim lastnimi kriteriji, ne pa politično, in da se morajo objavljati vsa stališča. Dodal je, da je bil univerzitetni odbor Zveze študentov v Ljubljani kot izdajatelj precej nesamostojen in je preveč popuščal redakciji revije. Za usode ljudi so bili pomembni še očitki, kako da so lahko sodelavci Revije 57 asistentje na univerzi (to je letelo na asistente oddelka za filozofijo Filozofske fakultete Veljka Rusa, Tarasa Kermaunerja in Jožeta Pučnika, op. p.). Ukinitve Revije 57 še niso potrdili, rekli pa so, da bodo subvencijo zamrznili do konca leta. Večina, izjema je bil Josip Vidmar, se je nagibala k ukinitvi revije, tudi z argumentom, da vendarle obstaja še ena mladinska revija, Mlada pota.¹¹⁴

Kako se bo zaostriло stališče do Revije 57, je ZKS nakazala na IX. plenumu 5. decembra 1958. Prva točka dnevnega reda so bili idejnopolitični problemi v ZKS. Uvodničar Boris Ziherl je naštel idejne nasprotnike, katoliško inteligenco in krog Revije 57, brez omembe imena pa tudi Oder 57. Sklicujoč se na Program ZKJ, je napovedal »boj proti malomeščanskemu anarho-individualizmu in

¹¹³ ARS, RK SZDLS, š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 6. 11. 1958, str. 40–42.

¹¹⁴ Ibidem, str. 40–56.

buržoaznim idejnim vplivom nasploh» ter dejal, da bo imel pri tem veliko vlogo Inštitut za sociologijo. Ziherlov referat je bil shematski in površen, ni pa puščal dvoma, komu so opozorila namenjena. To so bili v prvi vrsti Edvard Kocbek, revija Cirilmetodijskega društva Nova pot, Revija 57 in Oder 57.¹¹⁵

Podrobneje je o Reviji 57 vnovič govoril Janez Vipotnik. Rekel je, da se za visokoletečimi besedami »resnično skriva dejanska zmedenost in revščina«, greh sodelavcev revije pa je, da skušajo ob zadnjih dogodkih »obravnavati družbene probleme iz pozicij nerazredno orientiranih intelektualcev«. Problem Revije 57 je povezal z »neustreznim« sistemom vzgoje na univerzi, ki ga je treba spremeniti. Revija je bila po Vipotnikovem mnenju preveč »asistentska« in premalo »študentska«, njen krog pa je poleg ideoloških naredil veliko političnih napak: »Skupina okrog revije ima nedvomno negativen odnos do naše družbene stvarnosti. Skupina je prirejala svoje izrazito literarne večere in jim skušala dajati tudi svoje politično obeležje. Zanimivo je, da je hotela skupina po trboveljskem štrajku tamkaj imeti svoj literarni večer, kjer so se hoteli na politični način solidarizirati s pojavi v Trbovljah. (...) Skušali so vplivati tudi na četrtkove literarne večere, povezani so z Odrom 57 in s posameznimi starejšimi kulturnimi delavci.« Pri naštevanju glavnih napak revije je bil Vipotnik površen, vse skupaj pa je sodilo k dokazovanju (ki ga je začel Ziherl na seji predsedstva SZDLS 6. novembra 1958), da revija nima zaledja in bralcev med mlado generacijo. S tem je povezal problem mlade marksistične inteligence in napovedal, da bo treba krog Revije 57 na Univerzi z ustrezno kadrovsko politiko zamenjati z drugimi ljudmi.¹¹⁶

Naslednjega dne, 6. decembra 1958, so o Reviji 57 govorili še na letni konferenci univerzitetnega komiteja ZK. Kritiko je začel Rado Jan, svoje pa je dodal gost na konferenci Janez Vipotnik. Jan je poudaril, da potrebujejo

¹¹⁵ ARS, CK ZKS III, š. 7, Stenografski zapisnik IX. plenarne seje CK ZKS, 5. 12. 1958, str. 1–13.

¹¹⁶ Ibidem, str. 32–38.

ново glasilo, zato da bi »animirali vsak dan sproti 1000 glav množico študentov ljubljanske univerze z ideali, za katere se borimo in jih seznanjali s problemi, ki se postavljajo na pot, in s tem dokazali, da je teorija o generacijah, ki jo postavljajo pripadniki določenega kroga, da je ta teorija lažna«. Vipotnik pa je opozoril, da so zaradi nepremišljene kadrovske politike postali asistentje na univerzi »napačni« ljudje.¹¹⁷

Boris Ziherl je decembra 1958 še nekajkrat javno spregovoril o Reviji 57. Na posvetu v organizaciji ideološke komisije CK ZKS 30. decembra 1958 je poleg obtožb na kratko razložil program »preoblikovanja« inteligence iz pretežno »klasične« v pretežno tehnično in zamenjave obstoječe humanistične inteligence. To le potrjuje že omenjeno tezo, da je bil konec Revije 57 povezan z odnosom oblasti do inteligence na splošno. Ob bok Reviji 57 je Ziherl postavil Novo pot, s tem da je prvo razglasil za »dila-sovsko-liberalno«, drugo pa za »krščansko personalistično«. Kritiziral je »abstraktni humanizem«, ki je bil po njegovem mnenju le krinka antihumanizma in anarhizma. Dodal je, da je v Sloveniji preveč klasičnih srednjih šol (tj. gimnazij) in premalo strokovnih in da je treba stremeti k spodbujanju tehnične inteligence, humanistične pa je bilo po njegovem mnenju v Sloveniji preveč. Ta je zasedala mesta na »humanitarnih ustanovah«, kjer se kadri »oblikujejo neodvisno od potreb našega družbenega življenja, rezultat pa je demoralizacija, iskanje prostorčka pod soncem navadno tukaj v Ljubljani, okrog raznih kulturnih zatišij«. Na univerzo bi morali pripeljati čim več marksistične inteligence.¹¹⁸

Vse te kritike so dejansko pomenile potrditev predloga o ukinitvi Revije 57, o katerem so razpravljali mesec prej na seji predsedstva SZDLS.

Dogodki ob Reviji 57 so zelo odmevali v pogovorih na cesti in za zaprtimi vrati, ne pa tudi v javnih občilih. Sodelavec revije Miklavž Prosenc je poslal uredništvu slovenske izdaje Komunista odprto pismo z odgovorom

¹¹⁷ Režek, O Reviji 57, str. 48–49.

¹¹⁸ ARS, CK ZKS III, š. 76, Zapisnik sestanka, 30. 12. 1958; Režek, O Reviji 57, str. 49–50.

na Zihierlove in Vipotnikove obtožbe na IX. plenumu. V duhu spornih člankov iz revije je opisal dva obraza zakonitosti, prvega, intimno, na družbeno dolžnost vezano pravico, in drugega, birokratsko, samo sebi zadostno oblast. Namignil je, da sta Zihierl in Vipotnikov prispevek poskus, da bi upravičili lov na čarovnice, ki ga izvaja notranja uprava.¹¹⁹ Prosenčevega pisma niso objavili.

O usodi Revije 57 in njenih sodelavcev so od konca leta 1958 odločali v drugih državnih organih in ne v tistih, ki so bili odgovorni za kulturno področje. Obtožnica je poleg Jožeta Pučnika bremenila Jožeta Močnika, v preiskovalnem postopku pa so bili še nekateri člani uredništva, katerih »obtožba je odvisna od zadržanja v samem teku preiskave«.¹²⁰ Obtožnica ni omenjala Revije 57 ali njenega idejnega pogleda, temveč je govorila o organiziranju ilegalne protidržavne organizacije in združevanju »zoper ljudstvo in državo«.¹²¹

S potekom preiskave je slovenski partijski vrh 22. januarja 1959 seznanil Mitja Ribičič. Sklep, da je treba »po partijski liniji zaostriti vprašanje prodora malomeščanske miselnosti v sodni aparat in pravne kadre«,¹²² namiguje na to, da so imeli nekateri pravniki pripombe na vodenje postopka. Pritiski notranje uprave niso zlomili večine revijašev, posebej samozavesten pa je bil po poročilu uprave državne varnosti Veljko Rus. Skupaj s Pučnikom je bil tudi izključen iz ZK. Precej pozornosti je notranja uprava v poročilu namenila težnji revijašev, da bi ustanovili lastno Založbo 1551, in predlogom, da bi razširili uredniški odbor z »negativnimi elementi«, kot sta bila Lojze Kovačič in Janko Kos.¹²³

¹¹⁹ ARS, CK ZKS III, š. 68, Informacije, št. 34, 10. 1. 1959, str. 1.

¹²⁰ ARS, RK SZDLS, š. 28, Seja predsedstva SZDLS, 29. 1. 1959, str. 49–51. Zaslišani so bili še: Veljko Rus, Janko Kos, Primož Kozak, Taras Kermauner, Vital Klabus in Venko Taufer (ARS, CK ZKS III, š. 12, Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini »Revije 57«).

¹²¹ Režek, O Reviji 57, str. 38–42.

¹²² ARS, CK ZKS III, š. 8, Zapisnik seje izvršni komite CK ZKS, 22. 1. 1959, str. 22.

¹²³ ARS, CK ZKS III, š. 12, Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini »Revije 57«, 13. 11. 1958.

Javno tožilstvo v Ljubljani je v začetku marca 1959 vložilo obtožnico pri okrožnem sodišču, sodna obravnava proti Jožetu Pučniku in Jožetu Močniku pa je bila 30. marca. Pučnika so obsodili na devet let strogega zapora. Sodni proces so spremljale politične strukture. Okrajni komite ZK Ljubljana je poročal, da so med obravnavo in po njej nekateri sodelavci Revije 57, tudi člani ZK, blatili preiskovalne organe in sodni postopek, po procesu pa Pučniku čestitali zaradi dobrega zadržanja. Okrajni komite je obljubil, da jih bodo partijsko kaznovali. Sredi aprila 1959 so zato iz ZK izključili Primoža Kozaka, Bredo Vrhovc, Marijo Pegan in Jožeta Hudečka.¹²⁴

Afera z Revijo 57 je bila končana, ne pa pozabljena. Ideologi so jo še nekajkrat omenili in poudarili, da so ravnali prav. Ziherl je o tem poročal 8. junija 1959 v Beogradu na seji zvezne ideološke komisije in označil krog Revije 57 za »skupino z določeno sovražno politično platformo«. ¹²⁵ Literarni večer sodelavcev ukinjene revije aprila 1960 v Tolminu pa so partijske strukture ocenile za poskus oživiljanja revije.¹²⁶

Ukinitev Revije 57, sodni proces proti Jožetu Pučniku in politične kritike sodelavcev revije so se časovno skladali z drugimi akcijami kulturne politike, naperjenimi proti »klasični«¹²⁷ inteligenci. Zato Revija 57 ni tako hitro dobila naslednice, kot je sama nasledila Besedo, saj so začele Perspektive izhajati šele čez dobro leto in pol. Medtem je visokošolska reforma izpolnila precej zahtev političnih struktur in ustanovili so Inštitut za sociologijo, kjer naj bi se rekrutirala marksistična družboslovna inteligenca.

Revija 57 je v letu in pol obstoja izhajala v še skromnejšem obsegu kot pred njo Beseda. Kljub številnim prošnjam na naslov sveta za kulturo in prosveto LRS in sklada za pospeševanje založništva ji niso povišali začet-

¹²⁴ ARS, CK ZKS III, š. 68, Informacije, št. 49, 11. 3. 1959, str. 6, št. 57, 9. 4. 1959, str. 10, in št. 59, 18. 4. 1959, str. 4; Lorenci, Jože Pučnik, str. 68–74.

¹²⁵ ARS, CK ZKS III, š. 77, Neke pojave medu književnicima, str. 3.

¹²⁶ ARS, CK ZKS III, š. 92, Informacije, št. 114, 22. 4. 1960, str. 2.

ne postavke. Avtorski honorarji so bili na spodnji meji predpisanega.¹²⁷

Po zasnovi in v ostrini kritike je bila Revija 57 svež pojav v slovenskem kulturnem prostoru. Šla je korak dlje od drugih ukinjenih revij mlajše generacije (Svit, Bori, Beseda), saj se kritika ni več omejevala na kulturo in kulturno politiko. Predvsem Jože Pučnik je v člankih kritiziral državo in družbo, ne pa le njenega dela, tj. duhovne nadgradnje. Kritike so sicer še pristajale na socialistični koncept, vendar so ga sodelavci Revije 57 razumeli precej drugače kot oblastna struktura in se je moč vprašati, ali so sploh govorili o isti stvari.

¹²⁷ ARS, SPK LRS, f. 40, dok. 4/6-57, 4/105-57, 4/116-57, 4/143-57 in 4/204-57.

ne postavke. Avtorski honorarji so bili na spodnji meji predpisanega.¹²⁷

Po zasnovi in v ostrini kritike je bila Revija 57 svež pojav v slovenskem kulturnem prostoru. Šla je korak dlje od drugih ukinjenih revij mlajše generacije (Svit, Bori, Beseda), saj se kritika ni več omejevala na kulturo in kulturno politiko. Predvsem Jože Pučnik je v člankih kritiziral državo in družbo, ne pa le njenega dela, tj. duhovne nadgradnje. Kritike so sicer še pristajale na socialistični koncept, vendar so ga sodelavci Revije 57 razumeli precej drugače kot oblastna struktura in se je moč vprašati, ali so sploh govorili o isti stvari.

¹²⁷ ARS, SPK LRS, f. 40, dok. 4/6–57, 4/105–57, 4/116–57, 4/143–57 in 4/204–57.

AFERA SLODNJAK

Do literarnega zgodovinarja Antona Slodnjaka so bili komunistični ideologi skeptični že od njegove kritike 4. dela Zgodovine slovenskega slovstva dr. Franceta Kidriča v Sodobnosti leta 1936. Od takrat so zagovarjanje drugačnih tez od tistih, na katere so pristajali marksisti in so izhajale iz dognanj znanstvenikov iz predvojnega liberalnega tabora Franceta Kidriča in Ivana Prijatelja, šteli za polemiziranje z marksizmom.

To je nekaj mesecev pred izidom sporne Slodnjakove knjige dovolj natančno orisal Boris Ziherl v članku O vlogi svetovnega nazora v znanosti in umetnosti: »Mnogo je k temu prispevala literarna zgodovina, kjer smo tudi med predmarksističnimi zgodovinarji imeli dokaj napredno misleče ljudi, pristaše pozitivističnega nazora, kot sta bila profesorja Ivan Prijatelj in France Kidrič. Kot pozitivista sta literarno zgodovino zmeraj povezovala z drugimi področji družbenega življenja našega ljudstva. Tako sta nam tudi za novejšo zgodovino zbrala ogromno gradiva, ki je danes za slehernega marksističnega raziskovalca zelo dragoceno in na katerega se v svojem delu precej naslanja tudi tov. Kardelj.«¹²⁸

Slodnjak je sodil v drugo skupino znanstvenikov, med tiste, za katere je Ziherl sodil, da imajo »konservativni« svetovni nazor in zaradi tega »ne morejo nuditi dragocenih izsledkov«.¹²⁹ Že pred izidom sporne knjige so Slodnjaka pogosto omenjali ob naštevanju ideoloških nasprotnikov marksistične misli. Za njegov članek o moderni v aprilski številki Socialistične misli leta 1955 je Boris Kraigher dejal, da z objavo takih člankov revija izgublja

¹²⁸ Sodobna pedagogika, IX, 1958, št. 8, str. 221.

¹²⁹ Ibidem.

delavski značaj in da ni prav, da Slodnjak in podobni postajajo ideologi Socialistične misli.¹³⁰ Slodnjak od takrat v tej reviji in njeni naslednici Sodobni poti ni mogel več sodelovati.

Leto kasneje je založba Lipa ponatisnila njegov roman o Prešernu Neiztrohnjeno srce. Prvič je bil izšel leta 1938, dve leti po kritiki Kidričevega dela, in v njem je Slodnjak Prešernov čas in vlogo predstavil drugače kot France Kidrič. Zaradi ponatisa je dobila Lipa črno piko, Franc Kimovec pa je ob tem izjavil, da sumi, »če bi jo hoteli izdati katerakoli druga založba«, in da bodo dobili ljudje ob branju tega dela slabo sliko o Prešernu.¹³¹

Uredniki založb so sicer vedeli, da tiskanje Slodnjakovih del ni najbolj priporočljivo. Zato je Slodnjak marsikaj objavil v tujini, ideologi pa so to pozorno prebirali.

V njegovem predgovoru k angleški izdaji Prešernovih poezij, izšle so v Oxfordu leta 1954, je ideološka komisija CK ZKS odkrila previdno tendenco apolitičnosti: »Pred prvo svetovno vojno omenja vse slov. politične stranke, izogne pa se vsem političnim silam med dvema vojnama in med narodnoosvobodilno vojno, za sedanjost pot 'narodnega ozdravljenja' pa vidi samo eno smer, 'obdržati tesne stike s kulturnimi vrednotami zapada'.« Ob naštevanju podobnih napak kulturnikov je nepodpisani avtor elaborata sklenil, da ne gre za jasno protisocialistično akcijo, da pa se kulturniki močno angažirajo proti vsakim posegom socialističnih sil in so močna opozicija marksistični ideologiji.¹³²

Za antologijo slovenske lirike v angleščini *The Parnassus of a Small Nation*, ki je izšla v začetku leta 1958 in jo je uredil Anton Slodnjak, je Branko Rudolf menil, da je »krščanskosocialnemu krogu (Anton Vodnik in Edvard Kocbek, op. p.) dan vendarle premočan poudarek – onstran

¹³⁰ ARS, RK SZDLS, š. 26, Seja predsedstva SZDLS, 8. 9. 1955, str. 43–44.

¹³¹ ARS, RK SZDLS, f. 50, Zapisnik skupne seje komisije za tisk in komisije za ideološka vprašanja pri predsedstvu SZDLS, 21. 3. 1956, str. 25; glej še: ARS, CK ZKS III, š. 77, Nekateri problemi založništva, str. 4.

¹³² ARS, CK ZKS III, š. 76, Nekaj podatkov o razvoju političnih problemov na kulturnem področju v Sloveniji, str. 9.

njegovih čisto pesniških zasluženj«. ¹³³ Objava treh Kocbekovih pesmi leta 1958 pač še ni bila povsem običajna.

Slodnjak je bil torej pri partijskim ideologih neprijeten že dolgo pred tem, ko je pozno jeseni 1958 v Berlinu izšla *Geschichte der slowenischen Literatur*. Kritizirali so ga predvsem zaradi ideološke zasnovanosti del, ocen, ki so temeljile na »napačnem« svetovnonazorskem pogledu, pretiranega poudarjanja potrebe po navezovanju kulturnih stikov z Zahodom ipd. Ocene so se gibale od »neškodljivo apolitično« do »izrazito antimarksistično«. Slodnjakov »greh« ob Zgodovini slovenskega slovstva je bil že v tem, da jo je objavil v tujini in partijski vrh z njeno vsebino pred izdajo ni bil seznanjen, tako da ni mogel reagirati, kot bi lahko doma, v sistemu družbenega upravljanja v kulturi.

Bolj kot ob Slodnjakove znanstvene objave so se oblastniki obregovali ob njegovo dejavnost na fakulteti. Predsednik fakultetnega sveta Filozofske fakultete Franc Kimovec je kritiziral njegovo izbiro asistentov, natančneje Franceta Bernika, češ da to ni človek, »ki bi imel kakršnekoli sposobnosti, da postane znanstveni delavec na področju slavistike«. Poleg tega je Slodnjak preslišal vse kritike in predloge fakultetnega sveta, in to prav v času, ko je bila visokošolska reforma na vrhuncu. Vodilni politiki so kritizirali Slodnjakov prestižni položaj na fakulteti, ki ni dopuščal, da bi marksistična ideologija prevladala v znanosti, in njegovo neprikrito antimarksistično stališče, ki naj bi se pokazalo ob izbiri asistentov in dekana. Boris Kraigher je namreč izjavil, da je Slodnjak ob kandidaturi Metoda Mikuža za dekana izjavil, da »menda vendar ne bomo dovolili, da bi dekan bil komunist«. ¹³⁴

Da oblastniki ne mislijo preveč popuščati Slodnjaku, so dali vedeti že leto pred izdajo knjige, leta 1957. Personalna komisija Filozofske fakultete pri reelekciji aprila 1957 ni potrdila njegovega asistenta Franceta Bernika. S

¹³³ Naša sodobnost, VI, 1958, št. 7, str. 657–660.

¹³⁴ ARS, CK ZKS III, š. 28, Seja predsedstva SZDLS, 29. 1. 1959, str. 54–57.

predsednikom fakultetnega sveta Francom Kimovcem je imel Bernik na CK-ju dolg pogovor, ki pa ni zalegel. Tudi pritožbi na univerzitetni svet maja 1957 niso ugodili. Bernik je ostal brez službe, Slodnjak brez asistenta.¹³⁵

V letih 1958, ko je omenjena knjiga izšla, in 1959, ko so obračunali s Slodnjakom, je šolska reforma močnejše segla tudi na Univerzo. Slodnjakov ugled in vloga na Filozofski fakulteti, v kateri so videli ideologi eno glavnih trdnjav opozicije, sta oteževala ukrepe in poseganje v avtonomijo univerze. Oblast je imela pri obračunu s Slodnjakom več ciljev: iz vzgojnega dela s študenti naj bi odstranili izrazitega nemarksista in s fakultete izrazitega nasprotnika družbenega upravljanja in visokošolske reforme, hkrati pa bi zastrašili druge profesorje, ki so odkrito zavračali spremembe na Univerzi.

Prvo oceno Slodnjakove zgodovine v Sloveniji je 9. januarja 1959 objavil Slovenski poročevalec. Na vidnem mestu je bil natisnjen pravi slavospev Božidarja Borka, češ da je to *»najpomembnejši dogodek v naši slavistiki leta 1958«*. Metodološko in strokovno ni imel Borko nikakršnih pripomb, o ideoloških vprašanjih pa sploh ni pisal. Končal je z besedami, da je treba Slodnjakovemu delu *»priznati značaj enega največjih prispevkov k uveljavljanju slovenske kulture v mednarodnem svetu«*.¹³⁶

Uradno stališče do Slodnjakove knjige je bilo precej drugačno, določili pa so ga člani predsedstva SZDLS na seji 29. januarja 1959. Janez Vipotnik je ugotovil, da je delo *»kulturno-političen in tudi znanstveni škandal«*, češ da je *»celotna vsebina knjige politično precej odmaknjena od današnjega časa, zlasti pa od naprednih pogledov, za katere se borimo v znanosti«*. Naštel je nekaj mest iz knjige, ki naj bi to potrjevala. Do tako *»napačnih«* ocen je Slodnjak po Vipotnikovem mnenju prišel zato, ker se je preveč opiral na Kosa, Grafenauerja, Grudna, Mala in Lončarja, *»niti z besedo pa ne omenja Speransa«*. Slodnjakova napaka je bila

¹³⁵ Pogovor z dr. Francetom Bernikom, 22.2.1994. Dr. Francetu Berniku se zahvaljujem tudi za kopije dokumentov, ki pojasnjujejo ta zaplet.

¹³⁶ Slovenski poročevalec, XX, št. 5, 9. 1. 1959, str. 4.

tudi v tem, da je zavrnil marksistično razlago Cankarjevega Hlapca Jerneja. Vipotnik je kritiziral Borkovo pohvalno oceno in dodal, da »se pripravlja ocena v Ljudski pravici, seveda nekoliko drugačna«. Predlagal je, naj fakultetni svet kaj stori v obrambo socialistične družbe in nastopi proti Slodnjaku.¹³⁷

Na seji se je razvila živahna razprava, kaj s Slodnjakom. Branil ga je Josip Vidmar, češ da je zaletav, da ni sovražno razporejen in da boljšega strokovnjaka od njega ne bodo dobili. Nasprotno je Janez Vipotnik predlagal: »Če ga primemo kot primer, boš videl, kako bo to na univerzi pomagalo. Sedaj so vsi prepričani, da lahko delajo, kar hočejo, in to tudi delajo.«¹³⁸

Po predlogih predsednika fakultetnega sveta Franca Kimovca so člani z izjemo Vidmarja soglašali, da bodo podprli fakultetni svet, ki naj si prizadeva odstraniti Slodnjaka s službenega mesta. Kimovec je še obljubil, da bodo Slodnjakove asistente »pri prvi reelekciji pospravili«. Vida Tomšič je izjavila, da »je tudi za nas to slaba legitimacija, če ga pustimo na takem mestu« in da je treba uredniku Slovenskega poročevalca Rudiju Janhubi povedati, da ne sme več objavljati Borkovih kritik. Vipotnik je še povedal, da bosta objavljeni od Borkove povsem drugače napisani kritiki Jožeta Kastelica v Ljudski pravici in Dušana Pirjevca v Naših razgledih.¹³⁹

Slodnjakova usoda je bila zapečateni že na tej seji predsedstva SZDLS. Sklepe je bilo treba le še uresničiti, po možnosti čim bolj elegantno. Slodnjakova afera ima veliko skupnega s Kocbekovo sedem let prej. Oba so oblastniki močno kritizirali že pred aferama, oba so imeli za močna stebra opozicije, obakrat je bila knjiga, ki po idejni plati ni sodila v tedanjo založniško politiko, le opravičilo in povod, ne pa vzrok. Oba sta pred politično gonjo dobivala samo dobre strokovne ocene, slabe pa so bile objavljene po sejah, na katerih so sklenili, da ju bodo

¹³⁷ ARS, RK SZDLS, š. 28, Seja predsedstva SZDLS, 29. 1. 1959, str. 46–49.

¹³⁸ Ibidem, str. 51.

¹³⁹ Ibidem, str. 54–58.

upokojili. In obakrat odmevi v javnosti niso bili kaj prida ugodni za tiste, ki so obračun začeli in izvajali.

Dva dni po seji predsedstva SZDLS, 31. januarja 1959, je izšla prva slaba ocena Slodnjakove knjige. Dr. Jože Kastelic je povzel očitke, ki jih je na seji naštel Janez Vipotnik. To dokazuje, da je bil Vipotnik naprej seznanjen z vsebino ocene. Že omenjenim napakam je Kastelic dodal primerjanje Balantiča in Kajuha. Končal je takole: *»Hoteč ohraniti navidezno nepristranost v ideologiji zahaja v idejni in estetski subjektivizem. To pa je pač najhujša napaka, ki jo je mogel pomemben slovstveni zgodovinar zagrešiti.«*¹⁴⁰

Dne 3. februarja je bila seja aktivna komunistov zgodovinarjev pri ideološki komisiji CK ZKS. Na njej je Slodnjakovo delo ocenil Dušan Pirjevec. Iz skopega zapisnika niso razvidne kakšne novosti, temveč le sodbe, da gre za avtorjevo mentaliteto, znano od kritike Franceta Kidriča leta 1936, da pomeni knjiga polemiko z marksizmom in izraža politične tendence. Morda bolj kot to je zanimivo stališče aktivna komunistov zgodovinarjev, da morajo aktivneje delovati v znanstvenih društvih in skrbeti za vzgojo podmladka za univerzo. To potrjuje, da so skušali z obračunom s Slodnjakom povečati vpliv marksistov na Univerzi.¹⁴¹

Mesec kasneje, 6. marca 1959, je Slovenski poročevalec objavil celostransko oceno Vasilija Melika. Večji del kritike je bil namenjen Slodnjakovemu napačnemu ocenjevanju zgodovinskih dogodkov, manj pa literarnim ocenam. Končna Melikova sodba je bila v duhu članka Velik korak nazaj: *»S svojo sintezo med metodo zgodovine duha in sociološko metodo je zašel Slodnjak na žalost daleč stran od prave znanosti. Zašel je v metafiziko, v nemogoče razlage literarnega in nacionalnega razvoja.«*¹⁴²

S tem še zdaleč ni bilo konec odmevov na Slodnjakovo delo. Za oblastnike pa je bilo bolj pomembno to,

¹⁴⁰ Ljudska pravica, XXV, št. 23, 31. 1. 1959, str. 6–7. Za Slodnjakov odgovor kritiki, povratno oceno Jožeta Kastelica in epigram Mateja Bora Antonu Zlodnjaku glej: Ljudska pravica, XXV, št. 29, 7. 2. 1959, str. 6.

¹⁴¹ ARS, CK ZKS III, š. 68, Informacije, št. 41, 11. 2. 1959, str. 2–4.

¹⁴² Slovenski poročevalec, XX, št. 53, 6. 3. 1959, str. 4.

kako Slodnjaka odstraniti z Univerze. Tudi po zakonodaji, ki je vpeljala družbeno upravljanje, fakultetni svet ni mogel sam odločati o personalnih spremembah, če ni dobil predloga fakultetne uprave. Tega ni bilo moč pričakovati. Za povrh je bil Slodnjak že dolgo redni profesor in zanj niso veljali predpisi o reelekciji.

Na seji univerzitetnega sveta 12. marca 1959 je predsednik tega organa Jože Pernuš predlagal, naj vso stvar razišče vodstvo Filozofske fakultete in o postopkih poroča univerzitetnemu svetu.¹⁴³ V naslednjih dneh so se s Slodnjakom v ostrem tonu pogovarjali Franc Kimovec, Boris Zihlerl in Metod Mikuž, ki naj bi bili (kot piše Bogo Grafenauer – »po lastni izbiri in brez pooblastila obeh teles«) predstavniki fakultetne uprave in fakultetnega sveta.¹⁴⁴ Slodnjaka je omenjena trojica prisilila, da je napisal prošnjo za upokožitev. Na seji univerzitetnega sveta 11. aprila 1959 je rektor dr. Dolfe Vogelnik poročal, da je komisija opozorila Slodnjaka na »*znanstveno-strokovno nezdržljivost vrste osnovnih postavk iz njegovega dela in moralno politično škodo, ki jo knjiga, izdana v tujini, lahko povzroči ugledu univerze*«. Vogelnik je dodal, da je Slodnjak »na podlagi temeljitega razgovora« zaprosil za upokožitev.¹⁴⁵

Slodnjakova prošnja za upokožitev in kritike njegovega dela so na fakulteti močno odmevale. Študentje in profesorji so negodovali ob takšnem postopku. Najdlje je šel del študentov slavistike 4. letnika, ki je pripravljajl resolucijo fakultetni upravi in slovenski vladi. Resolucijo naj bi sprejeli na sestanku kluba slavistov. Sestanek 21. marca 1959 se je po podatkih CK ZKS udeležilo kar okoli 120 študentov, na njem pa so se »pristaši« in »kritiki« Slodnjakovega dela ostro sporekli.¹⁴⁶

Sestanek je vodil predsednik kluba France Novak. Uvodoma je povedal, da ni dobil na obisku pri dekanu Me-

¹⁴³ AMSU, Zapisniki, knj. 13, Zapisnik 25. redne seje univerzitetnega sveta, 12. 3. 1959.

¹⁴⁴ Grafenauer, Nekaj opomb, str. 26–28.

¹⁴⁵ AMSU, Zapisniki, knj. 13, Zapisnik 26. redne seje univerzitetnega sveta, 11. 4. 1959.

¹⁴⁶ ARS, CK ZKS III, š. 68, Informacije, št. 55, 27. 3. 1959, str. 6.

todu Mikužu nikakršnega pojasnila, kaj bo s Slodnjakom. Zatem so se oglasili kritiki. Marjan Britovšek je razložil, da se je na že omenjenem pogovoru trojke s Slodnjakom slednji »vedel neakademsko« in da so mu svetovali, naj zaprosi za upokožitev. Za njim je Dušan Pirjevec dejal, da pomeni knjiga »degradacijo slov. znanosti, ki sta jo v zač. stol. postavila Kidrič in Prijatelj«. Napakam, ki sem jih že omenil, je dodal »ignoriranje NOB«. O problematičnosti Slodnjakovega dela so potem razpravljali Stane Markič, Boris Paternu in še kdo. Študentje so se po začetnem molku odkrito postavili Slodnjaku v bran. Množično so pozdravili zlasti besede Janeza Staniča, Neže Kolosovski (tj. Neže Maurer) in Miklavža Prosenca.¹⁴⁷

Šele 29. aprila 1959 sta Metod Mikuž in Franc Kimovec tudi uradno obvestila fakultetni svet Filozofske fakultete o Slodnjakovi prošnji za upokožitev.¹⁴⁸ Nekaj mesecev kasneje, čisto po Kimovčevih napovedih, pri reelekciji ni bil izvoljen v naziv asistenta še Štefan Barbarič. Kot dve leti poprej France Bernik je moral zapustiti univerzo.

Po neuradnih kanalih sta še dva absolventa izvedela, da nima smisla zaprositi za asistenturo, o kateri sta se dogovarjala s profesorji, saj ne bosta potrjena. To sta bila Jože Pogačnik in Stanko Šimenc. Slednji je bil z nekaj drugimi slavisti tudi zaslišan na policiji, 27. marca 1959 pa je dobil odločbo, s katero so mu odpovedali službo demonstratorja.¹⁴⁹

Ob koncu afere je bila v Naših razgledih v nadaljevanjih od konca marca do konca junija 1959 objavljena obsežna ocena Dušana Pirjevca.¹⁵⁰ Na začetku je kritik poudaril, da gre za delo, ki ni avtorjeva privatna zadeva in le

¹⁴⁷ Zapisnik sestanka kluba slavistov, 21. 3. 1959. Izvirnik hrani dr. Stanko Šimenc. Za kopijo dokumenta in pogovor se dr. Šimencu lepo zahvaljujem.

¹⁴⁸ Grafenauer, Nekaj opomb, str. 27–28.

¹⁴⁹ Šimenc, Več kot učitelj; Avtorjev pogovor s Stankom Šimencem, 26. 7. 1994; Pogovor z Jožetom Pogačnikom, Nova revija, XIII, 1994, št. 141–142, str. 91–92.

¹⁵⁰ Naši razgledi, VIII, št. 6, 28. 3. 1959, str. 134–135; št. 7, 11. 4. 1959, str. 166–167; št. 8, 25. 4. 1959, str. 187–188; št. 9, 16. 5. 1959, str. 217–219; št. 10, 30. 5. 1959, str. 240–242; št. 11, 13. 6. 1959, str. 264–266; št. 12, 27. 6. 1959, str. 288–290.

vsakodneven kulturni pojav, temveč posebna priložnost, o kateri je treba temeljito spregovoriti. Našel je veliko Slodnjakovih spornih trditev in jih spodbijal z obilico literature in citatov. Pirjevec je ob kritiki pravzaprav vzpostavljaj nov, celovit literarnozgodovinski koncept, opirajoč se seveda na Ivana Prijatelja in Franceta Kidriča. Pri tem je pomembno ugotoviti, da ni mahal z ideološkim izrazoslovjem, poudaril pa je nekatere podatkovne napake pri Slodnjaku (to zasledimo že v Melikovi oceni). Sklep dolge ocene je povsem stvaren: »Že zaradi tega je razumljivo, da se ob njej (Slodnjakovi knjigi, op. p.) samo po sebi zastavlja vprašanje, kakšno naj bo sodobno raziskovanje literarne umetnosti in zgodovine književnosti, zastavlja se torej vprašanje o bodočnosti osrednje vede naše slavistike. Pričujoča kritika je nastala iz prepričanja, da sodobni raziskovalec ne more niti po poteh, po katerih se je odpravil Slodnjak, niti po stezah, kjer se trudi večina naše oficialne literarne zgodovine.«¹⁵¹

Čisto drugače je menila tujina, saj so v nemško in angleško govorečem svetu izšle pohvalne ocene Slodnjakovega dela.¹⁵² Z Inštituta ruske literature na Akademiji znanosti ZSSR so poslali Slodnjaku kar osebno zahvalo, ker je »za nas ta knjiga zelo pomembna, saj prva daje celovito predstavo o razvoju slovenske literature«.¹⁵³

Slodnjak je dobil v zanj bolečem času več pisem prijateljev, ki so ga spodbujali, naj ga dogodki ne potrejo in naj še naprej bogati slovensko literarno zgodovino-pisje. Naj navedem le spodbudne misli, ki mu jih je z Opčin pri Trstu namenil Alojz Rebula: »Verjemite, gospod profesor, da sem takrat trpel z Vami. In kar oddahnil sem se, ko sem izvedel, da se Vi niste dali potreti, da moško delate in snujete naprej. Hvala Vam za dragoceno izkustvo, ki priča, da se vitalnost slovenske kulture ni omejila na volitve Društva slovenskih književnikov, na jalove plahte Sodobnosti in na ekshibicije kameleonov.«¹⁵⁴

¹⁵¹ Naši razgledi, VIII, št. 12, 27. 6. 1959, str. 290.

¹⁵² ARS, Privata A. Slodnjak, š. 33, Kritike moje knjige.

¹⁵³ ARS, Privata A. Slodnjak, š. 34, Dopis Inštituta Ruskoj literaturi, 12. 2. 1959.

¹⁵⁴ ARS, Privata A. Slodnjak, š. 35, Pismo A. Rebule, 27. 6. 1959.

Slodnjak je bil med afero star šestdeset let in ob slovesu, 13. junija 1959, bi moral v redakciji Jožeta Pogačnika pri Založbi Obzorja iziti izbor njegovih člankov. Pogačnik je dobil dve obvestili. Najprej mu je Anton Ingolič sporočil, da je založniški svet knjigo sprejel, marca 1959 pa mu je urednik založbe Jože Košar pisal, da je to leto iz »finančnih razlogov« ne morejo natisniti. Knjiga je izšla šele leta 1966.¹⁵⁵

Okoliščine, ki so pripeljale do afere, sem že opisal. Ob Slodnjaku sta morala fakulteto zapustiti asistenta, ki sta mu bila, po mnenju partijskih ideologov, v ocenjevanju preteklosti preveč podobna. Oblastniki so računali, da bo kadrovska zamenjava le pripomogla k »pravilnejšemu« pojmovanju slovenske preteklosti.

Za razvoj humanistike in znanosti v celoti je imela Slodnjakova afera boleče posledice. S kritiko tiskanja del v tujini in povezovanja slovenskega kulturnega prostora z Zahodom je bila slovenska humanistika obsojena na zaprtost in sodelovanje le bolj z drugimi narodi v Jugoslaviji. V ta prostor pa, kot sta poudarila Anton Slodnjak in v kritiki Božidar Borko, Slovenija kulturnozgodovinsko ni sodila.

V slovenskem političnem vrhu je dobil obračun s Slodnjakom vso podporo. V javnosti jo je spet slabo odnesel Ziherl, saj je osebno »prepričeval« Slodnjaka, naj napiše prošnjo za upokojitev. Afera je bila nov dokaz, da Ziherlova načela za kulturnike niso sprejemljiva.

¹⁵⁵ ARS, Privata A. Slodnjak, š. 34, Pismo J. Pogačnika, 13. 3. 1959; Šimenc, Več kot učitelj.

USMERJENA PRETEKLOST

Ustanovitev dveh znanstvenih inštitutov za humanistiko in družboslovje prav v letu 1959 ni zgolj rezultat zaostrenega odnosa oblasti do »klasične« inteligence, temveč tudi logična strnitev večletnih prizadevanj ideologov, da bi humanistično in družboslovno raziskovanje usmerili v pravo, marksistično smer. Tretji vzrok je bil bolj prozaičen. Partija se je na VI. kongresu leta 1952 preimenovala iz KPJ v ZKJ in se po VII. kongresu leta 1958 formalno odrekla poziciji vladajoče stranke. Prenaslanje centrov moči na oblastne organe že od leta 1952 je v praksi pomenilo, da je v političnih strukturah preveč zaposlenih. Svojim predanim kadrom je morala ZK najti službe v državnih ustanovah. Na Inštitutu za sociologijo in Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja so tako ob ustanovitvi zaposlili precej ljudi, ki so prej delali v strukturah ZK in SZDL, zgodovinskem oddelku in arhivu CK ZKS, politični knjižnici SZDLS in obeh ideoloških komisijah.

Poleg splošnih so imeli ideologi z vsakim inštitutom posebne namene. Inštitut za sociologijo je nastal zaradi šolske reforme, katere bistvena naloga je bila okrepiti pouk marksizma od najnižje do najvišje stopnje šolanja. Za to si je Partija prizadevala že od leta 1945, vendar prva leta po vojni ni mogla nastopiti ostreje. Med pripravami na šolsko reformo sredi petdesetih let so v političnem vodstvu spoznali, da je s poučevanjem marksizma marsikaj narobe. Na nekaterih šolah ga sploh ni bilo, nekje ga je bilo malo, kjer so ga že imeli, pa ga je obdelovala vsaka šola po svoje in pod različnimi imeni: osnove družbenih ved, uvod v družbene vede, sociologija ali zgodovinski materializem. S šolsko reformo pa so vpeljali na vse šole

predmet sociologija (beri: marksizem) z enotnim učnim programom. Zato so potrebovali učni kader. Tega na starih fakultetah ni bilo, še najmanj pa so ga lahko pričakovali od »sumljive« Filozofske fakultete.¹⁵⁶

Že spomladi 1954 so na CK ZKS in predsedstvu SZDLS sklenili, da je treba v perspektivi misliti na inštitut za novejšo politično zgodovino.¹⁵⁷ Inštitut za zgodovino delavskega gibanja je izhajal iz tradicije partizanskega Znanstvenega inštituta. Ustanovili so ga zato, da bi povečali vpliv marksistične ideologije v raziskovanju bližnje preteklosti, ki je bila po mnenju ideologov »nepravilno« obravnavana. Inštitut za narodnostna vprašanja, specializirano ustanovo za proučevanje novejših dobe, so po ureditvi mejnih vprašanj spremenili v univerzitetni inštitut. Njegove sodelavce so pogosto kritizirali, češ da premalo poudarjajo vlogo komunistov v novejšem obdobju. Januarja 1956 je Boris Ziherl takole ocenil znanstvenike na inštitutu: *»Čermelja ne moremo jemati kot eksperta za primorska vprašanja kot ne Udeti in Felaherja za koroško vprašanje, ko Ude prav v kočljivih vprašanjih posega v našo socialistično politiko in jo pači.«*¹⁵⁸

Svoj pogled na bližnjo preteklost je vladajoča ideologija oblikovala v aktivu jugoslovanskih komunistov zgodovinarjev pri ideološki komisiji CK ZKJ. Na seji v začetku leta 1956 so povedali, kakšno naj bi bilo ustrezno obravnavanje zgodovine. Novejšo dobo je bilo treba raziskovati zato, da bi »pravilno« razumeli NOB. Preveč naj bi bilo starejše zgodovine, ki ni imela nobene zveze s sodobnostjo in je po nepotrebnem podaljševala študij na univerzi. Člani aktiva so poudarili, da pri zgodovini umetnosti dostikrat prevladujejo idealistična izhodišča,

¹⁵⁶ Primerjaj elaborata ideološke komisije CK ZKJ iz leta 1956: Neki problemi iz oblasti društvenih nauk in Problem nastave predmeta »Osnovi društvenih nauk«, oboje v: ARS, CK ZKS III, š. 76.

¹⁵⁷ ARS, RK SZDLS, f. 20, Predlog za ustanovitev sveta za politično zgodovinski inštitut Slovenije pri predsedstvu SZDLS, april 1954; ARS, RK SZDLS, š. 26, Seja predsedstva SZDLS, 17. 6. 1954, str. 36–38.

¹⁵⁸ ARS, RK SZDLS, f. 20, Zapisnik seje komisije za ideološko delo pri predsedstvu SZDLS, 31. 1. 1956, str. 18.

ni pa poudarjeno za »pravilno« razumevanje obdobja nujno povezovanje s političnim in ekonomskim razvojem. Pri predavanjih o NOB je bilo preveč naštevanja datumov in ofenziv, bila so preveč apolitična, od vseh univerz v Jugoslaviji jih je imela tedaj le ljubljanska, preveč je bil poudarjen vojaški vidik.¹⁵⁹

Najbolj znan (ne pa edini) zgled ideološko usmerjenega zgodovinopisja je bil odnos do TIGR, slovenske protifašistične organizacije na Primorskem pod Italijo med vojnama. Ko je Ziherl kritiziral Čermelja, je imel v mislih predvsem njegovo pisanje o TIGR in njenem vodstvu. Slovensko partijsko vodstvo je sklenilo, da je treba pristojnim za delo (zgodovinski oddelek CK ZKS in zbiranje spominov po Zvezi borcev NOV) »*pojasniti vlogo organizacije TIGR na Primorskem*«. Ta ni bila takšna, kot jo je v svojih delih prikazoval Čermelj, temveč bi moralo biti zapisano, da je imela KP glavno vlogo, TIGR pa obrobno. Ivan Regent je izjavil, da je bila to nacionalističnošovinistična organizacija, Boris Ziherl pa, da je bilo vodstvo tako kot pri Orjuni reakcionarno.¹⁶⁰

Kakšno zgodovinopisje potrebuje vodilna ideologija, je Ziherl načrtoval v članku O vlogi svetovnega nazora v znanosti in umetnosti. Poudaril je, da so za raziskovanje novejših dob »*zainteresirani predvsem zgodovinarji marksisti, zgodovinarji, ki pripadajo naprednim družbenim silam*«, saj se ne boje prikazovati družbene spopade 19. in 20. stoletja in odkrivati nove arhive. V nasprotju s tem je Ziherl sodil, da »*so za zgodovino srednjega veka zavzeti predvsem znanstveniki konservativne miselnosti tudi še zato, ker je zgodovina srednjega veka zgodovina dobe, v kateri je neomajno vladal religiozni nazor, ker so problemi te dobe povezani s Cerkvijo in njeno ideologijo*«.¹⁶¹

Prav zato je bil potreben inštitut, na katerem bi proučevali predvsem vlogo delavstva, odkar se je začelo

¹⁵⁹ ARS, CK ZKS III, š. 76, Izvod iz zapisnika sastanka aktiva komunisto-istoričara, 1. 2. 1956.

¹⁶⁰ ARS, CK ZKS III, š. 8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 13. 6. 1958, str. 10–18.

¹⁶¹ Ziherl, O vlogi znanstvenega nazora, str. 221.

politično organizirati. Na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete in na SAZU temu niso posvečali posebne pozornosti. Tak inštitut bi moral po zamisli ideologov odpraviti bistveni napaki v tedanji historiografiji: pretirano poudarjanje starejših obdobjih in »izkrivljena« stališča o bližnji preteklosti, ki so jih zagovarjali Lavo Čermelj, Lojze Ude in Edvard Kocbek. »Pravilno« pojmovanje je pomenilo poudarjanje, da je Partija od svoje ustanovitve naprej edini nosilec napredka na vseh področjih, drugim političnim silam pa je treba pripisovati manjšo, obrobno in »reakcionarno« vlogo. Terminologija je bila bolj ali manj že določena v spisih in govorih vodilnih ideologov.

Širše iskanje novega, ideološko trdnega humanističnega in družboslovnega kadra se je začelo med pripravami na šolsko reformo, sredi leta 1956. Kadrovska komisija CK ZKS, ki je vodila to akcijo, je v navodilih podrejenim organom zapisala: *»Problem naraščaja za humanistično smer študija, zlasti družbenih ved, je torej izredno pereč. Poleg nenehne, dolgoročne mentorske skrbi za mlad, zdrav naraščaj po vseh naših šolah, zlasti po šolah humanistične smeri, da bi tako postopno prišli do pomladitve profsorskega kadra na univerzi in srednji šoli, so potrebni tudi še ukrepi, da bi vsaj sproti v čim večji meri zadoščali vsem najnujnejšim potrebam po tem naraščaju.«* Zato bi morali okraji štipendirati tudi kader za humanistiko in družboslovje, prednost pa dajati maturantom iz vrst *»partijcev in najboljših, aktivnih, zdravo orientiranih mladincev«*, ki bi se bili pripravljeni usmeriti v študij predvsem na bodoči katedri za sociologijo na Filozofski fakulteti.¹⁶²

Takšno politiko je ZKS korigirala ob koncu leta 1958, ko se je utrdilo prepričanje, da je Filozofska fakulteta opozicija, in je hotela svoj »zdravi« kader obvarovati pred vplivom politično in ideološko neustreznih profesorjev. Sklepa o ustanovitvi obeh inštitutov, za sociologijo in zgodovino delavskega gibanja, so v slovenskem partijskem vrhu sprejeli skorajda hkrati. Po vsem povedanem ne preseneča ugotovitev, da je bilo to ravno ob

¹⁶² ARS, CK ZKS III, š. 60, Okrožnica CK ZKS, št. 837/1, 19. 6. 1956.

ukinjanju Revije 57, aferi Slodnjak in drugih pritiskih na Filozofsko fakulteto.

Boris Ziherl je 5. februarja 1959 ob naštevanju zadnjih dogodkov v kulturi napovedal, kakšno vlogo so namenili novima inštitutoma: »Zbrati moramo osnovni kader, ki bo dal garancijo za dosledno marksistično politiko v tem (sociološkem, op. p.) inštitutu, zlasti v zvezi z vsemi pojavi, ki so danes na univerzi odraz aktivizacije antisocialističnih idejnih sil. (...) Tukaj gre za aktivizacijo kockovščine in slučaj Revije 57, Slodnjaka in celo vrsto podobnih pojavov, ki nas opozarjajo, da moramo preiti v idejno kontraofenzivo, da pri tem predvsem jasno opredelimo svoje stališče in ne dopustimo nobenih nihanj in omahovanj.« Dodal je, da je naloga novih znanstvenih inštitutov analiziranje problemov z marksističnega vidika in da morajo iti marksisti v močno idejno ofenzivo proti nasprotnikom, ki so najmočnejši na Filozofski fakulteti.¹⁶³

Prvi osnutek uredbe za ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja iz sredine leta 1958 je še omenjal dve imeni, Inštitut za novejšo politično zgodovino ali Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in KP. Že predlog in osnutek uredbe sta z navajanjem delovnega področja »predpisala«, kako naj bo usmerjeno delo in kakšna naj bo terminologija (delavsko gibanje, KP, ljudska revolucija, socialistična graditev). Ker so še omahovali, ali naj v program uvrstijo raziskovanje meščanskih strank in gospodarskega razvoja na Slovenskem v zadnjem stoletju, so predlagali alternativno ime Inštitut za novejšo politično zgodovino. V nadaljnjih pripravah za ustanovitev inštituta je partijski vrh poudaril, da morajo ustanoviti še zgodovinsko komisijo CK ZKS, ki bi vodila delo inštituta in aktiva komunistov zgodovinarjev, zraven pa skrbela za idejno ustrezno usmeritev pouka zgodovine v vsem šolskem procesu.¹⁶⁴

¹⁶³ ARS, CK ZKS III, š. 77, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKS, 5. 2. 1959.

¹⁶⁴ ARS, CK ZKS III, š. 9, Prilogi k zapisniku seje organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS, 19. 12. 1958: Priprave za ustanovitev Inštituta za proučevanje delavskega gibanja na Slovenskem, 18. 12. 1958, in Utemeljitev za ustanovitev (...), 16. 6. 1958.

Sklep o ustanovitvi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja so sprejeli na seji organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS 19. decembra 1958. Dogovorili so se, da bodo material posredovali vladi v nadaljnji zakonodajni postopek, Dušan Bravničar pa bo postal prvi direktor inštituta in bo hkrati tudi član bodoče zgodovinske komisije CK ZKS, ki naj bi jo vodil Boris Ziherl.¹⁶⁵

Mesec dni kasneje, 22. januarja 1959, je izvršni komite CK ZKS sprejel še sklep o ustanovitvi Inštituta za sociologijo. Ziherl je utemeljeval, da je inštitut potreben zaradi pomanjkanja marksizma na fakultetah, in dodal, da mora biti organ družbenega upravljanja sestavljen iz članov ideološke komisije CK ZKS, »na katero bo Inštitut po svojem delu tudi neposredno vezan«. Za prvega direktorja so teden kasneje določili prav Ziherla.¹⁶⁶

Priprave na ustanovitev obeh inštitutov so potekale izključno v partijskih krogih, predvsem v ideološki komisiji CK ZKS. Slovenski vladi so poslali zelo natančne predloge. Pri kadrih za inštituta so bolj kot strokovno usposobljenost upoštevali politično zanesljivost. Že kar preveč poudarjeno ideološko ocenjevanje v predlogih pa so v nadaljnjem zakonodajnem postopku pod vplivom pragmatikov v partijskem vrhu malce omilili.

Edvard Kardelj je januarja 1959 opozoril slovenski partijski vrh, naj Inštituta za sociologijo ne povezujejo, vsaj tako glasno ne, s partijsko politično šolo, temveč naj bo samostojna znanstvena ustanova. Pri takih pa ne smejo govoriti o potrebah in željah vladajoče stranke.¹⁶⁷ Podobno je junija 1959 govoril Boris Kraigher, ko so obravnavali predlog resolucije, ki naj bi jo sprejeli na bližnjem IV. kongresu ZKS. Opozoril je, da so v predlogu resolucije preveč natančno določene naloge Inštituta za

¹⁶⁵ ARS, CK ZKS III, š. 9, Zapisnik seje organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS, 19. 12. 1958, str. 1–2.

¹⁶⁶ ARS, CK ZKS III, š. 8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 22. 1. 1959, str. 15–22, in Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 30. 1. 1959, str. 17.

¹⁶⁷ ARS, CK ZKS III, š. 8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 30. 1. 1959, str. 17.

sociologijo in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, ki sta prvi univerzitetna in drugi samostojna znanstvena ustanova, ne pa partijski organizaciji: »V resoluciji je treba postaviti naloge kot take in samo mimogrede, kot primer, navesti, da lahko k izvajanju teh nalog bistveno pripomorejo ti inštituti – iz tega pa sledi osnovna skrb za razvijanje teh institutov. Nikakor ne smemo v resoluciji navajati oziroma diktirati značaj in formo posameznim institutom.«¹⁶⁸

Kraigherjeve napotke so pri nadaljnjem formuliranju resolucije dosledno upoštevali, tako da je bila v njej na prvem mestu skrb pri »vzgoji naših marksističnih zgodovinarjev, ekonomistov, sociologov, psihologov, pedagogov«. Šele potem je pisalo, naj to nalogo med drugimi opravljata tudi Inštitut za sociologijo in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, »ki naj obenem z zgodovinsko komisijo pri CK ZKS izpolnita občutno vrzel v dosedanjem pouku zgodovine in uveljavita delavsko gibanje, njegov razvoj in njegove dosedanje rezultate kot glavni problem novejšje zgodovine, tako svetovne kakor tudi naše domače«.¹⁶⁹

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja je bil formalno ustanovljen z uredbo slovenske vlade 10. julija 1959. Kdo bo odločal o njegovem delu, je pokazala že sestava sveta inštituta: po štiri člane so delegirali vlada, CK ZKS in inštitut, dva univerzitetni svet in po enega glavni odbor Zveze borcev NOV in republiški sindikati.¹⁷⁰ Pri naštevanju nalog so v skladu z imenom inštituta izpustili obravnavanje meščanstva, meščanskih političnih strank in gospodarskega razvoja na Slovenskem v zadnjem stoletju, ki so jih ideologi očitno šteli za manj pomembne probleme.

Predlog za ustanovitev Inštituta za sociologijo in osnutek pravil inštituta so 17. februarja 1958 sestavili v aktivu komunistov filozofov in sociologov pri ideološki komisiji CK ZKS in ga marca 1958 poslali oblastnim orga-

¹⁶⁸ ARS, CK ZKS III, š. 8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 18. 6. 1959, str. 8.

¹⁶⁹ Četrty kongres ZKS, str. 243.

¹⁷⁰ UL LRS, XVI, št. 23, 23. 7. 1959, str. 217–218; ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 34. seje, 10. 7. 1959.

nom v nadaljnji postopek. Prvi med podpisniki predloga je bil Boris Ziherl, po ustanovitvi tudi prvi direktor inštituta.¹⁷¹ Kot univerzitetna ustanova je bil inštitut na papiju ustanovljen junija 1958, pravo podobo pa je dobil 11. aprila 1959, ko je univerzitetni svet sprejel statutarno odločbo o Inštitutu za sociologijo.¹⁷² Novembra 1962 so ga preimenovali v Inštitut za sociologijo in filozofijo pri univerzi v Ljubljani. Njegova glavna naloga je bila vzgoja kadra za poučevanje sociologije na fakultetah, kader za osnovne in srednje šole pa naj bi izšolali na drugih ustanovah. V študijskem letu 1960/61 so na Filozofski fakulteti ustanovili poseben oddelek za sociologijo. Nastal je z razcepitvijo oddelka za filozofijo in sociologijo, ki je v tej obliki obstajal od prihoda Borisa Ziherla za predavatelja na Filozofsko fakulteto v letu 1952/53.¹⁷³

Večina profesorjev na teh ustanovah sprva ni imela habilitacije, sistem poučevanja sociologije pa še ni bil dokončno oblikovan. Vendar to vodilnih političnih struktur ni motilo. Zanje je bilo pomembno, da so s sociologijo vrinili v študij čim več marksizma. Dolgoročno gledano je to pomenilo, da bo obravnavanje družbe v (socialistični) sedanjosti postopoma izrinjalo spoznavanje družbe v preteklosti.

Ob ustanavljanju inštitutov so opravili še nekaj kadrovskih sprememb. Med drugimi so prav takrat razrešili dolžnosti v. d. ravnatelja Inštituta za narodnostna vprašanja dr. Lava Čermelja.¹⁷⁴

Na prvi seji izvršnega komiteja CK ZKS po IV. kongresu 2. julija 1959 so potrdili novo sestavo aparata CK ZKS. Ta je imel zdaj tudi zgodovinsko komisijo in Center za marksistično izobraževanje kadrov. V prvi zgodovinarjev skorajda

¹⁷¹ ARS, CK ZKS III, š. 12, Predlog, da se ustanovi pri Univerzi v Ljubljani Inštitut za sociologijo.

¹⁷² AMSU, Zapisniki, knj. 13, Zapisnik 21. redne seje univerzitetnega sveta, 26. 6. 1958, in Zapisnik 26. redne seje univerzitetnega sveta, 11. 4. 1959.

¹⁷³ Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919–1989, str. 31–33; Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969, Ljubljana 1969, str. 203–205.

¹⁷⁴ ARS, IS-Zapisniki, Zapisnik 24. seje, 18. 3. 1959.

ni bilo, pomemben član pa je bil predvideni direktor Inštituta za zgodovino delavskega gibanja Dušan Bravničar. Center za marksistično izobraževanje kadrov naj bi nadziral pouk družbenih ved v šolah, na Inštitutu za sociologijo in oddelku za sociologijo Filozofske fakultete.¹⁷⁵

Priprave za ustanovitev obeh inštitutov so končali jeseni 1959. Navzven sta se zdela inštituta samostojni znanstveni ustanovi, iz ozadja pa je delo nadziral aparat CK ZKS. Ta je že kmalu spoznal, da so bila njegova pričakovanja prevelika in da uveljavitev marksistične ideologije v znanosti ne bo lahka.

Direktor Inštituta za zgodovino delavskega gibanja Dušan Bravničar je novembra 1959 poročal predsedniku vlade Borisu Kraigherju, da so pri dokončnem oblikovanju inštituta naleteli na organizacijske, finančne in prostorske težave, za ideologe pa so bili še hujši problemi s kadri. Bravničar je namreč ugotavljal, da imajo ob upoštevanju zakona o znanstvenih zavodih *»samo dvoje mladih, na univerzi diplomiranih zgodovinarjev, vsi drugi so diplomanti drugih fakultet ali samo Višje pedagoške šole ali pa samo starejši partijski in partizanski kadri brez formalne najvišje izobrazbe«*. Poudaril je, da nimajo zgodovinarjev marksistov kje dobiti, kajti *»stanje naše univerze ali Akademije znanosti in umetnosti je zaenkrat tako (Kos, Grafenauer, Zwitter, Mikuž), da se lahko na enega ali drugega od teh navedenih znanstvenih delavcev delno strokovno opremo, marksistov med njimi pa ni«*.¹⁷⁶

O Inštitutu za sociologijo je Boris Ziherl v začetku študijskega leta 1959/60 poročal, da je bil vpis pod pričakovanji in da celo niso razdelili vseh predvidenih štipendij. Tako naj bi bilo zato, ker so *»se pri tem držali univerzitetnih pogojev, ki so dokaj togi in bi jih bilo treba zrahljati«*. Lev Modic je dodal, da bi morali znižati zahteve tudi za predavatelje, saj so univerzitetne prezahtevne.¹⁷⁷

¹⁷⁵ ARS, CK ZKS III, š. 14, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 2. 7. 1959.

¹⁷⁶ ARS, IS-KPK, f. 20, dok. 117/59.

¹⁷⁷ ARS, CK ZKS III, š. 9, Zapisnik seje organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS, 9. 11. 1959, str. 10–11.

Še v študijskem letu 1960/61 nekaj fakultet, predvsem tehniške, ni imelo predavateljev za predmet Uvod v družbene vede. Inštitut naj bi jih dobil iz partijske politične šole, tako da je Ziherl upal, da bodo v naslednjem študijskem letu predavanja na vseh fakultetah. Vsaj osnovni kader naj bi imeli čez štiri leta, ko naj bi doštudirala prva generacija študentov na katedri za sociologijo.¹⁷⁸

Center za marksistično izobraževanje kadrov je poleg Inštituta za sociologijo že začel načrtovati ustanovitev visoke šole za politične vede. Po besedah vodje centra Franceta Perovška to – tako kot Inštitut za sociologijo – ne bi smela biti neke vrste partijska šola, ampak javna, čeprav bi bila namenjena predvsem šolanju partijskih aktivistov in družbenopolitičnih delavcev.¹⁷⁹ Načelnik kadrovske komisije CK ZKS Niko Šilih je v razpravi o pomenu in značaju družboslovja dodal, da *»postane družbeno politična vzgoja sestavni del univerze in bi morali sprejeti tak zaključek, da kdor pri nas pedagoško dela in to kjerkoli in formira kader za našo socialistično družbo, se mora te dolžnosti zavedati in bi morali od njega zahtevati poleg strokovnosti tudi gotovo lastno orientiranost in znanje.«* Dodal je: *»Mislim, da bi morali čim širšemu krogu omogočiti, da se vpiše in da študira na taki fakulteti in prav ta politična fakulteta bi morala z novimi oblikami lomiti univerzitetno prakso, ki je velikokrat okostenela.«*¹⁸⁰

Prevlado ideološkega nad strokovnim so spet poudarili, ko je Center za marksistično izobraževanje kadrov seznanil partijska vodstva s pripravami na ustanovitev Visoke šole za politične vede: *»Čeprav bo šola javna, bo vendar to v bistvu kadrovska šola. Njeni slušatelji bodo iz vrst družbeno-političnih delavcev, ki so se že doslej uveljavili na raznih področjih družbeno-političnih dejavnosti.«*¹⁸¹

¹⁷⁸ AMSU, Zapisniki, knj. 16, Zapisnik 9. redne seje univerzitetnega sveta, 22. 12. 1960, str. 8–10.

¹⁷⁹ ARS, CK ZKS III, š. 141, Zapisnik seje kadrovske komisije CK ZKS in CMIK, 18. 1. 1960, str. 1–2.

¹⁸⁰ Ibidem, str. 18.

¹⁸¹ ARS, CK ZKS III, š. 141, Okrožnica CMIK, 5. 12. 1960.

Pri ustanavljanju Visoke šole za politične vede so nastali prav taki problemi kot pri Inštitutu za sociologijo in Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja. Na eni strani je bil strokovno usposobljen, a po večini visokošolski reformi nenaklonjeni krog univerzitetnih profesorjev in sodelavcev Akademije, na drugi strani partijsko podpirani, politično zanesljivi kader, večinoma brez strokovnih kvalifikacij ali sposobnosti. Nižje zahteve za vpis študentov in naslovov univerzitetnega profesorja ter inverzija študija so bile sicer splošno jugoslovanske tendence, izoblikovane v zveznih organih v Beogradu, a jih je slovenski partijski vrh na vso moč zagovarjal. Če bi upoštevali predpise pred visokošolsko reformo, ko še ni bilo univerzitetnega sveta z dvotretjinsko večino zunanjih članov, bi bila ustanovitev Inštituta za sociologijo, Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in Visoke šole za politične vede precej bolj zapletena.

Ustanavljanje novih humanističnih in družboslovnih ustanov bi lahko v drugačnih razmerah pomenilo popestritev. Toda zahteve po ideološki uniformnosti so to možnost bistveno zmanjšale. Ustanovitev novih znanstvenih ustanov z natančno določeno ideološko zasnovo je treba postaviti v okvir sočasnih aktivnosti kulturne politike, ki si je ob koncu petdesetih let predvsem prizadevala izpeljati šolsko reformo, zato da bi uveljavila svoj pogled na svet.

V šolskem letu 1959/60 je bil za vse šole na novo predpisan predmet temeljev družbene vzgoje, vendar ga ponekod zaradi pomanjkanja kadra še niso uvrstili na urnik. Učitelji so se šolali na Inštitutu za sociologijo, oddelku za sociologijo Filozofske fakultete in Visoki šoli za politične vede. Predmet naj bi z novim konceptom, povezavo humanističnih in družboslovnih znanosti, učencem, dijakom in študentom »pravilno« pojasnil odnose v socialistični družbi. V analizi Centra za marksistično izobraževanje kadrov lahko preberemo, »da na mnogih šolah smatrajo družboslovne predmete kot manj važen dodatek k strokovnim in jih formalno izvajajo kot zahtevo političnih činiteljev« in da je pouk premalo aktualiziran. To so v centru

razumeli tako, da bi pri filozofiji poudarjali marksizem, ne pa starejših filozofskih sistemov, pri zgodovini pa novejšo zgodovino z zgodovino NOB. Slabo stanje v družboslovnih predmetih so pripisovali neustreznim kadrovski zasedbi na šolah in dotedanjemu načinu visokošolskega študija, ki »ni formiral strokovnih kadrov, ki bi ustrezali novemu načinu in vsebini družboslovnega pouka«.¹⁸² Drugače rečeno: Filozofska fakulteta (zgodovina, literarna zgodovina, umetnostna zgodovina, filozofija) je delala marsikaj narobe. Nasproti zgodovini so zato postavili splošne družboslovne predmete (temelji družbene ureditve, sociologija) in jim dali v urniku na šolah vsaj enako vlogo, absolventom teh študijskih smeri pa so priznali enako izobrazbo ob lažjem študiju.

Pogled na svet, ki so si ga učenci, dijaki in študentje dotlej oblikovali predvsem pri zgodovini (v zahtevnejših šolah še pri slovenščini, filozofiji, zgodovini umetnosti itd.), naj bi nadomestil pogled na svet, ki bi ga nudil splošen družboslovni predmet. Ta pa se je omejil zgolj na površen in enostranski pregled zadnjega stoletja. Učitelji tega predmeta so študirali na ustanovah, ki jih je vodil aparat CK ZKS. Historični duh je pričel zapuščati šolske klopi in ob vsaki novi reformi šolstva ga je bilo manj.

¹⁸² ARS, CK ZKS III, š. 92, Informacije, št. 113, 15. 4. 1960, str. 1–3.

**SLOVENSTVO
IN JUGOSLOVANSKI
KULTURNI UNITARIZEM
(1958–1962)**

NACIONALNO VPRAŠANJE V JUGOSLAVIJI DO SREDE PETDESETIH LET

Nacionalno vprašanje je bilo prva leta po 2. svetovni vojni potisnjeno v ozadje. Revolucija naj bi ga rešila enkrat za vselej in o tem se na javnih mestih ni govorilo. Centralizirano odločanje je zaviralo kakršnokoli poudarjanje notranjih razlik v Jugoslaviji. V duhu delavskega internacionalizma se je smelo govoriti le o socialistični kulturi. To je kot osnovno nalogo kulturne politike ZKJ na začetku obdobja, ki nas zanima, na VI. kongresu Partije novembra 1952 v Zagrebu načrtoval Josip Broz.¹

Seveda je že zagovarjanje ene kulture, socialistične, zanikalo drugačnost predvsem v sedanosti. Prve javne kritike takšne politike so slovenski kulturni ustvarjalci izrekli v začetku petdesetih let. To so takrat v slovenskem partijskem vodstvu še imeli za slovenske šovinistične izpade.² Tudi ukinitve zbora narodov jugoslovanske skupščine leta 1953 je sprejela slovenska politika brez ugovorov, čeprav so se s tem zmanjšale pravice naroda kot konstitutivnega elementa države.

Zvezni oblastni in politični organi so pričeli sredi petdesetih let vse glasneje poudarjati, da mora biti jugoslovanski kulturni razvoj enoten. Pri tem so povsem zanemarjali različno zgodovinsko preteklost, materialno osnovo kulture ter doseženo civilizacijsko in kulturno stopnjo. Vse pogosteje so pred izraze kultura, umetnost, znanost in književnost postavljali pridevnik jugoslovanski in s tem posredno govorili o jugoslovanskem narodu, ki da je nosilec nacionalne kulture. Hkrati so načrtno

¹ Borba komunistov Jugoslavije, str. 90–91.

² Gabrič, Slovenska agitpropovska, str.613–614 in 622–625.

zmanjševali pomen republiških meja – zvezni organi o nacionalnih mejah sploh niso govorili. Če je izraz republiške meje še nekoliko ustrezal za mešano srbsko-hrvaško govorno območje, pa nikakor ni veljal za Slovenijo in Makedonijo, kjer so se (če ne upoštevamo manjšin) republiške meje ujemale z nacionalno mejo proti srbsko-hrvaško govorečim narodom.

Posamični poskusi, da bi kulture v Jugoslaviji unificirali, so bili že pred sredino petdesetih let. Organizirana in celovita akcija pa je povezana z ustanovitvijo ideološke komisije CK ZKJ, s pospešenim izdajanjem zakonov o kulturnem področju in z uvedbo komunalnega sistema leta 1955. Izvedbo načrtov so omogočale spremembe gospodarskega sistema, saj je začel naraščati delež proračuna za kulturne potrebe.

Sredi petdesetih let so sprejeli veliko zakonov o umetnosti, znanosti in široki kulturni dejavnosti. Dotlej so se kulturne ustanove razvijale po potrebah in možnostih republik, nova zvezna zakonodaja pa je predpisala enaka pravila igre za vse. V nekaterih primerih ne gre le za prilagajanje konceptov lastnim idejnim izhodiščem, ampak sploh za prve zakone za to področje.

Zvezna vlada je za leto 1954 poročala, da so se vprašanja prosvete in kulture *»prebila skoraj v prvi plan našega družbenega in političnega življenja«* in da se *»za preteklo leto (1954, op. p.) lahko reče, da pomeni začetek del z enotnim in sistematičnim pravnim reguliranjem osnovnih šolskih ustanov in prosvetno-kulturnih dejavnosti«*.³ Predsednik odbora za prosveto in kulturo zvezne vlade Rodoljub Čolaković je maja 1956 opozoril, da morajo republike upoštevati zvezno zakonodajo in naj številne predpise zamenjajo republiški zakoni za posamezna vprašanja, temlejši na zahtevah zvezne zakonodaje.⁴

Komunalni sistem je koristil zagovornikom enotne kulture v Jugoslaviji s tem, da je namesto nacionalnega uveljavljal teritorialno obravnavanje kulturnih vprašanj.

³ SNS, knj. II, sv. 1, Beograd 1955, str. 67.

⁴ SNS, knj. III, sv. 2, Beograd 1956, str. 375.

Vpeljan je bil septembra 1955, njegov zunanji izraz pa je bilo združevanje oz. ukinjanje občin in okrajev. Predvsem občine so se krepile na račun republiških, ne pa tudi federalnih pristojnosti. Komune so oblikovale lastne investicijske sklade in dobile denar, ki sta ga prej upravljali republika in deloma federacija. Center formalnega odločanja je postajal občina.⁵ Vladajoča stranka si je vpliv na odločitve zagotavljala s političnim discipliniranjem občinskih funkcionarjev na podlagi pripadnosti ZK. To je bilo precej lažje, kot pa obvladovati vodje teritorialno večjih (torej republiških) enot, za katerimi je bilo širše zaledje.

Prva napaka, ki se je pokazala na kulturnem področju ob uvajanju komunalnega sistema, je bila finančna. Občine so dobile večji del proračunskih sredstev, ker pa so bile majhne, niso mogle močnejše finančno podpirati razvoja kulture. Denar so namenjale tistim dejavnostim, ki so jim bile najbližje: kinematografom, knjižnicam, amaterskim kulturnim društvom. S tem pa so ogrozile večje kulturne ustanove, tudi tiste nacionalnega pomena, ki so bile v pristojnosti nižjih teritorialnih enot. Največje kulturne ustanove so sicer imele posebne proračunske postavke (npr. SAZU, Univerza, sklad LRS za pospeševanje založništva), toda na račun prerazporeditve in odtoka sredstev v občine je bil republiški proračun realno manjši. V letih 1955–1961 se je udeležba republike v proračunskih sredstvih zmanjšala s 36 na 33 in okrajev (sem so npr. sodila gledališča) z 48 na 21 odstotkov, udeležba občin pa se je zvišala s 16 na 46 odstotkov.⁶

Ljudski odbori nižjih teritorialnih enot so se ubadali z delitvijo razdrobljenih sredstev, ne pa s konkretno kulturno problematiko. Večina komun ni imela ustreznega kadra, ki bi lahko krepil kulturno dejavnost. Kulturniki so zahtevali, naj oblast predpiše višino deleža proračunskih sredstev, obvezno namenjenega kulturnim potre-

⁵ Bilandžić, Zgodovina SFRJ, str. 218–221.

⁶ ARS, RK SZDLS, f. 129, Priloga k seji 5.2.1962: Razvoj kulturnega življenja v komuni, str. 1–3.

bam. S tem so nasprotovali težnjam, da bi bil razvoj kulturnih ustanov odvisen od volje lokalnih veljakov in njihove dovzetnosti za kulturo. Oblastni vrh si je težnje po enotnem predpisu za vso državo, v nasprotju z interesi kulturnikov, razlagal kot nesprejemljivo poseganje v komunalni sistem in pristojnosti občine.⁷

Prenašanje moči na okrajne in občinske ravni je pomenilo prepustiti odločitve ljudem, ki v kulturi niso bili najboljše podkovani ali pa so smernice precej dobro razumeli, a jih niso znali skriti v zamegljene besedne zveze kot vodilni partijski kulturni ideologi. Takšno netaktno odkritost kaže poročilo občinskega odbora SZDL Kranj: »Naloge na področju kulturno prosvetne dejavnosti ne izhajajo iz neke vzvišene, same na sebi temelječe humanosti in želje po večji prosvetljenosti in višji kulturni stopnji prebivalstva, temveč v končnem rezultatu iz spoznanja, da to pomeni višjo proizvodno sposobnost in tudi večjo ekonomsko sposobnost in moč celotnega naroda in države.«⁸

Poleg finančnih problemov je kulturnim ustvarjalcem posredno grozila druga velika nevarnost. Pri prenašanju pristojnosti na občine ali okraje so bili pomembnejši kulturniki izločeni iz razpravljanja o delu lastnih ustanov. Za člane UO ustanovitelji niso imenovali vidnih slovenskih kulturnikov, temveč širši javnosti neznane ljudi. Ti so, če so hoteli ali ne, morali odločati o razvoju kulturnih ustanov. Nekoliko manj to velja le za Ljubljano in Maribor, kjer je bilo skoncentriranih največ kulturnih ustanov in ustvarjalcev. Kako pa je to vplivalo na druge predele Slovenije, kažejo že omenjene pripombe slovenske vlade, ko je svet za kulturo in prosveto LRS reagiral na ukinitve Prešernovega gledališča. Vlada je to ocenila za kršenje zakona in poseganje v upravne pristojnosti okraja in občine Kranj.

S težavami, ki jih je kulturi povzročil komunalni sistem, se je kmalu seznanil slovenski partijski vrh. Ideo-

⁷ Glej: ARS, RK SZDLS, f.129, Zapisnik seje komisije za politično in idejno vzgojno delo pri glavnem odboru SZDLS, 30.10.1961.

⁸ Ibidem, str.2–3.

loška komisija CK ZKS je sredi leta 1959 ugotovila, da ljudski odbori marsikje ne upoštevajo potreb in želja kulturnih ustanov, da pri politiki financiranja prevladujejo tehnokratski kriteriji, ki jih podpira tehnična inteligenca, da dušijo pobude kulturnih delavcev, institucij in organizacij, »kar se izrazito pozna v nekaterih okrajnih in občinskih središčih v precej zatohlem ali celo zatrtem kulturnem in celo družabnem življenju«. ⁹

Kulturniki so ugovarjali komunalnemu sistemu, ker se je izgubljal reprezentančni in nacionalni pomen osrednjih kulturnih ustanov in ker so dobili oblast v roke ljudje, ki so bili strokovno neusposobljeni za odločanje o pomembnih kulturnih vprašanjih. Naj to ponazorim z besedami Josipa Vidmarja. Ko je nasprotoval prenosu ljubljanskega SNG na okrajno raven, je razlagal, da je v preteklosti SNG kot nacionalna in reprezentančna ustanova že določala tudi smer razvoja slovenskega jezika: »Vendar pa se mi zdi, da bomo v nekaterih vprašanjih prišli v zadrego, ker tisti faktor, kateremu bo gledališče podrejeno, ne bo mogel dajati odločitve o vprašanjih, ki se nanašajo na celokupni slovenski narod kot je na primer vprašanje jezika. (...) Odločitve o tem na primer ne more dati okrajni ljudski odbor, ampak samo svet za prosveto in kulturo republike.« ¹⁰

Zvezni organi so hoteli z vpeljavo komunalnega sistema uveljaviti teritorialno pristojnost za kulturne ustanove. Slovenija tako ne bi mogla nastopiti v obrambo svojih zahtev na kulturnem področju, saj ne bi šlo za skupne interese, temveč za posamične interese občin ali okrajev. Kako Slovenija ni mogla braniti svoje kulture, pa so kazali številni primeri.

Na prvem mestu je treba omeniti podrejen položaj slovenščine. Slovenci je niso mogli uporabljati v vojski, redko na jugoslovanskih diplomatskih predstavništvih v tujini, slovenski politiki pa so tudi v zveznih državnih organih večinoma govorili srbsko-hrvaško. Naša mesta so bila oblepljena s plakati za filme in reklamnimi plakati, ki veliko

⁹ ARS, CK ZKS III, š. 77, Novi status kulturnih institucij.

¹⁰ ARS, LS LRS, f. 38, Zapisnik 12. seje, 28. 2. 1956, str. 41.

krat niso bili natisnjeni v slovenskem jeziku. Vseh kritik centra na račun slovenščine ni moč pripisati le poskusom unifikacije, temveč moramo pri tem upoštevati tudi povsem preprosto dejstvo, nepoznavanje slovenskega jezika.

Zvezni ideološki komisiji sta spodbujali srečanja umetniških ustanov in ustvarjalcev iz vse Jugoslavije. Ta so zaživela sredi petdesetih let: leta 1954 so v Pulju organizirali prvi jugoslovanski festival igranega filma, leto kasneje so Dubrovniške igre razširili iz lokalne prireditve v vsejugoslovansko, leta 1956 pa je bilo v Novem Sadu prvo srečanje gledališč iz vse Jugoslavije na prireditvi Sterijino pozorje. Prav o slednjem so v elaboratu ideološke komisije SZDLJ marca 1959 posebej poudarili, da je »*jedinstveni jugoslovanski nacionalni dramski festival*« in pomeni »*odredenu opštejugoslovensku pozorišnu i kulturnu manifestaciju*«. ¹¹ V elaboratu je bil še nekajkrat uporabljen izraz jugoslovanski, npr. »*savremena jugoslovenska dramska dela*« ali pa »*arhiv savremene jugoslovenske dramaturgije*«. ¹² Ob koncu desetletja so se tem festivalom pridružila srečanja amaterskih kulturnih skupin, glasbenih v Ohridu, gledaliških na Hvaru in folklornih v Kopru.

Slovenski kulturni ustvarjalci so imeli težave tudi z nakupom materiala iz tujine in navezavo kulturnih stikov s tujino, saj je bilo vse centralizirano v Beogradu. Knjige so lahko po uradnem deviznem tečaju kupovali le pri Jugoslovanski knjigi, papir pa pri Centropromu. Če so te stvari naročali sami naravnost iz tujine, so morali plačati nekajkrat višjo ceno za devize po realnem tečaju. ¹³ Kdor je poskusil sam navezati kulturne stike, je dobil črno piko pri monopolni komisiji za kulturne zveze z inozemstvom pri zvezni vladi. ¹⁴

Med umetniškimi zvrstmi so bili najmočnejši poskusi centralizacije pri filmski umetnosti, povezani pa so bili

¹¹ ARS, RK SZDLS, f.98, Jugoslovenske pozorišne igre »Sterijino pozorje«, Novi Sad, 1.3.1959, str.7–8.

¹² Ibidem, str.17–18.

¹³ Glej: ARS, RK SZDLS, f.62, Zapisnik seje komisije za tisk pri predsedstvu SZDLS, 11.1.1957.

¹⁴ Glej: ARS, SPK LRS, f.35, dok.37/1–56, ali f.39, dok.757–56.

z grandomanijo Košutnjaka in s problemom, kako to za jugoslovanske potrebe predimenzionirano filmsko mesto produkcijsko čim bolje izrabiti. Zvezni organi so se zato zavzemali za združitev vseh sredstev za filmsko proizvodnjo v Jugoslaviji.¹⁵

Tudi zvezna cenurna komisija za film in ustanovitve zveznega filmskega sveta sta bili očitni težnji centra. Poseben problem je bil distribucija filmov. Po novi razdelitvi pristojnosti med filmskimi podjetji v prvi polovici petdesetih let so lahko v Sloveniji predvajala filme tudi neslovenska podjetja in delež srbsko-hrvaško podnaslovljenih filmov v Sloveniji se je povečal. Dodatne težave so bile z ozkotračnim filmom za vzgojne potrebe, ki ga je v Sloveniji izdeloval Zavod za šolski in poučni film. V začetku leta 1955 so na konferenci v Beogradu predlagali prenos vse dejavnosti na zvezni center in ta je v naslednjih dveh letih pokazal, da s to idejo resno računa.¹⁶

V javnem informiranju so si prizadevali zagotoviti privilegiran položaj Borbi in Politiki, hkrati, marca 1955, pa so slovenski predstavniki omenjali, da ne morejo prodajati slovenskih listov v tistih delih Hrvaške, kjer živi veliko Slovencev.¹⁷ Ideološka komisija CK ZKJ je pohvalila skupni radijski program in predlagala, naj bi ga bilo čim več, pri tem pa se posebnosti slovenskega jezika ni dotaknila. Poudarila je, da *»veliko programsko neodvisnih postaj ne zagotavlja kvalitetnega in poceni programa«*.¹⁸

Tudi ob pripravah na vzpostavitev televizijskih postaj v Jugoslaviji so iz Združenja jugoslovanske radiodifuzije prihajali unitaristični predlogi. Nacionalne radijske in bodoče televizijske postaje naj bi združili v enoten jugoslovanski program v srbsko-hrvaškem jeziku. Toda

¹⁵ Glej: ARS, RK SZDLS, š.27, Seja predsedstva SZDLS, 12.1.1956, str. 3.

¹⁶ Glej: ARS, RK SZDLS, f.20, Zapisnik seje komisije za ideološko vzgojno delo, 4.2.1955, str.1–3, in Zapisnik (...) 27.11.1956; ARS, SPK LRS, f.38, dok.65/1–56, in f.46, dok.1518–57.

¹⁷ ARS, RK SZDLS, f.46, Zapisnik seje komisije za tisk pri SZDLS, 4.3.1955, str.20–23.

¹⁸ ARS, CK ZKS III, š.76, Razvitak i problemi kulturno-masovne delatnosti, str.3.

predstavniki ljubljanskega radia pod vodstvom direktorja Franceta Perovška so odgovorili, da bi z omejitvijo nacionalnih programov le na štiri ure na dan, ki so jo predlagali v Beogradu, Slovenci dobili le tisto, kar so jim dovolili že Nemci med vojno. Na sejah UO združenja sredi petdesetih let so bili v nasprotovanju unitaristom Slovenci osamljeni, saj se jim niso pridružili niti Makedonci, zagrebški direktor pa se ni udeleževal sej.¹⁹

V znanosti so začeli enotnost »jugoslovanske« kulture poudarjati po ustanovitvi meduniverzitetne konference. Prva je bila 13. in 14. februarja 1954 v Beogradu, 15. februarja pa je predstavnike univerz sprejel Edvard Kardelj. Pozdravil je idejo meduniverzitetne konference, ki naj bi poskrbela za koordinirano reševanje problemov, doseganje enotnih meril med republikami in pripravo akcij vsejugoslovanskega značaja.²⁰

V prvih letih je bila konferenca neformalno posvetovalno telo, ki se je sestajalo enkrat na leto in razpravljalo predvsem o vprašanih šolske reforme. Ideološka komisija CK ZKJ pa je menila, da bi morala biti konferenca stalno telo, sestavljeno iz delegatov organov družbenega upravljanja. Njena vloga bi bila zgladiti razlike med načini študija, da bi bil možen prost prepis z ene na drugo univerzo, poskrbeti bi morala za enotne učbenike in uskladiti statute fakultet in univerz.²¹

Pri znanstvenih projektih so dobili politično podporo centra tisti, ki so »dokazovali« skupno zgodovinsko usodo narodov Jugoslavije. Junija 1956 so se na seji aktivna komunistov zgodovinarjev pri zvezni partijski ideološki komisiji dogovarjali o skupnem jugoslovanskem zgodovinskem časopisu, v katerem bi bili objavljeni članki iz novejšje zgodovine s poudarjenimi skupnimi jugoslovanskimi potezami. Komunisti zgodovinarji so še predlagali, da bi bilo koristno ustanoviti jugoslovanski center za zgodovinske raziskave. Povezal naj bi vse usta-

¹⁹ Perovšek, Radio Ljubljana, str. 16–17.

²⁰ ARS, IS-KPK, f. 6, dok. 80/54.

²¹ ARS, CK ZKS III, š. 76, Ideološka komisija SKJ, 8.5.56, str. 4.

nove, ki so se ukvarjale z novejšo zgodovino, in poskrbel za ustrezno idejno vodstvo.²²

»Jugoslovanska« zgodovina ne bi bila ravno odsev slovenske preteklosti. To je pokazal že prvi pregled razvoja NOB v Sloveniji, ki ga je na Vojno-istorijskem inštitutu napisal Franček Komel-Franta. Da je delo kvečjemu osnutek, se je, po besedah Frančka Sajeta, Komel zavedal. Zato je predlagal, da *»ga je treba poslati v Slovenijo nekaterim ljudem, ki se bavijo z NOB, da to dopolnijo, vendar redakcija Vojno-istorijskega inštituta ni smatrala tega za potrebno, ampak je Franti delo svojevoljno popravila po nekih splošnih šablonah. Ko pa jim je on dokazoval, da v Sloveniji ni bilo tako, so mu odgovorili, da je pač moralo tako biti. Franta je zelo skeptičen o vrednosti te zgodovine.«*²³

Podobna stališča o skupni preteklosti narodov Jugoslavije so se pokazala v pogovorih zastopnikov vseh republik o retrospektivni bibliografiji 8. februarja 1955 v Beogradu. Rodoljub Čolaković je poudaril, da je skupna jugoslovanska bibliografija potrebna. Zato je bil razočaran nad izjavami zagovornikov nacionalnih bibliografij. Tako kot predstavniki Bosne in Hercegovine, Srbije in Črne gore se je izrekel za teritorialni princip. Temu je izrazito nasprotoval hrvaški predstavnik Matko Ronjić, češ da je bistven nacionalni vidik. Slovenski predstavnik Primož Ramovš se je izmikal dokončnemu odgovoru z izgovorom, da bi o tem za slovenske razmere znal več povedati Janez Logar, ki pa ga na seji ni bilo. Iz Ramovševih besed pa je bila jasno razvidna podpora nacionalnemu in ne teritorialnemu principu.²⁴

Dva velika jugoslovanska znanstvena projekta sta bila resda sad iste politike, a sta ohranila precej strokovne avtonomnosti, kar se kaže že v naslovih Zgodovina narodov Jugoslavije in Enciklopedija Jugoslavije. V nasprotju s tem je Čolaković na posvetu o retrospektivni bi-

²² ARS, CK ZKS III, š. 76, Izvod iz zapisnika sastanka aktiva komunisto-istoričara, 1. 6. 1956.

²³ ARS, CK ZKS III, š. 60, Zapisnik sestanka aktiva komunistov zgodovinarjev, 1. 2. 1956, str. 7.

²⁴ ARS, SPK LRS, f. 31, dok. 375/4–55.

bliografiji uporabil izraz jugoslovanska enciklopedija. Pri prvi so bili do časa, ki ga je zajela, obravnavani narodi Jugoslavije ločeno, ko pa je nastal problem s povezovanjem jugoslovanskih narodov v zadnjih dveh stoletjih, so se pokazale konceptualne razlike med zgodovinarji različnih narodnosti. Nad Enciklopedijo Jugoslavije je bedel glavni urednik Miroslav Krleža, ki je bolj kot sodbe ideologov spoštoval stroko in je lahko zaradi dobrih odnosov z oblastjo uveljavil lastne poglede.

Za povezovanje amaterskih kulturnih in prosvetnih društev je bil odgovoren Svet kulturnoprosvetnih zvez Jugoslavije. V nasprotju z doslej omenjenimi povezovalnimi telesi je pobuda za ustanovitev takšnega sveta prišla iz Slovenije in Hrvaške. Smernice za delo je na ustanovni konferenci 6. novembra 1954 v Zagrebu predstavil Ivan Regent. Svet je označil za koordinacijsko telo, ki naj bi pomagalo pri izmenjavi izkušenj med republikami. Že na seji si predstavniki različnih republik niso samo pritrjevali. Predvsem nerazviti (Makedonija, Črna gora) so zagovarjali večjo vlogo centra, ker so pričakovali od sveta finančno pomoč. Integralistične težnje so se pokazale v besedah črnogorskega predstavnika Puniše Perovića, da mora biti glavna naloga sveta *»poenotenje in intenziviranje jugoslovanske kulture«*, in predlogu bosanskih predstavnikov, naj bo ime sveta *»Jugoslovanski koordinacijski kulturno-prosvetni odbor«*. Ne gre prezreti še pripombe Josipa Cazija: *»V Sloveniji na primer ne poznajo cirilice, vidimo, da je tovariš Regent težko govoril hrvaško. Torej v tem smislu bi moral delati ta odbor.«*²⁵ Toda prvi dve leti je Svet kulturnoprosvetnih zvez Jugoslavije deloval pod predsedstvom Ivana Regenta v smeri, ki so jo predlagali slovenski in hrvaški zastopniki, torej kot koordinativno telo brez lastnega koncepta.

Do srede leta 1956 so bile reakcije iz Slovenije na poskuse, da bi v Jugoslaviji poenotili kulturo, le redke. Poudariti je treba, da slovenski kulturni in javni delavci v

²⁵ ARS, ZKOS, f.10, m.2, Stenografski zapisnik sa konferencije za osnivanje Vijeća kulturno-prosvjetnih saveza Jugoslavije, Zagreb, 6.11.1954.

nasprotju z nekaterimi drugimi v Jugoslaviji niso uporabljali izraza »jugoslovanski« in da so v razpravah o kulturi govorili o nacionalnih in ne o republiških (teritorialnih) mejah.

Množičnejšo reakcijo slovenskih kulturnikov so sprožile razprave na posvetu, ki ga je 18. maja 1953 pripravila SZDL Srbije. Na njem so se znani srbski filmski in javni delavci zavzeli za koncentracijo jugoslovanske filmske proizvodnje, glavno besedo pa je imel član umetniškega sveta Avala filma Dobrica Ćosić.²⁶

Stališče SZDL Srbije je dobilo vsaj delno podporo manj razvitih (Makedonije oz. Vardar filma), ki so računali na finančno pomoč.²⁷ Mnenje slovenskih kulturnikov je bilo enotno odklonilno. Ernest Adamič, France Štiglic, Filip Kumbatović, Brane Tuma in drugi so složno ugotavljali, da lahko uresničitev takšnih idej uniči slovenski film in da naj Košutnjak rešujejo tisti, ki so si ga izmislili.²⁸ Poleg tega so nekateri omenili, da imajo srbska podjetja tako in tako koristi od upravnih sprememb po decentralizaciji podjetij, saj je Avala film prevzel sredstva, ki so jih v času popolne centralizacije priskrbeli zveznemu podjetju.²⁹

Prvi dokument z jasno izraženo zahtevo po enotni jugoslovanski kulturi, ki sem ga našel v arhivih, je elaborat o kulturnoumetniškem položaju pri nas, sestavljen novembra 1955 v Beogradu; podpisana sta Dobrica Ćosić in Bojan Stupica. V elaboratu je rečeno, da je kulturni razvoj v zadnjem desetletju »avtentična socialistična kulturna revolucija«, da pa so v njem nekatere pomanjkljivosti, ki bi jih morali upoštevati pri načrtovanju kulturne politike. Ćosić in Stupica sta menila, da se umetniške ustanove zapirajo v »republiške nacionalne okvire«, po dru-

²⁶ Brenk, Slovenski film, str. 181–182.

²⁷ Ljudska pravica-Borba, XVIII, št. 142, 3. 6. 1953, str. 6.

²⁸ Ljudska pravica-Borba, XVIII, št. 140, 1. 6. 1953, str. 9; št. 147, 9. 6. 1953, str. 6; št. 148, 10. 6. 1953, str. 5; št. 149, 11. 6. 1953, str. 5.

²⁹ Ljudska pravica-Borba, XVIII, 9. 6. 1953, str. 6; ARS, RK SZDLS, f. 32, Zapisnik posvetovanja komisije za ideološko vzgojno delo pri predsedstvu SZDLS, 22. 3. 1957, str. 19–20.

gi strani pa nastaja prepad med republiškimi centri in provinco. Predlagala sta: »*Brisati nacionalne in geografske meje z združevanjem ljudi in sredstev na konceptu socialističnega jugoslovanstva.*« Med predlogi je naštetih še več akcij splošnojugoslovanskega pomena, na koncu pa je obljubljeno: »*Ne bomo začeli z nobeno dejavnostjo brez soglasja in aktivne volje CK.*«³⁰

Slovenski politični vrh se do srede leta 1956 ni resneje ukvarjal z nacionalnimi odnosi in s pomenom nacionalnih kulturnih ustanov. Odločneje je nastopil le dvakrat. Najprej na posvetu organizacijskega sekretariata CK KPS 17. marca 1952 v obrambo slovenskega filma. Tudi nekateri Slovenci, v tem primeru Rudi Janhuba, so zagovarjali obstoj le centralnega filmskega ateljeja, ker »*je za današnje prilike naravnost luksuz, da ima vsaka republika svoje filmsko podjetje.*« Janhuba je še predlagal, da bi imeli v Jugoslaviji zaradi finančnih vzrokov le po eno umetniško akademijo posamezne zvrsti, Slovenci pa bi zaradi tradicije ohanili svojo gledališko akademijo. Takšnemu mnenju sta odločno nasprotovala Stane Kavčič in Lidija Šentjunc. Prvi je dejal, da ni garancij, da bo film kaj cenejši, če bomo imeli le en studio, Šentjurčeva pa je dodala, da bo po tej logiki kdo postavil pod vprašaj še obstoj univerz po vseh republikah.³¹

Drugo vprašanje, ki so ga načeli v slovenskem političnem vrhu, je bilo uporaba slovenskega jezika v jugoslovanskih diplomatskih predstavništvih v državah, kjer je živelo veliko Slovencev. Po poročilu in mnenju Slovenske izseljenske matice je SZDLS sredi leta 1953 od zvezne vlade zahtevala, naj se Slovincem omogoči uporaba materne jezika in da mora biti v državnih predstavništvih v Nemčiji, Franciji, Belgiji, Nizozemski in Argentini nameščen vsaj po en uradnik slovenske narodnosti.³²

Slovenski kulturniki so poudarjali nacionalne kulturne interese. To stališče so večkrat obravnavali na sejah

³⁰ ARS, IS-KPK, f. 10, dok. 291/55.

³¹ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik razširjene seje organizacijskega sekretariata pri CK KPS, 17. 3. 1952.

³² ARS, RK SZDLS, š. 19, Seja predsedstva SZDLS, 8. 7. 1953, str. 26, in Seja predsedstva SZDLS, 8. 7. 1954, str. 1–9.

predsedstva SZDLS. Josip Vidmar je tam ugovarjal splošnim ocenam o slovenskem nacionalizmu in šovinizmu in dokazoval, da je razlika med nacionalnim in nacionalističnim. Boj za slovensko kulturo je nacionalno vprašanje, je trdil Vidmar. Ob podatku, da je dobilo znanstveno društvo Bosne in Hercegovine za nekatere namene desetkrat več denarja kot SAZU, je sklenil: *»Če to ugotovimo in se s tem ne strinjamo, potem to ni ne nacionalistično ali šovinistično, ampak popolnoma jasen račun, da te stvari ne morejo biti v redu.«*³³

O mednacionalnih odnosih v Jugoslaviji so se do srede petdesetih let pogovarjali ob obravnavi gospodarske problematike in zavračanju govoric o zapostavljenosti Slovenije ob vsakokratnem sprejemanju proračuna, ko so skušali zvezni organi z vlaganji v manj razvite republike zgladiti razlike v državi. Slovenski politični vrh je, tako kot jugoslovanski, v tem času kritike v Sloveniji še razglašal za nacionalistične. To dokazuje že omenjeni primer Pavlihe, ki je kritiziral prepočasen tempo v gospodarstvu oz. Svetozarja Vukmanovića-Tempa. Uredniki so dobili avgusta 1955 partijski opomin, ker so *»včasih premalo občutljivi za vso pestrost posebnega razvoja in mentalite v ostalih predelih Jugoslavije«*.³⁴

Vendar so se vodilni Slovenci zavedali, da je problem čedalje hujši. To kažejo besede Borisa Kraigherja, izrečene 14. januarja 1955: *»Razprave, ki gredo s stališča zapostavljenosti republike, ne mislim, da jih je treba zaradi nekakšne discipline zatirati, ampak mislim, da jih je treba postaviti drugače in to že zaradi tega, ker že dalj časa ugotavljamo, da imamo od tega politično in ekonomsko škodo. (...) Zavedati se je treba, da je naš plan dosežen v težki in ostri bitki z birokratskimi, centralističnimi in administrativnimi tendencami, ki so še tudi v Beogradu. Take diskusije pa te tendence samo še oživljajo.«*³⁵

³³ ARS, RK SZDLS, š. 19, Seja predsedstva SZDLS, 9.6.1953, str. 15–16.

³⁴ ARS, CK ZKS III, š. 61, Poročilo komisije za slučaj »Pavlihe«, 29.7.1955.

³⁵ ARS, RK SZDLS, š. 19, Seja predsedstva SZDLS, 14.1.1955, str. 34.

NA POTI K ENOTNI »JUGOSLOVANSKI« KULTURI

Za začetek široke akcije v smeri kulturne unifikacije Jugoslavije bi lahko šteli sejo ideološke komisije CK ZKJ 8. in 9. maja 1956 in referat Petra Stambolića o problemih nadaljnje krepitve enotnosti narodov Jugoslavije. Stambolić je pohvalil težnje h kulturnemu zbliževanju narodov v Jugoslaviji ter kritike poskusov regionalizma in republiške zaprtosti. Za povezovanje, je dejal, so si že prizadevali književniki z almanahom Zveze književnikov Jugoslavije, tudi likovniki so se začeli bolj zbliževati. V nasprotju s temi je kritiziral gledališča, češ da se omejujejo na pisce svoje narodnosti. Dodal je že staro tezo, da je filmskih podjetij preveč. Vsaj delno je priznal specifiko Slovenije in Makedonije pri problemih založniške dejavnosti. Za to je predlagal orientacijo na tri jezikovna območja, torej koordinirano za Srbijo, Hrvaško, Bosno in Hercegovino in Črno goro.³⁶

Po tej seji so se pomnožile razprave o povezovanju na kulturnem področju v Jugoslaviji. Ideološka komisija CK ZKJ je izdelala več elaboratov s predlogi.

Prvi je bil elaborat o problemih na področju kulture in prosvete iz decembra 1956 ali januarja 1957. V njem je avtor navedel, da so potrebna nova posvetovalna telesa, ki bi vodila enotno kulturno politiko v vsej državi. Zato je komisija za ideološko vzgojno delo SZDLJ predlagala ustanovitev zveznih organov družbenega upravljanja za založništvo in film, razmišljali so o stalni konferenci republiških svetov za kulturo in prosveto in stalni konfe-

³⁶ ARS, CK ZKS III, š.76, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKJ, 8.–9.5.1956, str.6.

renci univerz. Za Svet kulturnoprosvetnih zvez Jugoslavije je ideološka komisija CK ZKJ predlagala, naj se njegova centralna funkcija poveča, in opozorila, da ima Slovenija o tem drugačno stališče kot druge republike. O stalnem problemu, filmski produkciji, so rekli, da se zaenkrat še ne sme administrativno zmanjševati število podjetij. Avtor elaborata je razmišljal še o čim močnejši povezavi radijskih in kasneje televizijskih postaj.³⁷

Junija 1957 je poslala ideološka komisija CK ZKJ republiškim komisijam še elaborata o problemih množične kulturne dejavnosti in umetnosti. V elaboratu Razvitak i problemi kulturno-masovne delatnosti je avtor ugotovil, da so narodne kulture običajno omejene navznoter in so nevarne za duhovno in politično enotnost jugoslovanske mnogonacionalne družbene skupnosti, da bi večja enotnost pomenila prihranek sredstev, da kulturnemu primitivizmu pomagata narodni romantizem in malomeščanščina, to pa sta antisocialistična ideološka tokova, in da se množična kulturnoprosvetna dejavnost zapira v republiške okvire, ker Svetu kulturnoprosvetnih zvez Jugoslavije še ni uspelo vzpostaviti pravega stika med republikami. Enotni pogledi in enotna usmeritev bi lahko bistveno pripomogli k napredku kulturnoprosvetne dejavnosti.³⁸

Pisec elaborata O problemima umetnosti se je zavzel predvsem za socialistično kulturo, ki da omogoča razvoj mladih kultur (makedonske) in kultur narodnih manjšin (madžarske, albanske, turške, italijanske). Pisec se je skliceval na ideologijo, kritiziral pretirano poudarjanje tradicije in prilagajanje tujim idejnim tokovom, o nacionalnem pa, kljub temi o umetnosti, ni dosti razmišljal.³⁹

Poskusi poenotenja kultur v Jugoslaviji se niso omejevali zgolj na pisanje elaboratov, ampak so jim sledila dejanja. Zvezi književnikov Jugoslavije so leta 1956 odobrili dotacijo za organizacijo medrepubliških književnih

³⁷ ARS, CK ZKS III, š. 76, Neki problemi u oblasti kulture i prosvete.

³⁸ ARS, CK ZKS III, š. 76, Razvitak i problemi kulturno-masovne delatnosti.

³⁹ ARS, CK ZKS III, š. 76, O problemima umetnosti.

večerov in krožna potovanja književnikov. Ta dejavnost naj bi po mnenju zveznega društva »doprinesla k zbliževanju naših nacionalnih literatur in bi bila koristna za ustvarjanje nekega enotnega jugoslovanskega kriterija v naši književnosti«. ⁴⁰

Vodstvo Zveze književnikov Jugoslavije je že pred tem, junija 1956, predlagalo, da bi bilo koristno o teh stvareh spregovoriti na diskusijskem plenumu s temo književnost in družba danes. Na njem naj bi govorili predvsem o problemu enotnosti in univerzalnosti v jugoslovanski književnosti: *»Tema, ki bi morala obravnavati problem, koliko je v naši literaturi notranje jugoslovanskega, nacionalno jugoslovanske enotnosti in koliko je naša literatura, ki omogoča in ohranja svoje specifične nacionalne oblike, jugoslovansko univerzalna.«* Seznam referentov, je menilo vodstvo zveze, ne bi smel biti sestavljen tako kot za diskusijski plenum novembra 1954, torej *»na nekem republiškem ključu«*. ⁴¹

Dne 8. februarja 1957 so na seji predstavnikov filmskih podjetij iz vse države pri Rodoljubu Čolakoviću vnovič predlagali združevanje vseh filmski produkciji namenjenih sredstev v Jugoslaviji. Predlog je imel zagovornika v zveznem Združenju filmskih proizvajalcev, ki je podpiralo nadaljnji razvoj Košutnjaka. ⁴² Bojan Štih je že prej na seji filmskega sveta Triglav filma izjavil, da je *»proti, da pošlje svojega zastopnika na posvetovanje pri tovarišu Čolakoviću«*. ⁴³ To je prva javna izjava o bojkotu stališč zveznih organov, ki sem jo našel v pregledanem gradivu.

Elaborat Neki osnovni problemi kinematografije so sestavili v Čolakovičevem kabinetu, upoštevali pa so pripombe z omenjene seje in zagovarjali politiko investiranja glede na splošnojugoslovanske potrebe in racionalnega izkoriščanja zmogljivosti. To je sicer pomenilo

⁴⁰ A DSP, Korespondenca 1956/II, Dopis Zveze književnikov Jugoslavije, 11. 12. 1956.

⁴¹ ARS, IS-KPK, f. 13, dok. 194/56.

⁴² ARS, RK SZDLS, f. 32, Zapisnik posvetovanja komisije za ideološko vzgojno delo pri predsedstvu SZDLS, 22. 3. 1957, str. 3.

⁴³ Ibidem, str. 13.

podporo Beogradu in Košutnjaku, toda zaradi zahtev manjših centrov in pripomb komisije za idejno vzgojno delo SZDLJ v elaboratu niso predlagali ukinitve oz. združevanja manjših, tehnično šibko razvitih filmskih središč.⁴⁴

Najbolj se je pritisku centra prilagodil Svet kulturnoprosvetnih zvez Jugoslavije. Na seji 5. junija 1956 je tajnik Ašer Deleon predlagal razširitev sveta in okrepitev njegove vloge. Tudi zaradi mnenja predsednika Ivana Regenta in drugih slovenskih predstavnikov v svetu, Franceta Boštjančiča in Janka Liške, se to še ni zgodilo.⁴⁵ Podrobnejše teze o reorganizaciji so bile sestavljene jeseni leta 1956, dobile pa so podporo vseh drugih jugoslovan-skih republik, še posebej nerazvitih. Po reorganizaciji naj bi občasna srečanja nadomestili s povečanim profesionalnim aparatom in z redno skupščino, namesto izmenjave izkušenj bi naredili lasten koncept, zaradi sprememb dela pa bi bilo potrebno tudi preimenovanje.⁴⁶

Spremembe v dejavnosti oz. večjo pristojnost centralnega sveta na račun republiških zvez kulturnih in prosvetnih društev so določali neposredno v komisiji za idejno vzgojno delo zveznega odbora SZDLJ ob sodelovanju ideološke komisije CK ZKJ.⁴⁷

Še najmanj so na sejah zveznih ideoloških komisij razpravljali o poenotenju šolstva, saj so že od leta 1953 potekale priprave na šolsko reformo. Ta je pomenila prav poenotenje šolskih sistemov v Jugoslaviji in zbližanje učnih načrtov.

Nekatere ideje so presegale zbliževanje šolskih sistemov in so pomenile poskus popolne unifikacije. Na sestanku predstavnikov republiških zavodov za šolstvo

⁴⁴ ARS, IS-KPK, f.17, dok.138/57.

⁴⁵ ARS, ZKOS, f.12, m.9, Zapisnik sa sednice Veća kulturno-prosvetnih saveza u Jugoslaviji, 5.6.1956.

⁴⁶ ARS, ZKOS, f.16, m.1, Dopis Veća kulturno-prosvetnih saveza u Jugoslaviji, 3.12.1956.

⁴⁷ ARS, CK ZKS III, š.76, Zaključci sa sednice sekretarijata ideološke komisije CK SKJ, 17.5.1956, str.2, in Kratak pregled rada sekretarijata (...), 10.7.1957, str.3.

septembra 1956 v Beogradu (Slovenijo je zastopala Draga Humek) so na primer razpravljali o predlogu, da bi ukinili republiške zavode in ohranili le zveznega.⁴⁸

Omenil sem že, da so hoteli ukiniti republiške zavode za poučne filme. Potem ko je ta predlog propadel, je nastal problem s povezovanjem tovrstnih zavodov v začetku leta 1958, ob načrtovani ustanovitvi zveznega zavoda za izobraževanje odraslih. Da je tak zavod potreben, so soglašali predstavniki vseh republik, le da so mu pripisovali različne kompetence. Hrvaški in slovenski so menili, naj začne na skromnih temeljih in da je bistvo koordinacija različnih ustanov in dejavnosti v Jugoslaviji.⁴⁹

Na splošno je na načrtovano šolsko reformo v Sloveniji letelo veliko ostrih kritik, najpogosteje zaradi ustvarjanja neke imaginarne jugoslovanske enotnosti. Ta bi republikam z boljšim izhodiščnim položajem, predvsem Sloveniji, škodovala, saj bi se morale prilagajati manj razvitim. Hudo sporna je bila za Slovence zahteva po enotnem prosvetnem svetu Jugoslavije, ki bi določal šolski proces v vseh delih države ali vsaj vplival nanj.

Najprej so se po običaju proti poskusom poenotenja oglasili kulturniki, kasneje pa so se jim pridružili slovenski politiki, čeprav sprva le na zaprtih sejah svojih organov. Kritike kulturnih ustvarjalcev so se v začetku omejevale na nasprotovanje nekaterim zakonskim osnutkom. Prvi ostrejši odgovor zunaj tega konteksta je bil reakcija na predlog o enotnem jugoslovanskem kriteriju v književnosti, ki ga je omenilo zvezno društvo književnikov, javnosti pa ga je v beograjskem Delu predstavil in utemeljeval Zoran Mišić.

Oktobrski številki Naše sodobnosti leta 1956 je urednik revije Drago Šega na koncu dodal svojo glosso »Kriterij« in resničnost. Zapisal je, da gre za že obrabljene teze postšestojanuarskih režimov o »*integraciji jugoslovanske književnosti*« in »*končnem jugoslovanskem integralu*«, na katere ne

⁴⁸ ARS, CK ZKS III, š. 60, Stenografski zapisnik sestanka aktiva komunistov-pedagogov pri CK ZKS, 7.1.1957, str. 2.

⁴⁹ ARS, ZKOS, f. 20, Stenografski zapisnik sa svetovanja u Zagrebu, 10.3.1958.

bi bilo treba odgovarjati, če ne bi podobnih slišali še od drugih ljudi. Z naštevanjem teh, omenil je izjavo Oskarja Daviča na kongresu jugoslovanskih pisateljev v Ohridu in nasploh dejavnost zveznih društev pisateljev in likovnikov, je nakazal, da so kritike Mišića namenjene tudi njim. Šega je napadel predvsem teritorialno vrednotenje kulture v Mišićevih izrazih o »republiškem partikularizmu«, »ozkorepubliških pojmovanjih« ipd. in dodal, da je Mišićev enotni jugoslovanski kriterij enako regionalen in zato nesmiseln, ker »s svojim pridevkom *enotni* suponira obstoj različnih, heterogenih regionalnih kriterijev, ki prav tako ne obstoje in ne morejo obstojati«. V analizi Mišićevega članka je navedel: »V Jugoslaviji zanj take družbeno zgodovinsko nastale formacije, kot je slovenska, hrvaška, srbska ali makedonska kultura sploh ne obstoje. V sestavku (...) se mu ne zdi niti enkrat potrebno omeniti, da je Jugoslavija večnarodna država, kaj šele, da bi enega samega med temi narodi imenoval z njegovim lastnim imenom. (...) Tudi o kakem slovenskem ali makedonskem jeziku mu ni nič znanega; na enem samem mestu omenja, pod poglavjem *enotni književni jezik*, srbohrvaščino.« Za tem je Šega dodal, da so slovenska, hrvaška, srbska in makedonska kultura, kot vse druge po svetu, nacionalne.⁵⁰

Mišića je v Naših razgledih januarja 1957 ošvrknil še scd; to kratico je uporabljal Bojan Štih. V kritiki katastrofalno slabega prevoda publikacije Zveze borcev NOV Jugoslavije v članku z zgovornim naslovom Neopravičljivo se je Štih spraševal, ali je slaba slovenščina (če bi tisti jezik sploh smeli tako imenovati) posledica podcenjevanja enega izmed enakopravnih jugoslovanskih narodov »ali pa je morda slovenščina v tem koledarju tudi že posledica tistega obče jugoslovanskega kriterija, ki ga propagira v beograjskih revijah književnik Zoran Mišić, ki z omalovaževanjem govori o pokrajinskih dialektih v Jugoslaviji«.⁵¹

Podobne očitke kot Šega in Štih Mišiću je namenil Matej Bor februarja 1958 v Naši sodobnosti Miodragu Protiću za članek Sadašnji trenutak jugoslovenske književnosti: »Jugoslovanska literatura ni organska celota, temveč

⁵⁰ Naša sodobnost, IV, 1956, št. 10, str. 957–960.

⁵¹ Naši razgledi, VI, št. 2, 26. 1. 1957, str. 41.

jo sestavljajo različne nacionalne literature, ki so nastale in rasle pod posebnimi zgodovinskimi pogoji, na osnovi lastnih kulturnih tradicij, v območju lastnega knjižnega jezika in po lastni notranji zakonitosti, kar vse velja še danes.» Bor je sklepal, da Protić očitno ne pozna slovenskega jezika, temveč le tiste slovenske pisce, katerih dela so prevedena v srbohrvaščino, in zato ni pristojen za ocenjevanje slovenske literature.⁵²

Slovenski kulturniki so kritizirali tudi uporabo srbohrvaščine v kinematografih. Decembra 1956 je objavil zahtevo po slovenskih podnapisih Beno Zupančič. Zavrnil je ekonomski račun, po katerem se podjetjem ne splača žrtvovati nekaj tisočakov za to, da bi ugodila nacionalnim pravicam Slovencev.⁵³

Najbolj po načrtih centra je potekala centralizacija v množični amaterski kulturi, saj ni imela Slovenija tu niti podpore Hrvaške. Tako so predlogom, da je treba okrepiti Svet kulturnoprosvetnih zvez Jugoslavije, od decembra 1956 nasprotovali le slovenski predstavniki.⁵⁴ Prevladalo pa je večinsko mnenje v državi. Na skupščini 15. in 16. junija 1957 so svet preimenovali v Kulturnoprosvetni svet Jugoslavije in povečali njegov profesionalni aparat. Da naj bi bila njegova vloga centralna in ne koordinativna, pa je nakazal sekretariat za finance zvezne vlade, ko ga je uvrstil v prvi rang družbenih organizacij in mu namenil velike vsote denarja.⁵⁵

V Sloveniji so na to ostro reagirali. Na seji predsedstva Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije 21. novembra 1957 v Iškem Vintgarju so razpravljali, ali je nadaljnje sodelovanje v jugoslovanskem okviru smotno. Ivan Regent in Roman Albreht sta zavrnila kritike iz Beo-

⁵² Naša sodobnost, VI, 1958, št. 2, str. 140–141.

⁵³ Naša sodobnost, IV, 1956, št. 12, str. 1145–1150. Glej še: Naši razgledi, VI, št. 9, 11. 5. 1957, str. 215.

⁵⁴ ARS, ZKOS, f. 16, Dopis Veća kulturno-prosvetnih saveza u Jugoslaviji, 3. 12. 1956.

⁵⁵ ARS, ZKOS, f. 20, m. 12, Skupština Kulturno-prosvetnog veća Jugoslavije, 15.–16. 6. 1957, in Stenografske beleške sednice Sekretarijata (...), 15. 10. 1958, str. 14.

grada na račun šovinizma, lokalizma in nacionalizma, češ da so številne pripombe Slovencev upravičene. Poudarila sta, da potrebujemo slovenske prevode zveznih časopisov, slovenske plakate in podnapise za filme, kritizirala sta objave v cirilici v Sloveniji in nerazumevanje drugih, da bi radi Slovenci tudi v zveznih organih govorili slovensko. Regent je predlagal, naj bi bili slovenski podnapisi pogoj, da se lahko filmi vrtijo v Sloveniji. Rekel je, da na plenum sveta v Beogradu ne bo šel, ker mu oporekajo govorjenje v slovenščini, in dodal, naj bodo seje sekretariata zveznega sveta bolj poredko, če hočejo, da bodo sodelovali tudi Slovenci. Ob vprašanju, kako doseči, da ne bodo vseh slovenskih stališč kratkotalo preglasovali, je Regent predlagal: *»Nesrečno iniciativo za večje sem dal jaz. Zato dajem še drugo iniciativo. Če večje ne bi moglo biti drugo kakor konzultativni organ, mi izstopimo.«* Albreht je dodal: *»Sem za to, da se tam javno skregamo ter da se publicira naše stališče, da so za nas glede praktičnih vprašanj obvezne samo odločitve našega organa.«*⁵⁶

Slovenski predstavniki se po preglasovanju stališč Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije nekaj let po večini niso več udeleževali sej Kulturnoprosvetnega sveta Jugoslavije v Beogradu. Občasno je le še Vinko Trinkaus obveščal vodstvo zveze o tem, kaj se dogaja v Beogradu, vendar se za to niso kaj prida menili.

Združevalne tendence so se kazale tudi pri povezovanju jugoslovanskih univerz. Meduniverzitetno konferenco naj bi po predlogu Krsta Crvenkovskega preoblikovali v stalno konferenco z imenom Skupnost jugoslovanskih univerz in lastnim statutom. O osnutku statuta so razpravljali v zadnjih mesecih leta 1956, sprejeli pa so ga na meduniverzitetni konferenci 15. januarja 1957 v Skopju. Univerzitetni svet ljubljanske univerze je bil proti določbam, da sme skupnost izdajati direktive (pristajal je le na priporočila), in zamisli medfakultetnih konferenc, ki

⁵⁶ ARS, ZKOS, f.13, m.1, Zapisnik seje predsedstva ZSPDS, 21.11.1957, str. 1–8. Potrebo po podnaslavljanju filmov v slovenščini je Regent omenil tudi na seji glavnega odbora SZDLS, 21.5.1957 (ARS, RK SZDLS, š.19, Seja glavnega odbora SZDLS, 21.5.1957, str.71).

bi razbijale univerzo kot celoto. Predlagal je še, naj Skupnost jugoslovanskih univerz nima stalnega sedeža (torej Beograda, op. p.), temveč naj bo sedež vsakokrat na rektoratu tiste univerze, od koder je predsedujoči skupnosti. Statut je bil sprejet z nekaterimi predlaganimi pripombami,⁵⁷ toda težnje, da bi razbili celovitost univerz in povezali visoke šole na jugoslovanski ravni niso zamrle. Ljubljanska univerza jih je znova zavrnila maja 1958, ko je hotela Skupnost jugoslovanskih univerz z novimi predpisi okrepiti svoj položaj. Ob tem je uprava ljubljanske univerze poudarila, da zanjo ne pride v poštev nič drugega kot to, da bi bila skupnost koordinacijsko telo.⁵⁸

Slovenski politični vrh je začel o problemih zaradi centralizacije kulturne sfere resneje razmišljati, ko so iz Beograda poslali elaborate ideološke komisije CK ZKJ. Do teh so bili v slovenski ideološki komisiji zelo skeptični. Najprej so na seji 22. januarja 1957 zavrnili predlog o zveznih organih družbenega upravljanja. Še najmanj bi bili ti organi zaradi slovenskega jezika potrebni za založništvo. Če bi že imeli zvezna telesa, bi lahko po mnenju slovenskih ideologov obstajala le pri centraliziranih dejavnostih, kot sta bila radio in film, pa še v tem primeru so pristajali le na funkcijo koordinacije.⁵⁹

Zvezni organi niso popustili. Poleti 1957 so pripravili predloga uredb za v elaboratu zvezne ideološke komisije omenjena sveta pri zvezni vladi, za film in radiodifuzijo. Generalni direktor Triglav filma Brane Tuma je 18. septembra 1957 o predlagani uredbi o filmskem svetu napisal, da so formulacije nejasne in pomanjkljive, da »se prav lahko uveljavijo tudi težnje po centralizaciji« in da svet ne sme biti direktivni organ, kot predvideva osnutek.⁶⁰

⁵⁷ AMSU, Zapisniki, knj. 13, Zapisnik 9. redne seje univerzitetnega sveta, 16.1.1957, str. 7, in Zapisnik 10. redne seje univerzitetnega sveta, 25. in 30.3.1957, str. 7.

⁵⁸ AMSU, Zapisniki, knj. 14, Zapisnik 23. redne seje univerzitetne uprave, 10.5.1958, str. 7–8.

⁵⁹ ARS, CK ZKS III, š. 76, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKS, 22.1.1957, str. 6–7 in 13–15.

⁶⁰ ARS, SPK LRS, f. 45, dok. 1421/1–57.

K osnutku uredbe o svetu za radiodifuzijo in televizijo je imel podobne pripombe direktor Radia Ljubljana France Perovšek. Zapisal je, da gre za poskus poenotenja radijskega programa za vsa oddajna središča in širjenje pristojnosti zvezne vlade na račun republiških. O rentabilnosti, s katero so zvezni organi pogosto upravičevali svoja stališča, je menil, da *»bi bilo mogoče obsoditi kot neracionalno tudi obstoj republik, njihovih ljudskih skuščin in Izvršnih svetov«*. Končal je z besedami, *»da je predloženi osnutek v sedanji obliki popolnoma neuporaben celo kot izhodišče za razpravljanje«*.⁶¹

O poskusih centralizacije so v slovenskem partijskem vrhu razpravljali še na seji ideološke komisije CK ZKS 25. junija 1957, ko so obravnavali druge elaborate zvezne ideološke komisije. Boris Ziherl in Jože Goričar sta kritizirala filmske plakate in podnaslove, Lev Modic pa je dejal, da so zahteve po enotnem radijskem programu nesmiselne. Eno je izmenjava dobrih oddaj, drugo pa enoten program, je poudaril Modic, ki je bil v mislih tudi že na bližnjem VII. kongresu ZKJ: *»Uveljaviti nekatere podobne programske smernice kot neko smer na kongresu ZKJ, pa se mi zdi slabo.«* Perovšek je glede radia povedal, da je možno govoriti o izmenjavi glasbenih oddaj, problematične pa so enotne govorne oddaje. Prenašanje izkušenj iz enonacionalnih držav v Jugoslavijo ni možno, je menil Perovšek in dodal, da zagovor slovenskega programa ni nacionalistična koncepcija. Močno je nacionalni moment poudaril Modic: *»Nima smisla govoriti o enotni socialistični kulturi, če ne bomo dopustili, da se vsaka nacionalna kultura razvija po svoje. Socialistična kultura je baza za našo kulturo, ne pa neka jugoslovanska kultura.«* Sklenil je, da pomeni pretirano poudarjanje jugoslovanstva negacijo nacionalnih razlik, ki obstajajo.⁶²

Slovenski partijski vrh se je torej leta 1957 že izrekel proti poskusom centralizacije, vendar se jih pred VII.

⁶¹ ARS, SPK LRS, f. 45, dok. 1441/1–57.

⁶² ARS, CK ZKS III, š. 76, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKS, 25.6.1957.

kongresom ZKJ ni upal odločno napasti ali celo obsoditi. Razprave o mednacionalnih odnosih so potekale za zaprtimi vrati, za uradno stališče ZKS pa je še vedno veljalo, da gre po večini za slovenske šovinistične pojave, ki jih je treba zatirati.⁶³

Od kod ta bojazen, je težavno soditi. Predvsem Boris Kraigher je bil vse kaj drugega kot neodločen politik. Slovensko vodstvo je po vsej verjetnosti čakalo, kako bosta reagirali predvsem Makedonija in Hrvaška.

Na VII. kongresu ZKJ naj bi tako center kot republike jasno povedali vsak svoje. Že ob pripravi gradiva za poročila na kongresu je postalo jasno, da bodo ena vročih tem razprav mednacionalni odnosi v Jugoslaviji oz. regionalno in nacionalno načelo pri obravnavanju kulture.

⁶³ ARS, CK ZKS III, š.7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 27.9.1957, str.8, in Stenografski zapisnik VII. plenarne seje CK ZKS, 24.-25.1.1958, str.93.

VII. KONGRES ZKJ IN NACIONALNO VPRAŠANJE

Slovenski partijski vrh javnosti pred kongresom ni nakazal, kakšna stališča o mednacionalnih odnosih bo zagovarjal. V nasprotju s tem je Dobrica Ćosić le tri dni pred začetkom kongresa nakazal mnenje nasprotne strani. V intervjuju, objavljenem 19. aprila 1958 v Ljudski pravici, je izjavil: *»Kajti mnogi naši sodobni teksti so prepojeni z nacionalno eksaltacijo in to v toliki meri, da lahko že govorimo o novi obliki nacionalne romantike in romantičnega nacionalizma. Tako stališče in čustvovanja pa niso nikoli čisto brez šovinistične primesi, ne glede na to, če se mi tega zavedamo ali ne.«* Namesto nacionalne je Ćosić predlagal internacionalistično koncepcijo, po običaju zagovornikov jugoslovanstva pa ni pozabil kritizirati *»republiške teritorialnosti naše književnosti«*.⁶⁴

Ćosić je našel kritje za svoja stališča v meglenih frazah nedorečenega programa ZKJ, ki naj bi bil sprejet na kongresu. Socialistični internacionalizem in nacionalna zavest, prežeta z internacionalizmom, je pisalo v programu, *»nista ločena pojava, ampak dve plati enotnega procesa«*. V Jugoslaviji ne obstaja nacionalno vprašanje kot problem nacionalnega hegemonizma in zatiranja narodov. Komunisti bi se morali po črki programa bojevati proti negativnim pojavom v nacionalnih odnosih, kot so nacionalizem, partikularizem in centralizem, ter za utrjevanje duha socialističnega internacionalizma.⁶⁵ Smernice so bile tako splošne, da so dopuščale številne razlage.

⁶⁴ Ljudska pravica, XXIV, št. 92, 19.4.1958, str. 6.

⁶⁵ Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1958, str. 433–436.

Na VII. kongresu ZKJ, ki je bil od 22. do 26. aprila 1958 v Ljubljani, je na plenarni seji 24. aprila nacionalne odnose načel Boris Kraigher. Poudaril je, da je Jugoslavija že prerasla v enoten socialistični organizem, v okviru katerega se razvija posebna oblika jugoslovanskega socialističnega patriotizma, ta pojav pa »nima ničesar skupnega s tendencami o ustvarjanju nekega enotnega jugoslovanskega naroda«. Jugoslovanski socialistični patriotizem temelji na popolni enakopravnosti vseh jugoslovanskih narodov in narodnih manjšin, obstajajo pa tudi nove oblike za obravnavanje nacionalnega vprašanja: »Gre predvsem za birokratske centralistične težnje tako v okviru posameznih republik kakor v okviru federacije. Te birokratsko-centralistične težnje včasih iščejo zase opravičilo v raznih ali nacionalističnih ali unitarističnih argumentih.« Kraigher je dodal, da se bodo ti problemi vedno znova pojavljali, dokler bodo med predeli države tako velike gospodarske razlike.⁶⁶ Enakovredno je sicer ocenil obe nevarnosti, nacionalistično in unitaristično, novost tega nastopa pa je bila že v tem, da je visok slovenski funkcionar javno nasprotoval integracijskim težnjam na jugoslovanski ravni.

V delu komisij je bilo moč slišati tudi povsem drugačna stališča. Dosti so razpravljali o uvajanju komunalnega sistema, ki naj bi vplival tudi na razvoj kulture. Čedo Kapor si je ta sistem predstavljal kot zamenjavo za tedanjo (republiško, op. p.) teritorialno razdelitev, tako da bi se Jugoslavija spremenila v skupnost komun. Za negativne in času neprimerne je označil ostanke republiške razdvojenosti, težnjo po republiški avtarkiji, ki povzroča težave, npr. v šolstvu z različnimi učnimi programi, učbeniki in stopnjami šol. Te probleme je težko reševati, je dejal, »zaradi nekih starih, umetnih, preživetih meja«. Poudaril je, da s tem ne misli negirati nacionalnih pravic in zavesti in da lahko v prihodnji organizaciji države obstaja tudi neki organ federacije, ki bi se formiral po nacionalnem ključu.⁶⁷ V tem je jasno razviden poskus majorizacije Srbov kot večinskega naroda v Jugoslaviji,

⁶⁶ VII. kongres SKJ, Stenografske beleške, Beograd 1958, str. 459–465.

⁶⁷ Ibidem, str. 565–568.

saj Kapor ni omenil teritorialne razdelitve po nacionalnem ključu.

O komunalnem sistemu so v komisiji za notranjepolitična in gospodarska vprašanja razpravljali še številni drugi delegati, vendar ni šel nobeden tako daleč kot Kapor, ki je s povezovanjem komunalnega sistema z republiškimi mejami napeljal na razmišljanje o ukinitvi republik. Če bi razprave o komunalnem sistemu »prevedli« v kulturno problematiko, je to pomenilo podporo teritorialnemu nasproti nacionalnemu obravnavanju kulturnih vprašanj in zagovarjanje unitarnega jugoslovanstva.

Ta koncept je podprl tudi Nijaz Dizdarević. Izhajal je iz izkušenj v Bosni in Hercegovini, kjer so v šolah uporabljali učne programe in učbenike iz Srbije, Hrvaške in Bosne in Hercegovine, učiteljski kader pa je bil šolan v treh republikah. Ker so še vedno razlike, je poudaril, bi se morali komunisti bojevati za enoten pravopis za srbsko-hrvaško govorno območje. Toda Dizdarević je izkušnje Bosne in Hercegovine projiciral tudi širše in predlagal: *»Boj za še višjo stopnjo enotnosti ne pomeni negacije narodnih pravic, ki so v naši teoriji in praksi dosežene, toda nikakršna umetna ovira se ne sme postavljati na pot razvoja v Jugoslaviji k postopnemu stapljanju narodov. Toda mislim, da takšne umetne bariere obstajajo in da mi, komunisti, nismo bili vedno dovolj aktivni in iniciativni, da bi se bojevali za njihovo odstranjevanje.«*⁶⁸

Takšnim težnjam je najprej ugovarjala makedonska delegatka Ljiljana Čalovska. V ocenjevanju teh odnosov kot medrepubliških in ne mednacionalnih, je dejala, se skriva nevarnost nepravilnega razlikovanja teženj za kulturnim zbliževanjem od birokratsko-centralističnih in unitarističnih tendenc, ki le škodujejo razvijanju kulturnih stikov. Čalovska je dodala, da je sodelovanje Srbije in Bosne, kjer gre za enotno jezikovno območje, nekaj povsem drugega kot sodelovanje Srbije in Makedonije.⁶⁹

Od slovenskih delegatov se je za nacionalni princip zavzel Ivan Potrč. Jugoslavija je federativna tvorba ena-

⁶⁸ Ibidem, str. 559–601.

⁶⁹ Ibidem, str. 617–619.

kopravnih narodov, je poudaril, posamezne kritike folklorizma, provincializma in lokalizma pa niso upravičene in izhajajo iz hegemonističnih teženj. Socialistična skupnost se lahko nemoteno razvija le ob spoštovanju samostojnega kulturnega razvoja vseh narodov.⁷⁰

V poročilih komisij, resoluciji in novinarskem poročanju s kongresa nesoglasje v mednacionalnih odnosih in vprašanje teritorialnega ali nacionalnega obravnavanja kulture nista bili omenjeni. Vsi so se zavzeli le za krepitev komunalnega sistema. Toda na VII. kongresu ZKJ se je prvič po 2. svetovni vojni začelo javno razpravljati o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji. Po kongresu so postale tovrstne razprave popolnoma »legalne« v nasprotju s prejšnjimi leti, ko je ZKJ zagovarjala stališče, da je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji z letom 1945 rešeno enkrat za vselej in ga ni več. Ta sprostitev je kmalu povzročila politične prepire po vsej državi.⁷¹

Na vprašanje, ali je zvezna oblast resno računala s tem, da naj bi komunalni sistem v perspektivi ukinil republike, ni mogoče odgovoriti brez vpogleda v arhivske dokumente jugoslovanskih zveznih organov. Kapor in Dizdarević sta na VII. kongresu ZKJ pokazala, da zagovorniki takšne rešitve nacionalnega (oz. teritorialnega) vprašanja obstajajo.

Novo teritorialno razdelitev Jugoslavije, kar za kulturno sfero pomeni zmanjševanje vloge naroda kot nosilca narodne kulture, so podprli predvsem v Srbiji in Bosni in Hercegovini. Hrvati na VII. kongresu ZKJ niso reagirali na to, a so nesoglašanje pokazali že v letih po uvajanju komunalnega sistema. Najhuje so novosti kritizirali v Sloveniji in Makedoniji, kjer ni mogel veljati noben argument o prihranku denarja, poenostavitvi poslovanja in enotnem določanju programskih smernic za delo v kulturi. Če bi Slovenci in Makedonci pristali na takšno reševanje nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji, bi se odpovedali svojemu jeziku.

⁷⁰ Ibidem, str. 791–793.

⁷¹ Pešić, Jugoslavenstvo, str. 99–111.

NASPROTOVANJE JUGOSLOVANSKIM INTEGRACIJSKIM PROCESOM V KULTURI

Po VII. kongresu ZKJ je začel slovenski politični vrh odločnejše nasprotovati dolgoročni politiki poenotenja kultur v Jugoslaviji, ki jo je do srede leta 1958 toleriral. Ta sprememba se ni izrazila v javnih nastopih politikov ali v zapisanih programskih smernicah, temveč v podpori stališčem slovenskih kulturnikov. Kritike jugoslovanstva v kulturi so bile v Sloveniji vse pogostejše.

Konec leta 1958 so slovenski politiki podprli težnjo RTV Ljubljana po lastnem programu. Direktor RTV France Perovšek je zapisal, da jih je na obisku v Ljubljani Edvard Kardelj *»v celoti podprl«* in jim svetoval, *»naj se v okviru dejavnosti obeh medijev še odločnejše upiramo unitarizmu in pazimo, da se TV ne bi zgodilo tisto, kar je medtem že spodletelo na področju radia, namreč, da bi njegovim informacijam, kulturni dejavnosti, vzgoji in izobraževanju ter zabavnemu programu nadeli prisilni jopič centralizma in tudi tako spodkopavali identiteto narodov Jugoslavije.«*⁷²

O pol leta starem zveznem zakonu o šolstvu so spregovorili na seji izvršnega komiteja CK ZKS 17. februarja 1959. Boris Kraigher je dejal, da šolska reforma ni dovolj premišljena in da je problematično zagovarjanje enotnosti šolstva za vso Jugoslavijo. Ponovil je že nekaj let stare kritike slovenskih znanstvenikov na račun šolske reforme in nakazal, da Slovenija ne pristaja več na poenotenje in ne bo upoštevala vseh določb zveznega zakona. To stališče⁷³ je

⁷² Perovšek, Radio Ljubljana, str. 17.

⁷³ ARS, CK ZKS III, š.8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 17.2.1959.

javnosti v milejši obliki predstavil šolski minister Vlado Majhen mesec kasneje na plenumu glavnega odbora SZDLS.⁷⁴

Ostrejšega in odkritega nasprotovanja težnjam centra v letih 1958 in 1959 še ni bilo, saj sta imeli takrat prednost drugi kulturnopolitični nalogi. Prva je bila že opisana akcija proti »klasični« inteligenci, druga pa priprava poročil o obdobju po uvedbi komunalnega sistema in načrtov za leta 1961–1965. Prav ob izdelavi poročil se je slovenska oblast soočila z vsemi težavami, ki sta jih v kulturi povzročala komunalni sistem in teritorialno načelo. Nasprotovanje poenotenju kultur v Jugoslaviji je povezano z načrtovanjem razvoja v obdobju 1961–1965. Spori pa so v bistvu nastali zaradi različnih stališč o ekonomski problematiki in neuspešnih poskusov, da bi reformirali gospodarstvo.

Toda leto 1959 je le prineslo bistveno novost. Marca so se o mednacionalnih odnosih dvakrat pogovarjali na CK ZKJ. Glavna tema je bila diskusija o pritožbah albanskega prebivalstva na Kosovu, vendar so na sklic seje precej vplivale tudi zahteve slovenskega vodstva, predvsem tista, naj dovolijo republiški zakon o manjšinskem šolstvu. Izdaja tega zakona se je zaradi pritiskov zveze (za njimi so bila predvsem srbska stališča) zavlekel za več let. Slovencem so poleg Albancev izdatno pomagali Makedonci s kritiko, da zvezni sekretariat za zunanje zadeve nepravilno obravnava njihovo manjšino v Grčiji in Bolgariji.⁷⁵

Posebej na seji izvršnega komiteja CK ZKJ 24. marca 1959 so se odkrito pokazala nasprotja med stališči republik.⁷⁶ Slovenski partijski vrh se torej prvemu sistematičnejšemu poskusu poenotenja kultur v Jugoslaviji po 2.

⁷⁴ ARS, RK SZDLS, š.19, Seja glavnega odbora SZDLS, 13.–14.3.1959, str.1–13.

⁷⁵ ARS, CK ZKS III, š.69, Zaključci izvršnog komiteta CK ZKJ o pitanju nacionalnih manjina, 2. 3. 1959; ARS, CK ZKS III, š.8, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 5.3.1959, str.1–10; Stevan Bezdanov: Vzgoja in izobraževanje v dokumentih KPJ in ZKJ, Ljubljana 1981, str.111–112.

⁷⁶ Bilandžić, Zgodovina SFRJ, str.252.

svetovni vojni ni uprl vse dotlej, dokler ga niso s kritiko zveznih organov podprli predstavniki nekaterih drugih republik. Pri različnih ocenah slovenskih in jugoslovanskih oblastnikov je bil eden bistvenih argumentov slovenske strani, da je treba zaradi drugačnega jezika in različne zgodovinske preteklosti probleme ocenjevati z različnih zornih kotov.

V slovenskem partijskem vrhu so o tem največkrat govorili ob pripravah na sprejetje perspektivnega razvoja FLRJ za obdobje od 1961 do 1965. Predloge zveznih organov o pomoči nerazvitim, rasti produktivnosti, gospodarskih skladih in drugem je izvršni komite CK ZKS obravnaval 1. aprila 1960. Večino predlogov je zavrnil in se zavzel za večje upoštevanje ekonomskih kriterijev.⁷⁷ Precej burno so o gospodarskem sistemu razpravljali tudi na posvetovanju Društva ekonomistov v Beogradu 10. in 11. novembra 1960. Predstavniki slovenskega društva so se potegovali za večje upoštevanje ekonomskih meril, toda razprave o bogatih in revnih so poleg gospodarskih odprle tudi druga vprašanja.⁷⁸

Predlagani načrt gospodarskega razvoja Jugoslavije za obdobje 1961–1965 so slovenski gospodarstveniki v celoti odbili. Zavod za gospodarsko planiranje LRS je v istem mesecu, ko so se ekonomisti pripravili v Beogradu, sestavil 26 strani pripomb h gospodarskemu načrtu.⁷⁹ Pripombe Zavoda – in slovenski politični vrh ni dal vedeti, da se z njimi ne strinja – so bile nekaj povsem drugega kot načrtovanje v stilu planskega socialističnega gospodarstva.

Nasprotja med zveznimi in slovenskimi organi so se pokazala po večini v letih 1960 in 1961. V kulturni sferi, ki nas zanima, so se od slovenskih oblastnikov najbolj angažirali predsednik sveta za znanost LRS dr. Joža Vilfan, predsednik sveta za kulturo in prosveto Boris Kocijančič

⁷⁷ ARS, CK ZKS III, š.15, Zapisnik redne seje izvršnega komiteja CK ZKS, 1.4.1960, s prilogami.

⁷⁸ ARS, IS-KPK, f.25, dok.87/61.

⁷⁹ ARS, IS-KPK, f.23, dok.69/60.

in republiški sekretar za kulturo, prosveto in znanost Beno Zupančič.

Vilfan si je predvsem prizadeval doseči decentralizacijo zveznega sklada za znanost. Ko je junija 1960 kritiziral elaborat zveznega sveta za znanost o temeljnih problemih znanstvenoraziskovalnega dela na področju družbenih ved, je povedal, da je srbohrvaščina le eden od enakopravnih jezikov: *»Mnenja smo, da izdajanje slovarjev posameznih nacionalnih jezikov ne spada v pristojnost Zveznega sveta za znanost. Če pa se v tem primeru odločimo za zvezno pristojnost, potem je treba dati v program izdajo slovarjev za vse nacionalne jezike, ne pa samo za srbsko-hrvatski jezik.«*⁸⁰

Zvezni svet je leta 1961 znova predlagal ustanovitev zveznih znanstvenih inštitutov in kritiziral ustanavljanje raziskovalnih zavodov po »administrativno-teritorialnih« načelih. Svet za znanost LRS je 13. oktobra 1961 reagiral dosti ostreje kot leto prej: *»Svet meni, da je znanost, ki je občečloveška, integralni del vsake nacionalne kulture, ta pa je potencialno totalna, in če po eni strani ni mogoče, da bi ji vnaprej odrekali pravico do kakršne koli dejavnosti ali do katere koli vede, tako tudi ni mogoče, da bi za znanstveno delo uveljavljali samo jugoslovanske kriterije in ravni, pri tem pa pozabljali, da je občečloveška, da nas ravno pri angažiranju in uveljavljanju na mednarodnem torišču čakajo pomembne naloge.«* Na zvezni svet so naslovili več zahtev: izdaja naj le priporočila in ne predpisuje obveznosti; iz zveznega sklada naj se financirajo le naloge, ki so nujne za federacijo, *»nikakor pa ne sodi v njegovo dejavnost na primer finansiranje fundamentalnih raziskovanj, tako imenovanih 'zveznih' inštitutov (ki so po dosedanjih izkušnjah zvezni samo po virih finansiranja)«*; leta 1962 naj zvezni sklad neha financirati vso drugo dejavnost (kadrovsko politiko, opremo za študij, znanstvene časopise) in v prihodnjih letih le do konca izpelje že začete projekte.⁸¹

Kmalu potem je dr. Joža Vilfan sestavil načrt Raziskovalno delo, posebej njegovo financiranje. Na vidnem

⁸⁰ ARS, SPK LRS, f. 51, dok. 167/1–60.

⁸¹ Objave, XIII, št. 1, februarja 1962, str. 6. Glej še: ARS, IS-KPK, f. 23, dok. 88/60.

mestu ga je 3. decembra 1961 objavilo ljubljansko Delo. Vilfan je poudaril, da je znanost sestavni del nacionalne kulture in da to ne velja le za tiste znanosti, ki se ukvarjajo z nacionalno kulturo (pri tem je mislil na jezik, zgodovino, etnologijo itd.), temveč za vse. V načrtu ni zanikal, da sta zvezni svet za znanost in zvezni sklad potrebna, vendar se je zavzel za bistveno zmanjšanje njihovih pristojnosti.⁸²

Republiški sekretar Beno Zupančič je prvič javno nakazal nasprotovanje zveznim organom v posredni kritiki komunalnega sistema in drobljenja sredstev. Junija 1960 je dejal, da je finančni sistem za kulturniško področje v letih 1957–1960 napačen. Nadaljeval je, da so med okraji velike razlike po načinu porabe sredstev, da so sredstva premajhna, da bodo za naslednje petletno obdobje sredstva za znanost izločena iz skupnih postavk za kulturo in da je treba spodbuditi financiranje znanosti.⁸³

Posebej aktiven je bil Zupančič v zahtevah po slovenskih filmskih podnapisih in plakatih. To je bilo že več let predmet spora z distribucijskimi podjetji iz drugih republik, ki so imela kritje v zvezni zakonodaji. Zaradi komercialnih vzrokov in podpore enotnemu jugoslovanskemu gospodarskemu prostoru Slovenija s pravnimi akti ni mogla posredovati proti uporabi neslovenskega jezika v javnosti.

Svet za kulturo in prosveto LRS je 27. junija 1959 apeliral na vse pristojne organe v državi, zlasti Združenje reproductivne kinematografije FLRJ, naj pozovejo vsa podjetja k izvajanju priporočil o podnapisih in reklamah v slovenskem jeziku, Trgovinski zbornici LRS pa je priporočil, naj podjetja v njeni sestavi *»zahtevajo in kupujejo kopije filmov le s slovenskimi napisi in uporabljajo reklamni material samo v slovenskem jeziku«*.⁸⁴ Odbor za prosveto in kulturo zvezne vlade je na te pobude reagiral le s tem, da je priporočil podjetjem, naj upoštevajo zahteve Slovencev.⁸⁵ Ni pa

⁸² Delo, III, št. 330, 3. 12. 1961, str. 6.

⁸³ ARS, RK SZDLS, f. 111, Zapisnik posvetovanja, 11. 6. 1960, str. 1–7.

⁸⁴ Objave, X, št. 3, 1. 11. 1959, str. 6.

⁸⁵ ARS, IS-Odbor za prosveto, f. 8, Zaključci sa sednice odbora za prosveto in kulturo ZIS, 9. 7. 1959.

pomislil na spremembo zakonskih predpisov ali zagrozil s sankcijami.

Ker mediji očitno niso dovolj kritizirali uporabe neslovenskega jezika v javnosti, je Beno Zupančič maja 1961 jasno povedal, da slovenska oblast ne vztraja več pri starih stališčih o slovenskem nacionalizmu in šovinizmu: »Pri vsej tej diskusiji bi omenil, da so člani Sveta za kulturo postavili vprašanje, kot da se nekateri faktorji bojijo načeti to vprašanje zaradi bojazni, da bi bili šovinisti. Tu gre za osnovno ustavno pravico. (...) Pri slovenski filmski mreži ne more biti izgovora, da ne bi mogli biti filmi opremljeni s slovenskim besedilom. O tem vas informiram zato, da te stvari z vso ostrino postavljate na dnevni red.« Po seji skupščinskega odbora za prosveto in kulturo 15. maja 1961, na kateri je Zupančič izrekel ta poziv, je France Perovšek novinarjem naročil, »naj omenijo, da se je razpravljalo o tem vprašanju na našem odboru in kakšno je bilo stališče odbora«. ⁸⁶ Odtlej je bilo tovrstnih kritik seveda vse več, svet za prosveto in kulturo LRS pa je od vseh pristojnih zahteval, naj opremijo filme v obtoku s slovenskimi podnapisi in reklamnimi plakati. ⁸⁷

Ker apeli niso kaj prida zalegli, je nastopil republiški svet nekoliko ostreje. V zagrebškem Telegramu je bilo 3. novembra 1961 objavljeno odprto pismo Bena Zupančiča filmskim distributerjem, v katerem je zahteval odgovor, zakaj slovenskim gledalcem kratijo narodne in ustavne pravice. Štiri dni zatem, 7. novembra, je Zupančič na seji sveta za kulturo in prosveto LRS predlagal spremembo dotedanje taktike kritik in apeliranja in se zavzel za odločnejše korake. Za njim je predsednik sveta Boris Kocijančič jasno povedal, da gre tokrat zares in ne zgolj za razburkanje javnosti in da bo treba, če ne bo šlo drugače, začeti zapirati kinodvorane, v katerih ne bodo upoštevali priporočil o uporabi slovenskega jezika. ⁸⁸

Kakšen je bil končni rezultat akcije, po pregledanem gradivu ni moč natančno ugotoviti. Nekateri podatki po-

⁸⁶ ARS, LS LRS, f. 54, Zapisnik 22. seje, 15. 5. 1961, str. 34–35.

⁸⁷ Objave, XIII, št. 1, februarja 1962, str. 5.

⁸⁸ Delo, III, št. 322, 24. 11. 1961, str. 6; Naši razgledi, X, št. 22, 18. 11. 1961, str. 519–520.

vedo, da je bil prej opremljen s slovenskimi podnapisi približno vsak četrti film, potem pa več kot polovica filmov v obtoku. Akcijo so najbolj podprli ljubljanski kinematografi, ki niso hoteli za leto 1962 podpisati nobene pogodbe brez zagotovila, da bodo v filmih slovenska besedila. Najslabše je bilo v krajih, kjer so bile kinodvorane v lasti domov Jugoslovanske ljudske armade.⁸⁹

Ob koncu leta 1961 je svet za kulturo in prosveto LRS, upošteva predlog sveta za znanost o decentralizaciji zveznega sklada za znanost, predlagal zveznim organom še decentralizacijo zveznega filmskega sklada in ustanovitev republiških filmskih skladov.⁹⁰

Slovenci so močno kritizirali tudi prodajo otroških slikanic in mladinske literature, ki so bile tiskane v drugih republikah in v katerih je bil slovenski jezik zelo slab. Jože Potrč je februarja 1960 predstavnike slovenske vlade naravnost vprašal, kako bi bilo možno prepovedati prodajo takih del v Sloveniji. Beno Zupančič mu je odgovoril, da zakonske možnosti za prepoved ni; edina možnost je, da javni tožilec prepove nadaljnje prodajanje publikacij, za katere meni, da za mladino niso primerne.⁹¹

Tudi zahtevam zveznih organov po enotnem jugoslovanskem radijskem in televizijskem programu je slovenska oblast vse glasneje nasprotovala. Namesto »jugoslovanski« so predlagali izraz »skupni program«, pa še tega bi moralo biti čim manj. To stališče je oblikovala komisija za založniško dejavnost in tisk glavnega odbora SZDLS maja 1961. Na seji zveznega odbora SZDLJ 19. junija 1961 so slovenski predstavniki poudarili, da je televizija nacionalna in kulturna potreba in jo je treba razvijati v skladu s stališči in z možnostimi posameznih republik. Osnova bi morali biti nacionalni programi, izmenjava oddaj med postajami pa bi morala temeljiti na dogovoru

⁸⁹ Naši razgledi, X, št. 22, 18. 11. 1961, str. 519; ARS, LS LRS, f. 54, Zapisnik 22. seje, 15. 5. 1961, str. 34; LS LRS, 4. sklic, knj. 10, Ljubljana 1962, str. 410.

⁹⁰ Objave, XIII, št. 1, februarja 1962, str. 6.

⁹¹ ARS, LS LRS, f. 46, Stenografski zapisnik popoldanskega nadaljevanja 12. seje, 23. 2. 1960, str. 10–12.

med postajami kot samostojnimi institucijami, torej brez vrhovnega zveznega organa.⁹²

Podobno stališče je začelo slovensko vodstvo v začetku leta 1961 zagovarjati tudi pri sodelovanju med jugoslovanskim časopisjem. Odnos med Delom in Borbo naj bi urejala pogodba o izmenjavi novic in člankov, tako da bi tudi Slovenija z Borbo širila svoja stališča v druge republike, kot so jih te v Sloveniji.⁹³ Po takšni pogodbi bi lahko Delo kot centralni slovenski dnevnik zahtevalo recipročno objavo svojih člankov v Borbi.

Kakšne težave dela širjenje »skupnih« novic, so pokazale Filmske novosti. Po mnenju sveta za kulturo in prosveto LRS je uredništvo novic pri Zvezda filmu v Beogradu pomanjkljivo poročalo o pomembnih dogodkih v Sloveniji, s tem pa filmsko javnost v Jugoslaviji enostransko informiralo.⁹⁴ Filmske novosti so v Beogradu pripravljali le v srbohrvaščini, češ da bi sinhronizacija v druge jezike pripravo zelo podražila.

V začetku leta 1960 se je slovenska oblast lotila še povezovanja kulturnih ustanov s tujino in poslovanja s posredovanjem Beograda. Tokrat je kritizirala center nekoliko bolj zadržano, saj se je bala, da bi preveč nekontrolirano poslovanje privedlo do povezovanja slovenskih kulturnikov s politično emigracijo. Zvezni organi naj bi ohranili nekatere pristojnosti, toda le koordinativne, akcije pa bi smele neposredno izpeljati slovenske kulturne ustanove. Na ideološki komisiji CK ZKS so razmišljali, da bi vlogo posrednice pri izmenjavi knjig s tujino zupali Slovenski matici. Tudi v radiodifuziji bi lahko bili zvezni organi samo posredniki, vsebinsko stran sodelovanja pa bi morala za slovenske potrebe prevzeti RTV Ljubljana.⁹⁵

⁹² ARS, RK SZDLS, f.126, Zapisnik seje komisije za založniško dejavnost in tisk pri glavnem odboru SZDLS, 19. 5. 1961, s prilogami.

⁹³ ARS, RK SZDLS, f.126, Zapisnik seje komisije za založniško dejavnost in tisk pri glavnem odboru SZDLS, 10. 2. 1961, str. 3–4.

⁹⁴ Objave, XI, št. 1, 31. 3. 1960, str. 4.

⁹⁵ ARS, CK ZKS III, š. 141, Zapisnik sestanka ideološke komisije CK ZKS, 8. 3. 1960, str. 11–13.

Predloge za poenotenje množične kulture je v Sloveniji obravnavala komisija za idejno vzgojno delo SZDLS, ki jo je v začetku šestdesetih let vodila Marija Vilfan. Sredi leta 1960 so v komisiji razpravljali o zvezni akciji Mesec knjige. Potekala je vsako leto oktobra v Srbiji, na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini, na konferenci v organizaciji ideološke komisije SZDLJ 14. junija 1960 v Beogradu pa so sklenili, da jo morajo razširiti na vso državo. Vendar slovenski »zastopnik na tej konferenci še ni glasoval za to, da se tej jugoslovanski akciji pridruži tudi naša republika«.⁹⁶

Člani komisije za idejno vzgojno delo SZDLS so 5. julija 1960 odločali, ali naj se Slovenija pridruži akciji. Uvodoma je Avgust Vižintin poudaril, da imamo v Sloveniji Prešernov teden in da je za slovenske razmere februar ugodnejši termin kot oktober. Marija Vilfan je odgovorila, da moramo v Sloveniji »napraviti lasten program zanj (akcijo, op. p.) in ne sprejeti mehanično vseh parol, izdanih v jugoslovanskem merilu, ker je v Sloveniji problematika drugačna kot v drugih republikah«. Omenila je, da se tudi republiški sekretar za kulturo Beno Zupančič ne strinja s takšno akcijo. Na specifično slovenske razmere so opozarjali še nekateri člani komisije. Več jih je menilo, da v Sloveniji razmere ne dovoljujejo zgolj manifestativnih akcij, temveč stalno sistematično delo. Po razpravi so sklenili, da Slovenija v akciji ne bo sodelovala in bo s tem seznanila glavni odbor SZDLS, Marija Vilfan pa bo to stališče pojasnila zvezni komisiji.⁹⁷ Že dva dni kasneje je Vilfanova iz Beograda poročala, »da je bilo na zadnjem sestanku sklenjeno, da vsaka republika lahko priredi mesec, kadar želi. S tem odpadejo vsi problemi.«⁹⁸

Spremenil se je tudi odnos slovenskega vrha do Kulturnoprosvetnega sveta Jugoslavije, še posebej ko je ta v predlogu delovnega načrta pred sezono 1960/61 poskušal okrepiti svojo vlogo. Predlagal je nov način delegi-

⁹⁶ ARS, RK SZDLS, f. 98, Akcija »Mesec knjige«.

⁹⁷ ARS, RK SZDLS, f. 111, Zapisnik seje komisije za idejno-vzgojno delo glavnega odbora SZDLS, 5. 7. 1960, str. 6–14.

⁹⁸ ARS, RK SZDLS, f. 111, Marija Vilfan: Dodatna informacija, 7. 7. 1960.

ranja članov in povezavo posameznih zvrsti dejavnosti v jugoslovanske organizacije.⁹⁹

Od slovenskih članov sveta je vodstvo SZDLS že prej zahtevalo, naj začnejo spet hoditi na seje in se bojujejo za to, da se bo politika sveta spremenila. Vodstvo Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije je zato po seji 14. oktobra 1960, ko je obravnavalo delovni načrt sveta in zavrnilo zahteve po enotnih jugoslovanskih zvezah ter namesto reprezentančnega predlagalo delegiranje po delovnem principu, s svojim stališčem seznanilo Marijo Vilfan.¹⁰⁰ Ta ga je 17. oktobra 1960 zagovarjala na seji komisije za idejno vzgojno delo zveznega odbora SZDLJ, ki je vodila delo Kulturno-prosvetnega sveta Jugoslavije. Vilfanova je nasprotovala centralizaciji, podprli pa so jo nekateri drugi razpravljalci, ki so kritizirali predlagani program sveta, češ da poskuša iz povezovalnega organa narediti vrhovno ustanovo za kulturno sfero v Jugoslaviji. V sklepni besedi na posvetu v Beogradu je Milentije Popović (po besedah Marije Vilfan) dejal, »da ga je sicer presenetila diskusija v zvezi z značajem Veća, da pa je dobro, da so tovariši dali svoje pripombe, ker nekateri predlogi res kažejo tendenco institucionaliziranja«. Člani zvezne komisije so sklenili, naj svet ne ustvarja vertikalno povezanih organov, naj posamezne zvrsti koordinirajo delo na ravni federacije, če si to želijo, ne sme pa svet institucionalizirati povezav v jugoslovanske organizacije.¹⁰¹

Problem za slovenske kulturne ustanove v zamejstvu je bil stalno zniževanje dotacij za dejavnost manjšine v Italiji. Slovenska oblast je bila prisiljena omejevati subvencioniranje slovenskega tiska v Trstu, leta 1961 pa je prišla »v Ljubljano vrsta delegacij, ki zahtevajo, da podvzamemo potrebne korake in preprečimo zapiranje slovenskega gledališča v Trstu ter vrste dijaških domov«. Boris Kraigher je povedal: »Mi bi lahko te stvari obravnavali kot republika, če bi

⁹⁹ ARS, ZKOS, f.29, m.1, št.744, Informacija o radu i problemima Kulturno-prosvetnog veća Jugoslavije, 7.10.1960.

¹⁰⁰ ARS, ZKOS, f.29, m.1, št.744.

¹⁰¹ Ibidem. Glej še: ARS, RK SZDLS, f.111, Zapisnik 1. seje komisije za politično in idejno vzgojno delo pri glavnem odboru SZDLS, 19.10.1960, str.10.

razpolagali z lastnimi deviznimi sredstvi, dokler pa smo vezani na sredstva iz zveznega proračuna, tega ne moremo.»¹⁰²

V začetku šestdesetih let so se kazali različni pogledi na odnose v Jugoslaviji tudi v izdajanju republiških zakonov. Poudariti je treba dvoje. Prvič, ustanovili ali preoblikovali so več republiških skladov (za pospeševanje kulturnih dejavnosti, filmsko dejavnost, raziskovalno dejavnost, šolstvo), vanje pa se je stekalo nekaj sredstev, ki so bila prej prihranjena za zvezne sklade. Drugič, z večletnimi zaostanki so izdali zakonske akte, ki jih prej niso mogli, ker so ti upoštevali slovenske specifičnosti (in s tem posredno nasprotovali ustvarjanju »jugoslovanskega povprečja«). Gre predvsem za zakona o knjižnicah in manjšinskem šolstvu.

Slovensko politično vodstvo v letih 1960–1962 ne bi moglo tako odločno nasprotovati zveznim političnim in oblastnim organom, če ne bi imelo podpore v nekaterih drugih republikah. Predvsem Makedonci so bili že dlje časa skeptični do politike zveznih organov glede nacionalnih odnosov, zaostрили so se albansko-srbski odnosi na Kosovu in tudi Hrvati so bili proti krepitvi zveznih organov.

Še preden je izbruhnila polemika Pirjevec-Čosić, sta bila širši slovenski javnosti dobro znana dva koncepta o nadaljnjem razvoju Jugoslavije. Pri tem so se prepletale gospodarske in kulturne težave. Zvezni organi so tudi na kulturnem področju običajno opravičevali svoja stališča z razlogi kot sta ekonomičnejša razporeditev sredstev in poenostavljeno poslovanje. V gospodarstvu naj bi po njihovem mnenju prevladal skupni jugoslovanski trg. To pa so zvezni funkcionarji s Titom na čelu preprosto prenesli v zahtevo po ustvarjanju enotne socialistične kulture v Jugoslaviji. Dejansko tudi ti niso izrecno poudarjali pojmov »jugoslovanski narod« in »jugoslovanska kultura«, vendar se je za nejasnimi frazami skrivala težnja, da bi integrirali nacionalne kulture na višji socialistični stopnji,

¹⁰² ARS, CK ZKS III, Stenografski zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 11. 10. 1961, str. 36–39.

ki bi ustvarila razmere za nastanek jugoslovanske socialistične kulture.

Slovensko vodstvo se je vsaj v zahtevah po enotnem gospodarskem prostoru strinjalo z jugoslovanskim, vendar je imelo tudi pri gospodarski reformi močne pomsleke proti krepitvi centra. Ta se je kazala v poskusih diktiranja zveznih skladov in porabi sredstev federacije za gradnjo objektov v Beogradu, ki so bili za Slovenijo brez pomena. Na kulturnem področju pa ni bilo med zveznimi in slovenskimi organi niti minimalnega soglasja.

POLEMIKA PIRJEVEC-ĆOSIĆ IN RAZČIŠČEVANJE MEDNACIONALNIH ODNOSOV

Polemika med Dušanom Pirjevcem in Dobrico Ćosićem v Naši sodobnosti pomeni vrhunec nasprotovanj med dvema pogledoma na nacionalno vprašanje in dvema konceptoma o nadaljnjem razvoju Jugoslavije. Sprožil jo je Pirjevec marca 1961 na račun intervjuja Dobrice Ćosića za zagrebški Telegram 20. januarja 1961, razprave pa so se vleklye do srede leta 1962. Šlo je pravzaprav za polemiko med slovenskim in srbskim (posredno jugoslovanskim) vodstvom, saj so za Ćosićem stali visoki krogi v Beogradu, v Pirjevčevih člankih pa so bila na glas izrečena stališča slovenskega vodstva. V razpravo o nacionalnem vprašanju so se vključili drugi srbski in slovenski kulturniki. V beograjskih revijah Delo in Književne novine so zagovarjali integralistične teze o stapljanju v enotno socialistično kulturo, v odmevih v Sloveniji pa močnejšo federalizacijo v ekonomiji, kar bi posredno spodbudilo razvoj slovenske nacionalne kulture.¹⁰³

Ćosića naj bi pri polemiziranju spodbujali Jovan Veselinov, Aleksandar Ranković in Josip Broz.¹⁰⁴ Vlogo slovenskega političnega vrha razlaga Dimitrij Rupel takole: »Nekateri Pirjevčevi sodobniki pa vedo povedati, da so bile na Pirjevčevem tekstu Kraigherjeve korekture.«¹⁰⁵ V nasprotju s tem tedanji urednik Naše sodobnosti Drago Šega trdi, da je do polemike »prišlo po avtonomni odločitvi uredniškega

¹⁰³ Več o polemiki glej: Repe, Obračun s Perspektivami, str.13–16; Peković, Ni rat ni mir, str.300–303; Rupel, Slovenski intelektualci, str. 98–116.

¹⁰⁴ Povzeto po: Repe, Obračun s Perspektivami, str.14–15.

¹⁰⁵ Rupel, Slovenski intelektualci, str.103.

*kolegija, ne pa po kakih navodilih od zgoraj, kot bi to rad videl Dobrica Ćosić».*¹⁰⁶

Arhivski dokumenti govorijo drugače. Šega je 3. oktobra 1961 sporočil Kraigherju, da je dobil Ćosićev odgovor na Pirjevčevo glosa o nacionalnem vprašanju. Ker je bil ta po Šegovem mnenju napisan tako, »da nujno terja odgovora«, bi bil to začetek polemike o vroči in aktualni temi. Zato je urednik Naše sodobnosti Kraigherju pojasnil stališče uredniškega odbora: »Mi smo v načelu pripravljene Ćosićev članek objaviti in tudi odgovoriti nanj, zavedamo pa se, da bo ta polemika imela ne samo različen, ampak tudi zelo oster odmev po vsej Jugoslaviji – in morda ne samo po Jugoslaviji –, zato bi radi, prej ko karkoli ukrenemo, vprašali Tebe kot odgovornega političnega človeka za mnenje, ali je v dani situaciji sploh politično oportuno objavljati to polemiko ali ne.«¹⁰⁷

Boris Kraigher je že naslednji dan, 4. oktobra 1961, sprejel Draga Šego in se z njim osebno pogovoril.¹⁰⁸ Kakšno je Kraigherjevo stališče, se je pokazalo v decembrski številki Naše sodobnosti, ko sta bila hkrati objavljena Ćosićev članek in Pirjevčev odgovor. Vse skupaj je začinila zelo ironično napisana glosa na račun distributerjev srbsko-hrvaško podnaslovljenih filmov iz drugih jugoslovanskih republik.

Zaostreni mednacionalni odnosi, polemika med Pirjevcem in Ćosićem in vpletenost političnih krogov v Ljubljani in Beogradu so pripeljali jugoslovansko vodstvo do sklepa, da je takšno razpravljanje politično škodljivo in ga je treba zaustaviti. Po nadaljevanju polemike Pirjavec–Ćosić je ob koncu leta 1962 in v začetku 1963 z več govori v dogajanje posegel sam Josip Broz. Poudaril je zahtevo po skupni socialistični kulturi, ki mora biti jugoslovanska. Integracija je nujnost, je zatrjeval, ne pomeni pa zanikanja nacionalnih pravic, kajti socialistična kultura ne more biti le stvar posamezne republike ali

¹⁰⁶ Inkret–Šega, Pet pisem, str. XXXVIII.

¹⁰⁷ ARS, IS-KPK, f. 25, dok. 175/61.

¹⁰⁸ Ibidem.

naroda, ker bi to pomenilo separatizem, ki bi imel težje posledice.¹⁰⁹

Besede Josipa Broza so bile bistveno bližje trditvam Dobrice Ćosića kot Dušana Pirjevca. Če bi k temu dodali premestitev Borisa Kraigherja sredi leta 1962 v Beograd, politično negotovo prihodnost Edvarda Kardelja in kritike vodstvu slovenske Partije, ki se je moralo aprila 1962 zagovarjati v Beogradu, bi lahko sklepali, da je bila slovenska stran v tem sporu hudo poražena.¹¹⁰

Ta preprosti sklep ne drži. Če se hočemo o tem prepričati, je treba povezati zaostrene mednacionalne odnose in polemiko med Pirjevcem in Ćosićem z nekim drugim vprašanjem iz tega obdobja. Gre za pristojnosti federacije, republik in občin v novem upravnem sistemu. Ofenziva centralističnih sil se je začela prav med pripravi na sprejem nove ustave Jugoslavije. Zagovorniki jugoslovanskega integralizma so skušali s širitvijo manevrskega prostora spraviti v osnutek ustave čim več lastnih stališč: centralistično odločanje, krepitev državnega aparata in krepitev zveznih skladov za gospodarske in negospodarske panoge, uveljavitev Jugoslavije ne kot zveze narodov, temveč kot zveze komun, torej nadomestitev republike z manjšimi teritorialnimi enotami.

Če te zahteve prenesemo na kulturno problematiko, so si prizadevali za enotno socialistično kulturo v mejah Jugoslavije, enotne zvezne sklade (filmski, znanstveni, založniški itd.), v šolstvu enotne učne programe in učbenike, ki bi upoštevali razlike le pri t. i. nacionalni skupini predmetov (materni jezik, zgodovina, geografija), uveljavljanje večinskega jezika po vsej državi, ohranitev vloge centra pri izmenjavi kulturnih stikov s tujino in privilegij centralne založbe pri nakupu tuje literature. Zagovor takšnih stališč je bil star že desetletja: meje znotraj Jugoslavije so umetne, poenostavitev delovanja in vodenje z enega mesta pomeni manjše stroške, Jugoslavija

¹⁰⁹ Repe, *Obračun s Perspektivami*, str. 15 in 24–30; Peković, *Ni rat ni mir*, str. 303–305.

¹¹⁰ Več o dogodkih v letu 1962 glej: Repe, *Utrinki*.

je konec koncev enoten, zaključen gospodarski in kulturni prostor.

Slovenski politični vrh je imel povsem drugačne ideje. Namesto krepitev centra je zagovarjal krepitev federalnih enot, v kulturi uveljavitev (oz. ohranitev) nacionalnega vidika, decentralizacijo zveznih skladov in manjše pristojnosti zveznih organov, uveljavitev (oz. ohranitev) povezave komune z republiškim središčem namesto podrejenosti zveznemu centru, v gospodarstvu pa večjo vlogo ekonomskih zakonitosti namesto planskega določanja.

V polemiki med Dušanom Pirjevcem in Dobrico Čosićem sta bila malce drugače predstavljena oba koncepta, federalistični in centralistični. Slovensko vodstvo si je hotelo pridobiti podporo v javnosti. Zato so bili Pirjevčevi in Čosićevi članki decembra 1961 ponatisnjeni v Delu, dnevniku z največjo naklado v Sloveniji. To se je zgodilo prav takrat, ko sta začela minister Joža Vilfan in republiški sekretar Beno Zupančič vsak na svojem področju odkrito kritizirati predloge in stališča zveznih organov za znanost in kulturo, slovenski predstavniki v jugoslovanski skupščini pa so nasprotovali predlaganemu proračunu za leto 1962. Predsednik in podpredsednik slovenske vlade Boris Kraigher in Stane Kavčič sta bila glede možnosti, da bi premagali centralistično koncepcijo, na prelomu let 1961 in 1962 precej optimistična.¹¹¹

Da je slovenska oblast v celoti podpirala Pirjevčeva stališča, pove tudi tole: zunaj polemike je bil na dan republike, 29. novembra 1961, v osrednjem slovenskem časopisu Delu, glasilu SZDLS, objavljen Pirjevčev članek O nekaterih sodobnih nacionalnih zadevah. V njem avtor ni omenjal imen (torej Čosića), ves tekst pa je zvenel kot opozorilo, do kod segajo skrajne meje popuščanja. Ob koncu članka je pisalo: *»Vendar pa se mora pri tem (zagovornik centralizma in integralizma, op. p.) varovati, da stvari ne zameša in da tako pod geslom boja proti staremu ne začne ovirati konstruktivnega reševanja novih, specifično naših vprašanj.«*¹¹²

¹¹¹ Repe, Utrinki, str. 1500–1503.

¹¹² Delo, III, št. 327, 29. 11. 1961, str. 6.

S političnim besednjakom bi lahko rekli, da je začel slovenski politični vrh ob koncu leta 1961 populistično akcijo za nabiranje točk. Ustvarjanje naklonjenega javnega mnenja proti stališčem zveznih oblasti je bilo nov pojav v političnem razvoju po 2. svetovni vojni (nekaj let kasneje je to ponovil Stane Kavčič ob cestni aferi). Pomembne odločitve so namreč običajno sprejemali za zaprtimi vrati, javnosti pa so postregli le s končnimi rezultati, na katere ni mogla vplivati in ki ji niso povedali ničesar o resničnih konfliktih.

Tako med VII. kongresom ZKJ v Delu zaman iščemo smisel besed Čeda Kaporja in Nijaza Dizdarevića, zagovornikov enotne kulture v Jugoslaviji. Iz člankov Dušana Pirjevca in Dobrice Ćosića je širša slovenska (in jugoslovanska) javnost prvič »uradno« izvedela, da so v Jugoslaviji nasprotja o političnem, gospodarskem in kulturnem razvoju.

Polemika med Pirjevcem in Ćosićem dobi v takšni luči pomen odkritega zagovarjanja dveh konceptov o nadaljnjem razvoju Jugoslavije, konceptov, ki sta se bojevala za prevlado v novi ustavi. S slovenskim konceptom (oz. Pirjevčevimi stališči) so se po mnenju slovenskega vrha strinjali tudi Hrvati,¹¹³ Slovenci pa so zaradi zagovarjanja nacionalnega vidika pri manjšinskem šolstvu, Filmskih novostih, uporabi več jezikov v državnih uradih itd. lahko računali tudi na podporo Makedoncev in Albancev.

Na akcijo slovenskega političnega vrha ob koncu leta 1961 so v Beogradu odgovorili na skupnem sestanku komisije za ideološko delo CK ZKJ in predsednikov republiških komisij 26. decembra 1961. Uvodničar Petar Stambolić je v referatu O nekaterih pojavih nacionalizma poudaril: »Na področju kulture postaja diskusija o nacionalnem vprašanju vse bolj burna in legalizirana.« Pri tem je mislil na različna stališča o enotnih učbenikih ter iskanju skupnih jugoslovanskih potez v zgodovini, književnosti in na likovnih razstavah, nov dokaz za to pa je bila polemika Pirjavec–Ćosić: »Ta polemika je prišla v naelektrizirano ozračje, tako da njena objava v dnevnem tisku ni prispevala k

¹¹³ Repe, Obračun s Perspektivami, str. 15.

reševanju vprašanja, ampak se lahko z njo odprejo vrata tudi nekvalificiranim diskusijam.« Nacionalne odnose je Stambolić povezal z osnutkom nove ustave.¹¹⁴

V razpravi je Vukašin Mićunović o polemiki Pirjevec-Ćosić, ponatisnjeni v Borbi, dejal, da »so mišljenja posameznih članov CK ZKJ o umestnosti objavljjanja te polemike v dnevnem tisku različna«. Makedonec Krste Crvenkovski je kritiziral deformacijo idej o jugoslovanstvu »pri nekaterih visokih vojaških kadrih in med nekaterimi pisci šolskih učbenikov«. Slovenske poglede je zagovarjal predsednik ideološke komisije CK ZKS Janez Vipotnik. Zavrnil je kritike slovenskega nasprotovanja gospodarskemu načrtu, ker se mu ni zdelo »tragično glasovati proti planu v skupščini«. Opoval je Mićunovićevemu stališču (»podnaslavljanje slovenskih filmov bi se moralo reševati praktično, ne pa po politični poti«), češ: »Podnaslavljanje filmov v Sloveniji se je mesece in mesece praktično reševalo brez rezultatov. Zato je moralo priti do političnih posegov.«¹¹⁵

Slovenski politični vrh je o vročih nacionalnih problemih razpravljajal na seji izvršnega komiteja CK ZKS 19. januarja 1962. Vipotnik je na začetku obnovil potek seje v Beogradu. Dejal je, da Borbo zaradi Pirjevecovih in Ćosićevih člankov kar razgrabijo in da se v polemiko vključujejo novi ljudje. V Sloveniji je bil to krog mladih okoli Perspektiv, ki so zagovarjali bolj ofenziven nastop proti Beogradu. Vipotnik je dodal: »Najbolj opazne so te oblike (nacionalnih konfliktov, op. p.) na področju, kjer gre za delitev sredstev za znanstveno delo, film, kulturno dejavnost in podobno. Tu se kažejo močne težnje po centraliziranju privilegiranih zveznih institucij in dodatnem podpiranju nerazvitih republik. Iz tega rastejo teorije, da so republike samo teritorialne enote, zanikajo se nacionalne kulture in podobno. (...) Pri tem se kaže, da gre za tiho nenačelno, vendar spontano jugoslovanizacijo v pogledu jezika.«¹¹⁶

¹¹⁴ ARS, CK ZKS III, š. 15, Priloga k seji izvršnega komiteja CK ZKS, 19. 1. 1962, O nekaterih pojavih nacionalizma.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ ARS, CK ZKS III, š. 15, Stenografski zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 19. 1. 1962, str. 10.

Člani izvršnega komiteja CK ZKS so naštevati nacionalistične in šovinistične izpade vseh narodov, pri tem pa so poudarjali tisto, kar so kulturniki trdili že desetletje – v Sloveniji večinoma ne gre za nacionalizem, temveč za zahteve po uveljavljanju legitimnih nacionalnih pravic. Poleg tega so te zahteve, v nasprotju z zahtevami nekaterih drugih republik, ostajale znotraj socialističnega sistema. Kot slovenske nacionalistične izpade pa so npr. omenili neustrezen odnos do študentov iz južnih republik in Čermeljevo knjigo *Ob tržaškem procesu 1941* (izšla je pri Mladinski knjigi leta 1962). Avtor namreč ni zadosti omenjal vloge komunistov v protifašističnem odporu, poudarjal pa je TIGR, ki je že dobila »uradno« oznako nacionalistične organizacije.¹¹⁷

Kljub primarnosti gospodarskih vprašanj je bil na zunaj najbolj viden spopad med stališči zveze in Slovenije na kulturnem področju. Koordinirani slovenski nastop novembra in decembra 1961 in razprava slovenskega predstavnika na omenjeni seji v Beogradu nista dopuščala nobenega dvoma, da je za Pirjevčevimi stališči slovenski partijski vrh. Rezultati slovenskega nasprotovanja zvezi so se pokazali leta 1962.

Na seji odbora za prosveto in kulturo zvezne vlade 1. februarja 1962 v Beogradu je Boris Kocijančič zagovarjal znana slovenska stališča. Seje se nista udeležila predstavnika Srbije in Črne gore, večina pa se je izrekla za decentralizacijo centralnega filmskega sklada in zavrnila osnutek novega zveznega zakona o filmu. Ta stališča je podprl tudi predstavnik vlade, Makedonec Krste Crvenkovski. Na Kocijančičevo pobudo je odbor zavrnil še finančne argumente predstavnikov Filmskih novosti. Sklenil je, da morajo novice sinhronizirati v slovenščino in makedonščino ter bolj upoštevati dogodke po republikah.¹¹⁸

Nasprotovanja med Beogradom in Ljubljano so se čutila tudi drugje (slovenska stališča o samostojnejšem

¹¹⁷ Ibidem, glej ves zapisnik.

¹¹⁸ ARS, IS-KPK, f.26, dok.30/62, Zapis o seji odbora za prosveto in kulturo ZIS, 1.2.1962.

urejanju glasila ZKJ Komunist bi npr. lahko razumeli kot zahtevo po federalizaciji Partije). Jugoslovanski vrh je reagiral na tridnevni seji izvršnega komiteja CK ZKJ od 14. do 16. marca 1962. Josip Broz se je sicer bolj nagibal k centralističnim idejam, toda tako njegove besede kot sklepi niso mogli zadovoljiti ne enih ne drugih. Na sejah republiških izvršnih komitejev, ki so sledile seji zveznega, se je izkazalo, da še vedno vsak zagovarja svoje in da enotnosti v ZKJ ni.¹¹⁹

Za Slovenijo je bilo pomembno predvsem to, da je 9. junija 1962 Boris Kraigher prepustil mesto predsednika slovenske vlade Viktorju Avblju, saj je bil premeščen v Beograd. Kljub temu navideznemu porazu je slovenskemu vrhu uspelo ohraniti status quo in v nekaterih primerih celo več od tega. Zagovarjanje nacionalnih pravic je dobilo legitimiteto, decentralizirani so bili nekateri zvezni skladi, republiške pristojnosti pa v osnutku nove ustave FLRJ niso izgubile toliko na račun občin, kot bi si to želeli najbolj goreči zagovorniki komunalnega sistema, saj je glavni kreator ustave le ostal Edvard Kardelj.

Spremembe, ki jih je dosegel slovenski oblastni vrh, pokaže že bežna primerjava letnih poročil izvršnega sveta LRS. Omenil bom le tista primera, kjer so bila nasprotovanja med zveznimi in republiškimi organi najbolj vidna, torej v odnosu do zveznih skladov za znanost in film. V poročilu za leto 1961 je slovenska vlada navedla, da »se je zavzel za postopno zmanjšanje zveznega sklada (za znanost, op. p.), hkrati pa za naraščanje sredstev predvsem iz gospodarstva in v sedanji dobi za povečanje republiških skladov«. O filmski problematiki je vlada poročala, da je svet za kulturo in prosveto LRS »zavzel stališče, ki ga je posredoval odboru za prosveto in kulturo ZIS, da bi bilo potrebno predvsem decentralizirati centralni filmski fond, se pravi, ustanoviti republiške sklade za pospeševanje filmske proizvodnje«.¹²⁰

Poročilo za leto 1962 je že razložilo novi sistem financiranja raziskovalnega dela s pripombo, da poteka za

¹¹⁹ Repe, Utrinki, str. 1503–1508.

¹²⁰ LS LRS, 4. sklic, knj. 10, Ljubljana 1962, str. 401 in 410.

sedaj tako financiranje le v Sloveniji, zvezni sklad pa v poročilu sploh ni bil omenjen. O republiškem skladu za pospeševanje filmske proizvodnje je izvršni svet Slovenije naravnost povedal, da sta bila z njegovo ustanovitvijo »realizirana pobuda in priporočilo sveta iz prejšnjega leta, da je treba tako iz načelnih kot praktičnih razlogov centralni filmski sklad decentralizirati«. ¹²¹

Poleg tega je slovenskemu vrhu na kulturnem področju uspelo povečati število slovensko podnaslovljenih filmov (čeprav ne tako, da bi bili vsi zadovoljni) in zagotoviti RTV Ljubljana avtonomen položaj, Kulturnoprosvetni svet Jugoslavije pa se je moral odpovedati načrtom o preoblikovanju amaterskih društev v jugoslovanske zveze.

Vsaj začasna prevlada nacionalnega nad teritorialnim načelom se je pokazala tudi v kritiki integralistov in zagovornikov enotnega jugoslovanskega naroda na naslednjem, VIII. kongresu ZKJ decembra 1964 v Beogradu. ¹²²

Z razpravami o konceptu nove ustave Jugoslavije, ki so kljub velikemu pomenu za nadaljnji politični in gospodarski razvoj potekale pretežno na idejnem področju, se je končalo desetletno predsednikovanje Borisa Kraigherja v Sloveniji, obdobje »socialistične demokracije« med ustavnim zakonom iz leta 1953 in osnutkom ustave iz leta 1962.

Končalo se je na način, ki je bil novost v slovenskem razvoju po 2. svetovni vojni. Slovenski politiki in kulturniki so skupaj stopili v bran nacionalnih interesov in skupaj zavrli poskuse centralistov. Tako skladnega nastopa politike in kulture slovenski povojni razvoj prej ni poznal.

¹²¹ LS LRS, 4. sklic, knj. 13, Ljubljana 1963, str. 215–216 in 237.

¹²² Pešič, Jugoslawenstvo, str. 105–106; Bilandžić, Zgodovina SFRJ, str. 292–294.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

A DSP – Arhiv Društva slovenskih pisateljev

AMSU – Arhivsko muzejska služba Univerze

ARS – Arhiv Republike Slovenije

DE II – Dislocirana enota II

- *CK ZKS III* – Fond centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije III

- *IS-KPK* – Fond izvršnega sveta – kabinet predsednika Kraigherja

- *IS – odbor za prosveto* – odbor za prosveto izvršnega sveta LS LRS

- *IS-Zapisniki* – Zapisniki sej izvršnega sveta LS LRS

- *LMS* – Fond Ljudske mladine Slovenije

- *Privata Anton Slodnjak*

- *RK SZDLS* – Fond republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije

- *SPK LRS* – Fond sveta za prosveto in kulturo Ljudske republike Slovenije

- *ZKOS* – Fond Zveze kulturnih organizacij Slovenije

SGFM – Slovenski gledališki in filmski muzej

- *FO* – Filmski oddelek

- *GO* – Gledališki oddelek

TISKANI VIRI

Borba komunistov Jugoslavije – Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo. VI. kongres Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije), Ljubljana 1952.

Četrti kongres ZKS – Četrti kongres Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana 1959.

Človek, delo, kultura (dokumenti o kulturi), Ljubljana 1976.

Izredni kongres prosvetnih društev Slovenije, Ljubljana 1955.

Izvanredni plenum Saveza književnika Jugoslavije, Beograd 1955.

LS LRS – Stenografski zapiski ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, tretji in četrti sklic, Ljubljana 1953–1963.

Objave – Objave sveta za prosveto in kulturo LRS (in naslednikov), Ljubljana 1954–1962.
Rektorjevo poročilo – Rektorjevo poročilo o delu Univerze v Ljubljani v študijskem letu... (leta 1954/55 do 1961/62).
 VII kongres Saveza komunista Jugoslavije, Ljubljana 22–26 aprila 1958, Stenografske beleške, Beograd 1958.
 Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1958.
 SNS – Savezna narodna skupština, stenografske beleške, tretji in četrti sklic, Beograd 1954–1963.
Tretji kongres ZKS – Tretji kongres Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana 1954.
 UL FLRJ – Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, Beograd 1953–1963.
 UL LRS – Uradni list Ljudske republike Slovenije, Ljubljana 1953–1963.

REVIJE IN ČASOPISI

Beseda, 1951–1957.
 Bori, 1954–1955.
 Delavska enotnost, 1952–1962
 Delo, 1959–1962
 Ljudska pravica, 1952–1959.
 Ljudska prosveta 1952–1955.
 Naša sodobnost, 1953–1962.
 Naši razgledi, 1952–1962.
 Novi svet, 1952.
 Prikazi in študije, 1955–1962.
 Revija 57, 1957–1958.
 Slovenski poročevalec, 1952–1959.
 Socialistična misel, 1952–1955.
 Sodobna pota, 1956–1960.
 Sodobna pedagogika, 1953–1962.
 Svit, 1952–1954.

LITERATURA

Bekić, Darko: Jugoslavija u hladnom ratu, Zagreb 1988.
 Bernik, Anton Melik – Bernik, France: Anton Melik kot predsednik Slovenske matice. Glasnik Slovenske matice, XIII, 1989, št. 2, str. 55–59.
 Bernik, France: Edvard Kocbek v začetku šestdesetih let. Glasnik Slovenske matice, XIV, 1992, št. 1–2, str. 9–12.
 Bernik, *Sto let* – Bernik, France: Sto let kulturnega poslanstva. Slovenska matica 1864–1964, Ljubljana 1964, str. 11–32.
 Bezdanov, Stevan: Vzgoja in izobraževanje v dokumentih KPJ in ZKJ, Ljubljana 1981.

- Bezdanov, Stevan: Vzgoja in izobraževanje v misli in delu Edvarda Kardelja, Ljubljana 1982.
- Bilandžić, Zgodovina FLRJ – Bilandžić, Dušan: Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije, Ljubljana 1980.
- Brenk, Slovenski film – Brenk, France: Slovenski film, Ljubljana 1980.
- Brenner, Hildegard: Kulturna politika nacionalsocijalizma, Zagreb 1992.
- Broz, Josip-Tito: Govori u jugoslavenskim akademijama, Zagreb 1977.
- Dediđer, Vladimir: Veliki buntovnik Milovan Đilas, Beograd 1991.
- Dimić, Ljubodrag: Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952, Beograd 1988.
- 20 let visokega šolstva, združenega v Univerzo v Mariboru, Maribor 1979.
- Eseji o kulturi, Ljubljana 1981.
- Filipič, Lojze: Gledališče, kultura, družba, Knjižnica MGL 75, Ljubljana 1978.
- Filmografija slovenskih celovečernih filmov 1931–1993, Ljubljana 1994.
- Gabrič, Aleš: Alojz Gradnik in povojna oblast. Primorska srečanja, 1994, št. 155, str. 119–124.
- Gabrič, Aleš: Polemika o slovenskih impresionistih v letu 1949. Nova revija, XI, 1992, št. 126–127, str. 1217–1226.
- Gabrič, Reforma visokega šolstva – Gabrič, Aleš: Reforma visokega šolstva 1954–1961 ali kako uničiti ljubljansko Univerzo. Nova revija, XIII, 1994, št. 149, str. 105–120.
- Gabrič, Slovenska agitpropovska – Gabrič, Aleš: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. Borec, XLIII, št. 7–9, Ljubljana 1991.
- Gabrič, Aleš: Temeljne značilnosti šolske reforme 1953–1962. Šolska kronika, 27, 1994, str. 79–89.
- Gabrič, Zajčeva Požgana trava – Gabrič, Aleš: Zajčeva Požgana trava v očeh partijskih ideologov. Nova revija, XIII, 1994, št. 147–148, str. 162–169.
- Gorki, Maksim: O literaturi, Ljubljana 1952.
- Grafenauer, Nekaj opomb – Grafenauer, Bogo: Nekaj opomb k »Zadnjem srečanju« s Tarasom Kermaunerjem. Glasnik Slovenske matice, XIV, 1991, št. 1–2, str. 21–33.
- Grafenauer, Bogo: Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju. Zgodovinski časopis, 47, 1993, št. 1, str. 117–129.
- Grafenauer, Življenje univerze – Grafenauer, Bogo: Življenje univerze od 1945 do 1969. Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969, Ljubljana 1969, str. 143–168.
- Grbac, Željko: Kultura na društvenoj pozornici, Rijeka 1987.
- Gregor Strniša, Zbirka Interpretacije 2, Ljubljana 1993.
- Gregorc, Jože: Kulturno življenje tik pred II. svetovno vojno in prva leta po njej v Ptuj. 5. ptujski zbornik, Ptuj 1985.
- Ilić, Miloš: Sociologija kulture i umetnosti, Beograd 1987.
- Inkret, Kocbekova vrnitev – Inkret, Andrej: 1961 – Kocbekova vrnitev v javnost. Nova revija, XI, 1992, št. 126–127, str. 1198–1216.

- Inkret-Šega, Pet pisem* – Inkret, Andrej-Šega, Drago: *Pet pisem*. Ampak, priloga Nove revije, XI, 1992, št. 117–118, str. XXXIV–XXXIX.
- Jurkovič, Nada-Malec, Peter: Ptujsko gledališče. 5. ptujski zbornik, Ptuj 1985, str. 175–179.
- Kalezić, Vasilije: Đilas. Miljenik i otpadnik komunizma. Beograd 1988.
- Kavčič, Stane: Dnevnik in spomini 1972–1987, uredila Igor Bavčar in Janez Janša, Ljubljana 1988.
- Kermauner, Taras: Iz zgodovine slovenske kulturne revijalistike. Nova revija, V, 1986, št. 48/49, str. 627–638, št. 50/51, str. 1010–1018, in št. 52/53, str. 1338–1344.
- Kocbek, Edvard: Dnevnik 1951–1952, uredil Dimitrij Rupel, Ljubljana 1987.
- Kocbek, Edvard: Poezija, kultura, politika, Ljubljana 1988.
- Kocbek, Edvard: Svoboda in nujnost, Celje 1989.
- Kos, Nekrolog – Kos, Janko: Nekrolog za Besedo. Perspektive, II, 1961/62, št. 11, str. 36–47.
- Kos, Resnica o Odru 57 – Kos, Janko: Resnica o Odru 57. Sodobnost, XXXVI, 1988, št. 8–9, str. 815–831, in št. 10, str. 938–951.
- Košir, Niko: Srečanja s sodobniki, Ljubljana 1989.
- Kultura, umetnost in informacije 1983/84, Ljubljana 1986.
- Lasić, Stanko: Krleža. Kronologija života i rada, Zagreb 1982.
- Lasić, Stanko: Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knjiga četvrta: Stvaranje kulta: 1945–1963, Zagreb 1993.
- Lifšic, Mihail: Problemi umetnosti in filozofije, Ljubljana 1961.
- Lorenci, Jože Pučnik – Lorenci, Janko: Jože Pučnik, Ljubljana 1990.
- Lukács, Georg: Razprave in eseji o realizmu, Ljubljana 1952.
- Marjan, Rožanc, Zbirka Interpretacije 1, Ljubljana 1991.
- Marušič, Branko: O TIGR-u in tigrovcih po drugi svetovni vojni. Primorska srečanja, 1991, št. 127, str. 948–949.
- Menaše, Ljerka in Luc: Med ljudmi in spomeniki, 1. in 2. knjiga, Trst 1982 in 1984.
- Mikuž, Metod: Svet po vojni 1945–1957, Ljubljana 1983.
- Mikuž, Metod: Svet po vojni 1958–1963, Ljubljana 1984.
- Mrak, Ivan-Kermauner, Taras: Obločnica, ki se rojeva, Zbirka Znamenja 93, Maribor 1987.
- Naša pota v kulturo svobodnega človeka. Iz zgodovine delavskih in narodnoobrambnih izobraževalnih in kulturnih organizacij 1867–1977, Ljubljana 1978.
- Naši uspehi na šolskem, znanstvenem in kulturno-prosvetnem področju, Ljubljana 1958.
- Nečak, Dušan: Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976), Ljubljana 1985.
- Oder 57 – Oder 57. Knjižnica MGL 103, uredila Žarko Petan in Tone Partljič, Ljubljana 1988.
- Peković, Ni rat ni mir – Peković, Ratko: Ni rat ni mir. Panorama književnih polemika 1945–1965, Beograd 1986.

- Perovšek, Radio Ljubljana* – Perovšek, France: Radio Ljubljana in rojstvo slovenske televizije. Televizija prihaja, Ljubljana 1993, str. 13–20.
- Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969, Ljubljana 1969.
- Pešič, Jugoslovenstvo* – Pešič, Desanka: »Jugoslovenstvo« u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ. Jugoslovanski istorijski časopis, XXII, 1987, št. 3, str. 99–111.
- Pogovor z Jožetom Pogačnikom. Nova revija, XIII, 1994, št. 141–142, str. 91–107.
- Povojna zgodovina na Slovenskem, zbornik referatov, Slovenj Gradec, 1992.
- Pirjevec, Dušan: O nekaterih sodobnih vprašanjih slovenske literarne zgodovine. Jezik in slovstvo, VI, 1960/1961, št. 1, str. 1–5.
- Prawer, S. S.: Karl Marx in svetovna literatura, Ljubljana 1981.
- Prijedlog sistema obrazovanja i odgoja u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, Beograd 1957.
- Prinčič, Jože: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji 1945–1956, Novo mesto 1992.
- Prnjat, Branko: Kulturna politika, Beograd 1979.
- Pučnik, Jože: Članki in spomini 1957–1985, Zbirka Znamenja 87, Maribor 1986.
- Repe, Božo: »Liberalizem« v Sloveniji, Ljubljana 1992.
- Repe, Obračun s Perspektivami* – Repe, Božo: Obračun s Perspektivami. Borec, XLLIV, št. 9–19, Ljubljana 1990.
- Repe, Utrinki* – Repe, Božo: Utrinki iz bližnjega leta 1962. Teorija in praksa, 26, 1989, št. 11–12, str. 1498–1511, in 27, 1990, št. 1–2, str. 224–231.
- Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967, Ljubljana 1967.
- Režek, O Reviji 57* – Režek, Mateja: O Reviji 57. Diplomaska naloga na Filozofski fakulteti, Ljubljana 1994.
- Robinson, Gertrude Joch: Tito's Maverick Media, Chicago 1977.
- Rupel, Dimitrij: Literarna sociologija, Ljubljana 1982.
- Rupel, Slovenski intelektualci* – Rupel, Dimitrij: Slovenski intelektualci. Od vojaške do civilne družbe, Ljubljana 1989.
- Rus, Vojan: Kultura, politika in morala, Maribor 1969.
- Sadoul, Georges: Zgodovina filma (predgovor in poglavje o Jugoslaviji napisal France Brenk), Ljubljana 1960.
- Simoniti, Vasko: O slovenskem zgodovinopisju 1945–1990 ali kako je na zgodovinopisje vplivalo staranje oblasti. Zgodovinski časopis, 46, 1992, št. 3, str. 387–394.
- Slovenska književnost 1945–1965, Ljubljana 1967.
- Slovenska likovna umetnost 1945–1978, Ljubljana 1979.
- Slovenska matica 1864–1964, Ljubljana 1964.
- Smolik, Oris* – Smolik, Marijan: Oris zgodovine Mohorjeve družbe, Celje 1992.
- Spomenica saveta akademija nauka i umetnosti SFRJ 1948–1978, Skopje 1979.
- Supek, Ivan: Krivovjernik na ljevici, Zagreb 1992.

- Stipetič, Zorica: Komunistički pokret i inteligencija, Zagreb 1980.
- Šali, Franc: Kulturna pot ZK Slovenije, Ljubljana 1987.
- Šimenc, Več kot učitelj – Šimenc, Stanko: Več kot učitelj. Naši razgledi, XXXVIII, št. 12, 23. 6. 1989, str. 359.
- Televizija prihaja, spominski zbornik, Ljubljana 1993.
- Univerza v Ljubljani, prva in druga knjiga, Ljubljana 1957 in 1969.
- Univerza v Ljubljani ob tridesetletnici osvoboditve 1945–1975, Ljubljana 1975.
- Vidmar, Josip: Improvizacije, Ljubljana 1985.
- Vidmar, Josip: Obrazi, Ljubljana 1985.
- Vidmar, Josip: Misli, Ljubljana 1964.
- Vidmar, Josip: Slovensko pismo, Trst–Celovec 1985.
- Vitomil Zupan, Zbirka Interpretacije 3, Ljubljana 1993.
- Vodopivec–Pivec, O študentskem organiziranju – Vodopivec, Peter–Pivec, Franci: O študentskem organiziranju po drugi svetovni vojni. Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969, Ljubljana 1969, str. 169–192.
- Vodušek Starič, Jera: Prevzem oblasti 1944–1946, Ljubljana 1992.
- Vodušek Starič, Jerca: Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949–1953, Maribor 1983.
- Zbornik ob tridesetletnici študija sociologije na Filozofski fakulteti, Ljubljana 1991.
- Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919–1989, Ljubljana 1989.
- Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru 1961–1975, Maribor 1975.
- Ziherl, Boris: Književnost in družba, Ljubljana 1957.
- Ziherl, Boris: O humanizmu in socializmu, Ljubljana 1965.
- Ziherl, O vlogi znanstvenega nazora – Ziherl, Boris: O vlogi svetovnega nazora v znanosti in umetnosti. Sodobna pedagogika, IX, 1958, št. 8, str. 219–226.
- Ziherl, Boris: Umetnost in miselnost, Ljubljana 1956.
- Ziherl, Boris: Zbrana dela, peta knjiga, Ljubljana 1989.
- Zupančič, Beno: Kultura včeraj in danes, Ljubljana 1979.
- Živo gledališče. Pogledi na slovensko gledališče v letih 1945–1970, Knjižnica MGL 63–65, Ljubljana 1975.

KRATICE

AIU	Akademija za igralsko umetnost
CK	centralni komite
CMIK	Center za marksistično izobraževanje kadrov
dok.	dokument
DPD	delavsko prosvetno društvo
DSK	Društvo slovenskih književnikov
f.	fascikel
GSP	Gledališče Slovenskega Primorja
IZDG	Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
JLA	Jugoslovanska ljudska armada
knj.	knjiga
KPS (J)	Komunistična partija Slovenije (Jugoslavije)
KUD	kulturno umetniško društvo
LMS	Ljudska mladina Slovenija
LRS	Ljudska republika Slovenija
LS	ljudska skupščina
m.	mapa
NOB	narodnoosvobodilni boj
RTV	radio-televizija
SAZU	Slovenska akademija znanosti in umetnosti
SJU	Skupnost jugoslovanskih univerz
SNG	Slovensko narodno gledališče
sv.	sveska
SZDLS (J)	Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije (Jugoslavije)
š.	škatla
UO	upravni odbor
UK	univerzitetni komite
ZIS	Zvezni izvršni svet
ZKS (J)	Zveza komunistov Slovenije (Jugoslavije)
ZLS	zvezna ljudska skupščina
ZLUJ	Zveza likovnih umetnikov Jugoslavije
ZS	Zveza Svobod
ZSPDS	Zveza Svobod in prosvetnih društev Slovenije
ZŠJ	Zveza študentov Jugoslavije

IMENSKO KAZALO

A

Adamič, Bojan 102–106, 126, 197 do
198, 210–211
Adamič, Ernest 315
Ahačič, Draga 141
Albreht, Fran 152, 154
Albreht, Roman 30, 47, 52, 62, 64 do
65, 69, 116–117, 120, 155, 195, 205,
212, 223, 324–325
Alfred, Janko 147
Anouilh, Jean 91
Apih, Milan 68, 100, 127
Avbelj, Viktor 352

B

Babič, Branko 17, 69, 134
Babič, Jože 180
Balantič, France 190, 286
Baranovič, Balbina 141
Barbarič, Štefan 288
Bartol, Vladimir 143, 180
Bavcon, Ljubo 63, 253–254
Bernik, France 190, 232, 283–284,
288
Bevk, France 80, 112, 116, 120, 123,
160
Bezdanov, Stevan 334
Bihalji-Merin, Oto 49, 198
Bilandžić, Dušan 307, 334, 353
Bleiweis, Janez 171
Bohanec, Franček 170
Bole, Dušan 17
Bor, Matej 49, 170, 224, 286, 323 do
324

Bordon, Rado 109, 179
Borko, Božidar 284–285, 290
Boštjančič, France 176, 321
Božič, Peter 125, 196
Bračič, Vladimir 265
Bravničar, Dušan 210–211, 296, 299
Bravničar, Matija 104
Brecelj, Marijan 58, 143
Brenk, France 97, 99, 315
Brezovar, Marjan 224
Britovšek, Marjan 288
Broz, Josip 9, 25, 68, 108, 156, 174,
231–232, 305, 343, 345–347, 352
Bulovec, Karla 87, 108

C

Cajnkcar, Stanko 78–79, 82–84, 188,
191
Camus, Albert 28
Cankar, Ivan 30, 46, 89, 285
Cankar, Izidor 175
Cazi, Josip 314
Cevc, Emilijan 110
Comte, Auguste 28
Crvenkovski, Krste 248, 255, 259 do
260, 325, 350–351
Cukala, Franc 82

Č

Čajkovski, Peter Iljič 105
Čalovska, Ljiljana 331
Čap, František 99–101

Čermelj, Lavo 132, 177–178, 292 do 294, 298, 351

Černigoj, Avgust 109–110

Čolaković, Rodoljub 72, 248, 306, 313, 320

Čosić, Branko 7

Čosić, Dobrica 173, 315, 329, 343, 345–350

D

Dante, Alighieri 44

Davičo, Oskar 166, 323

de Beauvoir, Simone 28

Debenjak, Božidar 226–227

Debenjak, Riko 109

Dedijer, Vladimir 34–35, 165

Deleon, Ašer 321

Detela, Franc 84

Dizdarević, Nijaz 331–332, 349

Dostojevski, Fjodor Mihajlovič 44

Drenovec, Lojze 95

Dumas, Alexandre 36

Đ

Dilas, Milovan 5, 30–36, 41, 54, 63, 165

E

Engels, Friedrich 41, 46, 65

F

Fajfar, Tone 22, 37, 81, 85, 100, 216 do 217

Felaher, Julij 292

Filipič, Lojze 140, 143, 159, 196

Filipović, Vladimir 226

Finžgar, Fran Saleški 53, 78, 82–84, 176–178, 190

G

Gabrič, Aleš 15, 43, 59, 111–113, 175, 180, 232, 248, 305

Gabrovšek, Ludvik 124

Galsworthy, John 136

Gantar, Kajetan 174

Gašperšič, Zlata 211

Gerlovič, Alenka 201

Gobec, Radovan 194, 210

Goethe, Wolfgang 133

Golia, Pavel 89

Gončarov, Ivan Aleksandrovič 44

Goričar, Jože 226, 239, 242, 250, 327

Gorki, Maksim 89, 106

Gorše, Mirko 175

Goršič, Milko 124, 150, 157

Gosar, Andrej 183

Grabnar, Boris 56, 94, 179

Gradnik, Alojz 175

Grafenauer, Bogo 232, 248–249, 259, 267, 284, 287–288, 299

Grazioli, Emilio 176

Gregorc, Jože 164

Gregorin, Edvard 175

Gruden, Josip 284

Grün, Herbert 56, 153, 179

Gustinčič, Dragotin 182

H

Heidegger, Martin 28, 225

Hieng, Andrej 58, 63, 91, 93

Hojkar, Ema 116

Hrovatin, Radoslav 106

Hubad, Samo 180

Hudarin, Anton 216–217, 220

Hudeček, Jože 170–173, 279

Humek, Draga 322

I

Ilešič, Svetozar 250

Ingolič, Anton 290

Inkret, Andrej 126, 186–188, 190, 346

Ionesco, Eugène 196

J

Jakomin, Feruccio 133
 Jakopič, Albert 133–134, 161
 Jan, Rado 272, 274, 276
 Jan, Slavko 90–92, 153, 157
 Janhuba, Rudi 70, 285, 316
 Jarc, Stanko 62, 65
 Jaspers, Karl 28
 Javoršek, Jože 6, 93, 141–144, 179
 do 180, 193, 196, 223
 Jerman, Ivan 94, 152
 Jurančič, Ilija 175
 Jurkovič, Nada 162

K

Kafka, Franz 134
 Kajuh, Destovnik Karel 286
 Kalan, Filip
 glej Kumbatovič, Filip
 Kalezič, Vasilije 32
 Kangrga, Milan 226
 Kanin, Garson 91
 Kapor, Čedo 330–332, 349
 Kardelj, Edvard 53, 55, 103, 107,
 125–126, 130, 137, 187–189, 193,
 203–205, 219, 231, 235, 281, 284,
 296, 312, 333, 347, 352
 Kastelic, Jože 285–286
 Kavčič, Stane 6, 117–119, 123, 126,
 128–130, 143, 159, 162–163, 166,
 177, 186, 194–195, 197, 206–212,
 223, 236–237, 316, 348–349
 Kavčič, Vladimir 269
 Kermauner, Taras 34, 39–40, 43–45,
 49, 91–93, 99, 108, 125, 189, 196,
 226, 268–269, 275, 278
 Kidrič, Boris 58, 113, 126, 137, 187,
 231
 Kidrič, France 281–282, 286, 288 do
 289
 Kierkegaard, Sören 28
 Kimovec, Franc 18, 30, 79–81, 102,
 112, 134, 178, 206, 282–285, 287
 do 288
 Klabus, Vital 138, 268, 274–275, 278
 Klemenčič, Dore 198–200

Klopčič, Mile 153, 156–157, 175
 Koblar, France 86, 145, 148, 150 do
 154, 156, 183
 Kocbek, Edvard 28, 38, 43, 46, 54 do
 55, 57, 59–61, 63, 65, 78, 82–84,
 87, 100, 139, 160, 177–178, 182,
 185–191, 201, 244, 276, 282–283,
 294
 Kocijančič, Boris 83–84, 124, 142,
 146, 159, 181, 188, 191, 237, 273,
 335, 338, 351
 Kocmur, Janez 208
 Kolar, Marjan 64–66
 Komel, Franček-Franta 313
 Kos, Janko 34, 39–41, 43–45, 48–50,
 75, 91, 93, 136–139, 143, 165–167,
 196, 225, 268, 278
 Kos, Milko 284, 299
 Kosmač, Ciril 31
 Košar, Jože 290
 Košir, Martin 152
 Kotnik, Beno 80
 Kovač, Pavle 120
 Kovačič, Lojze 34, 65, 132, 135–136,
 138, 194, 278
 Kovič, Kajetan 51
 Kozak, Ferdo 37, 50–51, 147, 149 do
 150, 182, 223
 Kozak, Juš 50–51, 90, 95, 127, 140,
 146, 170, 182
 Kozak, Lado 187
 Kozak, Primož 39, 49, 92–93, 163,
 196, 278–279
 Kraigher, Boris 6–7, 11, 32, 55, 79
 do 81, 83–84, 94, 115, 118–119,
 123–131, 141, 143–144, 146, 158,
 162, 165, 173, 175, 181, 186–192,
 194, 196, 213, 222–225, 227, 236,
 243, 251–252, 255–256, 258, 261,
 281, 283, 296–297, 299, 317, 328,
 330, 333, 342, 345–348, 352–353
 Kraigher, Uroš 59–60, 63
 Kralj, Vladimir 56, 92
 Kramberger, Marjan 274
 Kranjec, Miško 30–31, 37, 47, 49–52,
 57, 59–60, 64–66, 72, 79–80, 99,
 110, 123, 137, 201, 223, 274
 Kreft, Bratko 89–90, 95, 140

Kregar, Stane 108–110
 Krleža, Miroslav 47–49, 314
 Kropušek, Tone 263
 Kuhelj, Anton 254–255
 Kumbatovič, Filip 51, 89–90, 154,
 210–211, 224, 315
 Kušej, Gorazd 253–254

L

Lajovic, Anton 175–176
 Lavrič, Božidar 255
 Lenin, Vladimir Iljič 26, 46, 166 do
 168, 209
 Lesar, Ivan 95
 Levec, Peter 39, 62
 Levstik, Fran 89
 Liščić, Mihail 169
 Lipužič, Boris 254
 Liška, Janko 37, 112, 209, 321
 Logar, Janez 313
 Lončar, Dragotin 284
 Lorenci, Janko 279
 Lukács, Georg 46, 169

M

Majer, Boris 227
 Majhen, Vlado 63, 124, 213–214,
 219, 257, 265, 334
 Mal, Josip 284
 Malec, Peter 162
 Maleš, Miha 108
 Marcel, Gabriel 28
 Marinko, Miha 16, 32, 54, 81, 115,
 118, 143, 146
 Markič, Stane 288
 Marković, Mihajlo 226–227
 Marx, Karl 41, 46, 65, 106, 225
 Maurer, Neža 288
 Mauser, Ivan 160
 Mejak, Mitja 39, 153, 273
 Melik, Anton 18, 124, 232, 237–239
 Melik, Vasilij 286, 289
 Menart, Janez 51, 62
 Menaše, Ljerka 109
 Menaše, Luc 39, 109–110, 166, 198
 do 201

Meško, Fran Ksaver 84
 Mićunović, Vukašin 350
 Mihelič, Mira 93, 96, 106, 132
 Mikeln, Miloš 153
 Mikuž, Metod 201, 283, 287–288,
 299
 Mikuž, Stane 109, 201
 Milčinski, Fran 210–211
 Minatti, Ivan 39, 62
 Mišić, Zoran 49, 322–323
 Mlakar, Pia 87
 Mlakar, Pino 87
 Močnik, Jože 278–279
 Modic, Heli 146–147, 149
 Modic, Lev 21–22, 29–30, 42, 51, 56
 do 57, 62–63, 65, 71–72, 100, 110,
 123, 130, 133–134, 137, 142–143,
 177, 181, 205, 213, 217, 223, 299,
 327
 Mrak, Ivan 87, 108
 Mušič, Zoran 108, 175

N

Nečak, Dušan 7, 77
 Nietzsche, Friedrich 133–134
 Novak, France 287

O

Ocvirk, Vasja 104–106
 Oražem, Janez 82
 Ovsec, Janez 65

P

Pahor, Jože 47
 Pahor, Karol 104
 Paternu, Boris 288
 Pegan, Marija 279
 Peković, Ratko 166, 345, 347
 Pernuš, Jože 260, 287
 Perović, Puniša 314
 Perovšek, France 16–17, 21–22, 57,
 69, 100–101, 256–257, 300, 312,
 327, 333, 338
 Peršič, Zorka 176
 Pešič, Desanka 332, 353

Peterlin, Anton 238
 Petrović, Gajo 226
 Pirjevec, Dušan 7, 40, 173, 201, 224,
 285–286, 288–289, 343, 345–351
 Pitamic, Leonid 231
 Pivec, Franci 138, 233, 267
 Plehanov, Georgij Valentinovič 41,
 167
 Pogačnik, Jože 288, 290
 Polič, Svetozar 161
 Popović, Milentije 342
 Potrč, Ivan 50–51, 224–225, 331
 Potrč, Jože 339
 Predan, Vasja 92–93, 142
 Pregelj, Ivan 84
 Prešeren, France 46, 179, 282
 Prijatelj, Ivan 281, 288–289
 Prinčič, Jože 71
 Prosenc, Miklavž 277, 288
 Protić, Miodrag 323–324
 Pučnik, Jože 181, 270, 272, 274–275,
 278–280

R

Ramovš, Primož 313
 Ranković, Aleksandar 15, 345
 Rebula, Alojz 188, 289
 Regent, Ivan 30, 37, 52, 55–56, 61,
 65, 112–120, 123, 126, 128, 130,
 144, 149, 153, 155, 158–159, 162,
 195, 204–205, 208–210, 212–213,
 216–217, 223, 234, 293, 314, 321,
 324–325
 Repe, Božo 227, 345, 347–349, 352
 Režek, Mateja 138, 268, 270, 272 do
 274, 277–278
 Ribičič, Mitja 188, 192, 278
 Ristić, Marko 49, 166
 Ronjić, Matko 313
 Rozman, Smiljan 179
 Rožanc, Marjan 196
 Rožman, Gregorij 176
 Rudolf, Branko 210, 282
 Rupel, Dimitrij 166, 345
 Rus, Marijan 204
 Rus, Veljko 226, 275, 278

S

Saje, Franček 313
 Salacrou, Armand 91
 Sartre, Jean-Paul 28, 59, 91
 Schiller, Friedrich 44
 Sever, Stane 156
 Shakespeare, William 105, 154, 211
 Sienkiewicz, Henryk 36
 Slodnjak, Anton 7, 178–179, 184,
 194, 241–244, 247, 281–290, 295
 Smasek, Lojze 71
 Smole, Dominik 141, 179, 189, 196,
 225
 Smolik, Marijan 82, 85
 Snoj, Jože 180–181
 Spacal, Lojze 109–110, 132
 Sperans 284
 glej tudi Kardelj, Edvard
 Stambolić, Petar 318, 349–350
 Stanek, Leopold 172
 Stanič, Janez 288
 Stanovnik, Janez 243
 Stele, France 82, 110
 Stendhal 44
 Strauss, Johann 36, 105
 Stritar, Josip 245
 Struna, Albert 267
 Stupica, Bojan 315
 Supek, Rudi 226

Š

Šega, Drago 51, 125–126, 152, 190,
 223–225, 322–323, 345–346
 Šentjunc, Igor 68
 Šentjunc, Lidija 316
 Šijanec, Fran 110, 179
 Šilih, Niko 300
 Šimenc, Stanko 288, 290
 Šinko, Ervin 48–49, 167, 199
 Škerlj, Božo 250
 Šnuderl, Makso 267
 Štiglic, France 315
 Štih, Bojan 34, 49, 101, 127, 137,
 196, 210–211, 224, 320, 323

T

Taufer, Veno 138, 163, 180–181, 268, 274–275, 278
 Tiran, Jože 210–211
 Tito
 glej Broz, Josip
 Tkavc, Vojko 108
 Tolstoj, Lev Nikolajevič 166–168
 Tomšič, Vida 187, 285
 Torkar, Igor 125, 141, 179, 201
 Trček, Vinko 270–271
 Trinkaus, Vinko 157, 171, 214, 216, 218–220, 325
 Trstenjak, Anton 82–83, 191
 Tuma, Brane 315, 326
 Turgenjev, Ivan Sergejevič 44

U

Ude, Lojze 177, 292, 294
 Urbančič, Boris 103–106
 Ušeničnik, Aleš 38, 87, 183, 231

V

Vašte, Ilka 179
 Veber, Franc 231
 Vedrinjak, Mirko 133
 Verne, Jules 36
 Veselinov, Jovan 345
 Vidmar, Ciril 187, 189
 Vidmar, Josip 6, 43–52, 109, 125, 137, 139, 143, 146–147, 150, 156, 158, 160, 166–172, 180, 182, 187 do 188, 194–195, 200, 223, 231, 237–239, 275, 285, 309, 317
 Vidmar, Tit 136
 Vilfan, Joža 124–125, 227, 241, 265, 335–337, 348
 Vilfan, Marija 341–342
 Vilhar, Srečko 133–134
 Vipotnik, Janez 191, 228, 242, 275 do 278, 284–286, 350
 Vižintin, Avgust 172, 218, 341
 Vodnik, Anton 62, 282

Vodopivec, Peter 138, 233, 267
 Vodopivec, Vlado 18–19, 42, 57, 68, 83, 124, 127–128, 134, 136, 237
 Vodušek, Valens 95
 Vogelnik, Dolfe 18, 124, 258, 260, 287
 Voljč, Janez 64, 99
 Voranc, Prežihov 31, 78, 112, 182
 Vošnjak, Mitja 106
 Vošnjak, Sergej 142, 200
 Vrbič, Jule 70
 Vreg, France 100
 Vrhovc, Breda 279
 Vrhunc, Janez 138, 272, 274
 Vučo, Aleksandar 97
 Vuga, Saša 179
 Vukmanović, Svetožar-Tempo 70 do 71, 317

Z

Zagorski, Cvetko 56
 Zajc, Dane 132, 180–181, 196, 274
 Zihlerl, Boris 5–6, 16–17, 20, 22, 25 do 37, 40–44, 46–61, 63, 65–66, 75, 80, 90–94, 98, 103, 108–111, 115, 123–131, 134–139, 141, 144, 147, 153, 155–158, 160, 162–173, 178, 180, 184, 193–197, 199–201, 204, 209, 211, 216, 219, 222–228, 231, 234, 237, 244–245, 251, 269, 271, 274–279, 281, 287, 290, 292 do 293, 295–296, 298–300, 327
 Zlobec, Ciril 51, 74, 138–139, 268
 Župan, Vitomil 196
 Župančič, Beno 124, 180, 190, 223 do 224, 243, 324, 336–339, 341, 348
 Župančič, Rihard 231
 Zwitter, Fran 177, 239, 249, 257, 299

Ž

Žižek, Fran 89
 Župančič, Andrej 71–72, 177
 Župančič, Oton 46

KAZALO

PREDGOVOR 5

UVOD 9

PARTIJSKI KULTURNI INTERREGNUM (1952–1955) 13

Od agitpropa CK KPS do ideološke komisije
CK ZKS 15

Družbeno upravljanje v kulturnih ustanovah 19

Ziherlov koncept kulturne politike 25

Kulturniška opozicija 38

Politično opredeljena vloga tiska 53

Beseda in drugo politično sumljivo časopisje 58

Mohorjeva in Prešernova družba 77

Razcvet ali kriza slovenskega teatra? 88

Problemi kinematografije 97

Ta vražji jazz 102

Za in proti abstraktni umetnosti 108

Amaterska kulturna društva v letih 1952–1955 111

ZIHERLOVA NAČELA

MED DVEMA OGNJEMA (1956–1961) 121

Novi pogledi v slovenskem političnem vrhu 123

Ukinitev revij Bori in Beseda 132

Ukinjanje profesionalnih gledališč 140

Ortodoksnost na preizkušnji 165

Strokovna ocena: moralnopolitično neprimeren 174

Odnos do inteligence iz katoliškega kroga 185

Spremenjanje pogledov na sodobno umetnost 193

Množična kulturna dejavnost med prosveto
in zabavo 203

V sproščena šestdeseta 215

Zaton Ziherlovega kulturnopolitičnega koncepta 222

OBRAČUN S HUMANISTIKO IN DRUŽBOSLOVJEM (1958–1959) 229

Znanstvene ustanove v prvem povojnem
desetletju 231

»Klasična« in tehnična inteligenca 235

Naskok na Univerzo 248

Revija 57 268

Afera Slodnjak 281

Usmerjena preteklost 291

SLOVENSTVO IN JUGOSLOVANSKI KULTURNI UNITARIZEM (1958–1962) 303

Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji
do srede petdesetih let 305

Na poti k enotni »jugoslovanski« kulturi 318

VII. kongres ZKJ in nacionalno vprašanje 329

Nasprotovanje jugoslovanskim integracijskim procesom
v kulturi 333

Polemika Pirjevec–Čosić in razčiščevanje
mednacionalnih odnosov 345

VIRI IN LITERATURA 355

KRATICE 361

IMENSKO KAZALO 363

ALEŠ GABRIČ

SOCIALISTIČNA KULTURNA REVOLUCIJA

Slovenska kulturna politika 1953–1962

Urednik
ZDRAVKO DUŠA

Opremila
MOJCA DARIŠ

Izdala
CANKARJEVA ZALOŽBA
V LJUBLJANI

Za založbo
JOŽE KORINŠEK

Natisnila
TISKARNA LJUDSKE PRAVICE
Ljubljana 1995

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, št. 415-172/93, z dne 11. 03. 1994, se od te knjige plačuje 5% davek (po 13. t. tar. št. 3 Zakona o prometnem davku).